

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

11
2005

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ
І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

11'2005

м.Івано-Франківськ

Головний редактор:	Микола Кугутяк
Відповідальний секретар:	Ігор Райківський
Редакційна рада:	Володимир Грабовецький Василь Грешук Леонід Зашкільняк (м. Львів) Олександр Карпенко Володимир Качкан Віталій Кононенко Юрій Лашук Василь Марчук Володимир Матвіїшин Борис Савчук Тарас Салига (м. Львів) Михайло Станкевич (м. Львів) Петро Федорчак Мирон Черепанин Раїса Чугай (м. Львів)
Старший редактор:	Віктор Дяків
Літературна редакція:	Зоряна Зайцева, Олександра Ленів
Коректура:	Зоряна Зайцева
Комп'ютерна верстка:	Лідія Курівчак
Художник:	Марія Корпанюк

На обкладинці подано зображення картин художниці
Марії Корпанюк: "Хранитель" (2004) на першій сторінці
та "Юрій Зміборець" (2004) – на останній

**СТОРИНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

Реєстраційне свідоцтво ІФ № 339 від 03.12.1996 р.

Часопис "Галичина" затверджений фаховим виданням ВАК України з наступних галузей наук:
історія, політологія, філологія, мистецтвознавство.

ГАЛИЧИНА 11'2005

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

БОГА БІБЛІОТЕКА

715319

АРХЕОЛОГІЯ

Олександр МАЙОРОВ СЛОВ'ЯНИ ТА САРМАТИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНО- МОР'Я І СХІДНОГО ПРИКАРПАТТЯ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ.....	7
Олег ГУЦУЛЯК, Петро ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ, Богдан ТОМЕНЧУК ДО ПРОБЛЕМИ ГАЛИЧИНОЇ МОГИЛИ (scando-slavica у Верхньому Подністров'ї).....	14
Тарас ТКАЧУК, Ігор КОЧКІН, Радослав ЩОДРОВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕН- НЯ БІЛЬШІВЦІ.....	27
Богдан ТОМЕНЧУК, Олег МЕЛЬНИЧУК, Марія ВУЯНКО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА у 2003 – 2005 рр.....	37

ІСТОРІЯ

Михайло КЛАПЧУК, Володимир КЛАПЧУК ТРАНСКАРПАТСЬКИЙ ШЛЯХ ВІД ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ ДО КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ.....	45
Ігор РАЙКІВСЬКИЙ ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ "РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ" ТА ЇЇ ПОСЛІДОВНИКІВ У ГАЛИЧИНІ В 1830–1840-х рр.....	53
Наталія МИКИТЧУК ІВАН ФРАНКО: НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ.....	74
Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 р. У КОНТЕКСТІ СОБОРНИЦЬКОЇ ІДЕЇ.....	82
Володимир КОМАР ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ В КОНЦЕПЦІЯХ ПОЛЬСЬКИХ КОНСЕРВА- ТОРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 30-х рр. XX ст.....	94
Василь МАРЧУК ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ФУНКЦІЙ УГКЦ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (1939–1989 рр.).....	101
Олександр МАРУЩЕНКО ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	116
Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ ЛАТВІЙЦІ І ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧ- ЧИНИ В 1943–1945 рр.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	125
Олег МАЛЯРЧУК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х рр.: ФОРМИ ПРОТЕСТУ.....	134

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Олег ЖЕРНОКЛЕСВ

ВІД “МОЛОДОЇ УКРАЇНИ” ДО “МОЛОДОГО” КРИЛА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ: ПОХОДЖЕННЯ, ПЛАТФОРМА Й ТАКТИКА ВНУТРІПАРТІЙНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УСДП (1905 – 1907 рр.)... 139

Лілія ЩЕРБІН

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 148

Мар'яна ПІКУЛЯК

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1918–1926 рр.)..... 161

ЕТНОЛОГІЯ

Петро СРЕДЖУК

АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ НІМЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.)..... 170

Іван МОНОЛАТІЙ

НІМЕЦЬКІ ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ В ГАЛИЧИНІ (1774–1914 рр.)..... 178

Василь БУРДУЛАНЮК

ТВОРЧА СПІВПРАЦЯ НАРОДОЗНАВЦІВ ГАЛИЧИНИ І НАД-ДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ..... 193

Максим ГОН

МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ МІЖЕТНІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1918–1939 рр.)..... 201

Микола ҐЕНИК

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ..... 209

Георгій КОЖОЛЯНКО

БУКОВИНСЬКА МАЛАНКА: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ..... 219

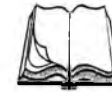
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Володимир ГРАБОВЕЦЬКИЙ

НОВИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ..... 229

Тетяна ХОДАК

ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ..... 231

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Інна КІСІЛЬ

АНТІН МОГИЛЬНИЦЬКИЙ У ПОЕТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В.ШАШКЕВИЧА ТА Ю.ФЕДЬКОВИЧА..... 247

Ганна МАРЧУК

ЕВОЛЮЦІЯ САТИРИЧНОЇ ПОВІСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. 257

Ярослав ОБОДЯНСЬКИЙ

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ МІЖВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (“вісниківство” – “празька школа” як ідеологічна та естетична опозиція)..... 266

Наталія ВІВЧАРИК

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ПОВІСТЯХ ГРИГОРА ЛУЖНИЦЬКОГО “СІМ ЗОЛОТИХ ЧАШ”, “ЗАМОК ЯНГОЛА СМЕРТИ”..... 271

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Володимир ЛУКАНЬ

ТВОРЧІСТЬ ЯК ДОЛЯ (образотвори Марії Корпанюк)..... 277

Михайло ГНАТЮК

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АНСАМБЛЮ НАРОДНОГО ТАНЦЮ “КАРПАТИ” НА ТЛІ ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА КРАЮ.... 280

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

Наталія МАЛЕЦЬ

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯЦКА ОСТАПЧУКА (1907–1911 рр.)..... 291

Микола ВІТЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ПОДЕННИХ НАЙМИТІВ ТА ДВІРСЬКИХ СЛУГ У ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)..... 299

Оксана БАРАН

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ XIX ст. – 1939 р.): СПРОБИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ..... 307

Олена ГАЙДУКЕВИЧ

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК ПРИРОДИ В ГОРГАНАХ..... 314

РЕЦЕНЗІЯ

Василь МАРЧУК, Володимир КОМАР
СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ..... 321

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Василь МАРЧУК

ДОРОГОЮ НАУКИ І ЛЮДЯНОСТІ (До 70-річчя від дня народження професора Юрія Макара)..... 323

Микола КУГУТЯК, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ, Ігор СОЛЯР

АКАДЕМІК ЯРОСЛАВ ІСАЄВИЧ – УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (До 70-річчя від дня народження) 325

Микола КУГУТЯК, Василь МАРЧУК, Олександр МАРУЩЕНКО, Галина СТЕФАНЮК

НА СЛУЖБІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (До 50-річчя від дня народження професора Олександра Лисенка)..... 327

Меморі

Микола КУГУТЯК, Орест КРАСІВСЬКИЙ, Олександр МАРУЩЕНКО, Василь МАРЧУК

ЖИТТЯ В ІМ'Я НАУКИ. ПАМ'ЯТІ ІВАНА КУРАСА..... 329

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ К 20.051.05 ПРИ ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ І ПОЛІТОЛОГІЇ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА У 2005 р..... 332

НАШІ АВТОРИ..... 334

Олександр МАЙОРОВ

СЛОВ'ЯНИ ТА САРМАТИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я І СХІДНОГО ПРИКАРПАТТЯ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

Існування тісних контактів частини слов'янських племен Південно-Східної Європи із залишками давнього скіфського й сарматським населенням Північного Причорномор'я, що тривали до доби раннього середньовіччя, доводиться дослідженнями в галузі порівняльного мовознавства. Сліди іранських впливів виявлено не лише в лексиці, але й у фонетиці, морфології та синтаксисі деяких слов'янських мов, перш за все – східнослов'янських¹.

Зокрема, як наслідок тісних ірано-слов'янських мовних контактів, що здійснювались на території Східноєвропейської рівнини, пояснюється виникнення в сучасній українській мові та деяких південноросійських говірках дзвінкого щілинного $\gamma(h)$, що спершу виник у скіфській мові та споріднених із нею східноіранських діалектах із попередніх спільноарійських $*g$ і $*gh^2$. Як загальна риса, що походить від ірано-слов'янських ареальних контактів, сприймається дослідниками близькість системи вживання та збігу комплексу значень превербів в осетинській і слов'янських мовах³. Розповсюдження форм генітиву на функції акузативу в осетинській, східновірменській та слов'янських мовах також засвідчує наявність прямих міжмовних контактів⁴.

Окрему наукову проблему становить комплекс лексичних паралелей, відзначених в іранських і слов'янських мовах. Дослідники говорять як про прямі запозичення іранської лексики, так і про випадки семантичного зрушення в значенні окремих слів та коренів, що відбулися в деяких слов'янських мовах. Ідеться про запозичення, які зачепили найрізноманітніші пласти слов'янської лексики – від сакральної до побутової⁵. Як уважає В.Топоров, “при строгому підході багато іранізмів можуть виявитися не стільки запозиченнями, скільки реліктами іранської мови в мові населення, яке перейшло до слов'янської мови”⁶.

Глибокий іранський вплив виявляється у сфері східнослов'янської язичницької релігії та міфології, духовної культури, звичаїв та побуту⁷. Так, у язичницькім пантеоні Володимира іранське походження мають *Хорс* і *Семаргл*⁸. Як установлює М.Васильєв, теонім *Хорс/Хурс* є слов'янською передачею сарматського культового імені Сонця – “Сонце-цар” у формі $*xors/*xürs$ ⁹. Іранські за походженням божества були сармато-аланським спадком у східній гілці слов'ян, однією з культурних рефлексій існуючої протягом тривалого часу в I тис. н.е. глибокої слов'яно-іранської взаємодії на півдні Східної Європи¹⁰.

За антропологічними даними значна частина населення Південної Русі X–XII ст., що характеризується мезокранією при відносній вузькості обличчя, своїм виглядом сягає тієї групи носіїв черняхівської культури, яка склалася в умовах асиміляції слов'янами племен іранської мовної групи¹¹.

Однією з причин, що стимулювала давніх слов'ян до тісних контактів з їхніми іраномовними сусідами, був більш високий економічний та культурний розвиток осілого скіфо-сарматського населення, яке мало багатотисячлі зв'язки з

античною цивілізацією. Будучи носіями провінційно-римських культурних традицій, причорноморські скіфо-сармати суттєво вплинули на розвиток усієї черняхівської культури, визначивши її характерні риси, що в результаті призвело до розмивання місцевих етнографічних відмінностей¹².

З іншого боку, зазнавши поразки від готів, значна частина сарматського населення з кінця II ст. почала відходити на північ у лісостепові райони, переходячи до осілого способу життя. Змішуючись із місцевим землеробським населенням, сармати взяли безпосередню участь у формуванні черняхівської культури (кін. II–поч. V ст.), ставши одним з основних компонентів її населення. Очевидно, у процесі осідання сармати не створювали своїх окремих поселень, а приєднувалися до вже існуючих поселень землеробів¹³.

Процес ірано-слов'янського етнокультурного синтезу відбувався раніше ніж почалося заселення слов'янами Дунайських земель і Балканського півострова. За даними мовознавства, слов'янське населення, що опанувало зазначені райони, уже відчувало іранські впливи. Оскільки перші слов'яни на Балканах і Середньому Дунаї з'явилися тільки наприкінці IV–V ст., період ірано-слов'янського синтезу повинен належати до перших століть I тис. н.е.¹⁴.

Початок контактів сарматів з осілим населенням лісостепової смуги Східноєвропейської рівнини слід датувати часом існування зарубинецької культури (II ст. до н.е. – II ст. н.е.), носіями якої були одні з предків слов'ян – історичні венеди¹⁵. Проблема зарубинецько-сарматських взаємин давно обговорюється в літературі¹⁶. Дослідженнями археологів встановлено, що з першої половини I ст. н.е. різко посилюються набіги сарматів на зарубинецькі поселення¹⁷.

Особливо значний утиск із боку сарматів відчувало населення лісостепової смуги Дністро-Дніпровського межиріччя, де віднайдена велика група суто сарматських поховань¹⁸. Періоди бойових дій змінювалися часом мирного співіснування. Від середини I ст. н.е. сармати закріплюються на ряді зарубинецьких територій Київщини, Черкащини й Поділля. На порубіжжі Степу й Лісостепу від Дністра до Дніпра й далі на схід знайдено чимало змішаних зарубинецько-сарматських пам'яток¹⁹.

Таким чином, історія слов'яно-іранської етнічної взаємодії почалася в I ст. нової ери і на початок Великого слов'янського розселення вже мала близько п'яти століть.

Не менш інтенсивно процеси слов'яно-іранського синтезу проходили й у другій чверті I тис. н.е. Про це свідчать пам'ятки етулійської групи в Буджакському степу, що мають змішані сармато-венедські елементи²⁰, а також пам'ятки черняхівської культури, які є доказами сумісного проживання сарматів і слов'ян у лісостеповій зоні України в III–IV ст.²¹. Багатомісячні безперервні контакти із сарматами значно вплинули на процеси етногенезу слов'ян, – зазначає Д.Козак, – “вони були багатогранними і припали на найраніші етапи розвитку давньо-слов'янського етносу на території України, а тому зачепили багато сторін його сутності”²².

Основною територією сумісного проживання предків східних слов'ян та нащадків причорноморських скіфо-сарматів був Подільсько-Дніпровський регіон

(від верхньої і середньої течії Південного Бугу до середньої і нижньої течії Дніпра). У період існування черняхівської культури на цій території відбувалися найбільш активні процеси етнічного синтезу місцевого іраномовного населення й слов'ян – нащадків носіїв пшеворської та пізньої зарубинецької культур, що тут розселилися. Домінуюча роль належала слов'янам, що визначило характер етнічних процесів, які протікали в зазначеному регіоні²³.

“Процес слов'янізації іранського населення в Подільсько-Дніпровському регіоні, – пише В.Седов, – певно, не був завершений. Однак це не перешкоджає кристалізації висновку про те, що слов'яни черняхівської культури – це не тільки нащадки пшеворських племен, але й асимільоване скіфо-сарматське населення”. Етнічну ситуацію, що склалася на даній території в черняхівський час, дослідник визначає як “слов'яно-іранський симбіоз”²⁴.

Другим регіоном на карті Східної Європи, якому судилося відіграти найважливішу роль в етногенезі слов'ян, був район верхньої течії Дністра та прилеглі до нього території верхів'їв Західного Бугу. На цих землях набули поширення пам'ятки пшеворської культури (кін. II ст. до н.е. – V ст. н.е.), східну частину ареалу якої (особливо землі Верхнього Подністров'я та Західної Волині) займали предки слов'ян²⁵.

Район Середнього Подністров'я – територія майбутньої Галицької землі – займав особливе положення між двома епіцентрами етногенезу слов'ян у Східній Європі та через це відчував постійний приплив слов'янського населення. З давніх часів Середнє Подністров'я було особливо тісно пов'язане з верхньодністровськими землями з огляду на постійні контакти місцевого населення. Сучасні дослідники виділяють старожитності басейну Середнього й Верхнього Дністра кін. I – сер. II ст. н.е. в окрему волинсько-подільську групу, яка відіграла найважливішу роль в етногенезі слов'ян і склала основу формування черняхівської культури в даному регіоні²⁶.

Хоча слов'янські пам'ятки черняхівської культури концентруються на широкому просторі лісостепової смуги між Дністром та Дніпром, саме регіону Середнього й Верхнього Подністров'я належала особлива роль в етногенезі слов'ян – характерні ознаки їхньої матеріальної культури тут втілені найбільш яскраво. “Лісостепову смугу у Дністро-Дніпровському межиріччі, – пише І.Винокур, – де представлені чотирикутні житла-напівземлянки з печамі-кам'янками, особливо у Середньому та Верхньому Подністров'ї із специфічним керамічним комплексом, можна вважати основною територією черняхівської культури, пов'язаною з історією давніх східних слов'ян”²⁷. До такого ж висновку приходять і В.Баран²⁸.

Для північно-західної частини черняхівського ареалу характерна менша концентрація сарматських пам'яток. Але, разом із тим, не виникає сумніву, що в район Середнього та Верхнього Дністра був спрямований один із значних потоків сарматського переселення. У Подністров'ї та Прикарпатті зафіксовані пам'ятки сарматської культури перших століть нової ери, які є тут зайшлим елементом²⁹. Серед них виділяються Киселівський могильник у Кіцманському районі Чернівецької області, датований I–II ст.³⁰, синхронні з ним могильники

у с. Острівець (тепер – Городенківського району Івано-Франківської області)³¹, могильник у с. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області, що належать до II–поч. III ст.³², жіноче поховання початку III ст. в с. Буряківка Заліщицького району та ряд інших сарматських пам'яток на півдні Тернопільської області³³.

Аналізуючи матеріали сарматських могильників, можна зазначити, що протягом I – поч. III ст. відбувався процес активного проникнення кочовиків із Північно-Західного Причорномор'я через землі сучасної Молдови до території Середнього Подністров'я та Прикарпаття.

На нових землях сармати мешкали, очевидно, серед місцевого землеробського населення й поступово самі осідали на землю, змішуючись з гето-дакійськими та слов'янськими племенами. Активні взаємні впливи культур місцевого осілого та зайшого кочового населення, на думку І. Винокура, знайшли своє відображення як у морфологічних ознаках археологічних пам'яток, так і в антропологічних матеріалах. Зокрема, у керамічному комплексі сарматів, крім традиційного ліпного посуду, з'являється гончарний, аналогічний черняхівському. З другого боку, у поховальній обрядності гето-дакійських та слов'янських племен поруч із трупоспаленням виникає звичай інгумації, запозичений у сарматів³⁴.

Визнання тісних багатовікових слов'яно-сарматських контактів, що досягли в основних районах етногенезу слов'ян на півдні Східної Європи ступеня етнокультурного синтезу, привело деяких новітніх дослідників до перегляду традиційної етимології етноніму *сармати*.

Іранське походження цієї, зафіксованої в численних давніх пам'ятках назви, як і іранське коріння етносу, що її носив, нещодавно беззастережно визнавалось практично всіма лінгвістами³⁵. Зламати цей науковий стереотип намагається Р.Козлова. Вона встановлює наявність у східнослов'янській ономастиці численних лексичних паралелей до етноніма *сармати*, на які раніше не зверталось належної уваги. Це – різноманітні топоніми, гідроніми, ойконіми та антропоніми, що мають корінь **Sьrm-* із характерним добром вокалізацій кореневого сонанта та фонетичних трансформацій у кореневій морфемі³⁶. Усі вони, на думку дослідниці, утворені від вихідного праслов'янського ад'ектива **sьrmatъ* (-a, -o), який має топографічне значення – “багатий на *сорми*, тобто мілини, перекази, підводне каміння (про ріки)”³⁷.

“Немає ніяких лінгвістичних перешкод, – зазначає далі Р.Козлова, – для включення до числа продовжень псл. **sьrmatъ* (-a, -o) давнього етноніма *сармати* для позначення етносу, що займав простір Східної Європи між Віслою, разом із Карпатами, та Волгою...”. Праслов'янська бінарна група *ьr* у кореневій морфемі **Sьrm-* може бути результатом діалектної вокалізації індоєвропейської *r* у кореневій морфемі **Sьm-*. І в цьому разі з індоєвропейським **Sьm-átai* через праслов'янське **Sьrm-átai* пов'язуються давньогрецькі позначення сарматів – *Σαρροι-át*, *Σαρμ-átai*, *Σαρμ-átai*³⁸.

“Таким чином, – робить висновок Р.Козлова, – етимологія **Sьrmatъ* (-a, -o), *Sarmátai*, *Sarmatia* визначається на слов'янському матеріалі, а отже між поняттями *Sarmátai*, *Sarmatia* й *Слов'яни*, *Славія* слід поставити знак рівності”³⁹.

Ми не беремося оцінювати цю етимологію з лінгвістичного погляду, бо це – справа спеціалістів. Висловимо лише декілька зауважень, що стосуються історичного аспекту гіпотези, запропонованої Р.Козловою.

В історичному відношенні “знак рівності” між слов'янами та сарматами можна було б поставити, тільки якщо мати на увазі результати тривалого слов'яно-сарматського етнокультурного синтезу, що відбувався в деяких районах проживання сарматських племен у перші століття нашої ери. Повне ж ототожнення сарматів зі слов'янами неможливе. Немає підстав для їхнього наближення, а тим більше ототожнення в мовному та культурному відношеннях на ранніх етапах етнічної історії обох народів. Цьому суперечили б дані історичних джерел: розповідь Геродота про походження сарматів від шлюбу скіфів з амазонками, вказівка Страбона, що називав сарматів “останніми з відомих скіфів” та ін.⁴⁰. Крім того, родинний зв'язок сарматів зі скіфами доводиться даними лінгвістики, яка встановлює приналежність обох давніх народів до іранської мовної групи⁴¹. Численні археологічні та історико-етнографічні матеріали також свідчать про етнічне споріднення сарматів зі скіфами, яке виявилось не тільки у сфері матеріальної культури⁴², але й у галузі релігії та міфології⁴³.

Гіпотеза про слов'янське походження етноніму *сармати* не знаходить підтвердження й у порівняльно-типологічній перспективі. Ми маємо на увазі, перш за все, той добре відомий факт, що для формування слов'янської етнонімії в пізню античну й ранньосередньовічну добу взагалі були характерні тенденції, зворотні за своєю спрямованістю. Якщо виходити зі збережених письмових джерел, найдавнішими автоетнонімами слов'ян ставали назви іншомовного походження, у тому числі й іранські – *анти*, *хорвати*, *серби*, *венеди*, *дуліби*, *болгари*⁴⁴. У той час не зафіксовано жодного випадку, коли б слов'янські за походженням імена чи назви ставали етнонімами для неслов'янських народів.

¹ Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965; Його ж. Избранные труды. – Владикавказ, 1995. – Т. II. Общее и сравнительное языкознание; Топоров В.Н. Об одной ирано-славянской параллели из области синтаксиса // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1960. – Вып. 28; Його ж. Еще раз о GOLTHESCYTHA у Иордана (Getica. 116): К вопросу северо-западных границ древнеиранского ареала // Славянское и балканское языкознание. Проблемы языковых контактов. – М., 1983; Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода // Вопросы славянского языкознания. – М., 1962; Трубочев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология. – 1965 г. – М., 1967; Його ж. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов (Киев, сентябрь 1983 г.): Доклады советской делегации. – М., 1983; Kiparsky V. Russische historische Grammatik. – Heidelberg, 1975. – Bd. III. Entwicklung des Wortschatzes. – S. 59–61; Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987; Эдельман Д.И. Иранские и славянские языки: Исторические отношения. – М., 2003.

² Абаев В.И. О происхождении фонемы (h) в славянском языке // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 115–121; Його ж. Скифо-европейские изоглоссы. – С. 41–52; Його ж. Избранные труды. – С. 332–342. – Т. II; Эдельман Д.И. К происхождению ирано-славянских диахронических параллелей // Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением. – М., 2002. – С. 76–77.

³ Абаев В.И. Провербы и перфективность: Об одной скифо-славянской изоглоссе // Проблемы индоевропейского языкознания. – С. 90–99; Його ж. Скифо-европейские изоглоссы. – С. 54–68.

- ⁴ Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. – С.68–79; Эдельман Д.И. К происхождению... – С.85, 87.
- ⁵ Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений... – Ср.: Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений... – М., 1989. – С.24.
- ⁶ Топоров В.Н. Об иранском элементе в русской духовной культуре // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древностей славянской культуры: источники и методы. – М., 1989. – С.24.
- ⁷ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С.354–527; Королюк В.Д., Литаврин Г.Г., Флоря Б.Н. Древняя славянская этническая общность // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С.24–25; Топоров В.Н. Об иранском элементе...; Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси. Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа Владимира. – М., 1999.
- ⁸ Топоров В.Н. Об иранском элементе... – С.25; Васильев М.А. Язычество восточных славян... – Гл. 1. 2.
- ⁹ Васильев М.А. Язычество восточных славян... – С.71.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Седов В.В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии) // Советская этнография. – 1974. – №1.
- ¹² Баран В.Д. Черняхівська культура. – К., 1981. – С.152–162; Його ж. Слов'яни у другій чверті I тис. н. е. // Давня історія України. – К., 2000. – Т.3. – С.49–50.
- ¹³ Гудкова О.В. Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури // Археологія. – 2002. – №2. – С.36–40; Козак Д.Н. Сармати та слов'яни на Україні // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України: Зб. наук. пр. (До 80-річчя Є.В.Максимова). – К., 2003. – С.68.
- ¹⁴ Седов В.В. Славяне. Историко-археологическое исследование. – М., 2002. – С.191.
- ¹⁵ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С.118–153; Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. – у I тис. н.е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С.122–139.
- ¹⁶ Кухаренко Ю.В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // Советская археология. – 1954. – №19. – С.120; Максимов Є.В. Відносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія. – 1978. – №28. – С.45–54; Кубишов А.І., Покляцький О.В., Симоненко О.В. Про взаємини сарматів з населенням зарубинецької культури // Археологія. – 1987. – №58. – С.56–63; Обломский А.М., Томашевич В.В. О контактах позднезарубинецкого населения водораздела Днепра и Дона с сарматами подонья // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1993. – Вып. 207. – С.48–55.
- ¹⁷ Козак Д.Н. Сармати та слов'яни на Україні. – С.65–67.
- ¹⁸ Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. – К., 1991.
- ¹⁹ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К., 1972; Хавлюк П.І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дніпра // Археологія. – 1975. – №18; Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I – V вв. н.э. – К.; Сумы, 1991. – С.139–140.
- ²⁰ Гудкова А.В. О классификации памятников III – IV вв. в Днепро-Дунайской степи // Археологические памятники степей в Днепро-Поднепровье-Подолях. – К., 1989.
- ²¹ Славяне Юго-Восточной Европы... – С.98–172.
- ²² Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні... – С.139.
- ²³ Седов В.В. Славяне в древности. – М., 1994. – С.273.
- ²⁴ Там само. – С.274, 275.
- ²⁵ Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С.58–74; Його ж. Славяне в древности. – С.166–200; Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984; Його ж. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К., 1991; Його ж. Пшеворская культура // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. – М., 1993.

- ²⁶ Винокур И.С. Волыно-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1970. – Вып.121; Його ж. Генезис черняхівської культури на Волині і Поділлі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України; Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. – 1986. – №56. – С.36–37.
- ²⁷ Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.277.
- ²⁸ Баран В.Д. Слов'яни у другій чверті I тис. н.е. – С.48.
- ²⁹ Шукин М.Б. К предьстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1973. – Вып.15; Його ж. На рубеже эр. – С.-Пб., 1994. – С.220.
- ³⁰ Тимошук Б.А., Винокур И.С. Памятники черняховской культуры на Буковине // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1965. – Вып.116. – С.186–192; Винокур И.С., Вакуленко Л.В. Киселевский могильник I – II вв. н.э. // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1967. – Вып.112.
- ³¹ Смішко М.Ю. Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1962. – Вип.4.
- ³² Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М.; Л., 1953. – Вып.51.
- ³³ Малеев Ю.М., Піоро І.С. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині // Археологія. – 1973. – Вип.12; Малеев Ю., Симоненко О. Сарматські поховання на півдні Тернопільщини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип.8.
- ³⁴ Винокур І.С. Сармати у Прикарпатті // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2000. – Вип.1. – С.55.
- ³⁵ Rospond S. Baza onomastyczna pie. *ser- / *sor- / *sr- / *sreu- (Sarmaci i Serbowie) // Lingua Posnaniensis. – Poznań, 1965. – Т.Х. – С.20; Блаватский В.Д. О скифской и сарматской этнонимике // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1975. – Вып.143. – С.46; Трубачев О.Н. “Старая Скифия” (Ἀρχαία Σκυθία) Геродота (IV. 99) и славяне. Лингвистический аспект // Вопросы языкознания. – 1979. – №4. – С.40; Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеевої Сарматії. У пошуках Русі. – К., 1991. – С.73.
- ³⁶ Козлова Р.М. О Сормах, Сарматах, Сорматских горах // Студії з ономастики та етимології. – 2004. – К., 2004.
- ³⁷ Там само. – С.261.
- ³⁸ Там само. – С.263.
- ³⁹ Там само. – С.264.
- ⁴⁰ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.В. Народы нашей страны в “Истории” Геродота: тексты, перевод, комментарии. – М., 1982. – С.363.
- ⁴¹ Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М., 1979; Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М., 1979.
- ⁴² Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. – М., 1964; Його ж. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – М., 1984; Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. – Ростов-на-Дону, 1983; Мошкова М.Г. История изучения савромато-сарматских племен // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989; Його ж. Краткий очерк истории савромато-сарматских племен // Там само; Полин С.В. От Скифии к Сарматии. – К., 1992; Мурзін В.Ю. Населення України у I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. // Етнічна історія давньої України. – С.71.
- ⁴³ Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сарматских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. – М., 1977.
- ⁴⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – С.-Пб., 1996. – Т.1. – С.187, 551; Т.3. – С.604; Т.4. – С.262; Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М., 1979. – Вып.5. – С.147–148; М., 1981. – Вып.8. – С.149–151; Трубачев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. – 1974. – №6.

Олег ГУЦУЛЯК, Петро ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ, Богдан ТОМЕНЧУК

ДО ПРОБЛЕМИ ГАЛИЧИНОЇ МОГИЛИ (SCANDO-SLAVICA У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І)

Проблема ролі норманів в історії слов'янства дебатуються не одне століття, жорстко розділяючи науковий світ на “норманофілів”, “анти-норманістів” та “поміркованих”. Проте поява нових археологічних відкриттів наполягає на переосмисленні та перепрочитанні існуючих джерел та матеріалів. Якщо в 1934–1936 рр. у Польщі проходили дискусії щодо ролі варягів у формуванні давньопольської держави й були проведені археологічні дослідження могили Крака в Кракові, результати яких не виправдали сподівань польських норманістів (а наступні дослідження німецьких учених-археологів з “*Ahnenerbe*” просто проігноровані науковою громадськістю), то дослідження в Галичі в 1991–1992 рр. дають змогу знову повернутись до цієї теми і, уже не боячись звинувачень в “антинауковому норманізмі”, продемонструвати роль скандинавського етнічного елементу в історії становлення та раннього розвитку давньоукраїнської держави.

Серед маститих науковців, що побіжно звертали увагу у своїх працях на питання, що нас цікавлять, можна назвати В.Бер-Петрова-Домонтовича, Ф.А.Брауна, О.Мельникова, А.Назаренко, О.Партицького, В.Пашуто, О.Пріцака, Е.Ридзевську, М.Свердлова та ін. Однак вони займалися лише тим чи іншим аспектом цієї проблеми, розглядали окремо лінгвістичні, релігійні, етнічні та історичні проблеми без їх взаємозв'язку і спеціально не займалися даною проблемою.

Для аналізу питання слід зважати на двочасовість впливів скандинавської субцивілізації на слов'ян Русі (у II–V ст. та IX–XII ст.) та виокремити основні критерії проблеми. На наш погляд, для відновлення історичних реалій скандинаво-слов'янських взаємин найбільш значимими є етнічна історія, яка нам надає як писемні свідчення й легенди (у хроніках, сагах, фольклорі), так і дані сучасних досліджень в археології, етнографії, лінгвістиці та антропології. Але найважливішим джерелом, що дозволяє відновити етнічні та культурні зв'язки народів, є їхні вірування, їхній духовний світ.

1. БУРШТИНОВИЙ ШЛЯХ

У четвертій чверті VI ст. над теперішнім польським Примор'ям Балтики – “**Бурштиновим полем**” (Гласісвеллум) – утратили панування готи, що об'єднувалися довкола Хрольва **Кракі** (“Жердинка”) з роду Хельгі Скійольдунга, і їх замінили інші скандинавські племена – носії системи торговельних факторій (emprogia), що називалися “**віками**” (наприклад, відомою емпорією на шведському березі була Бірка, а на Курземському побережжі Прибалтики – шведсько-готландська колонія Гробіні, 650–800 рр.), а приналежні до цієї системи – “**вікінгами**”. Об'єднав **вікінгів-гадбардів** (дв.-англ. heado-beardan) Ингельд із Бардовіку¹. Але в 568 р. прихід авар у Паннонію перекрив торговельний “шлях

бурштину” з Прибалтики по Віслі (Вістулі) та Мораві до Аквілеї в Адриатиці². Також союзниками авар виступили, на думку Л.Гумільова, серби-ободрити, які з гір сучасної Саксонії переселилися в Іллірію й завоювали її північну частину, залишивши іллірійцям тільки недоступні гори сучасної Албанії³. Це той випадок, коли експансія чужинців спричинює до зближення єдинокровних тубільців, у даному разі – іллірійської мовної групи, у той час як у досербську епоху на території Норику здійснювалося взаємозмішування іллірійців та кельтів на теренах Сілезії та Малополющі (III–II ст. до н.е.).

Праслов'янські племена, які мешкали на півночі Польщі асимілювали з часом (на поч. IX ст.) вікінгів-гадбардів, у результаті чого постала **Вендська держава полабських слов'ян-бодричів** (метатеза “бодри” < “барди”?), **лотичів та помор'ян**, що проіснувала із 40-х рр. XI ст. до першої третини XII ст. між ріками Лаба та Одра на побережжі Балтики. Творцем держави був бодрицький князь Готшалк (1044 – 1066 рр.), правителями – князі Крутой (1066 – 1093 рр.) і Генріх, син Готшалка (1093 – 1129 рр.)⁴.

Очолені конунгом Хрольвом Кракі готи та інші споріднені з ними скандинавські та балтські племена⁵, суперники вікінгів-гадбардів, змушені були мігрувати на південний схід і задовольнитися контролем над одним з **обхідних шляхів** – Балтійське море – р. Одра – р. Нотець – р. Вісла – р. Західний Буг – р. Серет – р. Дністер – Чорне море або р. Вісла – р. Сян – р. Дністер – р. Сирет – р. Прут – р. Дунай, а також системою волоків між річковими системами Одера, Вісли й Дніпра (саме нею в 1041 р. Ярослав Мудрий здійснив похід на човнах із Києва Дніпром і Бугом проти мазовшан на Нижню Віслу). Звідси з Одера від Бреслау був вихід на трансконтинентальну торговельну магістраль із Середньої Азії через Київ–Краків–Гйорліц–Ерфурт–Майнц–Верден–Кордову, а через Моравські ворота з Одерського шляху ішов у Середнє Подунав'я.

Активності готів сприяло незацікавлення східним напрямком самих авар, які на 630 р. втратили династію хана Байяна і внаслідок громадянської війни вже не могли перешкоджати експансії скандинавів на південний схід. Тут прибульці з півночі, очолені Хельгінгами, отримали назву “**вігмазури**” (дв.-ісл. vígamaðr, де maðr – “чоловік, муж”), видаючи себе за наступників готських сакральних **вігсмізів** (дв.-англ. wígsmið “воїн” > “коваль; майстер по дереву та металу”; гот. – smith, дв.-верх.-нім. smid, англ. smith). Вігмазурам спробував скласти конкуренцію **васал аварів** (за твердженням М.Брайчевського) нешляхетного

¹ Як установив В.С.Суворов, свого часу перехід готів зі Скандинавії до Прибалтики (“Бурштинове поле”) став можливим саме фактом союзу їх з тубільними балтськими племенами південно-східної Прибалтики, яких Тацит і Птолемей знають під іменем “естів” і які після VI–VIII ст. починають іменуватися “пруссамі” (від готського prus – “кінь” (поряд з епічним gut – “кінь, жеребець, скакун” > “готи”)), що спочатку означало привілейовану групу важкоозброєних вершників, які склали нову ударну військову силу й політично панівний шар нового суспільства. Вражає, що саме пруссько-балтській традиції притаманне переважання дериватів як скандинавської, так і кочових вершницьких культур¹. Аналогічно дещо раніше союзниками германських квадів (свевів), перших насельників Балтійського побережжя, були кінні сармати-язиги.

походження (“перевізник”) князь **Кий** (він же – кравчий Кай, володар андекавів, тобто антів-київлян “Історії бритів” Гальфріда Монмутського⁵). Але “бурштинова компанія” Кия в Дунайському басейні з форпостом Києвцем зазнала невдачі. Вігмазури встановили контроль над усією територією від середньої течії Вісли по Дністру до Чорного моря й Татр (дв.-ісл. patr “пасмо”, “жмут”), а центром їх державного утворення став **Краків**, заснований Хрольвом Кракі на горі Вавель, на місці, де начебто генеалогічний польський герой Крак убив змія (тобто ставленика Аварського каганату в цьому регіоні; за хорватською традицією місто спочатку називалося Хорват і саме сюди було перенесено столицю білих хорватів із Самбора⁶). До цього ж часу слід відносити й незалежнення від Аварського каганату **волохів**, формотворчим ядром яких були нащадки італійців-утікачів від франкських колонізаторів у VI – поч. VII ст. (гот. walhs, дв.-верх.-нім. walah, walh, сер.-верх.-нім. walch “чужинець; кельт; романець”, від гаельськ. folc “батьорий, жвавий”), з яких Аварський каганат створив особливі військові поселення на Дунаї та Сиреті – так звані “окольні” (ai periks; αἱ πέριξ) поселення. Аналогічно чинили й православні візантійці з розбитими у 872 р. єретиками-павликіанами: їх помістили на кордоні з Болгарією для прикордонної охорони. Як наслідок, з маніхео-маркіонітської доктрини павликіан виникло балканське богомільство поряд із суто маніхейською слов’яномовною Македонією зі столицею в Скоп’є (грец. “Верховина”). Аналогічно в 625 р. візантійський імператор Іраклій запрошує **хорватів** до Іллірії і населяє ними прикордоння, маючи намір забезпечити кордон по Дунаю від новоз’явленого Аварського каганату.

Надалі готи-вігмазури та їхні нащадки сформували **державу Валіняна**, що охоплювала в різний час свого існування племена теперішнього польського Помор’я, Повісляння, українське та білоруське Полісся (деревляни, дреговичі), досягаючи Дніпра на сході в районі Києва. Правитель Валіняни носив титул “**маджак**” (за свідченнями арабських мандрівників)⁷. Як свідчить Аль-Бакр, у 1068 р. Валіняна розпалася на окремі племінні королівства як під ударами внутрішніх чвар, так і під натиском західних німців та південніших поляків (лехитів), що набирали могутності внаслідок значного сприяння з боку католицької Європи. Також широко використовувалися скандинавські рунічні знаки як герби певних родів. Перший лясський король Мешко іменується скандинавським іменем Даг, а його дочка Свентослава мала ще й ім’я Гуннхільда⁷.

Нащадками вігмазурів вважаємо сучасну польську етнографічну групу **мазурів**. З часу приходу скандинавів у Повісляння в польську мову увійшов суфікс “-чик” на означення етнічної приналежності (islenzk), у той час як в українській мові цей суфікс служить для утворення зменшувальної форми (ісландчик, італійчик) з відтінком зневаги. Також саме готського походження є самоозначення території наступних поколінь нащадків вігмазурів-волинян – **Лядська земля** (Lędska/Lendska zemja): нім. Land “земля”, “країна” > слов. *lendo > хорв. ledina “берег ріки, порослий лісом”, “поселення”, “пустош”, “необроблена земля,

⁷ Прізвище Мажак засвідчене нині в с. Загвіздя Тисменицького р-ну Ів.-Франківської обл.

цілина”⁸ (Лядські ворота в Києві відкривають шлях на південний схід, тобто в неосвоєний степ-цілину; “лядським князем” називає “Житіє Мефодія” князя Паннонії Коцела), грецьким еквівалентом чого власне є **οὐκραινω** “необроблена, непідпорядкована (земля)” > **Оукраина**: “*Ποσημ ἔζε Λεω βοσηοη σοβε ρασηη η ζεμλε Λυδσκηοη, ἡ ἡοροδα ηα βκραιοηη*” (1280 р., Іпатський літопис; у Хлебніковському списку – “**оукраине**”, а в хроніці Сафоновича – “**Украине**”). Відповідно, антонімом поняттю “лядської землі” в середовищі слов’ян стала сприйматися *čędska zemja* – “земля людей” (слов. “чадь” – “поселяни”, “нарочита чадь” – “особиста охорона”). Звідси, за Р.Якобсоном, В.Топоровим та В.Івановим, і походять етноніми “лех” і “чех”, де lech/lach означає “людина необробленої землі/колоніст” (у писемних джерелах під 944 р. згадуються “лендзяни”, Lendizi, Lenzanenoi), а *čech/čach* – “людина як така”⁹ (із забуттям первинного значення етнонімів). Відповідно, терміни “лядь” і “чадь” начебто означали ті території, які були, відповідно, не підпорядковані (*lędska*) та підпорядковані (*polska*) князівським городищам (латин. *terrae seges non imperatur* і *terrae seges imperatur*). Проте, як вважає М.Калиняк, з плином історії відбулося об’єднання двох різних понять – “лях/лендзянин” (житель лядської землі) та “лех/лехит” (верства чеських воїнів-колоністів у Південній Польщі; сканд. *leg* “comitatus” < осетин. *laeg* “муж, чоловік, воїн” ~ чеськ. *kmet* “comitatus”)¹⁰. У подальшому відбулася демаркація Лядської землі між Рюриковичами (“... *иде к ляхом и зая грады их, Перемышль, Червен и ины грады, еже суть и до сего дня под Руссю*”) та П’ястами (їхня частина отримала назву Підляшшя).

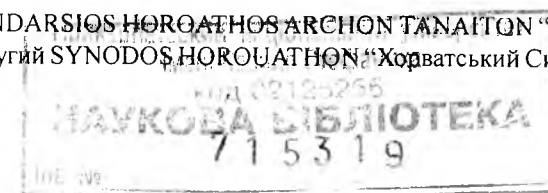
Можливо, якраз під тиском нащадків вігмазурів/ляхів в’ятичі та радимичі остаточно залишили Повісляння (Лядську землю) та втратили контроль над східним обхідним Бурштиновим шляхом.

Лише через два століття вже значно слов’янізованим **вікінгам-гадбардам** (літописним **русам**), суперникам вігмазурів, вдалося обійти своїх конкурентів, проклавши шлях “із варяг у греки” через Новгород та по Дніпру в Чорне море та, уклавши союз із Хазарським каганатом, сприяти проникненню васалів останніх – печенігів та уличів (тюрк. *ul’ic* “виючий, як вовк”) – у межиріччя Дніпра та Дністра, чим перепинили шлях конкурентам-вігмазурам по Дністру, Пруту та Сирету.

Частина вігмазурів у пошуках торговельного шляху Дунаєм просунулася на південний схід, де, змішавшись із місцевими нащадками кельтів бойями, романізованими **даками-гетами** та слов’янізованими іраномовними сарматськими **язигами (хорватами)**; іран. *horvat* “вартовий”; перша писемна згадка – у грецькій передачі **Horouathos/Horoathos** – датована 200 р.н.е. на каменях у Танаїсі, за Гідо Бішчевічем¹¹), утворила **субетноси бойків, лемків та**

⁸ Найвірогідніше, у часі відбулося осмислення терміна “україна” у відповідно європейській традиції як аналога латинського *partio*; пор.: після 1019 р. Кнут Великий титулується як “Король усієї Англії, і Данії, і Норвегії, і частини Швеції” (*Rex totium Angliae, et Dennemarchiae, et Norregiae, et partio Suavorum*).

¹¹ Перший напис *SANDARSIOS HOROATHOS ARCHON TANAITON* “Сандарсіос Хороатос, правитель Танаїсу”, а другий *SYNODOS HOROUATHON* “Хорватський Синод”.

гуцулів⁸; інша ж група рушила на південний захід, у район південних хорватів, де стала відома як субетнос **гудускани** (від “гуди” – “готи”), а в історичних джерелах розповідається про переселення частини германських племен ругіїв із Балтики в Подунав’я – північний Норик, який отримує назву **Rugiland**¹¹. Про сліди готів у матеріальній культурі жителів Карпат (зокрема, Писаний камінь біля Криворівні) присвячена спеціальна праця знаного археолога В.Бер-Петрова-Домонтовича¹². Також, без сумніву, на слов’ян Північних Карпат вплинули германські племена гепідів, які після розгрому їх у 568 р. аварами переселилися в Північне Прикарпаття¹².

Але, швидше за все, вігмазурів привабила не тільки можливість добути карпатський **темно-жовтий бурштин** (руменіт), але й отримувати із соснових лісів Карпат особливу **смолу (глей)**, схожу на ту, що пізніше в середньовічній Європі називали “**камедь**” – “**тутові сльози**”, кальцієва сіль бурштинової кислоти. Ця соснова смола особливо цінувалася в Європі при виготовленні човнів та кораблів. “Тутовим деревом” досі називається шовковиця, початковою назвою якої є “морва”, що одного кореня з гідронімом Морава. На цій основі етноніми “**моравани**”, “**тоти**” (назва слов’ян угорцями), “**червени**” (сербо-хорв. crven, црвен ~ балкан. bauko, bhauko, boko “червоне” > слов. “бук, дерево з червоною серединою”, нім. Rothbuche “fagus silvatica”¹³, отже: **Буковина** ~ “**Червенська земля**”, яка на заході від пасма Буковиці на Сянощині, західній межі лемків-українців до Буковини та Мараморощини, де засвідчені лемківські типи говіркових явищ українців-русинів, як-от О. в. мн. прикметникової відміни на -ыма¹⁴) семантично тотожні етнонімам балканських, польських та давньоруських слов’ян “**смоляни**”, “**смоляки**”, “**смоленці**” тощо¹⁵.

Отже, проникнення давньослов’янського населення в Карпати, поряд із веденням полонинного вівчарства, було економічно вигідне в плані добування смоли карпатської сосни та повинне було б відобразитися в усній народній творчості та ще й в образі героя-добувача чи оборонця “бурштину – смоли”. Але цим героєм у гуцулів була не особистість (хоча, можливо карпатський опришок Олекса Довбуш увібрав у себе характерні риси **бога-трікстера Локі, покровителя віг-**

⁸ Субетнонім “гуцули”: пор. з осетин. **гыщыл чизг** “дівчинка”, де “гыщыл” – “мале/малий”, а “чизг” – “дівця”, що в європейських писемних джерелах фігурує власне як “язиг” (етнонім сарматського племені, тісно пов’язаного з мотивом войовничих вершниць-амазонок). Тобто карпатські гуцули – це “малі язиги” в сенсі того, що залишилися в Карпатах¹, а не вирушили в Європу², змішалися з германськими готто-вандальськими племенами. З часом їх етнонім зазнав переосмислення в середовищі сусіднього романізованого населення на “готські”: got/guth + румунський означений постартиклъ –ul > guľul “розбійник, рекетир”. Значне місце в релігійних уявленнях іраномовних сарматів займали собаки (зокрема, їх приносили в жертву божествам), про що, можливо, свідчить галицька ідіома “гицьль” – “виловлювач псів, шкуродер” (як переосмислення вишенаведеного “гыщыл/язиг”).

¹¹ Як радянський розвідник, В.Петров перебував із середини 30-х рр. ХХ ст. на території Польщі, контактував із німецьким інститутом “Рідного спадку” (“Ahnenerbe”), а після окупації Польщі сталінським та гітлерівським режимами на візначення заслуг у 1940 р. був призначений директором новоствореного Інституту етнології АН УРСР, завдання якого було в науковому обґрунтуванні критики расової доктрини нацизму. Старі зв’язки з “Ahnenerbe” сприяли подальшій його розвідницькій діяльності в роки Другої світової війни та в післявоєнний період.

мазурів, що увесь час “капостить” верховному богові скандинавів Одіну). Нагальна потреба в організації охорони наявної власності субетносу у створенні знаряддя накопичення й засобу захисту накопиченого статку та територій спровокувала появу “**чоловічого союзу**”, поєднаного у своїй формі зі старими родовими установами¹⁶, наприклад із системою посвячення, але ці останні мали вже інші зміст та мету, ніж раніше. Як уважаємо, у гуцулів таким чоловічим союзом став “**Аркан**” (у степівчан його аналог – “Топак”), а поряд із чоловічим орденом існував жіночий – “Полянця” (“Босорканя”, “Яга”, “Мава”, “Подоланя” тощо). Наявності цього дохристиянського “чоловічого союзу” ми повинні завдячувати значному розвитку та вдосконаленню демонологічних вірувань у гуцулів. Для непосвячених самі члени таємничих орденів є суть духи покійників (“чугайстри”), бо головна ідея членів ордену “Аркан” – це ідея безсмертя, дотична до сакрального дерева (тису, сосни). Також самим духом ініціального обряду був Чугайстер¹⁷. Окрім того, слід пам’ятати зауваження Б.Тимощука, що “... в передгір’ї Карпат життя проходило спокійніше. Ця місцевість вкрита пагорбками і густими лісами, порізана глибокими ярами та густою мережею річок, була менш доступною для сторонніх впливів, краще захищеною від нападів кочівників південних степів. Тут довше, ніж в інших місцях, зберігалися консервативні форми життя, давні традиції і спадкові риси в розвитку матеріальної культури”¹⁸.

Сам танець “Аркан” (тотожний кельто-бретонському “Ev Sistr”) є обрядом посвячення гуцульського дванадцятирічного хлопця в легені. Після участі в ньому він отримував право здійснювати танці, носити бартку (топірець) та підперізуватися паском, тобто ставав потенційним “опришком” (тим, що опріч; член таємного союзу). Власне, назва ордену й танцю походить із латини чи, вірніше, з етрусського слова, запозиченого етрусками (прямі нащадки етрусків – рети, ретороманці – “верховинці” Медитеринських Альп): arcanus “прихований, таємний, мовчазний”, що тотожне з індоєвропейським коренем у санскр. arta-, який, за Ю.Шиловим, містився в самоназві (Аратта) держави “священної демократії” протослов’ян. Передання про неї зберегли іранці, уважаючи Арту (Аратту) ідеальною прабатьківщиною та найвищим світоглядом, а загалом – “золотим віком” людства. Слов’яни, як відомо, одну зі своїх держав називали Артанія (Поділля, центр – м. Оратів Іллінцівського р-ну Вінничини) поряд із Куявією (Київ) та Славією (Переяслав). Візантії та араби повідомляли, що в таємничій Оратанії слов’яни вбивали чужинців, щоб ті не вивідали технології виготовлення особливих магічних “соломонових” мечів.

У Західній Європі дане явище “чоловічих союзів” викристалізувалося на XII–XV ст. у військові ордени. В Іспанії це були “Калатрава”, “Алькантара”, “Компостела”, що зуміли захопити у свої руки обширні території та величезні матеріальні багатства. Можливо, що субетноніми “гуцули” й “каталонці” містять один і той же аланський (сарматський) корінь.

На нашу думку, члени чоловічого союзу “Аркан” здійснювали в X – XVI ст. повільну реконкїсту в Північних Карпатах, освоєюючи наново землі, що колись населяло сарматське (язигське) іраномовне плем’я **білих хорватів** (іран. horvat

“охоронець (стад, шляху)”. Звісно, серед “арканців” були як прямі нащадки білих хорватів, так і уличів, тиверців, полян, галичан, волохів та інших племен, а також степовики-тюрки (печеніги, кумани). Унаслідок такого перемішання в північно-карпатському “казані” і виник креольський субетнос Червенських городів, реальний суперник волохів у колонізації Карпат. Можливо, у деяких місцевостях “Аркан” витісняв або асимільював особливі субетнічні групи, що виникали внаслідок “змішання” в різних пропорціях волохів, слов’ян і угорців і які визнавали юрисдикцію угорської корони святого Іштвана, що прийшла на зміну мораво-богемській короні святого Вацлава, яку визнавали й білі хорвати.

Розширення матеріальної бази “Аркану” в міру зайняття карпатських територій продовжувало зміцнювати становище самого ордену, а не його верхівки – **бояр** (від кельт. boaire “власники стад худоби”), як це мало місце на низинних територіях Прикарпаття. Орден монополізував у своїх руках торгівлю овечою шерстю та деревиною, одночасно контролюючи, щоби хтось не перетворив цінні ресурси загального господарювання в джерело особистого збагачення.

Після входження в 981 р. до складу Русі слов’яни Червенських городів позбулися контролю над “Бурштиновим шляхом” та “східним обхідним”, а також радикально змінився основний спосіб поведінки з ними правлячих верхів (боярства), які, до того ж, отримали нові та багатші обшири для зовнішнього ринку на сході (Степ, Волзька Булгарія, Кавказ). У пізнішу епоху Київської Русі, за М.Рожковим, “... зовнішня торгівля того часу характеризувалася двома відмінними та першочерговими рисами: по-перше, торговельна діяльність була заняттям виключно одних суспільних верхів – князів, їх дружинників та невеликої групи статних городян (у статуті австрійського герцога Леопольда від 9 липня 1192 р. такі торговці на Русі іменуються *Ruzarii*¹⁹. – О.Г.), а їхнє протистояння один одному було лише “...грандіозним турніром, перенесеним на простори київських ланів. Широкі народні маси в ній участі не брали”²⁰; крім того, народні маси ще не були учасниками тому, що не продавали, а віддавали даром, у вигляді данини, продукти полювання й бджолярства, по-друге, (в умовах Карпато-Прикарпатського регіону. – О.Г.) зовнішня торгівля не зачіпала насутих ... потреб навіть цих, керуючих ... вищих класів населення; все необхідне вони отримували натурою, відправляючи на зовнішній ринок тільки надлишок (і бурштин, глей. – О.Г.) і вимінюючи там тільки предмети розкоші”²¹. У нових соціально-політичних умовах пам’ять про героя-добувача бурштину (“горюч-каменю”) “з-за моря” й пов’язане з ним самоозначення “білі хорвати” для обох соціальних станів уже була не потрібною.

На Заході в середині XI ст. унаслідок вичерпання земельних ресурсів надзвичайно швидко утворився стан молодших дітей землевласників, увесь статок яких – кінь, спис та щит. Суспільство виштовхує їх за межі європейської ойкумени в хрестові походи, обмежує казармами-гуртожитками рицарсько-чернечих орденів, унаслідок чого постає рицарський епос²². На Русі такого рицарства-чернецтва в цей період не виникає внаслідок можливості молодших дітей феодалів постійно від’їжджати на **північний схід** (Угру, голядь) та **південний захід** (Подністров’я та Прикарпаття), знаходити собі неосвоєні землі

(“безплідні землі”, про які європейські рицарські епоси тільки мріяли) та неляких міжусобицями общинників, щоб покласти на них тягар податків. Різке збільшення кількості русичів у IX–XI ст. на тлі зростаючого добробуту змушувало відправляти частину молоді, яка не отримувала батьківського спадку, бо він переходив до наймолодшого сина (т.з. право мінорату), на пошуки нових місць замешкання. Безумовно, діяв і фактор, визначений для пізніших часів терміном “козацтво”. Виселення молоді відбувалося організовано, групами переселенців керували досвідчені вожді, жерці та умільці, а сама молодь уже пройшла ініціацію та отримала у свій набуток усі технічні та духовні досягнення батьків. Колоністи створювали городища, а здатність русичів компліментарно вживатися в чуже їм біосоціальне середовище через біологічні та соціально-психологічні особливості колоністів і тубільних племен дозволила створити змішані “**креольські культури**”, центрами яких ставали городища на зразок Буківни²³ як “креольські острови” (ilha sçioula, термін бразилійського соціолога Жілберту Фрейре та ангольського етнологіста Маріу Антоніу). **Новоосвоєні землі** отримали найменування “україн” (“**україни**”, грец. οὐκράϊνῶ “необроблена земля, цілина”).

На відміну від **галицько-буковинсько-берладських** (подністровсько-попрутських) “креолізованих” земель²⁴, більш благодатне географічне розташування північно-східного аналога перетворило його на найзаселенішу серед інших земель, на які поширилася сфера впливу Києва. Тут не знали міжусобиць, половецьких набігів, а геополітичне становище було стратегічно вигідним – на перехресті торгових шляхів між Новгородом, Волзькою Булгарією та прикаспійськими землями завдяки Камі й Волзі та Донському шляху на південь. Зрештою, постала так звана “володимиро-суздальська” (“заліська”) цивілізація – ланцюг “міст – держав”, що стала своєрідним історичним центром для суспільств Б’ярмії (землі пермяків та зирян), Поволжя (голядь, бургаси, мешера, мурома, меря) та Верхнього Подніпров’я (смоленські кривичі). Аналогічне явище мало місце як на побережжях Східної Африки від Сомалі до Мозамбіку, де внаслідок схрещення африканських тубільців та арабських колоністів постала могутня Суахільська цивілізація, так і Балтики, де при взаємодії германських континентальних племен, кельтів та балтів, з одного боку, і фінно-скандинавів, з другого, сформувалася Балтійська субконтинентальна цивілізація.

Лише коли XII ст. торговельні стосунки Русі зі Сходом зупинилися (з інвентарю поховань зникли східні буси) та прес податків на населення значно зменшився на радість простій масі, яка повинна була, окрім “кормління” князів з їх дружинами, насичувати ще й світовий ринок, у середовищі, незадоволеному тим, що половці (кумани) перетнули та знищили шляхи торгівлі до Чорного та Азовського морів через руські форпости Біла Вежа на Дону та Білгород у низинах Дністра, і тим, що вони, “юні”, на відміну від “старих”, не можуть набути предметів розкоші східного походження, вигулькує епос про героя – добувача бурштину (“алатир-каменя”), борця з аварами, у вигляді епосу (“билин”) про переможця над степовиками в часи Володимира Старого. Тобто маємо тут справу з так званим **явищем реститутів**, коли залишкові явища попередніх світоглядів переосмислено відновлюються, зникають та оживляються (рецидивують). Благо, що дещо затихомиривши Русь, яка перебувала в міжусобній війні, Володимир

Мономах у 1111–1113 рр. перевів війну проти степовиків (у народній уяві: як учинив київський Володимир-Василій Старий, так аналогічно робить Володимир-Василій “Уний” Мономах).

Щодо поняття Галичини як “Червоної Русі”, то вважаємо, що це визначення західних територій, заселених русичами, виникло на основі переосмислення в книжній культурі Русі назви “земля Червенських городів”, оскільки, начебто, центром її було місто **Червен**, проте його локалізація досі не відома (Я. Пастернак ототожнив його з с. Черном на Грубешівщині, а Л. Леже – із с. Червоногородом Заліщицького р-ну Тернопільщини²⁵). Відбулося, можливо, це за аналогією з осмисленням дубровницько-чорногорської Хорватії як **Crvena Hrvatska (Croatia Rubea)**, перша згадка якої датується XII ст.²⁶, у той час як визначення “Червона Русь” (**Russia Rubra > Rus Czerwona**) фіксується вперше польськими джерелами в XV ст. З причини, що в просторовому кодї червоному кольору відповідає поріг будинку, ворота, берег ріки, **гора, камінь**²⁷, то, можливо, термін “червенська земля” переосмислюється на означення і як **порубіжної території Русі**, і як із причини наявності в духовній культурі слов’ян комбінації кольорів – тріадної (червоне або жовте – біле – чорне або синє) або діадної (біле – червоне або чорне), що є універсальним знаком людської культури і має нейролінгвістичну основу²⁸.

Анонім Баварський у своєму “Описі городів і племен на північ від Дунаю” (IX ст.) говорить про Придністров’я як землю **зеруянів** (zeturiani), “quod tantum est regnum, ut ex eo cunotae gentes Sclavorum exortae sint originalem sicut affirmant, ducent”, що це “descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii”. Цю пізнішу **terra de Zervino** Й. Маркварт ототожнив із землею Червенських городів²⁹.

2. БІЛА ХОРВАТІЯ

У 993 р., коли земля Галичини – “**Великої Білої нехрещеної Хорватії**” (як її називає візантійський імператор Константин Багрянородний; у творі Орозія – **Horiti**, а у Захарія Ретора – **Hrwts**, у сагах – **Krowataland**)³⁰ вдруге опинилася під юрисдикцією Русі, без сумніву, в умовах християнізації значимість Галичиної могили як пов’язаної з язичницькою традицією сакралізації влади в білих хорватів була проігнорована новою владою. Форпости встановлено в Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі, тим самим на зміну міським общинам, що базувалися ще на родових взаємостосунках (“... У часи ж родового ладу розуміння краю було чітким – це територія роду, тобто жителів декількох поселень, не тільки зі спільним походженням, а й однією водою. Таким чином, край означає найдавнішу територію роду до річки. Роди мали свої краї, які разом називалися **крайна чи країна**”³¹), прийшли територіальні міські общини, які впливали й на формування округ довкола них (т.зв. “перенесення міст”). Цьому сприяло, окрім усього, право феодальної монополії на помол борошна та випікання хліба (від податку на це були звільнені тільки ремісники, що мешкали в городищах).

Хоча, без сумніву, сам топос Галичиної могили не був позбавлений уваги з боку централізованої влади. Можливо, що в землі білих хорватів встановлено

було владу київського посадника варязького походження (сканд. **sturman** – “великий муж”). Вірогідно, що спільно з варягом-намісником була й група варягів-найманців, автентична скандинавська назва яких **thingalith (BingaliB** “тіngu/віча люди/військо”)³². Це були вже руські дружинники скандинавського походження, їх побут та обрядовість зазнали змін під впливом слов’янських традицій. Їх поховання, наприклад, у так званих гніздовських курганах (біля княжо-дружинного городища Смоленська) настільки близькі до місцевих, що без етнічно визначених речей неможливо встановити, хто похований під насипом – слов’янин чи варяг³³.

Саме з цим намісником-варягом пов’язують виявлене в **Галичинній могилі поховання** (вірніше, кенотаф) кінця X ст., відкрите в 1991–1992 рр. Галицькою слов’яно-руською археологічною експедицією АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Барана та Б. Томенчука. Поховання було орієнтоване за віссю північ-південь, містилося в центральній частині кургану на глибині 2 м від сучасної поверхні. Тут наявний саме як труна однодеревний **човен-довбанка**, борти якого щільно прилягають до стінок ями, а серед інвентарю – **варязький меч-скрамасакс** (35,5 см), три пласкообушні з щекавицями бойові сокири, наконечник дротика, три наконечники черешкових стріл, рештки круглого позолоченого щита (42,6 см) та залізне тесло. Увесь човен зверху покритий тканиною з вплетеними позолоченими нитками, відбитки якої простежувалися на більшості знайдених залізних предметів³⁴. Поховання в часі збігається з розквітом у Галичі докиєворуського поселення X ст. та знахідками на території Крилоса скарбу куфічних монет, датованих другою половиною X ст., що свідчить про напрямок торговельного шляху через Галич.

Відомий аналогічний варязький кенотаф (**gotva**; дв.-анг. **geatwe** “зброя, спорядження”) – так званий Південний курган у датському **Еллінзі**, споруджений християнізатором Данії конунгом Гаральдом Синьозубим у 960 р. на знак своїх славетних діянь (діаметр – 77 м, висота – 11 м; з дерну та болотного торфу), про що свідчить і великий рунічний камінь, поставлений із цією ж метою. Самого ж Гаральда, згідно з Адамом Бременським, було поховано в церкві в Роскільді, у той час як його батьки – конунг Горм і королева Тюра – реально поховані в сусідньому кургані³⁵. Також X ст. датується поява в Києві поряд з пануванням могил із кремацією монументальних поховальних курганів військових вождів із багатим інвентарем.

Також дещо раніше датується найбільший скандинавський курган-“кено-таф” – так званий “**Ракнехауген**” (VI ст.), поперечник якого – 100 м, висота – 15 м.

* Дочкою шведського стурмана Скоглар-Тості була Сігрід Сторрада (“Честолюбна”; кін. X – поч. XI ст.), яку вважають дружиною шведського конунга Ейріка Переможця і датського конунга Свена Вилобородого (“**Eugbuggia saga**”) і з нею пов’язаний ряд фольклорних мотивів. Проте за іншими джерелами вона – слов’янка і ототожнюється з дочкою (чи сестрою) польського короля Мешка Свентославою. Але в джерелах дочка Мешка й жінка Свена не названа на ім’я і не говориться про її перший шлюб зі шведським королем (“Історія короля Кнута”; Титмар Мерзебурзький, “Хроніки”, VII,39; Адам Бременський, II,39, I 24; Саксон Граматик, “Діяння датчан”, VI,5; VIII,1). У сагах також наявні дані про першу дружину Свена, до Сігрід, — слов’янку Гуннхільд, пізніше вигнану ним. Тому з дочкою Мешка I ототожнюється Гуннхільд, а не Сігрід.

Перш ніж його насипали, будівничі звели споруду з колод. Для цього вони вируба-ли великий сосновий ліс, а дослідження річних кілець використаних при цьому дерев показали, що всі вони були зрубані протягом року. Для зведення кургану були застосовані й великі земляні роботи (насипано 80 тис. кубометрів землі), для яких залучено приблизно 500 чоловік, тобто чоловіче населення обширного регіону. Поховання в кургані не виявилось, він був монументом, щоб увічнити пам'ять вождя (hersir). Передання розповідають, що в той час у південно-східній Норвегії та шведському Уппланді (де наявний аналогічний курган Оттара) правила династія Інґлінґів, оспівана в сагах³⁶.

Окрім того, вихідці із Середнього Подніпров'я на Придністров'ї хоронили-ся, на відміну від місцевого населення, у підкурганних похованнях, в яких стінки могильних ям викладені деревом (т.зв. "зрубні гробниці" в Судовій Вишні та Пліснеська), і саме з ними пов'язують представників тих військових контингентів та членів їхніх сімей³⁷, які почали переселятися на землі білих хорватів після першого походу в 981 р. Володимира Великого до Червенських городів та наступного в 993 р. придушення ним же їхніх сепаратистських настроїв³⁸. Уважаємо, що в Галичі дана великокиївська залога розмістилася в окремому від місцевого населення городищі (тепер – урочище Штепанівка)³⁹.

Але в сенсі кенотафа на Галичині могили є цікавими виявлені в 1882 р. Теодором Земенцьким (1845–1916)* два поховання в літописному Плісненську – якраз на місці волока з басейну Західного Бугу в басейн Дністра (дещо на північ від нього – літописний Лучеськ/Луцьк) – чоловіків із жінками, а з супутнього інвентарю – варязький та германський мечі X ст., залізна бойова сокира, ножі, кам'яні бруски**, на грудях у похованих срібні хрести, на руках – срібний браслет та золоті й срібні персні, у ротах – золоті бляшки. Під час розкопок Я.Пастернаком Плісненського дитинця в 1940 р. було знайдено цікавий мистецький артефакт: "...це кістяна дощинка, розміру 65x27 мм завбільшки й 3 мм завгубки, з плоскорізьбою з одного боку. Вона зображує лицаря XI–XII ст. в кольчугі, з шоломом на голові, що звернений вправо стоїть за схематично зображеним оборонним муром біля вхідної брами. Ліва рука в нього сперта на круглий, зверху косо смужкований щит, а права піднесена вгору до висоти лица й похилена трохи вперед (молитовний рух). Це ліва половина дверцят кістяного нагрудного складення-триптиху, з останками бронзових чопиків-бігунів згори й знизу ліворуч та з подовжним заглибленням на обороті праворуч, яке мало зверху примикати праву половину дверцят. Сьогодні цей плісненський лицар, як нам відомо, не має собі пари серед пам'яток образотворчого мистецтва княжої доби на Україні"⁴⁰. Ілюструючи знахідку, археолог дає поряд для порівняння подібне різьблене зображення на кістяній ручці з м. Галле (на р. Ельба) у Німеччині. Знайдена плісненська кераміка виявляє аналогії з керамікою IX–X ст. на території західнослов'янського племені вільців (на р. Гавелі) та на півострові Ваґрія (між

* Цікаво, що в 1883 р. на запрошення графа В.Дідушицького Т.Земенцький проводив археологічне дослідження Галичиної могили.

** Вірогідно, що даний ритуал і набір інвентарю йде ще від пшеворських поховань воїнів, де наявний аналогічний інвентар (зокрема, поховання на Гоевій Горі у Звенигороді).

містами Кілем та Любеком, населеному укранами). Як уважає Я.Пастернак, засновниками Плісненського городища були "шведські (?) варяги", які привели із собою і західнослов'янських ремісників⁴¹.

Отже, без сумніву, варязький елемент був присутній у часі становлення Галича і, можливо, відіграв одну з неостанніх ролей у становленні Галицького князівства та галицької регіональної самобутності.

Багато наших припущень, звісно, мають суто гіпотетичний характер, проте ними цілком задовільно пояснюються колізії ранньої історії Південно-Західної Русі.

(аналіз семантики Галичиної могили та довокільшніх топонімів буде дано в наступному номері)

¹ Прицак О. Походження Русі / Пер. з англ. // Хроніка. – 2000. – 1994. – №1–2. – С.12–13.

² Так само. – С.12–13, 15–16.

³ Гумильов Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989. – С.583.

⁴ Ловмянський Г. Происхождение славянских государств // Вопросы истории. – М., 1977. – №12. – С.182–193.

⁵ Монмутский Г. История бриттов. Жизнь Мерлина / Отв.ред. А.Д.Михайлов. – М.: Наука, 1984. – С.105.

⁶ Marcinko M. Put Hrvata do Jadrana // <http://www.mesogaia-sarmatia.narod.ru/marcinko.htm>; Paschenko E. Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine. – Zagreb: Meditor, 1999. – 329 s.

⁷ Piekonski F. O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń PAU. – Warszawa, 1881. – Т.14. – С.114.

⁸ Петров В. Мова й історія матеріальної культури (До питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1937. – Кн.І. – С.96–97; Прицак О. LENZEN-IN- Константина Порфирородного // Збірник на пошану Юрія Шилова. – Мюнхен: Вид-во УВУ, 1971. – С.352.

⁹ Агеева Р.А. Страны и народы: Происхождение названий. – М.: Наука, 1990. – С.38–40.

¹⁰ Калиняк М. Кирило-Мефодіївська церква на північ від Карпат // Альманах "Гомону України" в ювілейному році удержавлення християнства в Україні 988–1988. – Торонто: Гомін України, 1988. – С.54.

¹¹ Стрижак О.С. Етнімія Птолемеєвої Сарматії: у пошуках Русі. – К.: Наукова думка, 1991. – С.35.

¹² Ber Wiktor. Ślady kultury gockiej na Huculszczyźnie // Wiedza i życie. – 1936. – №6–7. – С.456–459; Кардашук М. Звірки прийшли гуцули // Поліття. – 1995. – №40. – С.3; Сіреджук П.С. З літопису заселення Галицької Гуцульщини // Народна творчість та етнографія. – 1982. – №5. – С.60–63; Климчук О. За сонцем тінь (про похоронні обряди гуцулів) // Україна. – 1990. – №12. – С.24–25.

¹³ Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов). – М.: АН СССР, 1958. – С.188; Будимир М. Protoslavica // Славянская филология: Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.ІІ. – С.112.

¹⁴ Панькевич І. До питання генези українських лемківських говорів // Славянская филология: Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.ІІ. – С.169, 196.

¹⁵ Тищенко К.М. Кельтські етимології. І. Етнос (1) // Мовознавство. – К., 2003. – №4. – С.12–13.

¹⁶ Токин Н. Первобытное общество: Краткий очерк. – М.: Госсозэкиздат, 1935. – С.114.

¹⁷ Пушик С. Чугайстер: Міфічний персонаж народної поезії Карпат // Народна творчість та етнографія. – 1994. – №2–3. – С.53–65.

¹⁸ Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – С.4.

¹⁹ Назаренко А.В. Об имени "Русь" в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания. – М., 1980. – №5. – С.49.

²⁰ Толочко П.П. Нашадки Мономаха. – К.: Наукова думка, 1972. – С.118.

²¹ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и великая Степь. – М.: Мысль, 1989. – С.476–477.

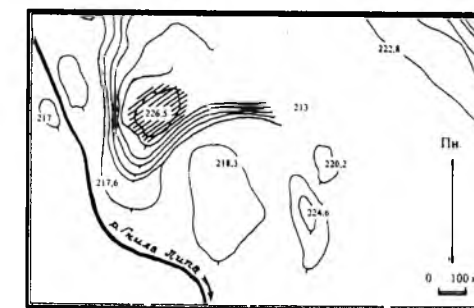
- ²² Борисов А. О некоторых особенностях развития Русского государства // Знание – сила. – М., 1993. – №9. – С.68.
- ²³ Томенчук Б., Филипчук М. Буківна – літописний Биковен на Дністрі: Другий археологічний шар. VIII–XI ст. (матеріали розкопок 1987–1992 рр.). – Івано-Франківськ: Гостинець, 2001. – 56 с.
- ²⁴ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981. – 114 с.; Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати, 1975. – 111 с.; Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі: Историко-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.; Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 178 с.; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X–перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 205 с.
- ²⁵ Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Записки НТШ. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мюнхен, 1976. – Т.189. – С.21.
- ²⁶ Zhupanich N. Znamenje barvnog atributa u imenu "crvena Hrvatska" // Ethnolog. – 1937. – Т.ХІ. – С.355–376.
- ²⁷ Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах / Пер. с сербохорв. // Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы / Отв.ред. Н.И.Толстой. – М.: Наука, 1989. – С.131.
- ²⁸ Там само – С.141.
- ²⁹ Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Записки НТШ. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мюнхен, 1976. – Т.189. – С.20–21.
- ³⁰ Багрянородный К. Об управлении Империей. – М., 1989. – С.135, 141.
- ³¹ Копцюх Б. Локалізація племінних союзів на території Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – С.121.
- ³² Славяне и скандинавы / Пер. с нем.; Общ.ред. Е.А.Мельниковой. – М.: Прогресс, 1986. – С.265.
- ³³ Мельникова Е.И., Петрухин В.Я. Послесловие // Ловмянский Х. Русь и норманны / Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1985. – С.237.
- ³⁴ Баран В., Томенчук Б. Що таїть "Галичина могила"? // Літопис Червоної калини. – 1994. – №1–3. – С.16–19; Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. – Київ–Галич: Давній Галич, 1996. – С.10–17; Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4-х т. / Гол.ред. та керівн. проекту С.Павлюк. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999. – Т.1. Археологія та антропологія. – С.355–356;
- ³⁵ Славяне и скандинавы / Пер. с нем.; Общ.ред. Е.А.Мельниковой. – М.: Прогресс, 1986. – С.135–136.
- ³⁶ Гуревич А.Я. Избранные труды. – М.–С.–Пб., 1999. – Т.1. Древние германцы. Викинги. – С.85–102.
- ³⁷ Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4-х т. / Гол.ред. та керівн. проекту С.Павлюк. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999. – Т.1. Археологія та антропологія. – С.355.
- ³⁸ Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С.111–113.
- ³⁹ Томенчук Б. Давній Галич в історії церкви (XII – поч. XVII ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип.ІІІ. – С.4.
- ⁴⁰ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. – С.144–145.
- ⁴¹ Там само. – С.147–148.

Тарас ТКАЧУК, Ігор КОЧКІН, Радослав ЩОДРОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Трипільський загін Галицької археологічної експедиції Національного заповідника "Давній Галич" та Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (керівник загону – завідувач відділу археології заповідника, кандидат історичних наук Т.Ткачук, керівник археологічної практики – старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства Інституту – І.Кочкін) продовжив розкопки багатощарового поселення, які здійснювалися в 1999–2002 рр. поблизу селища Більшівці Галицького району Івано-Франківської області¹.

Умовні позначення:

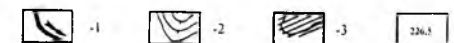

Рис. 1. Топографічні умови розташування поселення Більшівці

1 – річка; 2 – горизонталі; 3 – територія поселення; 4 – висота над рівнем моря.

Пам'ятка займає мисоподібний виступ на лівому березі р. Гнила Липа, лівої притоки р. Дністер, в урочищі Кути, неподалік від селища Більшівці (рис. 1). Під час досліджень поселення виявлено нашарування епохи неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки), енеоліту (залищицької, кошиловецької та шипинецької локальних груп трипільської культури), тут також зустрічаються матеріали доби ранньої бронзи (межановіцька культура) і киево-руської доби.

Нижній шар досліджуваного поселення залишили носії культури лінійно-стрічкової кераміки. Ця перша неолітична землеробсько-скотарська культура на землях Західної України займала в VI–V тис. до н.е. також території Західної, Центральної і Східної Європи. Для верстви культури лінійно-стрічкової кераміки поселення Більшівці отримані три радіовуглецеві дати: Кі 8078, 6280±80 В.Р.; Кі 8076, 6330±70 В.Р.; Кі 8077, 6450±80 В.Р. Некалібровані дати вказують вік цього шару в 4500–4350 рр. до н.е., калібровані дати вкладаються в проміжку 5350–5200 рр. до н.е. Це найбільш рання дата поселення нотної фази культури лінійно-стрічкової кераміки в Україні.

Шар трипільської культури має нашарування – середнього й пізнього етапів розвитку культури. Перший із них належить до залищицької групи трипільської культури етапу VI–VII. Радіовуглецева дата Кі 8086 дає вік 5520±80 В.Р., що становить близько 4200 р. до н.е. У господарських ямах цього часу знайдена велика кількість мальованого посуду, що, зважаючи на кислотність ґрунтів регіону, є унікальним явищем. Це дозволяє вивчати орнаментику керамічного посуду північної частини території залищицької групи. Серед залищицького посуду трапилися керамічні імпорти північно-західних сусідів трипільської культури –

маліцької і любельсько-волинської культур. Крім кераміки, з ям заліщицького часу отримано великі серії кістяних і крем'яних знарядь праці.

Наступне нашарування трипільської верстви поселення Більшівці належить кошиловецькій локальній групі Трипілля. Зважаючи на сучасний етап дослідження, Більшівці нам бачаться найбільш західним поселенням кошиловецької групи трипільської культури. Для цього шару також отримані радіовуглецеві дати: Кі 8273, 4840 ± 80 В.Р., 3610 ± 100 В.С. та Кі 8272, 4770 ± 80 В.Р., 3520 ± 110 В.С.

До кошиловецького часу належить і унікальний поховальний комплекс у катакомбі, яка складалася з двох ям: поховальної камери, що мала в плані овальну форму (розмірами $2 \times 1,65$ м) і висоту $0,75$ м, підбої глибиною від $0,38$ до $0,75$ м, і другої вхідної ями майже чотирикутної форми (довжина – $1,65$ м, ширина – $0,8$ м). Трупокладення було здійснене в східній частині могили. Скелет людини з підігнутими ногами лежав обличчям і грудною клітиною до землі. Поховання супроводжували мідні кинджал і пронизка, ікла кабана, кістки ягнят і бовіна (обпалена щелепа). Деякі риси поховання, такі як орієнтація скелета, мідний кинджал, кістки тварин, указують на традиції поховань любельсько-волинської культури. Радіовуглецева дата поховання Кі 8272, 4770 ± 80 В.Р., 3520 ± 110 В.С. Поряд із катакомбою містилася яма з похованням собаки (радіовуглецева дата – Кі 8273, 4840 ± 80 В.Р., 3610 ± 100 В.С.) і трьох людських черепів².

Велика кількість зібраного під час розкопок остеологічного матеріалу дозволила археозоологу, старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України, кандидату історичних наук О.П.Журавльову визначити склад стада, що належало мешканцям трипільського поселення поблизу Більшівців. Перше місце (26 особин) займала велика рогата худоба, друге місце (23 особини) зайняв

свійський кінь, що не є характерним для трипільських пам'яток цього періоду. Такою ж кількістю особин представлена свиня, а дрібна рогата худоба – тільки 11 особинами. Серед свійських тварин також зустрічаються кістки собаки (4 особини).

Поселенці також полювали на одинадцять видів диких тварин. Помітне місце серед копитних займав олень (28%), досить багато кісток кабана (24%), далі йшли козуля звичайна (8%), тур (6%), лось (1,5%). Хутрові звіри представлені річковим бобром (25%) та невеликою кількістю зайця-русака, вовка сірого, лисиці звичайної, ведмедя бурого та борсука (по 1,5%)³.

У 2005 році розкоп площею 129 кв. м було закладено на південь від дослідженої у попередній час території. У другому пласті на глибині $0,3$ м були виявлені залишки глинобитного майданчика наземного житла кошиловецької локальної групи трипільської культури (рис. 2,3).

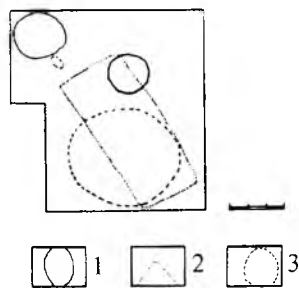

Рис. 2. Поселення Більшівці. Схематичний план розкопу 2005 року: 1 – досліджена господарська яма; 2 – глинобитний майданчик наземного житла кошиловецької групи трипільської культури; 3 – недосліджена господарська яма.

Рис. 3. Поселення Більшівці. Дослідження глинобитного майданчика наземного житла кошиловецької групи трипільської культури.

компактно лежало понад 30 глиняних відтяжок, вірогідно для вертикального ткацького верстата (рис. 4).

Біля північно-західної торцевої частини житла знайдена верхня частина глиняної антропоморфної фігурки (рис. 9: 4).

Нижче рівня глинобитного майданчика залягав культурний шар товщиною до $0,4$ м. Серед колекції знахідок із його нашарувань переважають фрагменти столового й кухонного посуду (рис. 5: 3–14; 6: 1–2) заліщицької локальної групи трипільської культури, тут також є нечисленні крем'яні й кам'яні знаряддя праці, відходи крем'яного виробництва, вироби з рогу й кістки тварин, остеологічний матеріал. На відміну від досить великої колекції виробів із рогу й кістки 2002 р., цьогорічні знахідки малочисленні. Можна згадати виріб із відростка рогу оленя з прорізаним пояском (рис. 9: 3), а також окремі уламки виробів із рогу й кістки.

У північній частині розкопу 2005 р. під нашаруваннями заліщицької верстви на глибині $1,06$ м від сучасної поверхні знайдено яму округлої форми глибиною $0,37$ м і діаметром близько $1,4$ м (рис. 2: яма №3). У її заповненні знайдена незначна кількість фрагментів неолітичної кераміки, а скупчення фрагментів керамічного посуду культури лінійно-стрічкової кераміки містилося на захід від ями.

Рис. 4. Поселення Більшівці. Скупчення глиняних відтяжок біля кам'яної плити на поверхні наземного житла кошиловецької групи трипільської культури.

Майданчик, який був серйозно пошкоджений оранкою, у плані має вигляд прямокутника довжиною близько 10 м, шириною до 4 м. Своєю довгою віссю його було зорієнтовано по лінії північний захід – південний схід. Випалені глиняні уламки майданчика мають відбитки дерев'яних колод. У межах житла було знайдено дві плоских кам'яних плити, які, можливо, були використані в конструкції житла. Біля однієї з цих плит

Ще одна яма (№1) у північно-західній частині розкопу перерізала глинобитний майданчик і всі нашарування трипільського часу. Вона була зафіксована на глибині 1,24 м від сучасної поверхні, мала діаметр близько 3 м і глибину 0,7 м (рис. 2: яма №1). У заповненні ями трапився фрагмент горщика межановицької культури з ручкою, орнаментованою шнуровим орнаментом, що дає можливість зарахувати цей об'єкт до раннього бронзового віку. Яма №2 виявилась розвідковим шурфом попередніх польових досліджень.

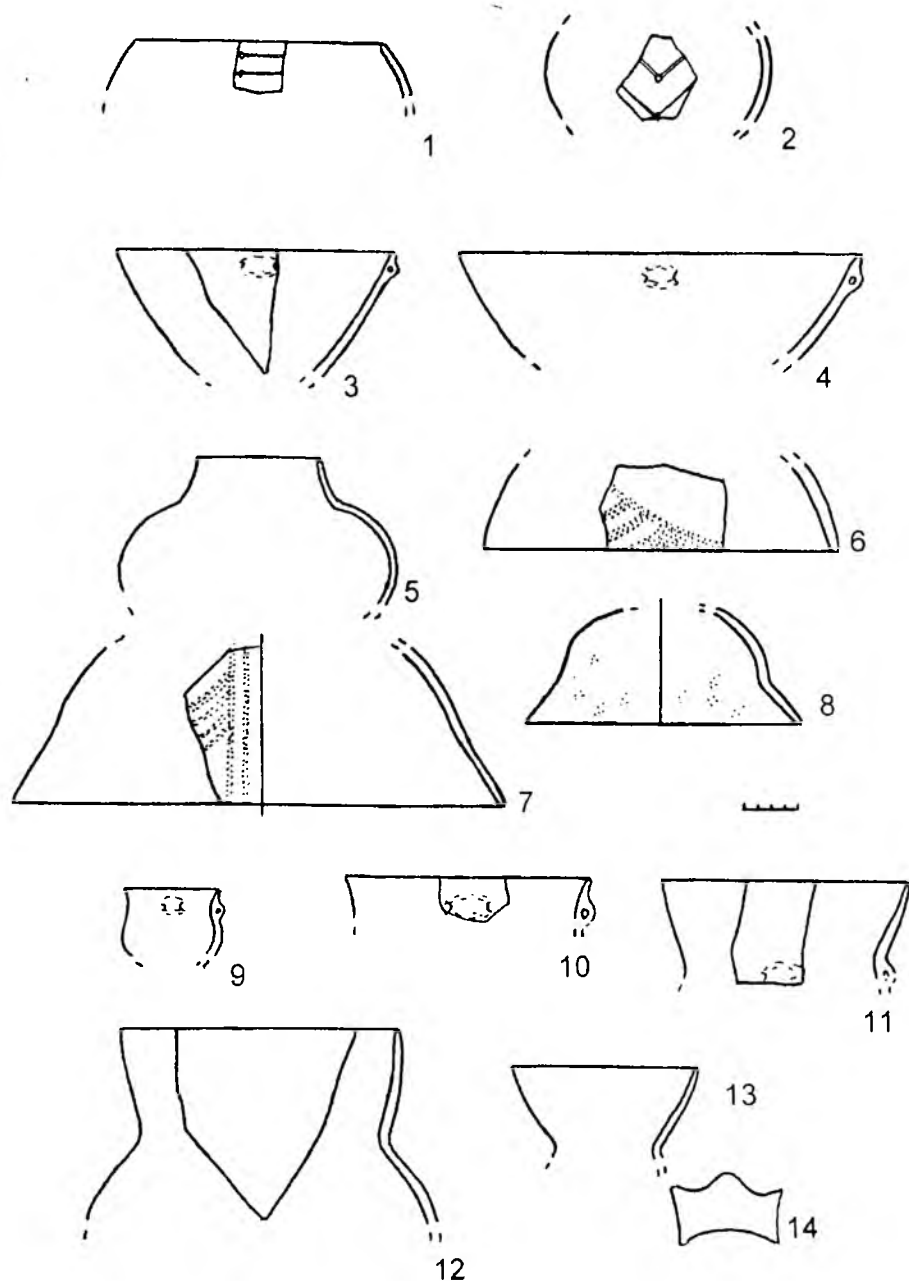

Рис. 5. Поселення Більшівці. Керамічний посуд: 1–2 – культура лінійно-стрічкової кераміки; 3–14 – заліщицька група трипільської культури.

Усю південну частину розкопу займає обширна яма, вірогідно неолітичної доби, яку не вдалося дослідити минулого польового сезону. Ця частина розкопу була ретельно законсервована, і дослідження цього об'єкта будуть продовжені у 2006 р.

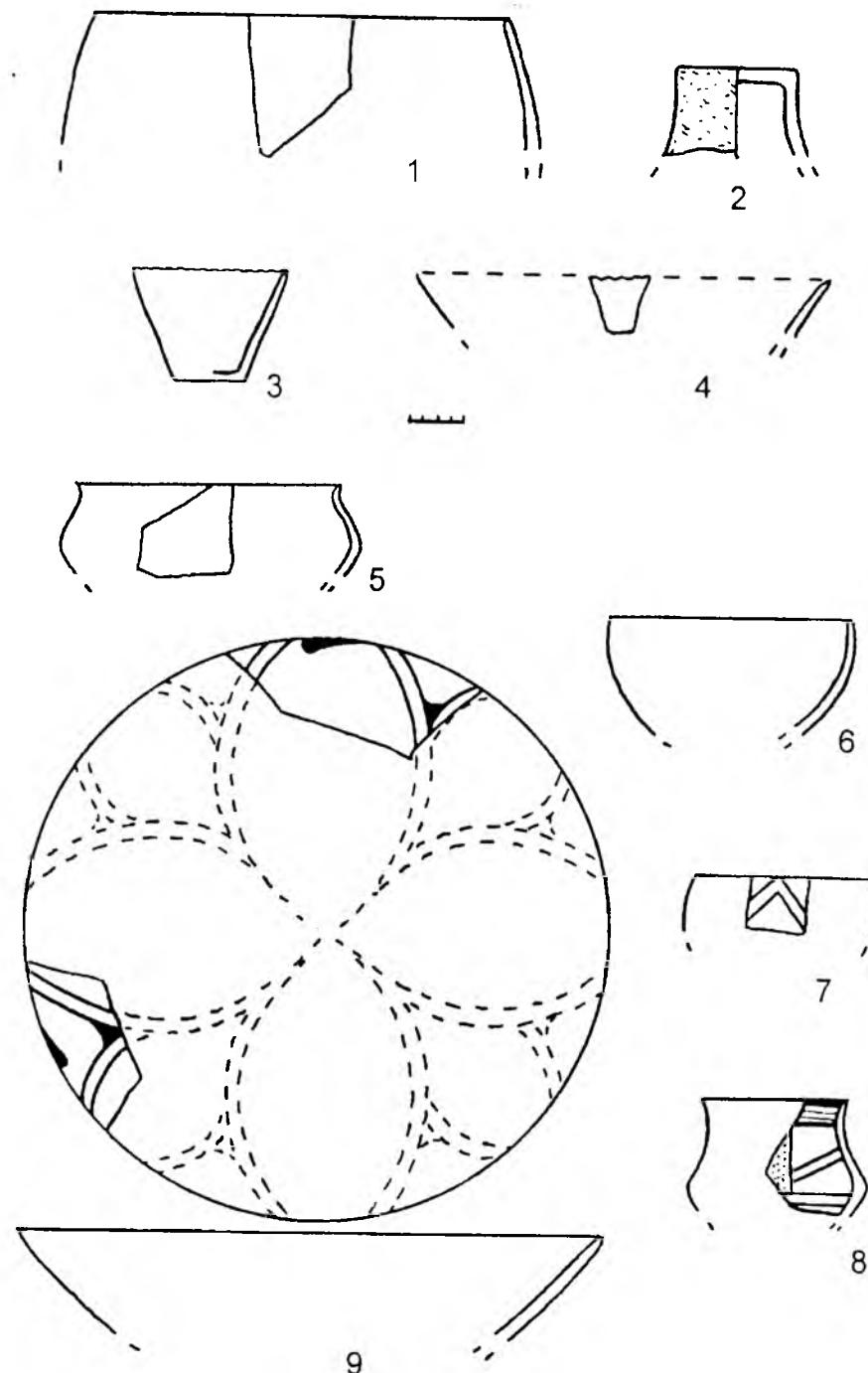

Рис. 6. Поселення Більшівці. Керамічний посуд: 1–2 – заліщицька група трипільської культури; 3–4 – маліцька культура; 5 – культура лійчастого посуду; 6–9 – кошиловецька група трипільської культури.

Найбільш масовою знахідкою є уламки керамічного посуду. Невелику кількість становлять фрагменти посуду культури лінійно-стрічкової кераміки з так званим “нотним орнаментом” (рис.5: 1–2). Найбільша кількість керамічних уламків належить до середнього етапу трипільської культури. Посуд цього етапу можна поділити на кухонний (незначний відсоток) та столовий. Кухонний посуд виготовлений із глиняного тіста зі значними рослинними та мінеральними домішками, прикрашений врізним та рельєфним орнаментом. Столовий посуд

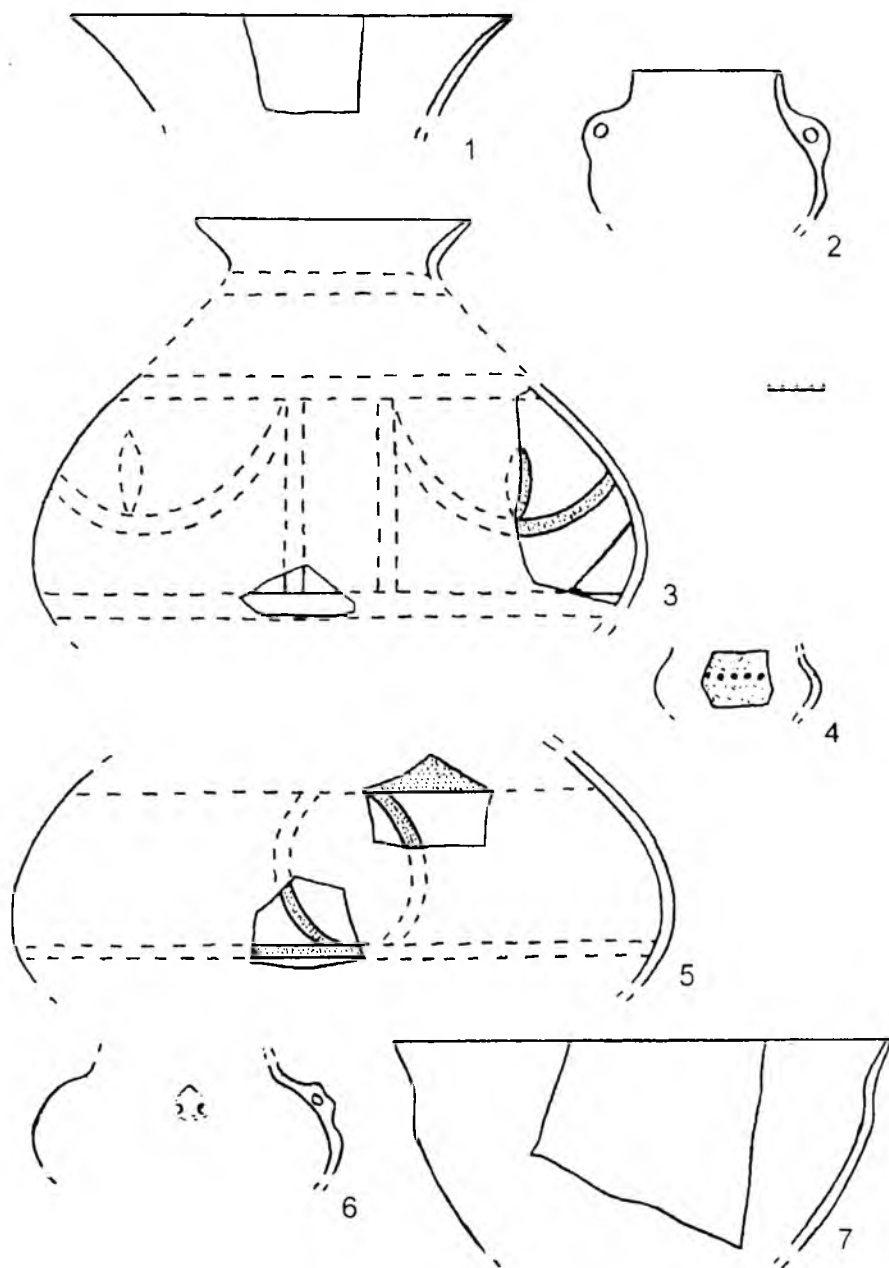

Рис. 7. Поселення Більшівці: 1–7 – керамічний посуд кошиловецької групи трипільської культури.

відрізняється краще підготовленим тістом, ретельністю у виготовленні і якісним випалом. На частині столового посуду зберігся розпис, в якому використано білий, червоний і чорний кольори (рис.5: 6–8). Знайдено досить багато уламків керамічного посуду кошиловецької групи пізнього етапу трипільської культури (рис.6: 6–9; 7: 1–7). Незначний відсоток керамічного матеріалу складають уламки посуду шипинецької групи трипільської культури.

Особливу групу знахідок кошиловецького часу складають глиняні відтяжки для ткацького верстата. Трапляються відтяжки різних форм і розмірів: конічні (8: 4), сферичні (8: 9), дископодібні (8: 6). Ці вироби призначалися для натягування ниток основи на вертикальній дерев'яній рамі ткацького верстата⁴.

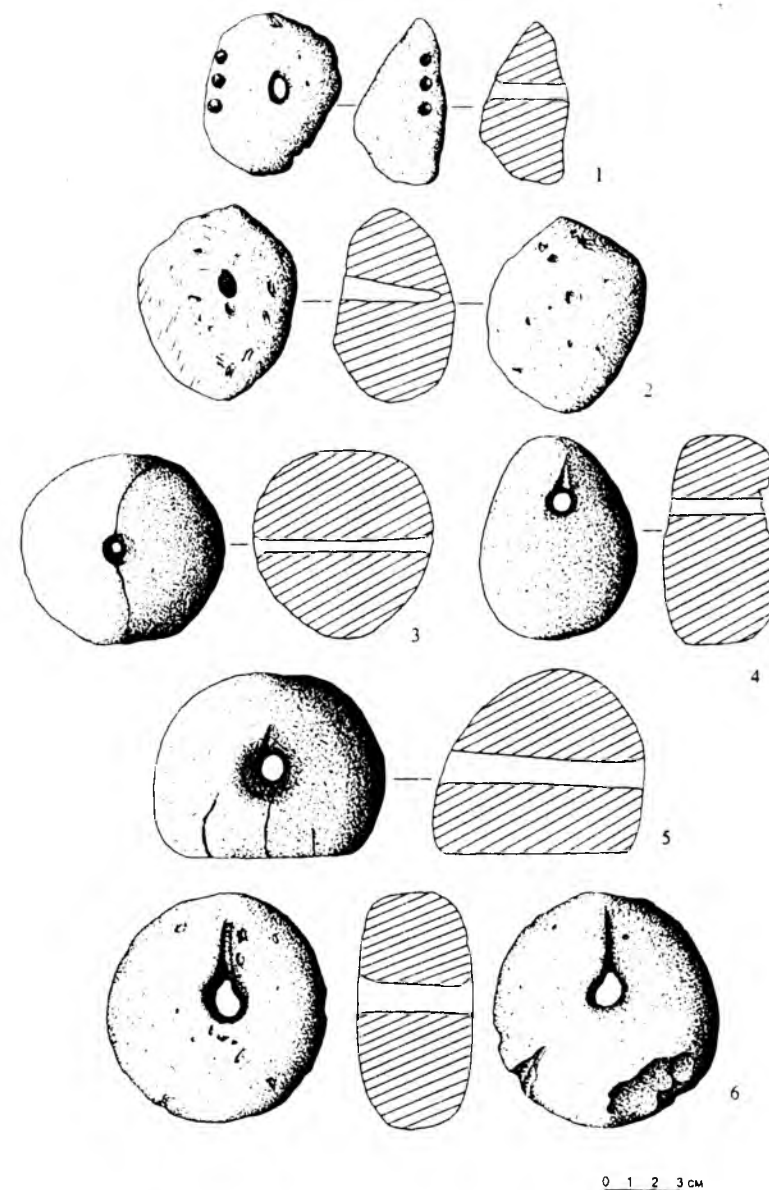

Рис. 8. Поселення Більшівці: 1–6 – глиняні відтяжки з житла кошиловецької групи трипільської культури.

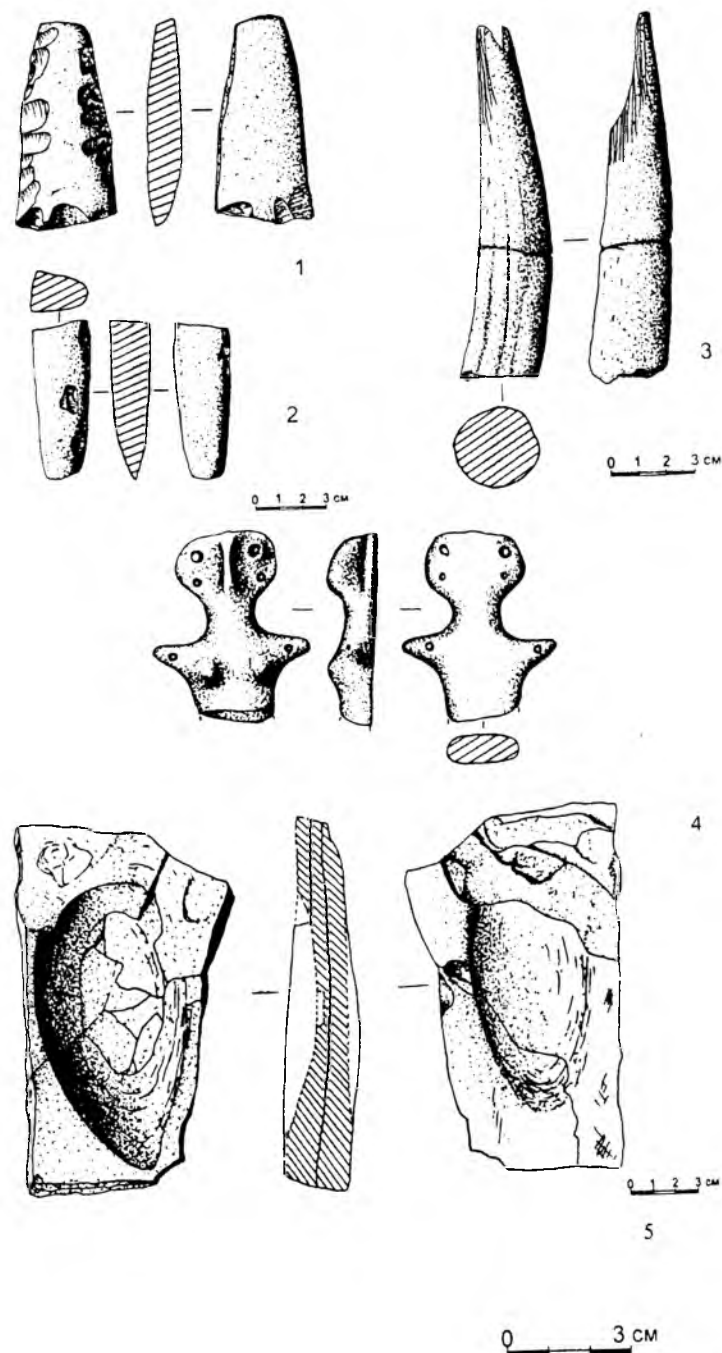

Рис. 9. Поселення Більшівці: 1–2 – вироби з опоки (1 – тесло; 2 – долото); 3 – виріб із рогу; 4 – плита для розтирання; 5 – уламок глиняної фігурки. 1–3 – заліщицька верства; 4, 5 – кошиловецька верства.

Серед знарядь праці переважають крем'яні вироби (нуклеуси, ножеподібні пластини, різці, скребла та скребачки тощо) та відходи крем'яного виробництва. Досить рідкісними є знаряддя з опоки (рис. 9:1,2), інших порід каменю, зокрема плитка для розтирання (рис. 9: 3).

У 2006 р. експедиція продовжить дослідження ділянки розкопу, де була зафіксована велика пляма більш темного ґрунту, що засвідчує розміщення тут значної ями.

У роботі експедиції брали участь і виконували важливі завдання магістр археології Р.Щодровський (м. Бидгощ, Республіка Польща), наукові співробітники відділів археології та охорони пам'яток Національного заповідника "Давній Галич" В.Януш і Р.Кукула, студенти-практиканти I курсу Інституту історії і політології та Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника⁵.

Висловлюємо щиро подяку за допомогу в організації роботи експедиції голові Галицької районної ради народних депутатів пану Б.Поповичу, першому проректору Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника професору Б.Василишину, проректору з виховної роботи та громадських зв'язків професору Б.Ковбасу, директору Інституту історії і політології університету професору М.Кугутяку, а також представнику фірми "Egger" в Україні пану В.Томнюку.

1. Журавльов О. Мисливство трипільських племен України // Трипільська цивілізація. Перший Всесвітній конгрес (Київ, 7–11 жовтня 2004 р.): Тези доповідей. – К., 2004. – С.101–102; Котова Н.С. Неолітизація України. – Луганск, 2002. – С.30, 213; Кочкін І.Т., Конопля В.М. Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С.3–10; Кочкін І. Іморти та імітації кераміки маліцької культури на трипільських пам'ятках етапу В-I – В-II у Верхньому Подністров'ї // Галич в доісторії і середньовіччі: Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції (Галич, 4–6 вересня 2003 р.). – Галич, 2003. – С.82–87; Нейко Є.М., Ткачук Т.М., Федорчук-Незнакомцева Є.П., Філіпчук О.В. Нові джерела у проблемі вивчення пізнього Трипілля на території Галичини // Український судово-медичний вісник. – К., 2000. – №2. – С.11–15; Перекліта П., Кочкін І., Ткачук Т. Багатопланове поселення Більшівці і його місце в системі енеоліту Південно-Східної Європи (за матеріалами колекції П.Перекліти) // Матеріали Міжнародної наукової ювілейної конференції "Збереження і використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи" (Галич, 4–5 листопада 2004 р.). – Галич, 2004. – С.148–157; Ткачук Т. Кінець етапу СI і начало СII трипольської культури Верхнього Подністров'я (на матеріалах поселення Большевцы) // Stratum plus. – 2002. – №2. – С.186–217; Ткачук Т.М., Кочкін І.Т. Більшівці // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т.II. – С.53–54; Ткачук Т., Кочкін І.Т. Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи ВП – початок СП) // Українознавчі студії. – 1999. – №1. – С.212–237; Ткачук Т. Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції "Трипільський світ і його сусіди". – Збараж, 2001. – С.60–61; Ткачук Т. Культура лійчастого посуду і Трипілля // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип.7–8. – С.3–15; Ткачук Т. Культурні процеси на півночі трипільської ойкумени в V–IV тис. до н.е. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.60–66; Ткачук Т. Матеріали до вивчення актуальних проблем трипільської культури Верхнього Подністров'я і Попруття // Галич в доісторії і середньовіччі: Матеріали міжнародної археологічної конференції (Галич, 4–6 вересня 2003 р.). – Галич, 2003. – С.58; Ткачук Т. Початок контактів між культурами лійчастого посуду і Трипіллям // Трипільська цивілізація. Перший Всесвітній конгрес (Київ, 7–11 жовтня 2004 р.): Тези доповідей. – К., 2004. – С.59; Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – Т.СХLIV. – С.89–115; Януш В. Нові матеріали до вивчення неоліту Верхнього Подністров'я // Галич в доісторії і середньовіччі: Матеріали Міжнародної археологічної конференції (Галич, 4–6 вересня 2003 р.). –

Галич, 2003. – С.64–68; Януш В. Верства культури лінійно-стрічкової кераміки на багатошаровому поселенні в урочищі “Кути” біля смт Більшівці // Матеріали Міжнародної наукової ювілейної конференції “Збереження і використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи” (Галич, 4–5 листопада 2004 р.). – Галич, 2004. – С.158–159; Mikhajchuk N., Tkachuk T., Neznakomtsev S. Paleoantropological sources of the Late Trypillian in the territory of Galicia // 5-th World wide international medical students and young doctors congress. – Katowice, 2000. – P.42; Tkaczyk T. Importy kultur malickiej i lubelsko-wołyńskiej na osadach kultury trypolskiej etapu B1–B11 // Archeologia Polski środkowowschodniej. – 2005. – VII. – S.150–155.

2. Ткачук Т.М., Кочкін І.Т. Більшівці // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т.ІІ. – С.53–54;

3. Журавльов О. Мисливство трипільських племен України // Трипільська цивілізація. Перший Всесвітній конгрес (Київ, 7–11 жовтня 2004 р.): Тези доповідей. – К., 2004. – С.101.

4. Бурдо Н.Б. Відтяжка (важок) // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т.2. – С.97.

5. Керівництво Трипільського загону Галицької експедиції висловлює щире подяку за сумлінну роботу студентам-історикам, що проходили археологічну практику поблизу Більшівців у 2005 році. Це – студенти Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: Василіук О., Вдовин М., Воркевич О., Гава П., Гурський Т., Досяк Н., Іванюк І., Квасніцький І., Ломович І., Масола Н., Нагорняк Н., Остапа Л., Рябов В., Сінітович Р., Січко П., Столярчук О., Фаштрига Г., Фіщич М., Шило Н.; студенти Коломийського інституту цього ж університету – Андрук В., Бойчук В., Іваночко Н., Карпенко С., Кузик Б., Михасюк М., Сулятицька Н.

Богдан ТОМЕНЧУК, Олег МЕЛЬНИЧУК, Марія ВУЯНКО

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА у 2003 – 2005 рр.

Галицька археологічна експедиція Прикарпатського університету, Національного заповідника “Давній Галич” та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник – Б.П. Томенчук, кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського університету) продовжувала дослідження на території Крилоського городища в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області.

Протягом 2003 – 2004 рр. роботи проводились поблизу приміщення Митрополітичних палат (музей історії давнього Галича). У попередні роки на цій території було проведено дослідження валу, відкрито житлово-господарський комплекс XII – XIII ст., систему підвальних приміщень великої дерев’яної будівлі, яку, на нашу думку, можна вважати слідами комплексу княжого палацу Ярослава Осмомисла, а також залишки споруд пізньосередньовічного часу.

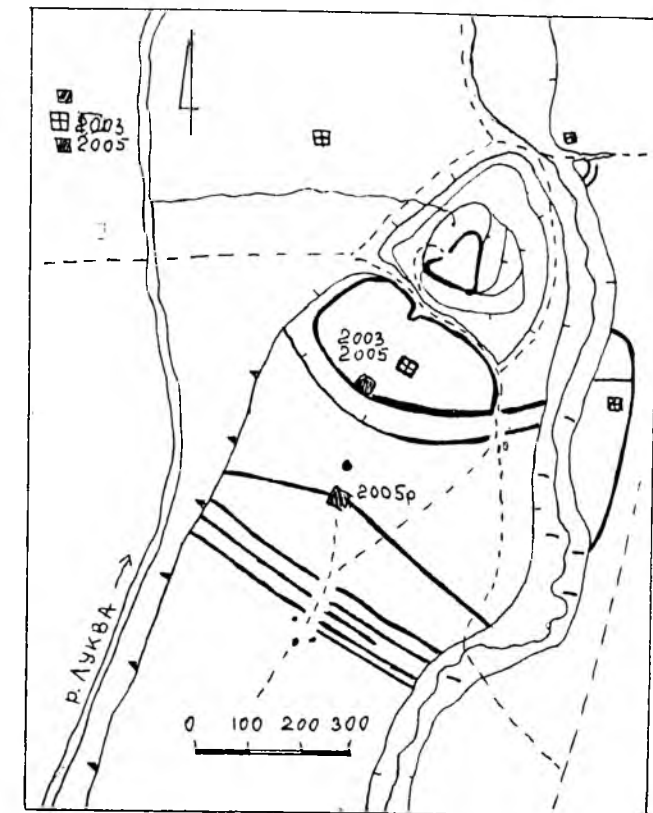

Рис.1. Крилоське городище. Дослідження 2003–2005 рр.

Закладено два розкопи (VIII та IX) загальною площею 100 кв. м. Метою досліджень було подальше виявлення об’єктів, частково знайдених під час попередніх досліджень. На розкопаній площі простежено декілька різночасових будівельних горизонтів.

Зокрема, у верхньому шарі розколу IX, на глибині 0,9 м, зафіксовано залишки двох різночасових будівель. Вони характеризуються суцільним пластом перепаленої глини із включенням вугликів та обвуглених кусків дерева. Простежено північно-східний кут східної та східну стіну західної будівлі. Про те, що обидві споруди мали житловий характер, свідчать археологічні знахідки (глиняний посуд, фрагменти орнаментованих кахель із розвалу печі тощо). Очевидно, дані будівлі були пов'язані з функціонуванням у XVI – XVIII ст. в Крилосі єпископського осідка.

У культурному шарі XIII ст., на всю ширину розкопу IX (4,5 м), відкрито північну межу наземної дерев'яної споруди. Її залишки характеризуються сильно гумусованим, чорним шаром товщиною 0,2 м із включенням вугликів, кісток тварин та фрагментів кераміки.

До давньоруського часу належать сліди заглибленої будівлі з глиняною пічкою, основна частина якої виходить за межі розкопу. Її довжина – 4,5 м. Дно має пологий спуск на глибину 0,5 м. Піч, довжиною 1,3 м, видовженої форми, устям на північ. Товщина череня – 3–4 см. У заповненні печі знайдена кераміка XII – XIII ст. та значна частина тваринних кісток.

На північній ділянці розкопу VIII (глибина – 0,45–0,65 м) виявлено південно-західну межу кам'яної вимостки з колотого вапнякового каменю. Її товщина – 15–20 см. Вимостка має чіткі межі й конфігурацію та лежить на знівельованій поверхні чистого передматерика. Зачистка по всій території вимостки показала повну відсутність керамічного матеріалу. Лише декілька екземплярів кераміки XII – XIII ст. дозволяє датувати її цим же часом. Слід зазначити, що дана вимостка була виявлена нами в 1996–1997 рр. по всій території на південний захід від фундаментів Успенського собору. Імовірно, вона була основою площі між Успенським собором та князівським палацом.

У південно-західному куті розкопу IX простежено кут підвального приміщення, більшу частину якого розкрито дослідженнями 2002 р. Об'єкт заглиблений у материк на 1,2 м. Його дно залягає на глибині 3 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні знайдено фрагменти кераміки XII – XIII ст.

На рівні передматерика простежено сліди траншеєподібного заповнення, канави, із вугликами та давньоруською керамікою. Її ширина й глибина – 0,3 м. Зафіксовано 9 м канави. В її північній частині містяться дві стовпові ями, одна з яких подвійна, вісімкоподібна. Відстань між ними – 2,5 м. Глибина ям – 0,15 та 0,3 м нижче рівня дна траншеї. Від цієї основної канави під прямим кутом відходить проміжна канава. Виявлені траншейки зі стовповими ямами були, можливо, частиною заглибленої основи для підвалин під дерев'яну будівлю.

На площі розкопу VIII простежено залишки двох напівземлянкових будівель X – початку XII ст. Дані будівлі були різночасовими, оскільки вони нарізались одна на одну. Як і у всіх напівземлянках давнього Галича, у засипці споруд по периметру котловану виступає жовта глиниста засипка, яка виконувала функцію гідроізоляційного прошарку між дерев'яними конструкціями стін і земляними котловану. Будівля 1, із розмірами 3,6 x 3,6 м, орієнтована по осі північний схід – південний захід і вкопана на 1,2 м у материк. Дно рівне. Південно-східний кут

будівлі перерізаний житлом 2. По периметру котловану простежено 6 стовпових ямок діаметром 0,2 м і глибиною 0,3 м. Біля північної стінки зафіксовано розвал каміння розміром 1,2 x 1,3 м, яке походить зі зруйнованої печі. Сам черінь (0,7 x 0,5 м) був розташований неподалік. У заповненні та на долівці будівлі виявлено керамічний матеріал, який датує її X – початком XI ст. Про господарсько-виробничий характер споруди свідчать виявлені 132 ямки від кілків діаметром 1,5–2 см і глибиною 3–10 см. Вони розміщені на долівці переважно окремими групами у відносно певному порядку. Житло 2 розкопане частково, оскільки більша його частина виходить за межі розкопу. Довжина збереженої західної стінки становить 4,5 м. Житло вкопане в материк на 1,0 м. Знайдений керамічний матеріал дозволяє датувати його XI – початком XII ст.

На досліджуваній площі виявлено 25 різночасових стовпових ям. Окремі з них є подвійними та потрійними. Вони, очевидно, пов'язані з конструктивними особливостями наземних дерев'яних будівель.

До ранньозалізного часу належать сліди двох заглиблених об'єктів культури фракійського гальштату, які сильно понижені стовповими ямами XII – XIII ст.

Значна частина знахідок із розкопок належить кераміці, яку найбільш численно репрезентують фрагменти горщиків. До виробів із заліза належить значна кількість цвяхів, уламок пізньосередньовічної шпори, тесло, чотири вістря ножиць, частина сокири тощо. Предмети зі скла ілюструють фрагменти різнокольорових гладких та кручених браслетів, намистина та уламки пізньосередньовічного посуду. До кам'яних знахідок належать фрагменти брусків та профільовані архітектурні деталі з руїн Успенського собору.

У 2005 р. дослідження проводились в ур. Качків, на території розораного додаткового середнього валу городища, який розташований на південь від Галичиної могили. У місці розриву валу закладено два розкопи розмірами 3 x 23 м та 5,5 x 12 м. Метою досліджень було виявлення конструкції воріт та передворотного майданчика. Останній мав дати відповідь на наявність оборонного рову та мосту.

У процесі розкопок простежено західну та східну частину валу. Його основа виступає на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. По краях зафіксовано зовнішню підпірну стінку у вигляді траншей, шириною 0,2 – 0,3 м і глибиною 0,4 м від рівня давньої поверхні. У траншеї були вкопані й забиті, у вигляді окремого ряду, дерев'яні короткі палі. Зверху підпірна стінка була підсипана землею з кам'яною обкладкою. Таким чином, віддаль між траншеями, а отже, і ширина проїзду становили 6 м. Сама структура в'їзду була оформлена, імовірно, у вигляді простого проходу у валу, без будь-яких слідів дерев'яних конструкцій вежі чи воріт. Це підтверджується і значною (12 м) шириною валу. Давня поверхня в'їзду простежена до відмітки 0,8 – 1,0 м та характеризується ущільненим шаром, в якому зрідка траплялись каміння та фрагменти кераміки X – XI ст. Цим же часом датується спорудження перших земляних укріплень Крилоського городища.

Як показали дослідження, прохід через вал, очевидно, мав більше символічне, аніж оборонне значення.

Експедицією також проведено у 2005 р. розвідувальні роботи на Шевченківському городищі (с. Шевченкове, Галицького району Івано-Франківської області).

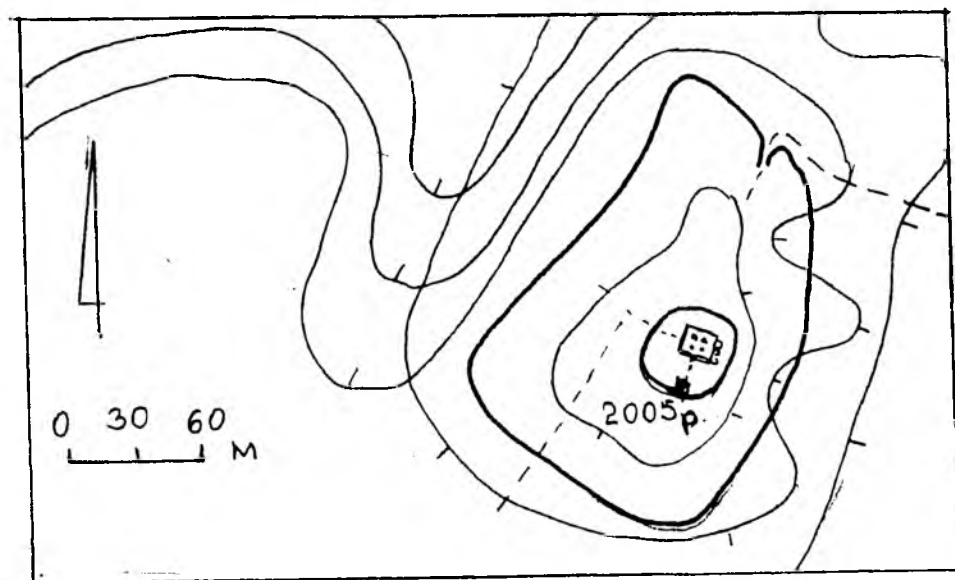

Рис.2. Шевченківське городище. Дослідження 2005 р.

На південь від храму св. Пантелеймона, в одному з кутів протрасованих фундаментів францисканського монастиря, закладено шурф розміром 2 x 3 м. На досліджуваній площі зафіксовано різночасові будівельні горизонти періоду функціонування монастиря (XVI – початок XX ст.). Вони фіксуються прошарками будівельного румовища, жовтої глини та сірого суглинку, палениною, прошарком мергелю. Досліджено частину внутрішнього лиця південного муру фундаменту з кутом внутрішньої перегородки. Фундаменти стін монастиря викладені з великих брил мергелю на вапняно-пісчаному розчині. Іноді в заповненні трапляються шматки цегли.

У процесі досліджень знайдено значну кількість фрагментів полив'яних кахлів, пізньосередньовічну кераміку та окремі залізні предмети.

Дослідження на території Шевченківського городища вимагають продовження в наступному польовому сезоні.

Галицькою середньовічною археологічною експедицією Національного заповідника “Давній Галич” (керівник – О.Л.Мельничук, наук. співробітник відділу археології) у 2004 р. розпочато роботи з дослідження прицерковних поселень давнього Галича. Проведено шурфування на території подолу княжого Галича в ур. Церквиська, а також розвідки в ур. Прокаліїв сад (с. Крилос) та на Замковій горі в м. Галич.

В ур. Церквиська (с. Крилос–Четверки) закладено три шурфи розміром 2 x 2 м на південь від фундаментів церкви Благовіщення. У процесі досліджень зафіксовано два чітко стратифіковані горизонти культурного шару, які відповідають функціонуванню дерев'яного та мурованого храмів. Культурний шар репрезентує значна кількість кераміки XII – XIII ст. Є окремі фрагменти з клеймами на денцях.

Також знайдено декілька залізних предметів, серед яких цвяхи й ножики, та фрагменти скляних браслетів. На розкопаній площі виявлено залишки декількох різночасових об'єктів.

У шурфах 2 і 3 досліджено частину будівлі, заглибленої в материк на 1,1 м та простежено її південно-західний край. Дно фіксується на глибині 2 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення об'єкта складають різні стратифіковані прошарки засипки, найбільш потужний з яких характеризується наявністю будівельного румовища. У заповненні, крім значної кількості кераміки XII – XIII ст., знайдено мідний гудзик, фрагмент мідного персня, аморфні куски міді, декілька цвяхів та чотири вістря ножики, фрагменти двох профільованих білокам'яних архітектурних деталей. Край цієї будівлі перерізав більш ранній об'єкт (можливо, житло), синхронний із дерев'яним храмом. Зафіксовано південно-західний кут та частину західної стінки довжиною 2 м. Споруда вкопана в передматерик на 0,35 м. Стінки вертикальні. Дно рівне й залягає на глибині 1,0 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення характеризується значним вмістом вугликів та кераміки, окремі фрагменти якої на денцях мають клейма. Зафіксовано також одну стовпову яму та сліди об'єкта, частково заглибленого (на 0,15 м) в культурний шар. Його залишки характеризуються тонким (10 см) прошарком жовтої глини, попелу та вугликів. Розміри збереженої частини становлять 1,7 x 0,6 м. У заповненні знайдено також значну частину фрагментів давньоруської кераміки, в основному уламків горщиків, фрагмент стінки амфори та кісток тварин.

На території ур. Прокаліїв сад закладено чотири траншеї розміром 1 x 6 м. На прилеглий до фундаментів храму св. пророка Іллі площі засвідчено існування кладовища. Виявлено 6 поховань. Одне поховання зафіксоване 5 м на північ від фундаментів, решта з південної сторони. Усі поховання мають чітку рядну систему та орієнтовані головою на захід, із різним положенням рук покійників. Зафіксовано одне поховання з кам'яною “подушкою”. Поховання безінвентарні за винятком одного, в якому, у ділянці грудей кістяка, знайдено мідну бляшку. На досліджуваній площі виявлено також дві стовпові ями, які, очевидно, стосувалися наземних дерев'яних будівель. Серед знахідок переважає матеріал пізнього середньовіччя. Він представлений уламками керамічного та скляного посуду, орнаментованими кахлями та залізними виробами (дві підкови до чобіт, шість цвяхів).

На Замковій горі, у шурфі розміром 1,5 x 2,5 м, простежено частину фундаменту західної оборонної стіни Галицького замку (XIV – XVIII ст.) та зафіксовано стратиграфічні нашарування, які датуються керамічним матеріалом широким хронологічним діапазоном (XII – XIX ст.). Товщина культурного шару становить 2,6 м. У нижньому горизонті простежено сліди частково заглибленого в материк давньоруського об'єкта.

У 2005 р. продовжено дослідження в північній частині ур. Церквиська. На північ (75 м) від фундаментів храму закладено розкоп розміром 11 x 2 м.

На розкопаній площі простежено сліди трьох різночасових будівельних горизонтів. Два з них фіксуються горілими прошарками, товщиною 0,10–0,20 м, які належать залишкам дерев'яних будівель. У верхньому горизонті, на глибині

0,25 м, виявлено південно-західний кут фундаментів під дерев'яну будівлю. Фундаменти виконані з гальки та шутру. Їх товщина 0,2 м. Місцями вони сильно пошкоджені оранкою. До найдавнішої споруди належить розчищена, на глибині 0,75 м, глиняна піч, що виходить за межі розколу. Біля печі була стовпова яма діаметром 0,25 м та глибиною 0,85 м.

Знахідки з культурного шару представлені керамічними фрагментами, окремими металевими та скляними виробами. Речовий матеріал утворює доволі витриманий комплекс, який належить до XII – XIII ст.

Характерною особливістю досліджуваної площі є наявність значної кількості шлаків як результат сиродутного способу добування заліза, а також значна потужність передматерикового шару із включенням болотної руди. Це вказує на певну ремісничу спрямованість цього району давнього Галича, а саме на залізодобувну галузь.

Дослідження пам'ятки планується продовжити в наступному польовому сезоні.

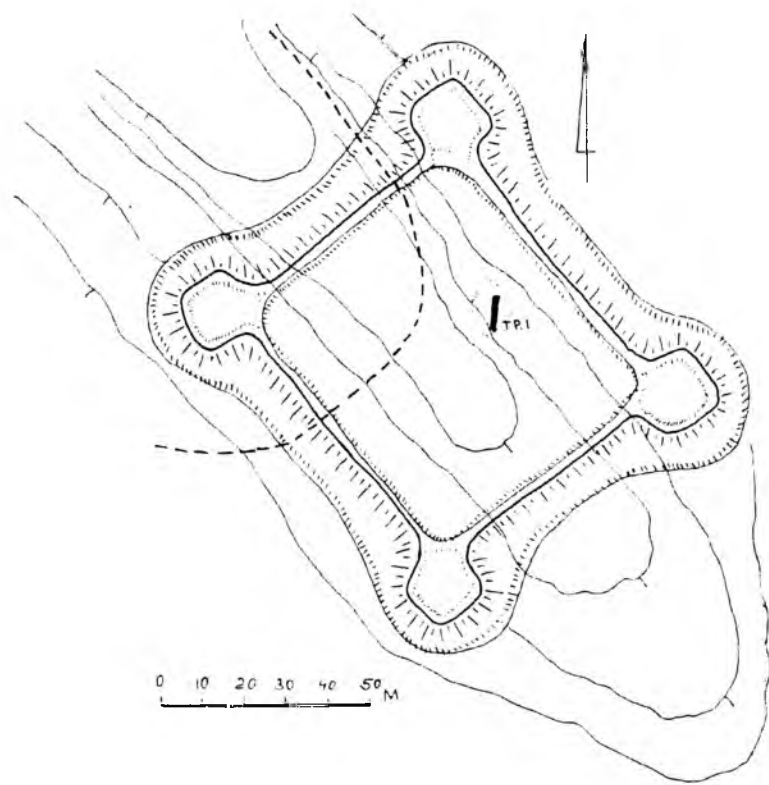

Рис.3. Печеніжинський замок

У 2005 р. окремим загоном із дослідження пізньосередньовічних монастирів (керівник – М.Вуянко, зав. відділом археології Івано-Франківського краєзнавчого музею), було проведено розвідкові дослідження с.Печеніжин Коломийського району. За історичними джерелами, у XVI–XVII ст. в ур.Замчисько (Гора, Замок) містився дерев'яний замок польських магнатів Потоцьких, який був захоплений і знищений повсталими загонами під проводом Семена Височана.

Залишки замку розміщені на високому плато правого берега р.Печеніга. Городище являє собою прямокутний майданчик (70x75 м.) з чотирма п'ятикутними бастіонами на кутах. Порівняно добре збереглися його потужні земляні вали та рів. Сліди в'їзду простежуються розривом у південній і західній частині городища, ближче до його кутових бастіонів, через які проходить сучасна лісова дорога. Майдан городища являє собою майже рівну площину з перепадом висот по осі північ–південь до 5 м. У північно-східній частині городища закладено розвідкову траншею (6 x 1 м.). На глибині 0,15 – 0,2 м від сучасної поверхні було виявлено сліди великої дерев'яної згорілої будівлі. Її рештками є потужний шар з обмазки й горілою деревини. Згідно з керамічним матеріалом та уламками кахель будівля датується XVI–XVII ст. Дослідження будуть продовжені як на території замку, так і на поселенні. Зокрема, планується обстеження місцезнаходження будинку, де жила сім'я Олекси Довбуша, та сільського середньовічного кладовища. Буде вивчатись і виробнича зона (баня), пов'язана із солеварінням.

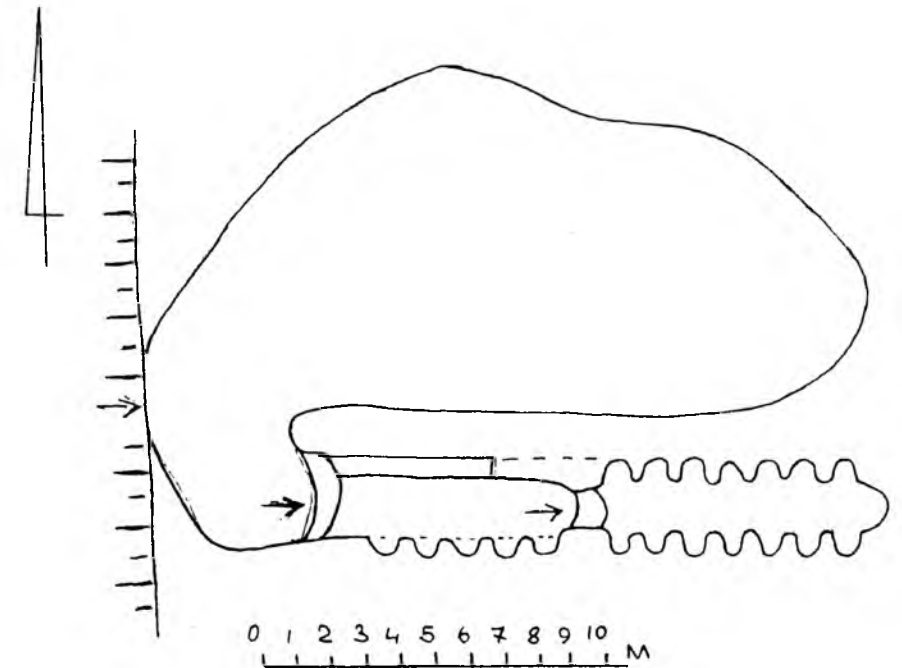

Рис.4. Печерний комплекс у с.Томашівці (за М.Вуянко)

Цим же загоном у 2005 р. було проведено обстеження печерного комплексу в с.Томашівці Калуського району (за участі краєзнавця Т.Короля). Він уперше був зафіксований у 1918 р. Б.Янушем.

Пам'ятка розміщена на лівому березі Малого Потоку (притока р.Болохівка), в ур. Кам'яне (скала, печера). Вхід до печери міститься на висоті 5 м над рівнем води. Печера являє собою рукотворне тридільне приміщення, яке складається із загального коридору (6 x 4 м.), від якого відгалужуються два зали розміщених паралельно один до одного і відділених лише стіною шириною 1 м. Печерний комплекс орієнтований довгою віссю по лінії схід–захід. Вхід розташований із

заходу. Північний зал являє собою штучно вирубаний великий грот довжиною 21 м і шириною до 10 м. Його південна стінка пряма, решта округлі. Південний зал має також яскраво виявлений рукотворний тунелеподібний характер. Його довжина 16,5 м і ширина 2,5–3 м. Він ділиться на два окремих приміщення розділених стіною із входом шириною 1 м. Довжина західного приміщення 8 м, а східного – 6,5 м. У південній стінці першій, вирубано п'ять нішоподібних заглиблень, схожих на монументальні крісла з округлою спинкою і поручнями, які плавно переходять у сферичну стелю. Біля протилежної, північної стінки вирубано лавку довжиною 4,6 м і шириною 0,6 м. У другому приміщенні також присутні кріслоподібні ніші, вирубані вже з обох боків. Усього зафіксовано 17 таких ніш-крісел. Це східне приміщення закінчується округлою в плані торцевою стіною.

Печерний комплекс у с.Томашівці, очевидно, мав культовий характер і, можливо, довгий період функціонування. З його початковим етапом можна пов'язати поселення й могильник (18 курганів) підкарпатської культури шнурової кераміки (епоха ранньої бронзи), а з кінцевим – пізньосередньовічний монастирський комплекс.

У наступні п'ять років (2006–2010 рр.) Галицька археологічна експедиція Інституту історії і політології Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, яка працює спільно з науковими закладами Івано-Франківська, Галича, Львова і Києва буде продовжувати роботи декількома окремими загонами за такими основними науковими напрямками:

1. Дослідження давнього Галича, зокрема на території Крилоського городища – дитинце міста, посаду, і Шевченківського городища з церквою св.Пантелеймону – княжого двору Романа й Данила Галицьких.
2. Дослідження давніх торгових замків та монастирів, зокрема на території Гуцульщини й Галицького Опілля.
3. Дослідження давніх торгових шляхів, зокрема транс`європейського янтарного й транскарпатського.
4. Дослідження місць, пов'язаних із давнім добуванням корисних копалин (залізо, мідь, сіль), і їх виробничих зон.
5. Дослідження пам'яток, що мають зв'язок із подіями військової історії та національно-визвольних змагань.
6. Дослідження місць, пов'язаних із давніми визначними культурно-освітніми центрами, зокрема друкарень у Стратині (1604 р.) і Крилосі (1605 р.).

Михайло КЛАПЧУК,
Володимир КЛАПЧУК

ТРАНСКАРПАТСЬКИЙ ШЛЯХ ВІД ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ ДО КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Упродовж 1969–1981 років на території Делятинщини, що у верховині Пруту займає 1033 км², вдалося виявити понад 60 археологічних пам'яток (від кінця палеоліту до пізнього середньовіччя включно), а також зібрати близько 2000 топонімів із 1400–1870 рр. та сотні документів з печатками органів місцевого самоврядування 1790–1900 рр. Це дало змогу вперше комплексно розкрити функціонування одного з маловивчених транскарпатських шляхів через Делятинщину та існування тут давньоруського культового центру, що значною мірою пов'язані між собою.

У тексті опису граничних кіпців з 1787–88 рр. між землями сіл Лоева та Стримба на Надвірнянсько-Делятинському пограниччі сказано, що сідловиною між двома вершинами Страгори проходив шлях “z pasa Tatarowskiego”¹, тобто з Яблуницького перевалу до Лоевої. Дослідник Українських Карпат Б.Гакет, який у 1788–89 роках особисто відвідав Делятин та Надвірну, уточнив, що цей шлях вів з-над Дністра, через Карпати проходив не надто високими вододільними хребтами між Прутом та Надвірнянською Бистрицею². Відомо, що в 1740-х роках саме цим шляхом жінка Олекси Довбуша возила з Надвірної харчі для опришків у Ясіню³. Б.Гакет звернув увагу на ту обставину, що транскарпатський шлях використовувався переважно населенням тієї частини Галичини, що серед поширених над Дністром вапняків вибирувало жовна кременю і цей товар, необхідний тоді для добування вогню кресалом, перевозило на південь від Карпат, через цілу Угорщину аж до берегів Дунаю⁴.

Якщо кремінь – дорогий товар – перевозився з-над Дністра на Закарпаття у ХVІІІ столітті, то, мабуть, не меншою мірою він, як і інші товари, мусів транспортуватися через Карпати й раніше. Що так воно було дійсно, підтверджують археологічні дані. У недалекій від Лоевої Старуні під час археологічних розкопок у 1980 р. Л.Г.Мацкевой виявив закарпатське вулканічне скло (обсидіан), яке 8–10 тисяч років тому використовувалося тут для виготовлення знарядь праці⁵. У процесі польових робіт у 1972–1980 рр. у безпосередньому сусідстві з Делятином виявлено цілий ряд пізньомезолітичних стоянок первісної людини з неспатинованим мікролітичним інвентарем, що належать до площанської культури⁶. Інвентар цієї культури має аналогії в комплексі знарядь старшої від неї культури Сексард-Паланк в Угорщині⁷, тому її слід розцінювати як прикарпатський феномен закарпатського походження. Очевидно, згаданий обсидіановий предмет зі Старуні та площанська культура закарпатського генезису не могли потрапити на північ від Карпат інакше, ніж через гірські перевали та хребти. Треба думати, що це сталося саме шляхом між Прутом та Надвірнянською Бистрицею й сідловиною Страгори між Лоевою та Стримбою.

Це підтверджує і багатошарова стоянка Лоева-1, виявлена М.Клапчуком у 1980 р. в урочищі Куштіль, яка не випадково розташована лише за 300–400 м

від місця, куди до сідловини між вершинами Страгори вела транскарпатська дорога, відома з документів XVIII століття. Не може бути випадковим збігом обставин те, що саме тут виявлено поселення, на якому знайдено тисячі фрагментів кераміки, залишених носіями шести археологічних культур. Правда, лоевська стоянка розташована біля джерел солоної води, що придатна для виварювання солі, але на Прикарпатті відомі сотні таких джерел і лише біля кількох із них виявлено не більше як по одній одношаровій стоянці первісної людини. Отже, Лоевська багатошарова стоянка приваблювала до себе не сусідством солоної води, а тим, що поруч із нею безперестанно проходили носії різних археологічних культур – одні з дальших районів Прикарпаття, а другі – з Закарпаття. На стоянці Лоева-1 знайдено сліди закарпатської лендельської і майже синхронної з нею прикарпатської трипільської культури (2500–2000 р. до н.е.), підкарпатської культури шнурової кераміки (2000–1500 р. до н.е.), місцевого походження комарівської культури (1500–1300 р. до н.е.), закарпатського походження культури Ноа (1300–1100 р. до н.е.) та голіградської культури фракійського гальштату (1100–700 р. до н.е.). У Лоевій також знайдено сліди проживання носіїв пізніших культур⁸.

Отже, можна припускати, що через Лоеву в безпосередньому сусідстві з багатошаровою стоянкою проходив транскарпатський шлях не лише у XVIII ст., але й раніше, починаючи від кінця палеоліту – початку мезоліту. Особливо активно він діяв на самому початку голоцену та під час останнього голоценового кліматичного оптимуму в кінці енеоліту й протягом бронзової доби.

Щоб доповнити картину про шлях через Карпати з Лоевої до Ясіня, слід зробити невеликий екскурс у ділянку статистики та сфрагістики. У селі Микуличин, що займало колись південну, гірську половину Делятинщини, для перевезення вантажів населення використовувало коней. Микуличинці мали коні не лише для своїх потреб, але й перевозили ними товари різних купців та мандрівників. У зв'язку з цим у Микуличині значно розвинулося конярство. За даними перепису 1781 р. у Микуличині було більше коней, ніж у всіх інших 15 селах Делятинщини разом узятих⁹. Якщо в Микуличині на одне господарство припадало тоді по 1,2 коня, то в інших селах один кінь припадав на 5–10 господарств. Саме це стало причиною того, що коня в Микуличині зробили символом основного заняття населення й помістили його зображення на війтівській печатці. У 1799–1914 р. у селах, де селяни займалися обробіткою землі, на війтівських печатках зустрічалися вили, граблі, плуги, серпи, колісничі чи снопи збіжжя, а в гірських селах – вівці, кози, косарі, коси тощо, на печатці микуличинської громади красувався обв'ючений бесагами кінь, якого гуцул веде за вуздечку¹⁰.

Щодо питання про існування в давнину між Делятином та Надвірною якогось дохристиянського культового центру, надано коротку фізико-географічну характеристику згаданої околиці. Лоева й частина Делятина розташовані на поверхні геоморфологічного феномену, що носить назву “рівень Лоевої” й гіпсометрично відповідає шостій надзаплавній терасі Дністра та Пруту (за схемою УРМСК – це відповідає Х–ХІІ надзаплавним терасам). Він на 100–120 метрів підіймається над рівнем води в ріках та на 500–550 м над рівнем моря. Поверхня його вирівняна, місцями злегка хвиляста, на окраїнах посічена неглибокими ярами численних потоків¹¹.

З південного заходу на цю поверхню вклинюється гірський масив Страгори з найвищою відміткою понад 880 метрів. Страгора має дві вершини, з яких одна є на території села Лоева, а друга – на землях села Стримба. Майже на протилежних кінцях двохверхої Страгори як у Лоевій, так і в Стримбі розташовані дві вершини, названі Стагірчиками. Особливістю положення цього ансамблю висот є те, що панівні на рівні Лоевої північно-західні та північно-східні вітри, натрапивши на раптову перешкоду, завихрюються, значно потужніють та спричинюють появу на схилах гори криволісся. Повикручувані до фантастичних форм буки, граби, берези та інші породи дерев, з огляду на свою форму, у XVIII столітті надали урочищу назву Гачуги¹², а тепер – Кривулі.

Страгора, що вклинюється в глибину Лоевської Площі, здалека виглядає ніби гігантські ворота в Карпати, часто окутані димкою чи мрякою, біля яких часто бушують вітри. Як уже було сказано, саме в сідловину між двома вершинами понурої й таємничої Страгори в давнину прямував транскарпатський шлях із-над Дністра на Закарпаття.

У північно-східному напрямі з півніжжя Страгори пливе потік Слобожниця, а трохи далі за ним бере початок потік Велесниця. Ліси між Слобожницею й Велесницею зветься Хоросном. Нижче витоків Слобожниці, прямо-таки на її берегах, розташоване урочище Кострабки.

Південніше Лоевського Страгірчика зафіксоване урочище Дівич, а нижче нього – Богова керниця, з якої випливає потічок Боговець. В одному кілометрі на південний схід від Богової керниці, у місці, де глибокими ярами, звиваючись складними меандрами, пробивають собі дорогу до Прута води ріки Любіжня, розташоване урочище Марин Кут.

Згадані назви гір, горбів, урочищ та потоків зафіксовані в документах XV–XVIII ст., на картах і планах XIX ст. та майже всі збереглися до наших днів, хоч не раз і в доволі перекрученому вигляді.

Найдавнішу згадку маємо про ліси Хоросно – під 1414 р. записано “Crassnicza et silva Chrostno”¹³, а під 1444 р. – “in silva Chrostnie”¹⁴. У Йосифінській метриці під 1787 р. Хоросно згадане кілька разів, зокрема: “droga z lasu Chorosney ku Krasnie idąca”¹⁵, “pole zwane Jaworki za potokiem Hnilica przypieraiące do sianożęci pod lasem Chorosna”¹⁶, “sianożęci Perechidne zwane ciągną się po przy kopce lasu Chorosny”¹⁷, “las zwany Chorosna”¹⁸, “w lesy Chorosna zwanym”¹⁹, “droga idąca ze wsi do lasu Foroscie”²⁰, “siano zwane Dilek pod lasem zwanym Forosna”²¹. Назва лісів *Chorosna*, розташованих між Середнім Майданом та Красною, подана двічі на адміністративній карті Галичини з 1855 р.²².

Починаючи від XVII ст. згадується потік Слобожниця. Уперше його назва в перекрученій формі *Slobotnica* подана при нагоді розмежування земель Ланчина та Саджавки в 1627 р.²³. Відтак у документі, де йдеться про операції опришка Нестора в 1681 р., подана місцевість *na Slabusznicy*²⁴. У Йосифінській метриці під 1787 р. потік Слобожниця згаданий кілька разів у такому контексті: “przeszedłszy potoczynę mała Slobusznica zwana”²⁵, “przechodzi się potok Slobusznica wielka zwany”²⁶, “granica wsi Krasney z Delatznem zaczyna się od rogu Dobrotowskiey granicy nad potokiem Szlobusznica”²⁷, “nad brzegiem potoka

*Szlobosznica*²⁸, *“przeszedłszy potok Szlobusznica”*²⁹, *“ponad potok Słobosznica zwana wpadająca w Prut”*³⁰. На карті Галичини з 1855 р. показаний потік, що впливає з-під Страгори, а також присілок Добротова з назвою *Słobosznice*³¹.

З XVII ст. походять теж перші згадки потоку Велесниця. Під 1645 р. записано: *“in sylwam...dictam Ploszcza super flumen dictum Welesnica”*³². Відтак у 1787 р. зафіксовано *“przez potok Welesnica zwany”*³³ і *“przy drodze Gerunka zwanej z Plisza wychodzącej kopiec przywierający do Welesnicy”*³⁴.

У Йосифінській метриці 1787 р. подано такі топоніми й гідроніми:

– Богова керниця – *idąc wciąż krzakami laskowemi po pod kozarki nad krynica Bohowa zwana*³⁵, *idąc od Bohowey krynicy w prawo przechodzi się żłob Hladijow*³⁶, *idąc dalej po nad sianożec, przychodzi się nad krynice Bohowa*³⁷, *i Bohowu kiernicy*³⁸.

– Боговець – *potok nazwiskiem bohowiec*³⁹ і *pastwisko Bohowiec las zapuszczony*⁴⁰.

– Дівич – *wychodząc na wierzch nazywający się Diwycz w leszczynach*⁴¹, *przeważając przychodzi się na pole Dziwoche*⁴².

– Кострабки – *przychodzi się drogę cesarską w poprzek y idzie się przez pastwisko Ploszcza i Kostrabki zwane*⁴³, *na pastwisku Kostrabki*⁴⁴.

– Любіжня – *od rzeki Lubiznia*⁴⁵, *ogrody od Lubizni*⁴⁶, *nad potokiem Lubiznia, za potokiem Lubiznia pod Ciepłym, do brodow na Lubizni*⁴⁷.

– Марин кут – *pastwisko gromadzkie Maryn kont*⁴⁸.

– Страгора – *w gore nazywającą się Strahora Loiowska*⁴⁹, *po pod tęż gore Strahore*⁵⁰, *uboczem Strahory*⁵¹, *sianożec pod Strahorą*⁵², *tym że lasem (Haczugi nad potokiem Loiowiec) idac w gore Strahore*⁵³, *pomianki pod Strahirne*⁵⁴, *las Strahora*⁵⁵, *łąki między Stragorą Loiowy i Strymby*⁵⁶. *Strahora* (463,6 сажнів над рівнем моря) показана теж на карті Галичини з 1855 року⁵⁷, а також на плані земель Делятинського заряду лісів у масштабі 1:25000 з 1877 року⁵⁸. На цьому ж плані нижче Страгірчика нанесене урочище Підстрагір.

– Страгірчик – *przeszedłszy drogę cesarską, która idzie z Nadworney do Delatyna, pod lasem jodłowym zwanym Strahorczyk*⁵⁹, *idzie się tymże lasem Strahorchyk zwany*⁶⁰, *pagorek maly Strahorczyk zwany*⁶¹.

Не вдаючись до глибшого лінгвістичного аналізу перерахованих назв, можна ствердити, що всі вони міфологічного характеру, походять від імен поганських богів Коструба, Діва, Мари, Стрибога, Велеса, Хорса й гіпотетичних Словбога та Любіжі, тобто датуються дохристиянськими часами.

Дуже важливою є та обставина, що майже всі вони є західноукраїнського ареалу й не нагадують літописних київських Дажбога, Перуна, Симарглу й Макошу, а також те, що зосереджені вони навколо Страгори, через яку проходила колись транскарпатська дорога, на території майже 30 км². Якщо всю територію Делятинщини прийняти за 100%, то простір із великою концентрацією міфологічного походження топонімів і гідронімів буде представляти всього-на-всього 2,9%. Усіх ономастичних об'єктів тут маємо 50, тобто 4,1% від загальної кількості їх на Делятинщині. Але навколо Страгори зосередилося аж 80% топонімів і гідронімів Делятинщини міфологічного походження, причому тут вони досягли 20% із

тих об'єктів на невеликій ділянці між Делятином та Надвірною. З наведених даних можна зробити висновок, що навколо Страгори є невелика за площею, але важлива в історичному відношенні аномалія назв, які походять від імен дохристиянських божищ. Можна було б припустити, що тут колись був один із давньоруських культових центрів.

Потреба в такому об'єкті була колись очевидною, якщо зважити, що він розташований при транскарпатській дорозі. Мандрівники чи купці, що прямували на південний захід, наприклад із Києва, цілими днями чи тижнями їхали рівнинними просторами, що пересічені ярами між Дніпром і Карпатами. Тут між Делятином та Надвірною, перед ними виринало нелегке завдання – уперше ввійти в гірську, повну загадок та тривоги країну, а це не могло не викликати в них, згідно з тодішніми віруваннями, потреби прихилити до себе одного чи кількох богів, що володіли силами природи й передусім – піднебесними висотами. Не диво теж, що всі зацікавлені в щасливому подоланні труднощів у горах, кожен на свій лад та в силу своїх переконань і можливостей, старалися якось прихилити до себе володарів сил природи. Так, у честь їх імен і назвали різні урочища, гори й потоки біля Страгори, а на самій горі, мабуть, ще й побудували якусь культову споруду, бо в кінці XVIII ст. при дорозі через гору ще бачили загадкову купу каміння⁶², а найвища вершина Лоевської Страгори донині зветься Бабою. Відомо, що бабами називають стародавні кам'яні статуї, залишені в VI–XIII ст. тюркомовними народами. Вони ще дотепер збереглися в степовій частині Європи та Азії від Прикарпаття до Монголії. Гіпотетичну кам'яну бабу на Страгорі могли поставити колись купці чи мандрівники зі степових просторів Євразії, але не виключено, що її спорудили там на честь місцевих богів представники слов'янських племен, про що буде йти мова нижче.

Понад сто років тому вийшов із друку переклад “мусульманських” джерел до історії слов'ян, серед яких були уривки історико-географічної праці арабського історика й мандрівника X ст. аль Масуді під заголовком “Промивальні золота та копальні самоцвітів”. Аль Масуді відвідав ряд країн Передньої Азії, Кавказу та Північної Африки, однак на Україні не бував. Наведені в його творі дані про слов'ян узяті з уст інших мандрівників, але деякі місця твору заслуговують на увагу. Зокрема, ідеться про те місце, де аль Масуді згадує про три загальнослов'янські святині, з яких дві – над морем, а одна – в горах. Про останню він писав, що її споруда була побудована на чорній горі одним зі слов'янських князів, яку оточували чудові, різні за смаком та кольором води, що відомі зі своєї користі людям. У святині мав міститися ідол, під одною ногою якого розташовувалися зображення мурашок, а під другою ногою – зображення воронів⁶³.

Слід згадати, що так описана арабом аль Масуді святиня в горах могла бути саме на Страгорі.

Уже згадувалося про те, що в кінці XVIII ст. при транскарпатській дорозі, що сідловиною Страгори вела з Прикарпаття на Закарпаття, була купа каміння, а одну з вершин Страгори донині називають Бабою. Це дає підставу вважати, що в давнину на Страгорі була святиня та якийсь рукотворний ідол (кам'яна баба). Сама Страгора на мандрівників, що наближалися до неї з подільсько-

покутської рівнини, своєю понурою масою не могла не справляти враження. З огляду на свій темний силует, вона могла колись називатися чорною горою, а бути посвяченою володареві піднебесних висот та вітрів – Стрибогові. Відтак перша назва перейшла до однієї із сусідніх гір – Черногориці. Разом із назвою потічка Черногорець, чи Черногірчик, що впливає з Черногориці, вона збереглася донині.

За даними аль Масуді в околиці святині була велика кількість різних за кольором вод (рідин). Вистачить переглянути матеріали Йосифінської метрики 1787–89 рр. та перших геологічних досліджень Делятинщини, опублікованих у 1876–1911 рр.⁶⁴, щоб переконатися, що найближчі околиці Страгори, вздовж давньої транскарпатської дороги, багаті саме такими водами. Так, звичайна питтєва вода з різним забарвленням дала назву потокам Красному в селі Красна та Чорненькому під Піскованею на півсько-делятинській границі, а також криниці Зеленій при витоках Зелениці. У безпосередньому сусідстві транскарпатського шляху біля Страгори розташовуються прозорі солонководні, з розсолів яких виварювали сіль до 1780 р., зокрема в Середньому Майдані (Вікнище), Красній (Баньки, Керничний), Добротіві (Солонець), Лоевій (Куштіль, два Солонці), Делятині (Солонець, Глиняник), Заріччі (дві Баньки) тощо. У болотах Черлене й на Нетечах у Лоевій, у Руді та під Черленим у Делятині, покритих червоними окислами заліза, здавна добували болотну залізну руду. На Францелівці, у підніжжі Страгори, знайдені джерела залізистої води. У долині річки Любіжні, понад яку вів шлях із Лоевої на південь, здавна місцеве населення добувало нафту. За літературними даними там колись мали добувати й озокерит. Про всі ці корисні води, джерела яких були безпосередньо при транскарпатському шляху, не могли не знати мандрівники, що супроводжувалися місцевими провідниками та нерідко, напевно, і зупинялися біля них (Крамарське коло Вікнища в Середньому Майдані, Куштіль під Страгорою тощо).

Аль Масуді писав, що під одною ногою ідола у святині містилося зображення мурашок, а під другою – зображення воронів. Заслуговує на увагу те, що з-під Страгори впливає потік, що становить західну границю Покуття й здавна зветься Вороною. Не виключено, що мурашки та ворони під ногами ідола були священними представниками живої природи у двох племен слов'ян, зокрема білих хорватів та тиверців, які межували між собою на Прикарпатті.

Пам'ять про культовий центр біля Страгори місцеве населення зберігало довго. До наших днів воно передало багато топонімів міфологічного походження, а в Хоросненських лісових нетрях до XVIII ст. переходило поганських кам'яних ідолів. Про це недвозначно згадують краєзнавці та дослідники старовини XIX ст.^{65–66}.

Слід звернути увагу на таку обставину. Манявський скит заснував монах, який довго прожив біля Отині, що межувала з Хоросненськими лісами, і повинен був знати про ідолів по Хоросненських лісах. Думається, що завданням Скиту, заснованого неподалік Делятинщини, він поставив ведення боротьби з унією, а також із залишками поганства між Надвірною та Делятином. З цією метою Манявський скит відкрив низку філій на Делятинщині, зокрема в Середньому Майдані (“Келія”), у Красній (“Чернече”), Саджавці (де в 1787 р. ще бачили опустілий будинок скитських монахів).

Отже, між сучасними Яблуницьким перевалом та селом Стримба в давнину (від пізнього палеоліту до кінця XVIII століття) існував шлях, що перетинав Карпати і був носієм взаємообміну культурними цінностями, засобами господарювання, новаторства між Західною Європою та Україною.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 19, оп. VI, спр. 62, арк. 2.

² *Nacquets neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen.* – Nürnberg, 1792. – Т. I. – S. 185.

³ Целевич Ю. *Опришки.* Руська історична бібліотека. – Львів, 1897. – Т. XIX. – С. 208.

⁴ *Nacquets neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen.* – Nürnberg, 1792. – Т. I. – S. 185.

⁵ Адаменко О., Василенко Б., Мацкевой Л. *Старуня: знахідки і таємниці // Прикарпатська правда.* – 1982. – 17 липня.

⁶ Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // *Археологія.* – К., 1981. – Вип. 34. – С. 65–75.

⁷ *Археологія Венгрии. Каменный век.* – М., 1980. – С. 66–68.

⁸ Результати польових робіт Б. П. Томенчука і М. М. Клапчука в 1980 р. та Л. І. Крушельницької в 1981 р. Матеріали досліджень зберігаються у фондах Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею та в секторі археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

⁹ Там само. – Ф. 146, оп. 85, спр. 1240, арк. 13, 15.

¹⁰ Там само. – Ф. 159, оп. 9, спр. 2231, 2234, 2267, 2275, 2285, 2296, 2350, 2400, 2403.

¹¹ Кравчук Я. С. *К геоморфологии левобережья Прута в районе Ланчин – Майдан // Доклады и сообщения Львовского отделения Географического общества УССР за 1966 год.* – Львов, 1969. – С. 72.

¹² ЦДІАЛ, ф. 19, оп. VI, спр. 62, арк. 3; ф. 19, оп. VI, спр. 77, арк. 7.

¹³ *Akta grodzkie i ziemskie.* – Lwów, 1875. – Т. V. – S. 30.

¹⁴ *Ibidem.* – S. 130.

¹⁵ ЦДІАЛ, ф. 19, оп. VI, спр. 67, арк. 4.

¹⁶ Там само. – Арк. 30.

¹⁷ Там само. – Арк. 32.

¹⁸ Там само. – Арк. 43.

¹⁹ Там само. – Ф. 19, оп. VI, Спр. 68, арк. 3.

²⁰ Там само. – Арк. 8.

²¹ Там само. – Арк. 34.

²² *Administrativ-Karte von Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 blättern.* – Wien, 1855. – Taf. 47 (Umgebung von Nadworna und Delatyn).

²³ ЦДІАЛ, ф. 134, оп. 2, спр. 44, арк. 384.

²⁴ Там само. – Ф. 5, оп. 1, спр. 148, арк. 855.

²⁵ Там само. – Ф. 19, оп. VI, спр. 62, арк. 4.

²⁶ Там само. – Арк. 5.

²⁷ Там само. – Спр. 67, арк. 3.

²⁸ Там само. – Спр. 68, арк. 3.

²⁹ Там само. – Арк. 4.

³⁰ Там само. – Спр. 257, арк. 37.

³¹ *Administrativ-Karte von Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 blättern.* – Wien, 1855. – Taf. 47 (Umgebung von Nadworna und Delatyn).

³² ЦДІАЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 478–479.

³³ Там само. – Ф. 19, оп. VI, спр. 175, арк. 32.

- ³⁴ Там само. – Арк.33.
³⁵ Там само. – Спр.62, арк.5.
³⁶ Там само. – Арк.6.
³⁷ Там само. – Спр.66, арк.3.
³⁸ Там само. – Арк.46.
³⁹ Там само. – Арк.39.
⁴⁰ Там само. – Арк.46.
⁴¹ Там само. – Спр.62, арк.6.
⁴² Там само. – Спр.66, арк.3.
⁴³ Там само. – Спр.62, арк.3.
⁴⁴ Там само. – Спр.77, арк.6.
⁴⁵ Там само. – Спр.66, арк.11.
⁴⁶ Там само. – Спр.66, арк.15.
⁴⁷ Там само. – Арк.27.
⁴⁸ Там само. – Арк.36.
⁴⁹ Там само. – Спр.62, арк.2.
⁵⁰ Там само. – Арк.6.
⁵¹ Там само. – Спр.66, арк.4.
⁵² Там само. – Арк.34.
⁵³ Там само. – Спр.77, арк.5.
⁵⁴ Там само. – Арк.13.
⁵⁵ Там само. – Арк.18.
⁵⁶ Там само. – Арк.19.
⁵⁷ Administrativ-Karte von Konigreich Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und Herzogthumern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 blättern. – Wien, 1855. – Taf. 47 (Umgebung von Nadworna und Delatyn).
⁵⁸ Там само. – Ф.169, оп I, спр.172, арк.5.
⁵⁹ Там само. – Ф.19, оп VI, спр.62, арк.5.
⁶⁰ Там само. – Спр.66, арк.3.
⁶¹ Там само. – Спр.77, арк.4.
⁶² Там само. – Арк.6.
⁶³ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских. – С.-Пб., 1870. – С.139.
⁶⁴ Kelb M. Die Soolequellen von Gallzien. Jahrbuch der K.u.K. geologiechen Reichsanstalt. – Band XXVI. – Wien, 1876. – S.135, 150–155, 200–201; Zuber R. Atlas geologiczny Galicyi. Tekst do zeszytu drugiego. – Kraków, 1888. – S.70–77; Olszewski S. Mapa gorniczo-przemysłowa Galicyi z objaśnieniami. – Lwów, 1911. – S.XXV; Niedywiecki J. O geologicznych stosunkach przy kolei Stanisławów-Woronienka. – Lwów: Kosmos, 1897. – S.4–9;
⁶⁵ Bielowski A. Pokucie. – Czas, 1857. – S.655.
⁶⁶ Kirkor A.H. Pokucie pod względem archeologicznym. Sprawozdanie Wydziału filozoficznego Polskiej Akademji Umiejętności. – Kraków, 1876. – T.V. – S.211, 251–255.

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ “РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ” ТА ЇЇ ПОСЛІДОВНИКІВ У ГАЛИЧИНІ В 1830–1840-х рр.*

Аналіз листування Я.Головацького з О.Бодянським (у книзі історика Ф.Савченка опубліковано 31 лист) дає більш детальне уявлення про взаємини українських діячів по обидва боки російсько-австрійського кордону. На початку 1843 р. О.Бодянський передав колишньому діячу “Руської трійці” свої “Наські українські казки”. Невдовзі він попросив його через чеського письменника К.Запа, який у кінці 30-х – на початку 40-х рр. перебував у Львові, надіслати галицько-руські пісні й казки для задуманої ним загальнослов’янської хрестоматії. Я.Головацький знову ж таки через К.Запа передав фольклорний матеріал разом із листом¹. Про це довідуємося з першого листа Я.Головацького від 22 жовтня (4 листопада) 1843 р., який О.Бодянський отримав, як власноручно зазначив на його початку, 23 квітня 1844 р., через півроку після написання. “По желанью Вашему, – писав Я.Головацький, – посылаю Вамъ народныхъ пѣсень Галицко-руськихъ и килька поэзій”, що були зібрані в різних місцевостях “Галицкои Руси”. Автор дотримувався правопису М.Максимовича (хоч, як зауважив, і “не зовсѣмъ”) і з боєм писав про безправне становище галицьких русинів: “За бѣдными Русинами нѣкому якъ вступити, абы для нихъ хоть одну катедру, хоть одну школу выпросити”. І це незважаючи на той факт, що русини становлять п’яту частину всіх слов’ян, підвладних Австрії². Закінчується лист проханням надіслати літературу з Наддніпрянщини, яку з радістю прийме “браття Галицька завдячна и будетъ старатися Вамъ чимъ добрымъ вѣдслужити”³.

У наступному листі 2 (14) березня 1844 р. (О.Бодянський отримав його через два місяці – 1 травня) Я.Головацький просив свого наддніпрянського колегу надіслати ряд книжок із Росії: літопис монаха Нестора, “Слово о полку Ігоревім”, “Историю Государства Российского” російського історика М.Карамзіна (С.-Пб., 1842), “Историю Малороссии” М.Маркевича (М., 1842), “Историю Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского” одного з найвизначніших членів Одеського товариства історії і старожитностей А.Скальковського (Одеса, 1841), “Граматику русскую” російського мовознавця О.Востокова (С.-Пб., 1838), “Историю древней русской словесности” М.Максимовича (К., 1838), наукові праці самого О.Бодянського, російських істориків М.Погодіна і М.Полевого, байки І.Крилова та деякі інші твори, а також російський журнал “Москвитянин” за редакцією М.Погодіна, хоч би за 1842–1843 рр. (“у насъ и то нове”). Автор листа сподівався отримати “малорос(сийских) книжокъ”, що вийшли у світ останнім часом, у тому числі перше повне видання “Енеїди” І.Котляревського (Харків, 1842 р.), виявляв інтерес до поеми “Гайдамаки” Т.Шевченка, творчості Г.Квітки-Основ’яненка тощо⁴. Впадає у вічі, що список Я.Головацького містив вперемішку праці наддніпрянсько-українських і російських авторів, що свідчить про інтерес галицького діяча не лише до української, а й до російської науки та літератури.

* Продовження. Початок статті див.: Галичина. – 2004. – №10. – С.43–61.

Я.Головацький у листі О.Бодянському 24 жовтня (5 листопада) 1844 р. більш докладно інформував про розвиток національного руху в Галичині. Він звернув увагу на брак відомостей про нову українську літературу на Наддніпрянщині: "...Галицкимъ писателямъ такъ мало знакома молода литература малоруська на Украинѣ", унаслідок чого письменники часто "збиваються з дороги народного слова". Чисто народну мову, що так гарно звучить у народно-поетичній творчості, псують і ті, хто "впадають в Польщину", і ті, хто намагаються прикрасити її церковнослов'янськими словами. Однак автор не мав сумніву, що народна мова в Галичині увійде в літературу, у зв'язку з пізнанням "народного домашнього язика и Словесности народной, котра на Украинѣ процвѣтає, переможе сторона народна"⁵. Я.Головацький з радістю писав про збільшення кількості україномовних книжок у краї (останнім часом їх вийшло більше, ніж за попередніх кільканадцять років, і то "грубшіі книжки таки Русинами для Русинивъ видани")⁶, хоч, правда, погоджувався з твердженням О.Бодянського, що Червона Русь (історична назва Галичини) для наддніпрянців менш відома, ніж Америка. "...Не за горами, нѣ за морями живемо, – стверджував Я.Головацький, – та яка вѣдомість зблукає до насъ (з Наддніпрянщини в Галичину. – *І.Р.*), то все изъ третой або четвертой руки". Колишній діяч "Трійці" схвально відгукнувся про намір видати збірник українських народних пісень – "всеи южной Руси", включаючи територію Наддніпрянщини й Галичини. З погляду соборності українських земель було сказано, що в Галичині існує чимало "спѣванокъ ледви не слово въ слово одинаковыхъ изъ Украинськими, то ту уже все, думаю, піде у загал"⁷.

З наступного листа Я.Головацького від 4 грудня 1845 р. довідуємося про велику кількість книжок, уже отриманих від О.Бодянського, – 106. Водночас Я.Головацький просив надіслати поезії видатного російського письменника О.Пушкіна і скаржився, що в Галичині мало що відомо про успіхи "Русской словесности": не тільки видані книжки, а й відомості про них не доходять "в наш край...", в Галиції ж польщина все приголомшила, подавила Русь..."⁸. У листі від 26 липня 1846 р. Я.Головацький подякував О.Бодянському за нові книжки і висловив радість із приводу того, що чимало "у Васъ нового видається доброго... не забувають и козацкого красноцвѣту". "А що жъ мы Вамъ насупротивъ поставимо, чимъ відкликнемося брату, ...яку ознаку життя дамо, – риторично запитував колишній діяч "Трійці" і сам же визнавав: "Нема чимъ відповѣсти". Усі слов'яни починають жити новим життям, прокинулися зі сну, як писав Я.Головацький, "сонце для нихъ зходить, лишъ наши ще сплять... Кругомъ сирота бѣдный Русинь..."⁹. І далі він згадував про криваві події селянського повстання 1846 р. у Західній Галичині, в якому брали участь польські селяни, що виступали проти шляхтичів-поляків: "...Сами ся Католики побили, порѣзали – руская рука не посквернилася"¹⁰. Очевидно, через згадку про повстання лист не дійшов до адресата, був конфіскований поліцією, про що довідуємося з наступного листування¹¹. Інформуючи про вихід у світ граматик І.Вагилевича і Й.Лозинського, Я.Головацький критично відгукнувся про першу з них. На його думку, І.Вагилевич використав не просту народну мову, а "по своєму помудровав,

понакручовав, що вийшло ни се, ни те". Щодо пропозиції Й.Лозинського запровадити в українському письмі латинський алфавіт, було прямо сказано: "...Нема такого Русина, хто бы его послухати мавъ". З радістю говорилося про вихід альманаху "Вінок" у Відні "по-малоруськи". У кінці листа автор спитав про долю, за його словами, геніального письменника М.Гоголя: якщо він справді помер, "утрата неоджалованная була бы!"¹².

У листуванні Я.Головацького з О.Бодянським знайшли відображення революційні події 1848 р. в Галичині ("Русине наши поступили напередъ больше за повроку, якъ давнѣйше за десѣтъ")¹³, післяреволюційна реакція в 1850-х рр. ("десятилѣтіе нашей неволи") та активізація національного життя в 60-х рр. ("новая настає эра нашего народного и литературного развития")¹⁴. Найбільшу увагу в листуванні, крім питання обміну книжками, було приділено підготовці до друку великої фольклорної збірки Я.Головацького, який стверджував у листі О.Бодянському 30 серпня 1870 р., що чекає на видання ще з 1839 р.¹⁵. Щоправда, О.Бодянський у відповідь заявив, що збірку отримав тільки в 1848 р.¹⁶, але на перешкоді її друку був погром царизмом московського Товариства історії і старожитностей наприкінці того ж року. Починаючи з 1863 р., наддніпрянський діяч приступив до друку зібраних Я.Головацьким народних пісень, що періодично виходили в журналі "Чтенія въ императорскомъ Обществѣ истории и древностей российских"¹⁶. "Съ тридцатыхъ годовъ я занимался собираніемъ русскихъ народныхъ пѣсень въ Галичинѣ, Сѣверо-восточной Угрии и Буковинѣ, – писав Я.Головацький О.Бодянському в грудні 1875 р. з вдячністю за сприяння в публікації, – ...наконецъ виходить настоящей сборникъ народного творчества в IV томахъ..."¹⁷. Безперечно, історичне значення фольклорної збірки, яку О.Бодянський допоміг-таки видати Я.Головацькому, було б значно більшим, якби вона вийшла швидше й не зазнала впливу москвофільських ідей автора, який у 1867 р. виїхав до Росії. Характерно, що Я.Головацький писав своєму наддніпрянському колезі 19 липня 1874 р., що присвятить видання "его императорскому величеству" – російському царю¹⁸.

З особливою силою вплинув на діяльність "Руської трійці" та її сподвижників у Галичині визначний учений, професор-славіст Харківського університету Ізмаїл Срезневський. Поступово між ним і львівськими патріотами зав'язалися тісні зв'язки на ґрунті однакових поглядів на народ та його культуру. Як і "Руська трійця", І.Срезневський обстоював самостійність української мови в сім'ї слов'янських мов, виступав за її необмежене використання в літературі й науці¹⁹. У 1839 – 1842 роках харківський професор здійснював наукову подорож по слов'янських землях і після Чехії в липні 1842 р. прибув до Ужгорода, де зустрівся з відомими русинами, зокрема з видавцем граматики М.Лучкаєм. Пізніше через Мукачево, Сколе, Стрий він приїхав 19 липня до Львова²⁰, де пробув майже

¹² З О.Бодянським, мабуть, можна погодитися, бо в листі до нього з Праги видатний діяч єврейського відродження П.Шафарик у червні 1846 р. писав: "Збірку руських пісень Головацького в рукописі я віддав тут Ганці для пересилки Вам" (Див.: "Русалка Дністрова". Документи і матеріали / Відп. ред. Ф.І.Стеблій. – К., 1989. – С.247.).

три тижні". Тут він ближче познайомився з Я.Головацьким, І.Вагилевичем, Д.Зубрицьким та Й.Левицьким. Розповіді І.Срезневського про слов'ян, наддніпрянських письменників і вчених зміцнювали серед галичан українську національну свідомість, прагнення прислужитися рідному народові²¹. З нагоди приємної зустрічі Я.Головацький присвятив І.Срезневському в липні 1842 р. щирі слова:

Руський з руським повстрівався,
Руський з руським повітався...
Хоч з далекої України,
Хоч з далекої родини –
Вже один другому брат!
Ізв'яжімся, рідні діти, –
Час вже нам відмолодіти!
Свою пісню заспіваймо,
Своєю сили добуваймо –
Та все піде влад!²²

У поезії домінує мотив єдності великого українського народу, соборницької настрої, що з таким оптимізмом і ясністю, хай навіть і суто декларативною, уперше прозвучали у творчості галицьких письменників²³.

Інформацію про наукове й літературно-видавниче життя в Галичині І.Срезневський подав міністру народної освіти Росії в 1842 р. Щодо літературної діяльності "южных русов" учений зробив висновок – "состояние её жалко", насамперед через відсутність засобів для реалізації письменниками своїх ідей. Серед книжок "на наречии южнорусском", що вийшли в Австрії останнім часом, було звернуто увагу на "Пісні польські і руські люду галицького" Вацлава з Олеська (Львів, 1833 р. *Збірка досить багата за змістом, писав І.Срезневський, однак видана "без большого умения и часто без критики"*), граматику руської мови в Галичині Й.Левицького (Перемишль, 1834 р. *Хоча в ній перемішано "с наречием южнорусским и книжное великорусское, и книжное западнорусское", все ж ця грамика краща, ніж у О.Павловського і М.Лучкая*), "Руське весілля" Й.Лозинського (Перемишль, 1835 р. *Книжка цікава, була написана "по южноруски" і надрукована польсько-латинськими буквами, хоч, правда, пропозиція введення латинки для письма викликала критику серед галичан*), "Русалку Дністровую" М.Шашкевича, Я.Головацького та І.Вагилевича (Будапешт, 1837 р. *Короткий аналіз змісту містив високу оцінку видання – "первый отголосок желания литераторов галицких трудиться сообща, первое собрание их трудов"*), "Пісні люду руського в Галіції" Ж.Паулі (Львів, 1839–1840 рр. *У книзі містилося, поряд з цікавим, багато вже відомого народно-пісенного матеріалу*), "Галицькі приповідки і загадки" Г.Ількевича (Відень, 1841 р. *За змістом "собрание превосходное", але, на жаль, матеріал розміщений в алфавітному порядку"*)²⁴. І.Срезневський звернув увагу на недоступність русь-

ких книг у Галичині, наприклад видану нещодавно в Угорщині "Русалку Дністровую" знайти не легше, ніж рукопис Х ст.²⁵.

Поїздка до Галичини мала вплив на подальшу наукову діяльність І.Срезневського. Після вивчення мови галичан та їх культурно-історичної спадщини він у статті "Галицкое наречие", яка залишилася невиданою, переконував, що галицька і східноукраїнська мова – єдина мова, а не діалект російської. У "Записках", які вів І.Срезневський, збереглося кілька ескізів одягу гуцулів, таблиця територіального розселення етнічних груп у Галичині (лемків, бойків, гуцулів). Порівнюючи етнографічний матеріал Галичини й Харківської губернії, учений довів, що в одязі та побуті населення цих місцевостей є багато спільного²⁶.

Листування І.Срезневського з Я.Головацьким та І.Вагилевичем продовжувалося декілька років (до 1844 р.)²⁷. Галицькі діячі одержували, крім його власних видань, літературні й наукові твори з Наддніпрянщини, водночас інформували про свої творчі здобутки. І.Вагилевич передав І.Срезневському етнографічні замітки, свою граматику руської мови, ділився враженнями про літературну працю²⁸. У листі до Я.Головацького 1 липня 1844 р. колишній діяч "Трійці" писав, що І.Срезневський звернувся до нього з проханням надіслати "де які лише маєш записки кстаті житні народу южноруського"²⁹. Я.Головацький висловлював вдячність І.Срезневському 27 липня (8 серпня) 1844 р. "за ласкаво прислані книжки": поетичні збірки М.Костомарова "Українські балади" (Харків, 1839) та А.Метлинського "Думки і пісні та ще дещо" (Харків, 1839), збірник І.Срезневського "Запорожская старина" у двох частинах, і шести книгах (Харків, 1833–1838), п'єсу І.Котляревського "Наталка Полтавка", опубліковану в "Украинском сборнике" (Харків, 1838), водночас зауважив: "Дисертації Костомарова, о котрій мені пишете, я не дістав". У свою чергу, колишній діяч "Трійці" вислав галицькі приповідки і з боєм додав, що "із новин літературних від нас небагато сподівається. ...Нові книжки ... і на пальцях нема що лічити"³⁰.

На початку 1842 р. І.Срезневський мав зустріч у Відні з братом Якова Головацького Іваном, який цікавився народознавчою діяльністю. Невдовзі між українськими діячами по обидва боки Збруча почався обмін інформацією з народознавства, книжковими виданнями. І.Головацький надіслав І.Срезневському в 1846 р. альманах "Вѣнокъ русинамъ на обжинки" (далі – "Вінок русинам на обжинки"), який видав разом із братом Ярославом. У листі він висловив щиру вдячність за поради, що "глубоко вкопались въ душу и неоступными, незабутними товаришами и руководителями остануть въ моѣмъ стремленію; они бо возбудили мою дѣятельность, они одушевили идею Словянства"³¹. Ближче пізнавши галицьких діячів, І.Срезневський помітив у їх користуванні окремі харківські, київські, московські та петербурзькі видання, з радістю констатував, що в Галичині творчість Г.Квітки-Основ'яненка викликає значний інтерес³². Завдяки І.Срезневському, який надіслав "Марусю" Г.Квітки-Основ'яненка, та, мабуть, під його впливом Я.Головацький наважився опублікувати в Галичині повість наддніпрянського письменника. Однак переписаний ним і поданий до львівської цензури текст повісті довго був на розгляді у В.Левицького, що, як відомо, заборонив публікацію в 1844 р. Остаточо твір Г.Квітки-Основ'яненка

²¹ За даними І.Свенціцького у книзі "Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россією въ 1-ую пол. XIX в." (С.-Пб., 1906. – С.71), І.Срезневський був у Львові 19 днів, такої ж думки дотримувався і М.Шалата (Див.: Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К., 1969. – С.104).

вийшов у Львові зусиллями І.Борискевича в 1849 р., під час революційних подій в Австрії³³.

Діячі “Руської трійці” та їх сподвижники на початку 1840-х рр. цікавилися творчістю майбутніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства в Києві. Так, Я.Головацький у 1843 р. мав у своєму розпорядженні збірки “Вітка” та “Українські балади” М.Костомарова. У свою чергу, М.Костомаров того ж року ознайомився з “Русалкою Дністровою” і дав їй схвальну оцінку, а серед його паперів незабаром появився вірш однодумця “Руської трійці” М.Устияновича “Наддністрянка”³⁴. Наддністрянка – опоетизований образ Галичини. Показово, що у вірші говорилося про те, як “Шумів колись-то Дністер-Славотиця, Славою наші гриміли гори...”, причому Славотиця, Славута – давня назва ріки Дніпро, засвідчена у “Слові о полку Ігоревім”, народних піснях. Після згадки про славне історичне минуле рідного народу в першодруку було вміщено примітку: “Славотиця, Словутиця – є назвище друге ріки “Дніпра”, взяте із “Слова о полку Ігоря” (зрівн. польське *slawetny*). Півець тут бере єго в значеню “со славою текущий” і придає го Дністрові”³⁵. Поезія в алегоричній формі висловлювала прагнення побачити Україну вільною в колі вільних слов’янських народів:

Дитино красна, голубко тихенька,
Котору мати в нещасній годині
На світ родила! Промов, що-с живенька!
Промов до світа і к милій родині!
Глянь оченьками на твої сестриці:
Кожна ся власнов пісеньков радує!³⁶

М.Возняк зауважив, що прагнення М.Устияновича “побачити свою батьківщину славною в крузі щасливих славянських народів злилося з таким же гарячим бажанням” кирило-мефодіївців³⁷. Вірш “Наддністрянка”, написаний у 1836 р. і вперше надрукований у другій частині “Вінка русинам на обжинки” (Відень, 1847), Я.Головацький надіслав О.Бодянському в 1843 р.; про нього знав також М.Максимович³⁸.

Цілком імовірно, що вже 1840 р. діячі “Руської трійці”, принаймні І.Вагилевич і Я.Головацький, ознайомилися з ранніми оповіданнями П.Куліша, опублікованими в альманасі “Кіевлянинь” 1840 р., бо, як відомо, три примірники цього альманасу його видавець М.Максимович надіслав Д.Зубрицькому, зазначивши в листі до нього у квітні 1840 р., що два з них призначалися І.Вагилевичеві та Я.Головацькому. Можна також сміливо говорити, що “уривок з казки” “Циган” читав М.Шашкевич в уже згаданому альманасі “Ластівка” (СПб, 1841), який мав у своєму користуванні, захоплювався ним і надіслав далекому родичеві й приятелю М.Козловському в 1842 р.³⁹. На початку 40-х років той-таки уривок привернув увагу і Я.Головацького, який навіть переписав собі його текст⁴⁰.

Про творчість П.Куліша згадав у своєму історико-літературному нарисі “Замітки о руській літературі”, опублікованому в часописі “Дневник руський” 1848 р. (Ч.5, 6, 8), І.Вагилевич, який, однак, не мав докладних відомостей про наддніпрянського письменника. П.Куліша згадано в кінці статті серед тих мало-

відомих на сьогодні літераторів (О.Шпигоцький, В.Забіла та ін.), про яких “зовсім нічого не вмію повісти”⁴¹. Імовірно, автор нариса забув про Кулішеві російськомовні оповідання, уміщені в першій книжці “Кіевлянина”, яку Д.Зубрицький мав передати І.Вагилевичу ще 1840 р. Урахуймо й той факт, що ім’я П.Куліша в літературному світі до середини 1850-х рр. – виходу у світ “Записок о Южной Руси” і роману “Чорна рада” – не було широковідомим⁴². Поему П.Куліша “Україна”, видану в Києві 1843 р., надіслав Іван Головацький своєму братові Якову, про що інформував у листі 26 березня 1856 р. (“Украина отъ Кулиша. Думы”)⁴³. Ось і все, що відомо про обізнаність діячів “Руської трійці” з творами П.Куліша до особистого знайомства з ним Я.Головацького 1858 р. Очевидно, П.Куліш не мав якогось помітного впливу на формування світогляду “Трійці” як літературного угруповання 1830-х – початку 1840-х рр.⁴⁴.

З іншого боку, не пізніше 1841 р. П.Куліш якоюсь мірою мав уявлення про творчість “Трійці”, ознайомився з “Русалкою Дністровою”, але не пощастило точно встановити, коли він читав альманах. “Русалка” прямо або принаймні опосередковано (через детальний розгляд її в статті М.Максимовича на сторінках “Кіевлянина” 1841 р.) сприяла формуванню в молодого Куліша національно-патріотичних переконань і романтичних поглядів⁴⁵. Отже, діячі “Руської трійці” та їх послідовники в Галичині були причетні до формування ідеології кирило-мефодіївців – першої української таємної політичної організації.

Водночас на діяльність Шашкевичевого гуртка мало вплив знайомство з відомим російським істориком, професором Московського університету Михайлом Погодіним, який уперше побував у Галичині в 1835 р., повертаючись із Праги до Москви⁴⁶. Деякий час він листувався з учасниками “Руської трійці” – І.Вагилевичем і Я.Головацьким*. У листі від 27 травня 1836 р. М.Погодін просив І.Вагилевича надсилати відомості про культурне життя в Галичині, інформував про здобутки російських та українських учених і письменників О.Бодянського, О.Востокова, І.Крилова, О.Пушкіна, М.Гоголя та ін.⁴⁷. Невдовзі, десь через півроку, від нього з Москви надійшли цінні книжки в Галичину, на кілька адрес. Особисто для І.Вагилевича Погодін вибрав такі твори: свою “Историю русскую”, “Историю Малой России” Д.Бантшиша-Каменського, “Малороссийские повести” Г.Квітки-Основ’яненка, історичну повість М.Карамзіна “Марфа Посадница, или Покорение Новгорода” та ін. М.Погодін висловив у жовтні 1836 р. підтримку творчості “дорогихъ нашихъ единоплеменниковъ” у Галичині, обіцяв надсилати нові книги⁴⁸. Учений прихильно зустрів звістку про роботу І.Вагилевича над словником руської мови й граматику, збіркою народних пісень, від імені Російської академії наук обіцяв надати фінансову допомогу. У Погодінському листі до І.Вагилевича від 5 червня 1837 р. містилося прохання більш детально інформу-

* У статті І.Вагилевич неправильно називає ініціали письменників: замість Опанаса Шпигоцького і Віктора Забіли відповідно – А.Шпигоцький, А.Забіла).

** 11 листів І.Вагилевича до М.Погодіна було вміщено в книзі “Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861) (Москва, 1879. – 750 с.). Перший лист написано в серпні 1836 р., останній – у липні 1846 р. Водночас публікувалися два листи до М.Погодіна Я.Головацького (1841, 1853 рр.).

вати про народознавчі дослідження з метою “назначить Вамъ большія деньги для скорѣйшаго окончанія Вашихъ ученыхъ предприятий”⁴⁹. У свою чергу, І.Вагилевич порушував у листах питання народної мови, друкування руських книг, правопису та “азбучної війни” в Галичині. У серпні 1836 р. він повідомляв російського вченого про те, що готує до друку свої переспіви “Слова о полку Ігоревім” і “Короледвірського рукопису”, а М.Шашкевич незабаром видасть альманах “Русалка Дністровая”. У листі говорилося: “Книги сі, когда лиш изійдуть, ... постараюсь Вам їх прислати”⁵⁰. Як бачимо, у листуванні з І.Вагилевичем М.Погодін не конкретизував своїх ідейних переконань, виявляв інтерес насамперед до наукової співпраці⁵¹.

М.Погодін як один з ідеологів теорії російської “офіційної народності” обстоював панславистські погляди, бачив Росію центром слов’янського єднання, а російську мову – мовою міжслов’янського спілкування. Він уважав, що Росія повинна сприяти звільненню слов’янських народів з-під західних впливів, прогнозував близький розпад імперії Габсбургів, посилення антиавстрійських настроїв та проросійської орієнтації у слов’янському світі. Будучи представником російської історичної школи М.Карамзіна, М.Погодін обстоював необхідність об’єднання земель колишньої Давньоруської держави, до яких належала й Галичина. Однак історик не тільки не заперечував, а навіть всіляко заохочував розвиток на місцевому рівні мовно-культурної багатоманітності, розгортання наукових досліджень з історії, філології, фольклористики. Інтерес до Галичини пояснювався з погляду включення місцевих джерел у загальноруську історію. У доповідних записках, підготовлених для міністра народної освіти Росії С.Уварова 1839 і 1842 рр., М.Погодін переконував у необхідності сприяння галицько-руській літературі, розвитку регіональних мовознавчих досліджень, надання фінансової підтримки галицьким літераторам і вченим, надсилання російської літератури в Галичину⁵². Очевидно, основні тези доповідних записок М.Погодіна явно переоцінювали силу і впливи Росії, симпатії до неї у слов’янському світі. Матеріал для історіософських концепцій автора якоюсь мірою було почерпнуто з листів галичан І.Вагилевича і Д.Зубрицького, що стосувалися культурних потреб галицьких русинів (необхідність підтримки галицько-руської літератури, написання граматики й словника рідної мови, інтерес до російської книжки у Львові тощо)⁵³.

Починаючи з 1841 р., М.Погодін видавав науково-літературний журнал “Москвитянин” (виходив до 1854 р.), у якому слов’янська тематика зайняла чільне місце. Російський читач мав змогу отримувати інформацію про національне відродження слов’ян, особливості інтелектуального життя в Галичині. На сторінках журналу з симпатією писалося про твори нової української літератури Г.Квітки-Основ’яненка, І.Бецького, П.Куліша; у самого М.Погодіна в 1840-х рр. були досить теплі стосунки з М.Максимовичем і О.Бодянським⁵⁴. М.Погодін намагався залучити до співпраці в журналі галицьких діячів. На його запрошення Я.Головацький надіслав до журналу статтю “Великая Хорватия, или Галицко-Карпатская Русь”, що була надрукована в 1841 р. (№11, 12)⁵⁵. Для друку в “Москвитянине” передав ряд своїх праць І.Вагилевич. Це були, як відомо з його листа до М.Погодіна 27 травня (9 червня) 1843 р., історично-етнографічні статті,

передані через І.Срезневського у Львові. Водночас колишній діяч “Руської трійці” висловив бажання дати власну оцінку творам письменників “южнорусскихъ” – С.Гулака-Артемівського, Г.Квітки-Основ’яненка, І.Котляревського, Т.Шевченка та ін.⁵⁶. Восени 1843 р. І.Вагилевич надіслав російському вченому для друку свій збірник колядок із передмовою⁵⁷. В останньому листі І.Вагилевича до М.Погодіна в липні 1846 р. містилося прохання дати рекомендацію на посаду професора словесності у Варшаві або Петербурзі. Ідейна еволюція І.Вагилевича й перехід його на полонофільські позиції в 1848 р. призвели до розриву контактів із М.Погодіним, що мали, як видно з листування, антипольську спрямованість⁵⁸. М.Погодін публікував уривки листів своїх галицьких кореспондентів і їх наукових досліджень у московських виданнях (“Москвитянинъ”, “Московскомъ наблюдателѣ” та ін.), що сприяло ознайомленню російської громадськості з Галичиною. Галицькі діячі, у тому числі колишні учасники “Руської трійці”, що листувалися з М.Погодіним, шукали своєї спорідненості з іншими слов’янськими народами, мали на меті довести окремішність галицьких русинів від поляків⁵⁹.

Найбільш тісні стосунки М.Погодіна налагодив із відомим галицьким істориком Д.Зубрицьким*. Між ними почалося листування, що тривало понад 20 років (з 1839 до 1861 рр.). Уже в першому листі до М.Погодіна 8 (20) серпня 1839 р. Д.Зубрицький просив зусиллями московського Історичного товариства надрукувати в Росії свою польськомовну статтю з історії Галичини. Свій лист він почав із вибачення за “смѣлость, что я, совсѣмъ незнаемое лицо, дерзаю отягощать Васъ своею перепискою”⁶⁰. У 1841 р. галицький історик погодився бути львівським кореспондентом журналу М.Погодіна, правда, з умовою надсилати матеріали 4–6 разів на рік, бо “больше не нашлось бы что писать”. Водночас у листі від 26 лютого (10 березня) 1841 р. Д.Зубрицький інформував свого московського колегу про нечисленність руських літераторів у Галичині (“у насъ немного трудящихся литературою”), які могли б друкуватися на сторінках “Москвитянина”. На його думку, невисокий рівень письменства пояснювався протидією австрійської цензури та важким економічним становищем духовенства, що було єдиною освіченою верствою галицько-руського населення⁶¹. М.Погодін особисто познайомився з Д.Зубрицьким, якого знав до того тільки з наукового листування, у 1842 р. у Львові⁶². Про наукову мету епістолярних зв’язків свідчать слова самого Д.Зубрицького, який у листі подякував М.Погодіну за підтримку “нашей научной погодинской колонии”⁶³. Д.Зубрицький на замовлення М.Погодіна купував у Львові книжки, у відповідь отримував літературу з Росії.

Спілкування з М.Погодіним сприяло більш глибокому ознайомленню Д.Зубрицького з науковим і літературним світом Росії, що викликав у нього великі симпатії. У своїх творах Д.Зубрицький як перший фаховий дослідник історії Галичини вважав рідний край невід’ємною частиною єдиного панрусського простору. У жовтні 1843 р. в листі до М.Максимовича він прямо писав: “Я думаю,

* У книзі “Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861)” (Москва, 1879) опубліковано 28 листів Д.Зубрицького до М.Погодіна, починаючи з серпня 1839 р. Останній лист Д.Зубрицького датований 19 січня 1861 р.

что когда-либо послѣдуетъ соединеніе всѣхъ вѣтвей русскаго народа. но это моя частная мечта”⁶⁴. Далі галичанин обіцяв надіслати до “Кієвлянина” цікавий матеріал, щоправда “на польскомъ языкѣ, ибо у меня хотя русское сердце и рус[ская] душа, но языкъ по обыкновенію и привычкѣ польскій или нѣмецкій”⁶⁴. При цьому слово “русский” не ототожнювалося з етнічними межами тільки російського народу: учений визнавав існування окремого малоруського масиву. Про це довідуємося з листа до М.Погодіна 3 червня 1844 р., в якому Д.Зубрицький закликав тих, хто працює над вивченням “Русскаго слова ...непремѣнно познакомиться съ нашимъ Малорусскимъ 13-ти миліонами единоплеменныхъ душъ употребляемымъ языкомъ”⁶⁵. Д.Зубрицький вбачав вирішення мовної проблеми в Галичині в поетапному наближенні галицько-руського діалекту до літературної російської мови. На перших порах народна мова мала сприяти актуалізації знань про минуле, а в перспективі передбачався перехід від вивчення місцевого діалекту до російської мови⁶⁶. Зневажливе, зі шляхетською погордливістю, ставлення Д.Зубрицького до революційних подій було видно з оцінки польського повстання 1830–1831 рр., що прозвучала в листі до М.Погодіна 16 (28) квітня 1846 р.: “...Хлѣбопашецъ никогда не участвуетъ добровольно въ революціяхъ. – писав Д.Зубрицький, – это дѣло городскихъ тунеядцевъ и площадныхъ бродягъ. Радостно для насъ, Галицкихъ Руссовъ, что зъ нашего народа никто не запутался въ заговоръ”⁶⁷.

Можна погодитися з твердженням, що навряд чи М.Погодін міг мати визначальний вплив на формування русофільських переконань Д.Зубрицького, якому на момент особистого знайомства виповнилося 64 роки, а листування між ними почалося на три роки раніше. Очевидно, на схилі віку він мав сформовані ідейні погляди. Д.Зубрицький зацікавився російською культурою та історією значно раніше, вивчив російську мову на початку XIX ст. (якої, однак, не знав досконало, про що сам зізнався в листі до М.Погодіна в березні 1840 р.)⁶⁸. Був членом масонської ложі, що, мабуть, закріпило симпатії до Росії та її культурно-історичної спадщини. В особі московського історика Д.Зубрицький знайшов одностайні й лише зміцнив свої переконання в процесі подальшого знайомства⁶⁹. Суспільно-політичні погляди Д.Зубрицького, хоч і дуже споріднені з Погодінськими, “розвинули ся і виробили ся зовсім незалежно від впливу Погодіна, – писала дослідниця Є.Тишинська. – ...Чоловік, який мав шістьдесят кілька літ, не був би спосібним під впливом хвилевих зносин з другим, хоч би чоловіком незвичайним, так перемінити ся і так переняти ся до глибини душі його поглядами, коли б ...вони не були ідеалами його молодости”. Д.Зубрицький захоплювався творчістю визначного російського історика М.Карамзіна, “любив Росію, ненавидів хлопа і хлопську мову і тоді, коли ще не знав Погодіна”⁷⁰. Крім того, у Д.Зубрицького, як відомо, були наукові стосунки з М.Максимовичем, І.Срезневським, О.Бодянським, що відіграли важливу роль у захисті української мови, народознавчих дослідженнях.

⁶⁴ Характерно, що в чорновику листа Д.Зубрицький спочатку написав “мнѣніе” (думка), а потім це слово закреслив і написав “мечта” (мрія).

Зацікавленість істориків викликало питання про те, чи були знайомі діячі “Руської трійці” з Шевченковим “Кобзарем” видання 1840 року? На думку О.Огоновського, К.Студинського та деяких інших відомих науковців, лідер “Трійці” М.Шашкевич бачив перше видання “Кобзаря” і з радістю прочитав вісім поезій, уміщених у ньому⁷¹. К.Студинський, приміром, стверджував, що окремі рядки Шашкевичевої поезії перегукувалися з першими творами Т.Шевченка^{*}. Відомий дослідник М.Возняк на основі глибокого опрацювання першоджерел зробив протилежний висновок. У не опублікованій досі статті “Перший етап зацікавлення Шевченком у Наддністрянщині” (1940 р.) він писав: “З думкою про вплив Шевченкового “Кобзаря” з 1840 р. на поетичну творчість Маркіяна Шашкевича не можу погодитися”. На його погляд, М.Шашкевич не мав у руках

^{*} К.Студинський бачив схожі сюжети у вірші Т.Шевченка “До Основ’яненка” (1839 р.), вміщеному в першому виданні “Кобзаря”, та поезії М.Шашкевича “Побратимові, посылаючи йому пісні українські”, присвяченій послідовнику “Руської трійці” М.Устияновичу. Кобзар тужив за козацькими часами й Гетьманщиною, сподівався на те, що козацька

Слава не поляже,
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чий ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,

Слава України! (Див.: Шевченко Т. Кобзар. – К., 1994. – С. 55, 56).

Отже, Т.Шевченко приділяв велику увагу українській народній пісні, що має розносити славу про Україну по всьому світу. Ця теза, уважав К.Студинський, прослідковується в Шашкевичевій поезії “Побратимові...” (1840–1842 рр.), коли мова йде про пісню, яка

...буде літати
І буде співати
І о руській славі

Скрізь світу казати! (Див.: Шашкевич М. Веснівка: Лірика. – Львів, 1987. – С. 104).

У цій же поезії М.Шашкевича є слова, що перегукуються, на думку К.Студинського, із ще одним віршем із першого видання “Кобзаря” – “Перебендя” (1839 р.). Читаємо в М.Шашкевича про те, як руська (українська) пісня “луну розпустить ген-ген долинами, І гомоном шибне ген-ген дубровами”, а далі “при Чорнім морі Себе завітчає, В степах на просторі Весело заграє”, занесеться у води Дніпра і Дністра і врешті-решт “Під небо до сонця Ген-ген полетить, Під небом, край сонця Сонечком повисне (Див.: Шашкевич М. Веснівка: Лірика. – С. 104).

Вислів лідера “Трійці” нагадав К.Студинському “Перебендю” (кобзаря. – І.Р.), про якого Т.Шевченко писав: “Старий заховавсь В степу на могилі, щоб ніхто не бачив, Щоб вітер по полю слова розмахав”, а думка

край світа на хмарі гуля.

Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б’є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: “Чого ти німа?”

І знову на небо... (Див.: Шевченко Т. Кобзар. – С. 47).

Однак твердження К.Студинського про вплив Шевченкового “Кобзаря” з 1840 р. на творчість М.Шашкевича не є достатньо переконливим.

“Кобзаря” 1840 р., “з поезій Шевченка було йому відоме тільки те, що приніс Гребінчин альманах “Ластівка” з 1841 р.”⁷². У “Ластівці” були надруковані чотири поезії Т.Шевченка: “Вітре буйний, вітре буйний!”, “Причинна”, “На вічну пам’ять Котляревському” і перша глава з поеми “Гайдамаки”⁷³. Безперечно, інформація про вихід першої Шевченкової книжки дійшла до М.Шашкевича, однак швидше всього з чужих уст. Він міг дізнатися про “Кобзар” із напутнього слова Є.Гребінки до уривка “Гайдамаків”, опублікованого в “Ластівці”⁷⁴. Є.Гребінка, зокрема, порівнював поему “Гайдамаки” за поетичною досконалістю зі смачним кавуном у Спасівку та жаркий день після обіду: “Порадував насъ торикъ Шевченко кобзаремъ, а теперъ зновъ напысавъ поэму Гайдамакы. ...Гарна штука, дуже гарна... И иссы и ше хочетця – и чытаешъ и не одырвешся”⁷⁵.

Я.Головацький та І.Вагилевич, імовірно, теж не бачили тоді першого “Кобзаря” Т.Шевченка. Так, у копіях багатьох Шевченкових творів Я.Головацького міститься посилання лише на “Ластівку” та друге видання “Кобзаря”, що побачило світ у Санкт-Петербурзі в 1844 р. І.Вагилевич у своїх “Замітках о руській літературі” 1848 р.⁷⁶, що були, по суті, першим нарисом історії української літератури, написаним у західних землях України, присвятив Т.Шевченкові окремий абзац. “Т.Шевченко, знакомитий поет, – писав він, – іздав свої вірші під надписом: “Чигринський Кобзар” (Петерб[ург], 1840; втор[ое] изд[ание] 1844), в котрих повно ревного чутя; межі ними відличаються “Підкова” і “Тарасова ніч”, із іншого взгляду ударяє “Катерина”. Далі говорилося про видання Т.Шевченком поем “Гайдамаки”, “Тризна” і “Гамалія”, в яких видно “великий талант драматичеський. В рукописі зостаєт превосходная его поема “Кавказ”⁷⁷. Отже, І.Вагилевичу не потрапив на очі перший “Кобзар” Т.Шевченка, інакше б не називав обидва випуски “Чигринськими”. Загальновідомо, що збірка видання 1840 р. названа поетом “Кобзар”, назву ж “Чигиринський кобзар” дав їй видавець у 1844 р. Маємо серйозні підстави вважати, що діячі “Руської трійці” ознайомилися спочатку з другим виданням – “Чигиринським Кобзарем” 1844 р.⁷⁸.

Щоправда, діячам “Трійці”, насамперед І.Вагилевичу і Я.Головацькому, та їх сучасникам у 1840-х роках не судилося усвідомити переломне значення творчості Т.Шевченка в розвитку української літератури й національного руху загалом. Так, Я.Головацький у рецензії на “Ластівку”, що мала бути надрукована в середині 1840-х років в альманасі “Галичанка” (який так і не вийшов), проаналізував короткий шлях нового українського письменства, “молодої словесності сусідньої і сородної України”. Серед найталановитіших, на його думку, послідовників зачинателя нової літератури “несмертельного Котляревського” він назвав Основ’яненка, Карпенка, Купрієнка, Бодяньського, Гребінку, Шевченка, Галку, Могилу, Тополю. Щодо Т.Шевченка, то було дано високу оцінку творчості автора “Кобзаря”: “В його творах “Вітре буйний”, “Причинна”, а особливо “На вічну пам’ять Котляревському” показуються особливо глибоке чувство і дар прекрасного народного вислову і буйного ізображення”⁷⁹. Однак викликає подив, чому призвище національного генія Т.Шевченка опинилося в середині названого списку поряд із маловідомими літераторами. Особливу увагу в статті Я.Головацького приділено творчості Г.Квітки-Основ’яненка. За словами автора, “незрівнянний,

несказаний Основ’яненко оснував чистонародну словесність, якою жоден народ похвалитися не годен”⁸⁰. Водночас І.Вагилевич у “Замітках о руській літературі” згадав про Т.Шевченка майже в кінці статті після відомих діячів української науки й літератури ХІХ ст. І.Котляревського (“творитель літератури руської”, поема “Енеїда” якого “буде всегда оздобою літератури”), О.Павловського, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ’яненка, О.Бодяньського, А.Метлинського, М.Костомарова, Є.Гребінки та багатьох інших⁸¹.

Безперечно, тут позначився вплив непоінформованості про літературне життя на Наддніпрянщині через цензурні перешкоди. Від імені тогочасної наддніпрянської інтелігенції П.Лукашевич із жалем писав І.Вагилевичу 6 липня 1844 р.: “Наша корреспонденція съ Галицією такъ затруднена, нибы съ Китаемъ”. Водночас він висловлював підтримку галичанам, що “свой родный языкъ не забуваєте и у лестъ латынську не лѣзете”, сподівався, що Вагилевичева граматика малоруської мови буде найкращою серед тих, які “про нашу рѣчь писувались”, і просив вислати кілька її примірників професору І.Срезневському, який із Харкова передасть книжки автору листа в Переяслав⁸². У листі до І.Вагилевича наприкінці 1843 р. він скаржився, що й на Великій Україні читають “Шевченка Кобзаря и Гайдамаки больше въ рукописяхъ”, через важкодоступність книг на селі дослідженням історії й філології “занимається не возможно”⁸³. У цілому відомості про найбільш видатних наддніпрянських діячів середини ХІХ ст. (Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова та ін.) лише зрідка появлялися в галицькій пресі, частіше в польській або полонофільській. За твердженням сучасного львівського історика О.Середі, їхні твори були маловідомими в Галичині до початку 1860-х років і не мали відчутного впливу на тогочасне культурне життя місцевих русинів-українців⁸⁴.

Говорячи про знайомство “Руської трійці” з творчістю Т.Шевченка, не можна обминути зворотного боку зв’язків автора “Кобзаря” з літературним рухом галичан. Є підстави вважати, що Т.Шевченко якимось чином знав про “Русалку Дністровую” і дав альманахові високу оцінку. З листа П.Лукашевича І.Вагилевичу від 21 вересня 1843 р. довідуємося, що Шевченко наприкінці серпня гостював у маєтку поміщика-фольклориста в селі Березань. “Коли Вашу листину получилъ, – писав П.Лукашевич, – той часъ съ Паном Шевченкомъ читовали Вашего Мадая, що есте напечатали в Будини (очевидно, натякається на “Русалку”. – І.Р.)”. І далі було сказано про чистоту мови галичан, яка є “наша прадѣдовська”⁸⁵. Правдоподібно, Т.Шевченко як близький друг М.Максимовича не міг не читати його статті “О стихотвореніяхъ червонорусскихъ” на сторінках “Кієвлянина”, яка давала уявлення про галицько-руське письменство⁸⁶.

Усупереч переслідуванням австрійської цензури, український рух у Галичині поступово зміцнювався. Справу “Руської трійці” в 1840-х роках продовжували ті її учасники, які ще були живими, прилучалися й нові діячі. Так, за сприянням Я.Головацького, завдяки фінансовій допомозі М.Верещинського, що раніше взяв на себе оплату друку “Русалки Дністрової”, у Відні в 1841 р. вийшли у світ “Галицкіи приповѣдки и загадки” (далі – “Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем”). “Прекрасна збірка”, – так назвав І.Франко в статті “Огляд

праць над етнографією Галичини в XIX в.” книжку Г.Ількевича, що стала, по суті, першим окремим книжковим виданням українських народних прислів’їв і приказок із багатьма (близько 2,7 тис.) цінними та оригінальними їх зразками. Це була друга, після “Русалки Дністрової”, книжка в Галичині, написана народною мовою⁸⁷. Збірка була видана т. зв. “максимовичівкою” – історико-етимологічним правописом, який запропонував М.Максимович у своєму першому збірнику українських пісень “Малороссийские песни” (М., 1827), що засвідчило прагнення видавців наблизити поданий матеріал до загальноукраїнського літературного мовлення. З цього приводу відомий дослідник М.Возняк писав, що в збірці Г.Ількевича зроблено спробу “зближення мови писань у галицьких українців до мови літературної російських українців ... з м’яким закінченням третьої особи однини та множини...”⁸⁸. Поява “Галицьких приповідок і загадок” викликала позитивний резонанс у зарубіжній пресі, серед усього накладу (500 примірників) частина була реалізована у Відні, а більшість вислана до Галичини⁸⁹. Велику роботу над текстом рукопису Г.Ількевича провів Я.Головацький, і не тільки як редактор. Він додав чимало прислів’їв і приказок, цілу групу загадок із власних записів, зробив посторінкові примітки й пояснення, а також деякі структурні зміни в запропонований текст збірки⁹⁰.

У передмові до збірки Г.Ількевича звернуто увагу на красу усної народної словесності. Видавець пояснював, як читати вміщений у збірці фольклорний матеріал – “по выговору южно-руському”, в якому були особливості правопису порівняно з російським, польським, чеським, сербським. “Прочіи буквы (читаються, за винятком кількох названих – е, є, і та ін. – *І.Р.*), як звичайно у Росіяни и Сербов”⁹¹, – говорилося в передмові. Отже, читач збірки Г.Ількевича міг усвідомити окремішність мови русинів у Галичині від мов інших слов’янських народів, у тому числі російського. Укладач опублікував приповідки, що давали уявлення про єдність етнічних українських земель, віру в майбутнє рідного народу. Так, у Галичині Г.Ількевич записав приповідку, що містила термін “Україна” й відображала важке становище народних мас: “Хоть бы’сь глядѣв по всѣй *Украинѣ* (тут і далі – виділення наше. – *І.Р.*), добра не найдеш”⁹². Іншим разом у збірці з оптимізмом писалось: “Тверда Русь, все перебуде”⁹³.

Брат Якова Головацького Іван, що знав про підготовку до друку збірки Г.Ількевича, пропонував видати книжку латинським шрифтом. Про це він писав у великому листі до Я.Головацького, який надійшов із Відня у квітні 1840 р. Однак діяч “Руської трійці” рішуче виступив проти цієї пропозиції, заявив у відповідь 5 (17) травня 1840 р., що “на землі руській, з кореня руського, під руським небом руської цвіти і плоди будуть і мусять бути”. “Ти кажеш, – стверджував Я.Головацький, – “ліпше нам лучитися з цілою Європою, ніж одною частию”, а я думаю ... держімся цілості Русі, того кореня, з котрого-сьмо вирости”⁹⁴. У листі Я.Головацького містилися соборницькі настрої, усвідомлення національної єдності Галичини з підросійською Україною. Він навів аргументи проти латинки для українського письма, застерігав, що з “того ідеалу азбуки ... гаразду не сподійся, а лише розділення, подроблення народу”. З позицій неподільності української етнічної території було чітко сказано, що “всі ми русини, нехай же одно право-

писання в’яже всі одробини, порозсипувані по широкій руській землі, згромаджує до купи в одну цілість, так, як нас в’яже одна історія, одне піснетворство (поезія), один звичай, одна віра (кажу о южных русинах, москалі за себе добре дбають)”⁹⁵. У кінці листа автор риторично запитував: “Що ж би нам за добро, коби-сьмо ся ми, така горстка, відірвали від цілості Русі, що скаже Київ старий..., середоточіє Южної (нашої) Русі, що скажуть задніпрянці, де є вся сила наша, так фізичная, як і моральная, де в живій пам’яті старина козацькая, ... де тепер показується своє рідное життя?”. Звідси напрошувався висновок про недоцільність переходу на “латинські букви. Не знаю твердого русина, хто би так сказав!”⁹⁶.

Невдовзі Я.Головацький написав листа до свого брата, в якому відмовився від наміру видавати збірку народних прислів’їв латинським шрифтом. Проти видання збірки латинкою виступив і М.Верещинський із Коломиї, який у листі до Я.Головацького в травні 1840 р. писав, що “не можемо їх (латинські літери. – *І.Р.*) прийняти”⁹⁷. Отже, на початку 1840-х рр. у зв’язку з виданням збірки Г.Ількевича знову постало алфавітно-правописне питання, що спричинилося до “азбучної війни” в середині 30-х рр. Вбачаючи в латинці загрозу для національної єдності Галичини й Наддніпрянини, Я.Головацький та його однодумці на практиці дотримувалися ідеї соборності України, висловленої “Руською трійцею”.

Серед послідовників “Руської трійці” в 1840-х рр., що виступали за народну мову в літературі, художньо відображали життя народу й відстоювали єдність етнічних українських земель Галичини та Наддніпрянини, були передусім М.Устиянович, А.Могильницький та Р.Мох. Видана 1841 р. у Львові збірка поезій Р.Моха “Мотиль” стала першою поетичною збіркою в Галичині українською мовою⁹⁸. Невелика поетична збірка (повна назва її – “Мотиль на малоруском язичі Рудольфом Мехом”) містила 10 віршів, що засвідчили, за словами І.Франка, “крім немало поетичного таланту, також добре знання галицької народної мови”⁹⁹. Відзначивши “гарну народну мову” книжки, М.Возняк помітив у ній “вплив українських збірок народних пісень і перших літературних праць закордонних українців”¹⁰⁰. З творчістю М.Устияновича, А.Могильницького, поряд із новими літературними іменами – А.Лужецьким, Л.Данкевичем, К.Скоморовським та іншими, можна було познайомитися в другій частині альманаху “Вінок русинам на обжинки”, що вийшов у Відні 1847 р. М.Устиянович у вірші “Наддністрянка”, як відомо, відобразив опоетизований образ Галичини, в алегоричній формі сподівався побачити Україну вільною серед братніх слов’янських народів. Про духовне й літературне споріднення з М.Шашкевичем свідчать два вірші – присвяти М.Устияновича – “Побратимові в день імені его” та “Згадка за Маркіяна Шашкевича во вічну его пам’ять”. У першому з них (1836 р.), надрукованому в альманасі “Вінок” 1847 р., лідера “Трійці” вперше названо будителем. Другий вірш, написаний десь 1843 р. та опублікований у Львові 1848 р., підкреслював усеукраїнське і навіть усеслов’янське значення діяльності М.Шашкевича. Про це можна було довідатися з оптимістичного закінчення вірша, де поет вірить:

Знайдеться серце, що мя порозумить,
І над Лабою (Ельбою. – *І.Р.*), над Порогами (Дніпром. – *І.Р.*),

І там на стінах Дунаю¹⁰¹.

Ідею соборності українських земель М.Устиянович висловлював у поезіях, що вийшли друком під час революційних подій 1848 р. – “До перемишлян”, “До “Зорі галицької”. Так, у вірші “До перемишлян” автор, звертаючись до синів “Руси, Святої Русі, Русі возлюбленной!”, з вірою в майбутнє України афористично писав:

Знайдеться скоро козацька слава,
Знайдем Богдана, знайдем Владимирка,
І сппитаєм: чия ту земля?
Чия ту мати? Чия ту столиця?¹⁰²

Безперечно, той факт, що автор поруч із Богданом Хмельницьким називає Володимирка, галицького князя середини XII ст., який зробив своєю столицею м.Галич і зумів зміцнити могутність Галицької землі, символізує ідею єдності українського народу. Тут відчутний перегук з ідейним змістом поезії М.Шашкевича “Хмельницького обступленіє Львова” (1834 р.), що описував облогу гетьманом Львова в 1648 р. під час народно-визвольної війни¹⁰³.

Послідовником М.Шашкевича був і А.Могильницький, який у поезії, опублікованій на сторінках “Вінка” в 1847 р., закликав шанувати рідну мову, “руський язик милий”, який

Колись в честі красно цвів,
Колись князі говорили,
Нині власність простаків!..

А.Могильницький із пересторогою зауважував, що “з язиком плем’я гине!”¹⁰⁴. Вірш А.Могильницького “[Рідна мова]” перегукується з поезією М.Шашкевича “Руська мати нас родила”. З соборницьких позицій у вірші “Ученим членам Руської Матиці”, надрукованому в 1849 р., А.Могильницький писав, що “в лоні Русі ... гомонять славоу Дніпрові пороги” і про “храбрість Русі скаже кримська луна, славу козацьку – степові могили”¹⁰⁵.

Щоправда, пік творчої і громадської діяльності М.Устияновича, А.Могильницького, Р.Моха – найбільш відомих послідовників М.Шашкевича в тогочасній галицькій літературі – припав на революційні події 1848 р., що водночас сприяли виходу на літературну арену нових сил (І.Гушалевиц, Г.Боднар, Г.Савчинський та ін.). Більшість із них через складні суспільно-політичні умови після поразки революції не змогли реалізувати свої творчі задуми, встояти на позиціях самостійності й соборності етнічних українських земель, використання народної мови в літературі.

Активізація українського руху, що виступав під гаслом етнічної єдності Наддніпрянщини й Галичини, стривожила австрійську адміністрацію. Офіційний Відень приблизно до середини 1830-х років не мав щодо галицьких русинів чітко визначеної політичної лінії. Показово, що в імперії не існувало навіть цензора для видань українською мовою до того часу, поки М.Шашкевич із товаришами не задумали видати свій альманах. Видавничі ініціативи “Руської трійці” змусили австрійську адміністрацію визнати, що русини, принаймні їх частина з числа близького до простолюду нижчого духовенства, мають власні національні інтереси¹⁰⁶. Серед чинників, що спонукали уряд спеціально діяти в українському

питанні, було побоювання польської революційної пропаганди (згадаймо про польське повстання 1830–1831 рр. під владою Росії). Однак найбільший резонанс мало зростання російських впливів у Галичині, що могли звернути погляди місцевих русинів на Росію. Усвідомлення небезпеки проросійських симпатій особливо посилювалося в 1842 р., під час судового процесу над колишнім вихованцем Греко-католицької семінарії у Львові Д.Мохнацьким, звинуваченим у державній зраді в інтересах Росії. У своїх показаннях Д.Мохнацький змалював широку картину розповсюдження серед семінаристів русофільських настроїв, у тому числі діячами “Руської трійці”. Про серйозність ставлення властей до слідчої справи свідчить той факт, що міністр внутрішніх справ Австрії у вересні 1842 р. наказав перевірити інформацію про існування проросійського товариства в Галичині, членом якого був М.Шашкевич¹⁰⁷. І хоча в донесенні міністру говорилося про наявність суперечностей у цій справі (“свідчення Дмитра Мохнацького про існування та діяльність згаданої (проросійської. – І.Р.) партії є дуже невірогідним”), усе ж Відень зрозумів: національний рух галицьких русинів без контролю з боку державних чинників може набути небажаного напрямку розвитку¹⁰⁸.

У другій половині 1842 р. центральні власті вийшли з ініціативою видання в Галичині україномовного часопису. Посаду редактора було запропоновано Іванові Головацькому, рідному братові Якова, який під тиском австрійської влади навіть схилився до того, аби видавати цей часопис латинкою. По суті, це була перша з боку Відня виразно антиросійська акція в рамках формування української політики¹⁰⁹. Так, у листі до свого брата Якова І.Головацький, що проживав у Відні, 17 (29) жовтня 1842 р. писав про розмови навколо видання руського часопису, який на перших порах фінансуватиме влада, лиш би “часопись ... писана чистым народным языком малоруским, нѣ з Польщиною нѣ Московщиною не помѣшанымъ; котра бы язык, народность Галиччины и всеи малои Руси, яко истный водземок корѣня Славянского почитовала и за себе особно становила; вод Московщины водлучала, и духа славенского в Галиччинѣ поднимающого ся на сторону Славян Австрійских накланяла; и тут централизованала”. У часописі, що мав виходити у Відні, передбачалося друкувати матеріали з етнографії, географії, статистики, історії “малои Руси”, а також кращі літературні твори, у тому числі з Наддніпрянщини (“навѣть и перепечатани дѣла малоруски могли б часом свое мѣсце найти”)¹¹⁰.

І.Головацький з радістю взявся до підготовки часопису, писав у листі до свого брата 9 (21) травня 1843 р.: “... Пишу, переписую, лагожу, перевозю..., лиш не стае ми польского, російского и наших малоруских книжок”. З боєм відзначав, що крім народних пісень М.Максимовича, першої частини повістей Г.Квітки-Основ’яненка і “ще де чого ... не маю больш нѣяких малоруск. книг...”¹¹¹. За матеріалами до часопису І.Головацький звернувся до Якова, а через нього – до Р.Моха і М.Устияновича¹¹². При допомозі брата І.Головацький сподівався скласти список письменників “простонародных малоруских” з уривками з їх найкращих творів, бо мало про це дізнався від І.Срезневського, який розповідав “из памяти и дуже коротенько”¹¹³. Якби часопис “до дѣла довести удалось, – писав І.Головацький братові Якову 18 (30) грудня 1842 р., – так вже нѣхто, як я

найраднѣйшій був бы'м". Водночас зауважував, що був за кирилицю, але урядові чинники наполягали на латинці, причому ставили вимоги підготувати матеріал для часопису на рік наперед: "...Уряд самый тым печалится, а все для добра нашего, и коли б им на том залежало, вод Московщины таки вже так не водмѣнно вѣдлучитесь!"¹⁴. Очевидно, власті запровадженням латинки в письмі місцевих русинів намагалися забезпечити нерозривну єдність Галичини з Австрійською імперією, відвернути вплив на їх національний розвиток близької за етнічним походженням, мовою, культурою Росії.

Однак проект руського часопису латинкою не вдалося втілити в життя. Ініціатор видання часопису В.Копітар на півроку наприкінці 1842 р. виїхав до Риму, за висловом К.Студинського, "не стало душі, що піддала плян часописи"¹⁵. Ентузіазм тогочасних галицьких діячів щодо можливостей, які відкривало для утвердження їх позицій в Австрії видання власного часопису, швидко звели нанівець розходження з властями в правописному питанні. Відмова від кирилиці створювала загрозу опинитися перед значним мовно-культурним бар'єром щодо східного простору, потрапити під ризик повної колонізації місцевого населення¹⁶. Д.Зубрицький, інформуючи М.Погодіна в січні 1843 р. про наміри видавати у Відні часопис "на малорусскомъ языкѣ", з іронією писав: "Долговременные споры о правописаніи малорусскомъ, начиная отъ Максимовича до Левицкаго, въ Галиціи веденные, рѣшены: будутъ печатать латинскими буквами!"¹⁷. Уже восени 1843 р. Я.Головацький категорично заперечував доцільність літератури в Галичині, яка б виходила латинським письмом. У листі до О.Бодяньського 22 жовтня (4 листопада) 1843 р. він писав: "Заносилося було щось на часопись малоруську, котра мала видаватися у Відні, але ж бо тяжко упросити, аби друкувалося кирилицею (гражданськими буквами), та тому мало до неї охоти, бо русини воліли би, щоби жодної не було словесності, як би мала бути латинськими (польськими) буквами. Та, видав, із того або крапне трохи, або борше ті хмари зовсім розійдуться"¹⁸.

¹ Савченко Ф. Листування Я.Головацького з О.Бодяньським // Західня Україна в листуванні Головацького з Бодяньським. 1843–1876. – К., 1930. – С.3.

² Савченко Ф. Західня Україна в листуванні Головацького з Бодяньським. 1843–1876. – С.7.

³ Там само. – С.7, 8.

⁴ Там само. – С.10.

⁵ Там само. – С.13, 14.

⁶ Там само. – С.13.

⁷ Там само. – С.11, 12.

⁸ Там само. – С.14, 15.

⁹ Там само. – С.17, 18.

¹⁰ Там само. – С.19.

¹¹ Там само. – С.17.

¹² Там само. – С.19, 20.

¹³ Там само. – С.23.

¹⁴ Там само. – С.29.

¹⁵ Там само. – С.41.

¹⁶ Там само. – С.42, 43.

¹⁷ Там само. – С.49.

¹⁸ Там само. – С.48.

¹⁹ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К., 1969. – С.104, 105.

²⁰ Путевые письма И.Срезневского из славянских земель (1839–1842). – С.-Пб., 1895. – С.324.

²¹ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47 // Збірник фільологічної секції НТШ. – Львів, 1909. – Відбитка з XI і XII т. – С.LV.

²² Головацький Я. [В альбом Ізмаїлу Срезневському] // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К., 1982. – С.221.

²³ Петраш О. "Руська трійця". – К., 1986. – С.125, 126.

²⁴ "Русалка Дністрова". Документи і матеріали / Відп. ред. Ф.І.Стеблій. – К., 1989. – С.200, 201.

²⁵ Там само. – С.202.

²⁶ Крюков А.В. І.І.Срезневський і Галичина // Український історичний журнал. – 1971. – №5. – С.99.

²⁷ Свѣнцицькій И.С. Обзоръ сношеній Карпатской Русі съ Россіей въ I-ую пол. XIX в. – С.-Пб., 1906. – С.73.

²⁸ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С.LVI.

²⁹ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 (видав К.Студинський) // Збірник фільологічної секції НТШ. – Львів, 1909. – Т.XI–XII. – С.126; Вагилевич І. До Я.Ф.Головацького (1844) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.209.

³⁰ Головацький Я. До І.І.Срезневського (1844) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.312, 313.

³¹ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С.LVI, LVII.

³² Путевые письма И.Срезневского из славянских земель. – С.322.

³³ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С.LXIX.

³⁴ Стеблій Ф. Яків Головацький – діяч українського національного відродження // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. – Львів–Броди–Вінніпеґ, 1996. – Вип.1–2. – С.230.

³⁵ Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К., 1965. – С.302, 598.

³⁶ Устиянович М. Поезії. – К., 1987. – С.49, 219, 220.

³⁷ Возняк М. Кирило-Методіївське Братство. – Львів, 1921. – С.128.

³⁸ Стеблій Ф. Яків Головацький – діяч українського національного відродження. – С.230.

³⁹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і "Руська трійця". До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Львів, 1994. – С.3.

⁴⁰ Рукописна копія зберігається у відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка (ф.36 (Я.Головацький), спр.767, арк.5–8 зв.).

⁴¹ Вагилевич І. Zamitki o ruskoj literaturi // Dzewnyk ruskij. – 1848. – Cz.9. – 13 (25) zołtnia. – S.38.

⁴² Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і "Руська трійця". До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – С.4.

⁴³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 // Збірник фільологічної секції НТШ. – Львів, 1905. – Т.VIII. – С.265.

⁴⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і "Руська трійця". До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – С.4, 5.

⁴⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і "Руська трійця" // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. – Вип.1–2. – С.322, 323.

⁴⁶ Свѣнцицькій И.С. Обзоръ сношеній Карпатской Русі съ Россіей въ I-ую пол. XIX в. – С.51.

⁴⁷ Возняк М. У століття "Зорі" Маркіяна Шашкевича (1834–1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Ч.ІІ. – Львів, 1936. – С.306.

⁴⁸ Там само. – С.307.

⁴⁹ Там само. – С.308, 309.

⁵⁰ Вагилевич І. До М.П.Погодіна (1836) // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.193.

⁵¹ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.120.

- ⁵² Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті. – Львів, 2003. – С.34, 36.
- ⁵³ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т.СХ. – Кн.ІV. – С.105, 106.
- ⁵⁴ Свѣнцицкій И.С. Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. ХІХ в. – С.66.
- ⁵⁵ Саламаха Н. Михайло Погодін як редактор журналу “Москвитянин” // Галичина. – 2003. – №9. – С.166, 167.
- ⁵⁶ Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861) / Съ предисловіемъ и примечаніями Н.Попова. – Москва, 1879. – С.641, 642.
- ⁵⁷ Там само. – С.650.
- ⁵⁸ Там само. – С.651.
- ⁵⁹ Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.35.
- ⁶⁰ Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – С.545.
- ⁶¹ Там само. – С.553.
- ⁶² Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.37.
- ⁶³ ЦДІА України у Львові, ф.309 (Наукове товариство імені Шевченка), оп.1, спр.2340, арк.19.
- ⁶⁴ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів, ф.2 (Народний дім), спр.506/2 (Листування Д.Зубрицького), арк.10.
- ⁶⁵ Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – С.570.
- ⁶⁶ Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.9. Ювілейний збірник на пошану Ф.Стебля. – С.285.
- ⁶⁷ Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – С.580.
- ⁶⁸ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродженє. – Львів, 1908. – С.127.
- ⁶⁹ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець ХVІІІ – 60-ті рр. ХІХ ст.). – Львів, 2000. – С.131, 132.
- ⁷⁰ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т.СХ. – Кн.ІV. – С.119.
- ⁷¹ Огоновській О. Маркіянъ Шашкевичъ. Про его жите и письма. – Львів, 1886. – С.34; Студинський К. Коли вперше проявив ся вплив “Кобзаря” Т.Шевченка, вид. в р. 1840, на руске письменство в Галичині // Руслан. – 1897. – Ч.51–53 *та ін.*
- ⁷² ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів, ф.29 (Возняк М.С.), спр.133, арк.1, 2.
- ⁷³ Ластівка. Сочиненія на Малороссійскомъ языкѣ / Собралъ Е.Гребенка. – С.-Пб., 1841. – 384 с.
- ⁷⁴ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.111.
- ⁷⁵ Ластівка. Сочиненія на Малороссійскомъ языкѣ / Собралъ Е.Гребенка. – С.371.
- ⁷⁶ Стаття вперше була надрукована у редакційній І.Вагилевичем газеті “Дневник руський”, що виходила у Львові 1848 р. (№5, 6, 8). Цитуємо тут за виданням: Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. – С.158–170.
- ⁷⁷ Там само. – С.169.
- ⁷⁸ Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. – С.111, 112.
- ⁷⁹ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів, ф.29 (Возняк М.С.), спр.133, арк.4, 5; Головацький Я. “Ластівка. Сочиненія на малороссійскомъ языке” // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.262, 263.
- ⁸⁰ Головацький Я. “Ластівка. Сочиненія на малороссійскомъ языке” // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.263.
- ⁸¹ Вагилевич І. Замітки о руській літературі // Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. – С.166–169.
- ⁸² Возняк М. У століття “Зорі” Маркіяна Шашкевича (1834–1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Ч.ІІ. – С.318.
- ⁸³ Там само. – С.312.
- ⁸⁴ Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.205, 206.

- ⁸⁵ Возняк М. У століття “Зорі” Маркіяна Шашкевича (1834–1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Ч.ІІ. – С.310, 311.
- ⁸⁶ Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С.201.
- ⁸⁷ Кирчів Р. Післямова до репринтного видання // Галицькі приповідки і загадки / Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринтне відтворення з вид. 1841 р. – Львів, 2003. – С.1.
- ⁸⁸ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – С.359.
- ⁸⁹ Кирчів Р. Післямова до репринтного видання. – С.VІІІ, ІХ.
- ⁹⁰ Там само. – С.VІІ.
- ⁹¹ Там само. – С.ІV.
- ⁹² Галицькі приповідки і загадки / Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринтне відтворення з вид. 1841 р. – С.99.
- ⁹³ Там само. – С.91.
- ⁹⁴ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – С.161, 166.
- ⁹⁵ Там само. – С.167.
- ⁹⁶ Там само. – С.168.
- ⁹⁷ Там само. – С.161, 170.
- ⁹⁸ Петраш О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. – Тернопіль, 1996. – С.106, 111.
- ⁹⁹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т.41. – С.299.
- ¹⁰⁰ Петраш О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. – С.143, 146.
- ¹⁰¹ Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. – С.302, 309.
- ¹⁰² Там само. – С.310.
- ¹⁰³ Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. – С.39,40; Петраш О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. – С.114.
- ¹⁰⁴ Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. – С.426, 427.
- ¹⁰⁵ Там само. – С.436.
- ¹⁰⁶ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип.35–36. – С.578.
- ¹⁰⁷ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – С.219, 220.
- ¹⁰⁸ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – С.223; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.46.
- ¹⁰⁹ Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.46, 47.
- ¹¹⁰ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – С.69, 70.
- ¹¹¹ Там само. – С.79, 80.
- ¹¹² Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833–47. – С.LXXXIV.
- ¹¹³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – С.82.
- ¹¹⁴ Там само. – С.74.
- ¹¹⁵ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833–47. – С.LXXXVI.
- ¹¹⁶ Сухий О. Від русофільства до москвофільства. – С.47.
- ¹¹⁷ Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – С.568.
- ¹¹⁸ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – С.231, 233.

Наталія МИКИТЧУК

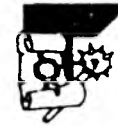
ІВАН ФРАНКО: НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ

Національна свідомість, передусім виявляючи ознаки розрізнення “ми” від “не ми”, є засобом і водночас виявом національної інтеграції. Ідеологічно-політичний компонент національної свідомості не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом, виробленим національною інтелігенцією¹. У другій половині XIX ст. провідні теоретики й водночас діячі українського національного руху розробляли й популяризували ідею української соборності, наріжною засадою якої виступала національна свідомість. Ідея соборності стала джерелом для єднання всіх українських земель, розмежованих державними кордонами монархій Романових і Габсбургів, у соборну, суверенну, демократичну національну державу. І.Франко як один із визначних українських науковців даного періоду теоретично доводив важливість національної свідомості для єднання і для самого існування української нації, активно сприяв утвердженню національної свідомості українського населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Закарпаття.

Незважаючи на значне зацікавлення українських істориків ідеологією й діяльністю І.Франка, його погляди щодо національної свідомості українців залишалися до 90-х рр. XX ст. малодослідженими, окрім поодиноких винятків². Слід відзначити праці Я.Грицака, О.Забужко, А.Наконечного, що з'явилися на рубежі століть і стали практично першими й надзвичайно вдалим спробами різнобічного висвітлення даної теми³. Так, А.Наконечний особливу увагу звернув на думку І.Франка про те, що національна свідомість є духовним дороговказом і стимулятором державотворчих зусиль народу та його провідної верстви, указав на роль національної еліти у формуванні національної свідомості народу й ті завдання, які І.Франко ставив перед нею; підкреслив, що завдання пробудження національної свідомості та об'єднання української нації в єдиний національний, духовно-культурний, мовний організм в І.Франка стало одним з основних елементів його української ідеї, одним із головних стрижнів його національно-політичної філософії⁴. О.Забужко дослідила на широкому історико-культурному матеріалі національно-екзистенційні пошуки І.Франка. Проте комплексного вивчення даної проблематики у вітчизняній історіографії не здійснено.

Мета даного дослідження: проаналізувати погляди І.Франка щодо значення й утвердження національної свідомості в контексті розробки вченим ідеї української соборності. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі завдання: показати заявлені в його творчості основні аспекти витворення й утвердження колективної ідентичності українців, виявити, якого значення надавав І.Франко діяльності національно свідомої інтелігенції всіх українських земель у цьому процесі.

Вивчаючи минуле й сучасне “розчвертованого”⁵ українського народу, І.Франко приділяв значну увагу всій сукупності чинників, які сприяли загальноукраїнському єднанню. Не применшуючи важливість соціально-економічних та

культурних факторів, мислитель розумів, що соборність української нації в реаліях другої половини XIX ст. могла ґрунтуватися лише на усвідомленні необхідності духовного єднання українців на всіх етнічних територіях. У свою чергу, духовний моноліт мав би стати основою політичної єдності. Адже визначною ознакою зрілості нації є відчуття конкретними одиницями своєї належності до єдиного національного організму, розділення якого між кількома державами є, фактично, історично зумовленим і може бути подоланим спільними зусиллями. Більше того, для українського народу національна свідомість важлива не лише в контексті націо- та державотворення, але й як важлива умова збереження українського народу як суб'єкта загальноєвропейського історичного розвитку.

Безумовно, значний вплив на світогляд І.Франка мав розвиток європейської суспільної думки. Провідні філософи, історики, соціологи XIX ст. розробляли теорії нації як культурно-мовної, духовної, політичної спільноти. Зокрема, Й.-Г.Фіхте означив національний принцип як духовний, а не як природний. Чеські представники мовно-культурної концепції нації Я.Коллар та Ф.Палацький розмежували “вітчизну” як політичний термін і “націю” як самосвідомий народ⁶. Поза всяким сумнівом, І.Франко зважав і на польський досвід формування новітньої нації. Оскільки навіть розділений між Російською й Австро-Угорською імперіями польський народ являв собою виразний приклад зрілого й свідомого національного організму.

Головним змістом суспільно-політичної (і наукової, і публіцистичної, і навіть частково поетичної) діяльності й творчості І.Франка було, безперечно, витворення в складних позадержавних умовах зрілої, адекватної загальноєвропейським темпам суспільного розвитку української політичної нації як окремишнього, самосвідомого й вольового суб'єкта світової історії. Своє призначення суспільний діяч вбачав у хоч і нелегкій, довготривалій, але все ж прагматично орієнтованій роботі з широкими народними масами для того, щоб “зробити з тих мас реальну політичну силу”⁷.

І.Франко в одній зі своїх провідних публіцистичних праць – “Одвертому листі до галицької української молодіж” – назвав цю силу точно й недвозначно “українською нацією”. За нових суспільно-політичних обставин мислитель визначив основне завдання національно свідомої інтелігенції – витворити “з величезної етнічної маси українського народу українську націю”⁸. Він був твердо переконаний, що за більш сприятливих умов, коли “ослабне” кордон між двома імперіями, українці “сміло змогли б уважатися народом, великим і свідомим своєї сили організмом”⁹. Головне – “навчитися чути себе у к р а ї н ц я м и – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головне, щоб ми р о з у м і л и всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його”¹⁰.

“Маса” у Франковому розумінні не є “великою кількістю знеособлених одиниць”. Для нього “маса” є народом, “рівночасно... свідомим своєї національності і свого людського я”¹¹. У впорядкованому ряді понять – “народ”, “рідний край”, “рідна земля” – саме “народу” вчений відводив провідне місце¹². І це не випадково, адже народ – це “жива, безсмертна Україна”, два інших поняття він визначав лише як чисто географічне і геологічне. Для І.Франка раса (або етнос) є природним утворенням, нація ж є “суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй”. Учений стверджував, що з історичним розвитком народу “складається природна форма... і культурний, отже набутий зміст”¹³. Тобто саме суб’єктивний чинник виступає вирішальним для об’єднання й політичної самостійності нації. З іншого боку, слід пам’ятати, що поет різко виступав “проти націоналізму, іменем “чистоти раси” й “однорідності національної держави”¹⁴.

І.Франко передбачав, що великі зміни, які визрівають у глибинах Австро-Угорської та Російської імперій, будуть глобальними і подальша доля соборної України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб’єкт, виявиться дозрілою, здатною до самовладного й самодіяльного історичного життя. На його думку, до цього часу ще ніколи не було так “грізно поставлене питання: чи жити, чи згинуть нашої нації?”¹⁵.

І.Франко історичний процес бачив лінійно поступовим, без “скоків”, “дарунків”: “Кожний крок ... то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що сторонні можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби й певного зрівноваження сил”¹⁶. Інтегральна праця, яка зробила б український народ рівним, “живою одиницею” серед вільних суверенних народів, мала бути справді всебічною: “Бо ані фіра книжок самих цього не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою ... ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості”¹⁷.

Без зрілої політичної свідомості народу мобілізація таких сил, які б вивели українську націю на державний рівень буття, була неможлива. У свою чергу, зростання свідомості було неможливе без розширення сфери вживання єдиної літературної української мови, пошквалювання наукової та суспільно-політичної діяльності інтелігенції, відтворення історичної пам’яті народу, а головне – пам’яті про колишні часи політичної величі.

Поет особливо захоплювався історією Запорізької Січі, хоча й не ідеалізував її. На його думку, українська “народна” свідомість вперше “проявилася в масах народних” саме за часів Хмельниччини¹⁸. Виступаючи на 100-річному ювілеї “Енеїди” І.Котляревського (1898 р.) з віршем-посвятою “Великі роковини”, І.Франко наголошував на важливості для національного розвитку, для загальноукраїнського єднання рідної мови фольклору, історичної пам’яті. Мислитель, з одного боку, хвилювався, що в народній свідомості не залишиться “навіть згадки, навіть тіні” від “тих великих мар”, які пройшли через історію України “як пожежа по степові”¹⁹. З другого боку, він був упевнений, що українці збережуть спогади

про “русську вольницю” і підкреслював, що лише той народ, який пам’ятає про славі сторінки свого минулого, може мати власне майбутнє:

Ще співає про козацтво,
Про його кривавий бій!
Ах, значить, ще не в могилі
Той народ коханий мій!²⁰

Наголошуючи, що Україна “Ще не вмерла і не вмере!”²¹, поет стверджував, що воскресіння нації, здобуття нею своєї державності – це насамперед духовне визволення, сила духу народу, яка є національною свідомістю й глибоким і шанобливим знанням своєї минувшини. І.Франко намагався через свої поетичні твори козацькою славою розбудити українське суспільство, ніби зачепити самолюбство народу, передусім інтелігенції:

Що? На тридцять мільйонів
Десять тисяч не знайдеш?”²².

Досить показовими є думки, висловлені ним у праці “Хуторна поезія П.А.Куліша”. І.Франко визнавав, що навіть у найтяжчі часи своєї історії – у добу татарських погромів та великої руїни – український народ “не тратив думки про свободу”. Поет переконував, що народ “помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів”²³. Очевидно, що І.Франко, добре розуміючи стан розірваного українського народу, твердженням про те, що він (народ) не поклонився “переможним тиранам”, сприяв становленню українського національного ідеалу шляхом певної ідеалізації конкретних історичних моментів.

Одним з основних аспектів, що сприяли витворенню й утвердженню колективної ідентичності українців, була мова. Займаючись мовним питанням, І.Франко трактував мову не лише як засіб комунікації, збереження та передачі інформації між поколіннями, а й як одну з вихідних ознак нації. Мислитель глибоко проникав у суть проблеми мови як етнопсихологічного феномену: “без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою”²⁴. Досліджуючи багаті діалектні особливості різних регіонів, учений дійшов висновку про “єдність основного типу в мові українсько-русській”, що чітко простежувалося в “духових проявах” народу (приповідках, казках, піснях тощо)²⁵.

У процесі витворення колективної ідентичності українців велике значення мали ідейні взаємовпливи між окремими регіонами. Адже якщо на Наддніпрянщині в цей час під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодь усувалися від політики й заглиблювалися в студії предметів, більш або менш “далеких від злоби дня”, у Галичині політичні інтереси виходили на перший план, чимраз більше ставало інтелігенції, “охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від чорно-жовтого рутенства”. Проте тут часом здавалося, що запанує тип “рутенця”, тому ідейні впливи з Наддніпрянщини були для розвитку соборницьких ідей у Галичині надзвичайно необхідними. На становлення й розвиток ідей соборної вільної української нації знадобилося б “зі 100 літ, якби не сильний

прилив оживляючих ідей з України під Росією”²⁶. З іншого боку, галичани мали підсилювати, за реакційних умов в імперії, рішучість російських українців.

Спостерігаючи за суспільно-політичними і національними рухами в країнах Європи, І.Франко усвідомлював необхідність мобілізації сил, які б вивели українську націю на державний рівень буття, щоб постати “перед світом” “газдою, не слугою”²⁷. Суспільний діяч радив, спостерігаючи за помилками сусідів, остерігатись і собі подібних: “Що – швидше чи пізніше – великі і грізні випадки пронесуться понад східною частиною Європи, це нині кожний чує. Що випадки ті відіграються, може, переважно на нашій землі, – це повинні ми чути і знати, на те повинні ми всіма силами приготуватися... Нам ніщо надіятися на непередвиджені обставини, котрі можуть подвинути нас вгору, коли ми не будемо приготовані на всяку евентуальність, не будемо сильні своїм самопізнанням і ясним зрозумінням своїх інтересів, то всяка зміна може не то не порятувати, але й убити нас... Тут тільки одна для нас рада – строгий аналіз своїх хиб і невтомима праця для народу без огляду на які-небудь панські приманки та обіцянки”²⁸.

Учений із жалем констатував невміння не лише селянства, але й української інтелігенції користуватися тими правами, які вони мали в Австрії. Крім того, діяльність інтелігенції щодо пробудження національної свідомості широких мас не могла бути плідною, доки для провідних діячів українського руху залишався характерним специфічний, інколи драматичний для особистості український дуалізм – феномен роздвоєння свідомості. І.Франко одним із перших в українській науці й публіцистиці схарактеризував його щодо надніпрянських українців, зокрема “громадівців” М.Драгоманова, М.Старицького та інших, означивши формулою *gente Ukraini, natione Russi*²⁹. Автор, хоча й пояснював це явище вихованням в ідеях “автократичного доктринерства”, наголошував, що це захоплення фантомом “великої, неподільної Росії” гальмувало процес розробки на високому теоретичному рівні ідеології українського національного руху.

Як активний суспільний діяч, вплив якого поширювався далеко за межі Галичини, І.Франко відіграв надзвичайно важливу роль в утвердженні національної свідомості. Показово, що важливим пунктом програми Русько-української радикальної партії, одним зі співавторів якої він був, визначалося “змагання до піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу, через літературу, збори, з’їзди, товариства, демонстрації, печать і т. і.”³⁰. Саме І.Франко сприяв постанові покоління “молодої України”, яке відіграло провідну роль в утвердженні української національної свідомості.

Загалом у галицькому суспільстві І.Франко ніби виконував роль будителя, час від часу у своїх публіцистичних, поетичних творах, зокрема в передмові до польського перекладу “Галицьких образків” – “Дещо про себе самого”, демонстративно освідчуючись у нелюбові до Русі-України³¹. Освідчення І.Франка цікаві не лише національно самокритикою, яка, проте, є винятково важливою для успішного розвитку національної ідеї. Він міг легко передбачити “патріотичну” реакцію галицької публіки на свій виступ. Напевно, суспільний діяч цілком свідомо загострював ситуацію. Хоча І.Франко у своїх віршах сам відповідав на свою “нелюбов”:

Я ж не люблю її
З надмірної любові³².

Сучасний стан розірваної України для поета – “кривава в серці рана”. А оскільки для успішного “лікування” визначальним є правильно поставлений “діагноз”, дуже важливо було привернути увагу галицького суспільства до загальноукраїнських проблем, залучити інтелігенцію (і не лише галицьку, а й надніпрянську) до дискусії з національних питань, вироблення програми об’єднання й розвитку українства і, звичайно, втілення цієї програми в життя.

У вірші “Моя любов” можна простежити ніби два рівні загальнонаціонального єднання: вертикальний і горизонтальний. Автор своєю любов’ю до народу охоплює одночасно і населення всіх регіонів України, і всі стани (селян, робітників, інтелігенцію, духовенство й малочисленну буржуазію)³³. І.Франко переконував сучасників, що “національний розвій може лежати в тім, що ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду”³⁴. З іншого боку, він стверджував, що головна політична сила української нації “лежить... по селах і містечках,... в тих мільйонах наших селян і міщан, в котрих поки що печатне слово будить почуття народне...”³⁵. Саме це “почуття народне”, або “дух спільності, дружності і асоціації” й виступали основою спільної праці “соєдиненими силами” для розвитку національного життя³⁶.

На рубежі століть учений, досліджуючи розвиток української суспільно-політичної думки, дійшов висновку, що брак сильного національного почуття в масах народу і в рядах інтелігенції був причиною всіх хитань, роздвоєнь, “нових ер”, “нових курсів” і різномірних консолідацій. Однак І.Франко стверджував, що ситуація була не такою сумною, як це здавалося на перший погляд: “Наш народний організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супкоюю і сліпої байдужності, тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів, на диво ріс і скріплювався. Відкись, мов самі собою, виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуацій... Але в народних масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солідарності...”³⁷. У своїх публіцистичних працях автор стверджував, що вже на середину 80-х рр. українці (“русини”) Австро-Угорщини почали “здвигатися яко свідомо національна сила”³⁸. За його спостереженнями, інтелігенція за декілька останніх років усе ж змогла зрозуміти загальну мету й засоби своєї праці для “піддвигнення” народу, намагалась розбудити в народних масах свідомість і самопізнання³⁹.

Учений, здійснюючи огляд історичного розвитку українського народу, зробив висновок про його поступ як єдиного етнічного, культурного й політичного організму: “для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно двигается до нормального життя. В останніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес”⁴⁰.

Проаналізувавши погляди І.Франка щодо національної свідомості в контексті розробки вченим ідеї української соборності, можна зробити такі висновки:

– учений, обґрунтовуючи необхідність єднання українського народу та українських етнічних земель, надавав великого значення в соборницьких процесах національній свідомості як основній підвалині загальноукраїнської єдності. Комплекс меншовартості, який з'явився через поневолення та зневажання українського народу, мав бути подоланим шляхом самокритичного усвідомлення та усунення тих вад, які витворилися в умовах підневільного життя в Австро-Угорській та Російській імперіях. Теоретична розробка ідеї української соборності та її популяризація І.Франком потребує подальшого дослідження;

– мислитель означив і проаналізував основні аспекти витворення й утвердження колективної ідентичності (історична пам'ять українців і пов'язане з нею пробудження національної гідності, розширення сфери вживання єдиної літературної української мови, ідейні взаємовпливи між окремими регіонами);

– провідну роль у процесі утвердження національної свідомості поет відводив діяльності інтелігенції всіх українських земель. Адже в середовищі селян і міщан можна було говорити лише про національну психіку з вирізненням мовних, побутових ознак відмінності “ми” від “не ми”, і лише ідеологічно-політична робота інтелігенції могла сприяти становленню національної свідомості українців як одного з визначальних чинників формування нації та держави.

Творчість та активна суспільно-політична участь І.Франка в національному русі мала значний вплив на розвиток української суспільної думки XIX ст., сприяла формуванню поняття єдиного великого українського народу, єдиної культури, спільного історичного кореня й батьківщини. Завдяки утвердженню колективної ідентичності в структурах свідомості українців кінця XIX ст. поступово викристалізувалася ідея цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від польського та російського культурного простору.

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства (НАН України: ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Відп. ред. Ю.І.Римаренко. – К., 1996. – С.104.

² Лозинський Д.М. Про життя і твори Івана Франка. – Відень, 1917.

³ Грицак Я. “... Дух, що тіло рве до бою...”: спроба політичного портрета Івана Франка. – Л., 1990; Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993; Наконечний А. Національна ідея як інтегративний чинник у творчості Івана Франка (90-ті рр. XIX – початок XX ст.) // Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка / Ред. кол.: Т.Біленко (гол. ред.), В.Мельник, В.Мовчан, В.Крем'яч та ін. – Дрогобич, 2001. – Вип.ІV.

⁴ Наконечний А. Національна ідея як інтегративний чинник у творчості Івана Франка (90-ті рр. XIX – початок XX ст.)... – С.44.

⁵ Франко І.Я. Теперішня хвиля а русини // Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Упоряд. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Л., 2002. – С.217.

⁶ Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст... – С.28.

⁷ Франко І.Я. З кінцем року // Молода Україна. – Л., 1910. – С.101.

⁸ Франко І.Я. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. Філософські праці. – С.409.

⁹ Франко І. Я. Теперішня хвиля а русини ... – С.218.

¹⁰ Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молодіжі... – С.405.

¹¹ Франко І. Я. Коли не по конях, то хоч по оглоблях // Житє і слово. – 1897. – Кн.ІІІ. – С.251–258.

¹² Франко І.Я. Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції “Правди”) // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т.45. Філософські праці. – С.247.

¹³ Франко І.Я. Реалісти чи кар'єристи // Житє і слово. – 1896. – Т.V – Кн.ІІ. – С.82.

¹⁴ Франко І.Я. Формальний і реальний націоналізм // Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.): Хрестоматія / Уклад. А.Г.Болебрух. – Дніпропетровськ, 1994. – С.84–94.

¹⁵ Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX віку // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т.41. Літературно-критичні праці (1890–1910). – С.476.

¹⁶ Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX віку... – С.476.

¹⁷ Франко І.Я. З кінцем року... – С.103.

¹⁸ Франко І.Я. Ukraina irredenta // Житє і слово. – 1895. – Т.4. – С.472.

¹⁹ Франко І.Я. На старі теми // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т.ХХ – С.179.

²⁰ Франко І.Я. Великі роковини // Дивослово. – 1998. – №4. – С.51.

²¹ Там само. – С.52.

²² Там само. – С.51.

²³ Франко І.Я. Хуторна поезія П. А. Куліша // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. – Т.26. Літературно-критичні праці (1876–1885). – С.166.

²⁴ Франко І.Я. Двоязычність і дволичність // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т.ХХХ. – С.233.

²⁵ Франко І.Я. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1981. – Т.29. Літературно-критичні праці (1893–1895). – С.41.

²⁶ Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX віку... – С.482.

²⁷ Франко І.Я. Розвивайся ти, високий дубе // Дивослово. – 1998. – №4. – С.48.

²⁸ Франко І.Я. Теперішня хвиля а русини // Франко І.Я. Мозаїка... – С.217.

²⁹ Франко І.Я. Одвертий лист до галицької української молодіжі... – С.403.

³⁰ Програма української (русько-української) радикальної партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програм. і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К., 1993. – С.11.

³¹ Франко І.Я. Дещо про себе самого // Франко І. Публіцистика. Вибрані статті. – К., 1953. – С.111.

³² Франко І. Я. Сідоглавому // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976. – Т.2. Поезія. – С.184.

³³ Франко І.Я. Моя любов // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т.1. Поезія. – К., 1976. – С.83.

³⁴ Франко І.Я. Павлику М.І. Кінець січня 1900 // Т.50. Листи (1895–1916). – К., 1986. – С.147.

³⁵ Його ж. Наше теперішнє положення // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1985. – Т.46. – Кн.І. Історичні праці (1883–1890). – С.316.

³⁶ Там само. – С.320.

³⁷ Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX віку... – С.508.

³⁸ Там само. – С.438.

³⁹ Франко І.Я. Теперішня хвиля а русини ... – С.218.

⁴⁰ Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX віку... – С.482.

Тамара ГАЛИЦЬКА-ДИДУХ

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 р. У КОНТЕКСТІ СОБОРНИЦЬКОЇ ІДЕЇ

Актуальність теми визначається об'єктивною потребою узагальнення й підбиття результатів осмислення істориками досвіду Української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. узагалі та зовнішньополітичної діяльності уряду УНР – зокрема. Посиленню актуальності дослідження Варшавського договору сприяє також і те, що в сучасних умовах проблема сепаратизму спекулюється окремими політичними силами.

Перші праці з даної тематики, написані безпосередніми учасниками подій (С.Петлюрою, В.Винниченком, І.Мазепою, С.Шелухіним, М.Шаповалом, О.Шульгіним, Д.Дорошенком, М.Лозинським та ін.), тенденційно висвітлювали певні спірні моменти, що залежало від політичних уподобань їх авторів. Радянські історики писали свої праці у фарватері комуністичних ідеологічних штампів, тому не змогли об'єктивно висвітлити всі аспекти проблеми (Р.Симоненко, А.Олейников та ін.). Чималу історіографічну цінність мають праці істориків із середовища української діаспори (С.Ярославина, А.Бедрія, І.Кедрина, І.Нагаєвського, М.Стахова, І.Завади), однак відчутними були брак архівних джерел та однозначно заполітизована позиція дослідників. Для польської історіографії (Є.Куманецький, І.Галеський, З.Карпусь, В.Рожковський, Г.Лукомський, А.Айненкель та ін.) характерна тенденційність в оцінках військової і політичної конвенції квітня 1920 р. В останні десятиліття українські автори (В.Верига, І.Срібняк, В.Сергійчук, В.Михальчук, В.Солдатенко, М.Павленко, Б.Тищик і О.Вівчаренко, Б.Гудь і В.Голубко, М.Литвин, М.Гетьманчук, О.Красівський, С.Литвин) видали чимало праць із даної проблематики, однак цілий ряд аспектів проблеми має контроверсійний характер, зокрема оцінка Варшавського договору через призму соборництва, що зумовлює необхідність її ретельного вивчення й наукового осмислення.

Метою даної статті є системний аналіз процесу укладення Варшавського договору 1920 р. у контексті соборницької концепції.

Незважаючи на проголошення 22 січня 1919 р. Акта Злуки, об'єднання УНР і ЗУНР було в основному формальним. В українських політичних колах існували суттєві протиріччя, підґрунтям яких були не лише ідеологічні, а й персональні мотиви. Так, Директорія на чолі із С.Петлюрою вважала призначення Є.Петрушевича Диктатором ЗУНР незаконним, а уряд ЗУНР і Є.Петрушевич критикували Директорію за “лівий” ухил її політичного курсу. Якщо до західно-українського уряду переважно належали представники центристських політичних сил, то уряд УНР мав соціалістичний партійний склад і, відповідно, спрямування. Значно різнилися й зовнішньополітичні програми українських урядів: Директорія шукала підтримки в боротьбі з білогвардійськими силами та Червоною армією в уряді Польщі, провід ЗУНР, уважаючи своїм головним противником саме поляків, розраховував на визнання Найвищою Радою Антанти.

Аналізуючи зовнішньополітичні концепції урядів УНР і ЗУНР, М.Лозинський зазначав: “Коли Галичани підозрівали правительство Директорії в змаганнях до угоди з Польшею коштом Галичини, то знов Придніпрянці підозрівали Диктатуру в змаганні до угоди з реакційною Москвою коштом державної самостійності України”¹. В одній зі статей газети “Діло” вказувалось: “На жаль, не було виробленого, загартованого, свідомого своїх цілей проводу... Тому цей початковий націоналізм спалахнув тільки солом’яним огнем і скоро потух. ... Всі місії Антанти, явні і тайні, що побували на Україні і приглянулися ближче відносинам у нашій батьківщині, кінчили однозвучним *ceterum censeo*: Україна не дозріла ще до власної держави”². Країни Антанти, своєю чергою, вважали сили ЗУНР недостатніми, щоб зупинити просування радянських військ, і віддали цю роль Польщі. “А коли нині Франція всіми силами підпирає Польщу, то тому тільки, що не найшла на Сході Європи ніякої іншої держави, яка заступила колишнього союзника її в сій частині Європи – Росію. А що Франція не знайшла такої держави – се вже зовсім не вина Франції, а чиясь інша”³, – зазначалося в газеті “Діло”.

За визнанням ад’ютанта С.Петлюри О.Доценка, головний отаман України ще у квітні 1919 р. “був готовий зректися Галичини на користь поляків, щоб за їх посередництвом Антанта визнала Україну”⁴. 24 травня 1919 р. під час українсько-польських переговорів була укладена угода за підписами Б.Курдиновського та І.Падеревського, згідно з якою уряд УНР фактично визнав окупацію польською армією західноукраїнських земель⁵.

Ю.Піلسудський звернувся з пропозицією до С.Петлюри встановити контакти через свого особистого представника майора Заглобу-Мазуркевича, який у травні 1919 р. зустрічався із С.Петлюрою в штабі Української Армії в Новому Острозі⁶.

У липні 1919 р. особистий представник Ю.Піلسудського полковник Закревський повідомив С.Петлюрі, що він “стоїть за Україну і дасть дві дивізії, як Петлюра про це попросить”⁷. Двічі представники С.Петлюри – полковник Левчук і генерал Дельвіг – були на аудієнції в Ю.Піلسудського⁸.

9 серпня 1919 р. в особистому листі до Ю.Піلسудського С.Петлюра писав: “Український народ у своїй боротьбі з ворогом людської культури і своєї національної державності має право на співчуття та допомогу від своїх найближчих сусідів, тим більше, що відбиваючи свою рідну землю від насильників-окупантів, нав’язуючих Україні чужі їй форми комуністичного ладу, ми не стаємо на шлях білого терору. А йдемо під гаслом широкого демократизму та державного будівництва, найкращим представником якого в Польщі вважаємо ми Вас, Пане Начальнику Держави Польської. Але боротьби з більшовиками ми ще не закінчили... Отже, стає очевидною конечність певного порозуміння між польським та українським командуванням для подальшої боротьби...”⁹.

12 серпня до Варшави прибула делегація інженера П.Пилипчука, яка провела три спільних засідання з польською урядовою делегацією. Як результат, 19 серпня українська місія підписала з поляками угоду, яка підтвердила анексію Східної Галичини й Західної Волині на користь Польщі. Натомість польська сторона пообіцяла допомогу в боротьбі з більшовиками й припинення бойових дій польських військ на українському фронті¹⁰.

Українсько-польські переговори продовжилися восени 1919 р., коли до Варшави прибула Надзвичайна дипломатична місія Директорії на чолі з мініст-

ром закордонних справ УНР А.Лівицьким. 15 листопада 1919 р. на засіданні Директорії та уряду УНР було прийняте рішення: установити кордон по лінії Бартеlemi через територію Галичини по річці Стир¹¹. Польська сторона не погоджувалася на українські пропозиції. Аналізуючи перспективи українсько-польських переговорів, С.Петлюра 11 листопада писав із Кам'янця: “Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен... в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею”¹².

2 грудня, напередодні підписання Декларації, на широкій нараді членів місії, уряду, громадських і політичних діячів обговорювався зміст декларації і, у цілому, учасники підтримали її. На думку С.Русової, у ній “нема нічого образливого для Галичини. Галичина окупована польським військом, а політичною основою її дальшого існування є Статут, вироблений в Парижі Антантою. Таким чином будучина Галичини загарантована міжнародним актом і Декларація їй зашкодити не може”¹³. А.Лівицький стверджував, що умови декларації “тільки висвітлюють фактичне положення справи. Однак нам дуже боляче це констатувати. У великій визвольній боротьбі Українська соборна Україна чесно виконала свої обов'язки щодо галичан і не наша вина в тому, що ми нині мусимо підписати такі важкі умови. Можливо, що не прийшлося би нам вагатися, так як нині, коли б не було ганебної зради галицького командування та Диктатури. Зрада ця порвала і формальну, і фактичну злуку Галичини з Придніпрянщиною та поставила нас в теперішнє трудне становище... не треба пов'язувати справу всеукраїнської державності з справою Галичини і за умов, коли зрада Диктатора кинула Галичину до Росії, необхідно рятувати Всеукраїнську державність за всяку ціну”¹⁴.

За умов складного військово-політичного становища уряду УНР, а також ультимативної вимоги польської сторони щодо відторгнення Західної України, українська дипломатична місія в ході дискусій 2 грудня 1919 р. підписала політичну декларацію, за якою кордон між УНР і Польщею визначався, “починаючи від Чорного моря по річці Дністер і від Дністра між Польщею й Україною по річці Збруч”¹⁵. Згідно з такими кордонами, Галичина й Західна Волинь залишались у межах польської держави. Ціною цієї поступки було досягнуто “визнання УНР з боку Польської Речі Посполитої”¹⁶. А.Лівицький, висловивши “жаль та біль” з приводу її змісту, зазначав: “Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу також те, що в декларації поза всім іншим мають позитивні моменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємося від польського уряду: признати самостійність УНР, допомогти нам зброєю, набоями та іншим військовим майном, нарешті відкрити для нас транзит з іншими державами”¹⁷. Уже 9 грудня С.Петлюра домовився з Ю.Пілсудським про продовження контактів і прискорення заходів щодо надання допомоги.

Декларація не була таємним документом, оскільки участь у нараді 28 листопада 1919 р. у Львові, на якій обговорювався текст документа, брав галичанин В.Старосольський¹⁸. Однак після укладення політичної декларації представники ЗУНР в українській місії на знак протесту вийшли зі складу делегації та заявили, що вона “не може мати ніяких правних наслідків”¹⁹.

На думку польського дослідника В.Сулей, Ю.Пілсудський уважав, що допомогу Україні слід надати тільки тоді, коли можливістю свого політичного існування вона завдячуватиме виключно Польщі²⁰. Цю позицію відстоював і М.Лозинський, стверджуючи, що “слаба Україна” може бути “примушена заплатити Галичиною, як ціною за мир з Польщею...”²¹.

Таким чином, відчутного удару було завдано по соборницькій концепції, проголошеній 22 січня 1919 р. Ситуацію загострював той факт, що політичній декларації передував договір від 6 листопада 1919 р., підписаний командувачем Української галицької армії (УГА) М.Тарнавським, за яким УГА переходила в повне розпорядження головнокомандувача збройних сил Півдня Росії А.Денікіна²². Ціною цього договору М.Тарнавський намагався зберегти УГА для подальших змагань за українську державність і, насамперед, для продовження боротьби проти Польщі за звільнення Східної Галичини. У спогадах О.Назарук зазначав, що УГА “конала в страшних обставинах частично із-за нарочного незаосмотрювання її, частично із-за абсолютної нездарности... наддніпрянських українців”²³. Але після укладення договору з Добровольчою армією становище УГА не поліпшилося: соборницький фронт було зірвано, а угода з А.Денікіним не виправдала себе.

Таким чином, на кінець 1919 р. розкол в українському політичному середовищі поглибився, що створювало сприятливі умови для політичних комбінацій сусідів України – радянської Росії і Польщі. Зовнішньополітична стратегія уряду РСФРР на той період полягала в якнайшвидшому підписанні миру з Польщею. Потрібно зауважити, що Східна Галичина виступала основною “козирною картою” в мирних пропозиціях більшовицького уряду. “Найбільш великою за територією і сильною за духом нацією... є Польща, [яка] взяла на себе окупацію Галичини”²⁴, – звітував оперативний відділ управління арміями Західного фронту. Ще в липні 1919 р. під час таємних радянсько-польських переговорів у Барановичах, Білостоку і Мікашевичах представники РСФРР (уряд УСРР передав їм повноваження на ведення переговорів) запропонували Польщі вигідну лінію кордону, яка фактично буде повторена згодом у Ризькому мирі²⁵. Однак у грудні 1919 р. переговори припинилися через протиріччя щодо мирного врегулювання.

У зв'язку зі складними внутрішніми та зовнішніми умовами радянський уряд Росії на початку 1920 р. фактично декларував свою незацікавленість у східно-галицькому питанні. 28 січня 1920 р. по радіо було оголошено ноту Раднаркомом РСФРР польському уряду, в якій підкреслювалося, що немає “жодного питання територіального, економічного чи іншого, яке не могло бути вирішено мирно, шляхом переговорів, взаємних поступок та угод...”²⁶. Уряд РСФРР запевнив від себе та від імені українського радянського уряду, що “війська федеративної республіки не будуть здійснювати воєнних дій на захід від лінії, яку вони займають тепер і яка проходить поблизу м.Чуднова, м.Пиляви, м.Дерафні і м.Бара”²⁷. У записці Г.Чичеріна про політику РСФРР стосовно Західної України від 14 лютого 1920 р. указувалося: “Між тим вступ тепер у зносини із Східною Галичиною і обіцянка тій всяких благ було б найбільш видимим політичним наступом на Польщу, у найчутливішому для неї місці, тобто з боку нафтової області. Цим ми зразу знищили би вагу всіх наших звернень до польського уряду і польського

народу. Попри те слова незалежності для східних галичан великого значення не мають, оскільки до них з цими словами вже багато разів звертались і вони перестали їм вірити. Така політика може тільки принести дуже велику шкоду нашій загальній лінії”²⁸.

В умовах підготовки Польщі до війни з радянськими республіками експансіоністські настрої в польському політичному середовищі посилювалися. Незважаючи на запевнення міністра іноземних справ Польщі Патека щодо польських пропозицій, вони так і не були відправлені²⁹. Відсутність відповіді уряду Польщі на мирні пропозиції більшовиків українське прес-бюро у Відні, зокрема, пояснювало тим, що “в польських рішальних кругах немає одної думки про польську східну граничну межу”³⁰.

Однак уряд Польщі не міг не зважати на радянські ноти й на зростаючі антивоєнні настрої всередині країни та в Європі, адже це загрожувало йому політичною ізоляцією. На засіданні Міністерства закордонних справ Польщі 11 лютого 1920 р. обговорювалися перспективи початку мирних переговорів із РСФРР. Наслідком дебатів став проект умов, в основу якого покладено вимогу виведення радянських військ із території Польської Республіки до кордонів, які існували до першого поділу Речі Посполитої 1772 р.³¹. Цей документ ще раз підтвердив наміри польського уряду домогтися від радянської сторони згоди на анексію східногалицьких земель. Польський уряд також порушував питання про незалежне існування УНР, але в межах кордонів, передбачених політичною декларацією від 2 грудня 1919 р. Аналізуючи політику Варшави в українському питанні, “Нова реформа” зазначала, що, з одного боку, польський уряд прагнув загарбати якнайбільшу частину України, а з другого – бачив Україну як клин між Польщею та Росією³². Про потребу створення буферної зони між Польщею та Росією йшлося у “Варшавській газеті”. “Ми не можемо погодитися, щоб російська держава прилягала безпосередньо до наших кордонів. Неможливо віддати Росії українські й частину білоруських земель... населення цих країн повинно само вирішити свою долю”, – зазначалося у газеті “Наруд” (“Народ”)³³.

Протиборство різних поглядів до українського питання всередині самої Польщі, на думку І.Лісевич, призвело до того, що переговори між сторонами продовжилися тільки після трьох місяців³⁴. Ця думка підтверджується листом С.Петлюри до військового міністра В.Сільського: “Ніколи не забувайте, що польські політики, як п. Пілсудський, повинні боротись в самій Польщі за ідею нашої державності...”³⁵.

Про загарбницькі плани Польщі щодо Східної Галичини також свідчать рішення, прийняті на засіданні польського уряду 8 березня 1920 р., згідно з якими як максимальну територіальну вимогу було поставлено кордон 1772 р., мінімальну – кордон по течії Збруча і Стира або східніше Стира³⁶. 12 квітня 1920 р. “Kurjer Lwowski” зазначав, що “рішальчі політичні польські кола вирішили стояти на мирових переговорах з більшовиками при лінії 1772 р. Польське правительство не піде ні на який компроміс в цій справі”³⁷.

На засіданні кабінету міністрів польський прем’єр Л.Скульський заявив, що в разі досягнення польським урядом на переговорах із радянською Росією згоди на встановлення кордонів Польщі зразка 1772 р., уряд сам вибере форму

угоди з місцевим населенням щодо забезпечення його національних і політичних прав. У противному разі, зазначав прем’єр, Польща домагатиметься проведення плебісциту на території між лінією безпеки й кордоном 1772 р.³⁸. Таким чином, усі заяви польського уряду про сповідування ним принципів самовизначення українського народу насправді носили демагогічний характер, бо таке право не поширювалося на галицьких українців.

Більше того, польський уряд проводив політику асиміляції галицьких українців та поступової ліквідації автономних прав Галичини. Так, 30 січня 1920 р. було скасовано Галицький крайовий сейм і його виконавчий орган – Крайовий виділ, а їх майно перейшло в руки польських органів влади. У березні 1920 р. було заборонено вживати терміни “Галичина”, “українець”, “український”. Їх замінили: “Східна Малопольща”, “русин”, “русинський”. У Східній Галичині польська адміністрація розправлялася з українською інтелігенцією, греко-католицькими священиками, полоненими УГА. У меморандумі до уряду Польщі від 13 січня 1920 р. Директорія вимагала припинити арешти галичан-емігрантів³⁹.

Позицію галицьких українців визначало прагнення непримиренної боротьби з ворожою окупацією. Пасивний опір періодично переростав в активний. Збереглася чимала кількість свідчень про виступи галичан у кінці 1919 – на початку 1920 рр.⁴⁰. Західноукраїнське населення все ще сподівалося на короткочасність польської присутності в Східній Галичині. Зокрема, у грудні 1919 р. польська поліція повідомляла, що в Жидачівському повіті “українське сільське населення... вороже ставиться до розпоряджень польської влади, вважаючи панування поляків за тимчасове...”⁴¹.

Не виправдалися розрахунки уряду УНР на те, що після підписання декларації від 2 грудня 1919 р. уряд Польщі змінить політику щодо українського населення. У листі головнокомандувача армією УНР М.Омеляновича-Павленка до голови української дипломатичної місії у Варшаві зазначалося, що польські війська вивезли з України майна на “мільярди карбованців, причому цінне майно вивозиться здебільшого без опису і без розписок”⁴².

Незважаючи на дискримінаційну політику польської адміністрації щодо українців, уряд УНР продовжував розглядати Польщу як свого потенційного союзника. Зусиллями військово-дипломатичної місії, очолюваної генерал-поручником В.Зелінським, та з допомогою польського військового міністерства в лютому 1920 р. в таборі Ланцет була сформована 6-та Січова стрілецька дивізія, (командувач М.Безручко). На початку березня за сприяння С.Петлюри її доповнено українськими вояками з інших таборів і в цілому вона нараховувала: старшин – 239, козаків – 1886, коней – 346, гармат – 4, кулеметів – 36⁴³.

На українсько-польських переговорах, які продовжилися в березні 1920 р., польська сторона узалежнювала визнання Директорії від прийняття урядом УНР територіальної, військової та економічної угод⁴⁴. Усі спроби українських делегатів домогтися поступок на засіданнях 9, 10 та 13 квітня закінчилися невдачею. Зокрема, українські делегати заявляли, що кордони 1772 р. “зачіпляють найбільш річеві інтереси України і таким чином порушують принцип самовизначення народів, на якому будується сучасне державно-політичне життя і міжнародні відносини”⁴⁵.

Однак ультимативна форма польських заяв змушувала делегацію УНР погодитися на їх умови. 17 квітня на засіданні українського уряду в Кам'янці-Подільському А.Лівицький переконував у необхідності укладення договору, оскільки єдиною силою на сході Європи є Польща, від якої Україна може отримати допомогу. На запитання доктора Барана, чому в договорі не передбачено захисту прав українців на територіях у межах польського кордону, Лівицький відповів, що їх можна буде домагатись у майбутньому⁴⁶.

Таким чином, стратегічні пріоритети уряду УНР, які ґрунтувалися на прагненні домогтися визнання УНР, а також військової допомоги з боку Польщі, не створювали умов для об'єднання українських демократичних сил у боротьбі за утвердження соборної України. На думку С.Литвина, "більшовицька загроза, байдужість та нерозуміння з боку Антанти штовхнули Петлюру на цей крок"⁴⁷. С.Петлюра на запит українських делегатів висловився за негайне прийняття умов, продиктованих Варшавою⁴⁸. 19 квітня у відозві до українського народу повідомлялося: "Між правительством Республік Української і Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська увійдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї республіки"⁴⁹.

21 квітня 1920 р., у ході важкої дискусії, була підписана політична конвенція між урядами Польщі та УНР за підписами Я.Домбського і А.Левіцького. Кордон між державами встановлювався по річках Збруч і Горинь, що залишав за Польщею споконвічні українські землі – Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Полісся, Західну Волинь (територія 160 тис. км² із населенням близько 10 млн. чоловік).

Слід зазначити, що в польських політичних колах Варшавський договір отримав неоднозначну оцінку. Особливо різко виступили ендеки, вважаючи даний документ черговим дипломатичним ходом, бо "тільки Петлюра з усіх українських сил погодився з так далеко посунутим на схід кордоном Польщі"⁵⁰. У цілому, ендеки рішуче засуджували "українську політику" Ю.Пілухського, яку вважали нереальною й некорисною для міжнародного врегулювання проблеми східного кордону Польщі. Так, у "Kurjer Warszawski" від 13 квітня 1920 р. зазначалося: "Або ми обмежимо наші претензії на землі безумовно польські й ті, що безумовно тяжіють до Польщі, і створимо міцний організм, який зосереджуватиме всю енергію всередині країни, або ж, як це було в минулому, ми захочемо розмитися по східних областях, втрачаючи кращі сили на екстенсивну політику, збільшуючи кількість своїх ворогів, відривати свій погляд від західного кордону, який знаходиться під постійною загрозою, і звертати свою увагу на національні й державні загадки на сході"⁵¹.

Іншу позицію відстоювали представники ППС і військові. Проурядова преса розцінила Варшавський договір як "акт польського розуміння становища", що відповідав польським історичним традиціям, а також гарантував безпеку Польщі зі сходу⁵². Газета "Dziennik Ludowy", своєю чергою, підкреслювала, що Варшавський договір утворив підґрунтя для польської незалежності⁵³.

Як бачимо, розбіжності польських політичних сил щодо оцінок Варшавської угоди виникали навколо взаємовідносин з урядом УНР, тоді як у східно-

галицькому питанні федералісти та інкорпораціоністи одностайно відстоювали "історичні права" Польщі на західноукраїнські землі. Польський уряд, крім того, обґрунтовував необхідність використання Варшавської угоди в переговорах із більшовиками, адже "Москва, бажаючи миру, віддасть Польщі більшу частину території на північ і в центрі, на яку вона претендує, але від України з її земельними багатствами й мінералами не може зрестися жоден політичний діяч, хай би то був Ленін, чи Керенський, чи Денікін"⁵⁴.

Таким чином, завдяки Варшавському договору польський уряд домогся офіційної відмови уряду УНР від території Східної Галичини, що дозволило йому використовувати цей факт на загальноєвропейських конференціях, послабити міжнародний авторитет ЗУНР, маніпулювати лінією польсько-українського кордону на майбутніх переговорах із РСФРР, а також здобути в особі армії УНР союзника у війні з радянськими республіками, посилити свої військові та економічні впливи в Україні.

Варшавська угода викликала вкрай негативну реакцію як у самій Україні, так і в колах української еміграції. Уряд ЗУНР офіційно заявив, що цей документ "ні в якому випадку не обов'язковий для Східної Галичини"⁵⁵. У ноті членів Української Національної Ради у Відні зазначалося: "Протестуємо проти насильного відривання з української національної території Східної Галичини як області найсвідомішої, на котрій населення українське найбільш розвинене, яка була і є П'ємонтою української національної ідеї і державної думки та огнищем його культурного розвою українського народу". Тому "політика галицьких діячів не повинна ні на хвилину оглядатися на петлюрівську авантюру"⁵⁶. Голова Всеукраїнського трудового конгресу, відомий соціал-демократ С.Вітик назвав Варшавський договір незаконним⁵⁷. На конференції УПСР у Празі М.Грушевський, О.Жуковський, М.Шаповал та інші визнали Варшавський договір "юридично неспроможним актом"⁵⁸. Ю.Тютюнник Варшавський договір прирівнював до "страшного удару, якого завдав їй (Східній Галичині. – Т. Г-Д.) Петлюра своєю спілкою з поляками. Галичани почали шукати між "петлюрівцями" непетлюрівців"⁵⁹.

22 квітня 1920 р. із нотою протесту проти умов Варшавського договору до урядів країн Антанти і США звернувся В.Панейко, а 16 червня цього ж року С.Томашівський передав через американського посла у Франції листа до президента США й меморандум французькою мовою обсягом 42 сторінки⁶⁰. 10 червня 1920 р. на засіданні Української соціал-демократичної партії (УСДП) була ухвалена резолюція, в якій відзначалося, що партія "не може брати на себе відповідальності за всі наслідки цього договору і тому не бачить можливості для представників УСДП брати участь в уряді УНР"⁶¹. Однак В.Темницький, М.Ганкевич висловилися за необхідність угоди.

Укладення Варшавської угоди посилювало суперечності не лише всередині України, а й серед її представників за кордоном. Ряд дипломатичних представників УНР подав у відставку. У США почало діяти західноукраїнське представництво на чолі з Л.Цегельським. Український посол в Угорщині Я.Біберович став представником ЗУНР⁶².

На думку голови Директорії С.Петлюри, така опозиція була викликана “засліпленим місцевим патріотизмом”: “Галичина своєю сліпою нерозважною політикою вже не раз зарізала нас; отже, їхні поради, їхні сентенції є лише хворим відгуком розпуки та дезорієнтації. Ми повинні в ім’я державності зараз не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватися на провокацію, все одно – чи останнє походить з нервів політичних, зі свідомих, чи не добрих мотивів”⁶³. “Ми, Польща і Україна, – зазначав він у листі до міністра оборони УНР полковника В.Сальського, – повинні досягти порозуміння, щоб перед Москвою устояти”⁶⁴.

У грудні 1921 р. у листі до військового міністра С.Петлюра писав: “Коли б не польсько-українська згода, не відомою ще була б дальша доля нашої державності. Хай поляки не додержали свого слова і зрадили нам, ми все ж за цей час і сили організовані свої збільшили, і ясність планів своїх устаткували на майбутнє”⁶⁵. Головний отаман усвідомлював нерівноправний характер Варшавської угоди, тому заявляв, що “поступки, які робляться з боку України на користь Польщі, мусять бути переглянуті майбутніми Установчими зборами”⁶⁶. Хоч С.Петлюра вважав, що Україна “розбила ціною цього договору бар’єр, що загороджував її дорогу в Західну Європу”⁶⁷, насправді Варшавський договір не сприяв укріпленню міжнародного престижу УНР. Так, М.Тишкевич зазначав: “Останній зворот у нашій політиці в Європі, а саме спілка Петлюри з Польщею, дуже непопулярний”⁶⁸.

З одного боку, Директорія УНР за Варшавським договором досягнула визнання де-факто УНР, а також фінансової допомоги й військової підтримки з боку польського уряду. Уряд УНР отримав, зокрема, можливість розбудувати власну армію. 26 березня 1920 р. відбулася нарада за участю Петлюри і ряду представників військових, обговорювали проблеми організації української армії за зразком європейських регулярних армій “по своєму духу республіканської, національної, демократичної, аполітичної”⁶⁹. Було здійснено ряд практичних заходів: утворено Вищу Військову Раду, розроблено військові статuti, затверджено штати Військового міністерства тощо. Загалом Армія УНР, уважають Б.Гудь і В.Голубко, нараховувала 20 тис. вояків і вела наступ на правому крилі⁷⁰. За період вступу уряду УНР на терени України до грудня 1920 р. ним було прийнято близько 240 законів і постанов⁷¹.

З іншого боку, відхід до Польщі етнічних українських земель поглибив розкол між урядами УНР і ЗУНР. Незважаючи на визнання Директорії, політика уряду Польщі на практиці залишалася антиукраїнською. Бельведер не був зацікавлений у створенні сильної української держави, яка б згодом проводила політику на об’єднання всіх українських земель. У статті, опублікованій у “Gazecie Warszawskiej”, С.Грabsький зазначав, що польській державі вигідніше вести переговори з Росією, аніж із новоутвореною Україною, оскільки російський уряд погоджувався на лінію кордону по ріці Збруч, а самостійна Україна, покликаючись на засаду самовизначення націй, претендуватиме на Східну Галичину⁷². Сам Пiлсудський визнавав: “Коли йдеться про мою українську політику. То це експеримент. Я є тим, хто втягнув Польщу в це діло...”⁷³.

Таким чином, на початок 1920 р. уряд ЗУНР постав перед альтернативою: або визнати факт окупації Польщею східногалицьких земель, на що погодився уряд УНР у процесі польсько-українських переговорів 1919–1920 рр., або про-

водити самостійну політику, передумовою для якої було існування в Східній Галичині й після злуки окремого уряду, адміністрації та армії.

У досліджуваний період західноукраїнські політичні сили розвивались у рамках трьох ідейних напрямів: національно-державницького, ліворадикального та москвофільського. З початку 1920 р. представники українських партій Галичини продовжували підтримувати ідею соборності України. 14 лютого 1920 р. була опублікована “Енунціяція представників українських партій”, в якій зазначалося, що “змаганням цілого українського народу... є: від нікого незалежна, самостійна, демократична, суверенна республіка всього українського народу, при чім Східна Галичина, Північна Буковина й Угорська Україна становлять інтегральні частини тої з’єднаної республіки”, і що мирні переговори повинні базуватися “на визнанню з’єднаної, суверенної У.Н.Р. на всіх землях, заселених в більшості українським народом...”⁷⁴. Тобто соборницькі настрої в східногалицькому політичному середовищі були все ж переважаючими в даний період.

Після укладення Варшавського договору національно-державницькі сили на чолі з УНГП висунули концепцію боротьби за національно-державну незалежність Східної Галичини та її міжнародно-правове визнання.

Намагаючись протидіяти спробам польської влади домогтися інкорпорації Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої, східногалицький політичний провід вдавався до дипломатичних заходів. 14 травня 1920 р. уряд ЗУНР звернувся до західних держав із нотою про потребу утворення нейтральної незалежної західноукраїнської держави, до складу якої мали увійти Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Закарпатська Русь і Лемківщина⁷⁵. Обґрунтовуючи необхідність створення східногалицької держави, С.Томашівський указував, що вона була б захистом від небезпеки з боку Польщі та Росії. “Такий крок є повністю оправданий не тільки з точки зору міжнародної політики, з географічної і економічної, з етнічної й історичної...”⁷⁶.

Таким чином, за умов, коли Директорія не могла забезпечити незалежне існування соборної України, уряд Східної Галичини обрав шлях самостійної політики⁷⁷. М.Лозинський з цього приводу зазначав, що Є.Петрушевич “вирішив перестати зв’язувати справу Галичини зі справою Великої України, усунути від участі у всеукраїнських – як самостійницьких, так і федералістичних – комбінаціях і заступати тільки справу Галичини”⁷⁸.

Водночас потрібно підкреслити, що західноукраїнські політики не відмовилися від соборницького ідеалу й розглядали суверенну Східну Галичину як основу для відродження соборної української держави. Цей настрій добре відтворює одна з тогочасних публікацій часопису “Громадська думка”: “Тільки звідси, з області нашої Східної Галичини ще і тепер може зачатися реставрація української державності”⁷⁹. Та все ж Варшавський договір 1920 р., безумовно, суттєво погіршив відносини між урядами УНР і ЗУНР аж до їх остаточного розриву та фактично унеможливив реалізацію Акта Злуки від 22 січня 1919 р.

¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1970. – С.174.

² Діло. – 1923. – 13 квітня.

³ Там само.

- ⁴ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.307.
- ⁵ Там само. – С.308.
- ⁶ Єременко Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: В.Михальчук і Д.Степовик. – К., 1997. – С. 213.
- ⁷ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.309.
- ⁸ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.349.
- ⁹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи / Упоряд. В.Сергійчук. – Нью-Йорк, 1979. – Т.2. – С.357–358.
- ¹⁰ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.351.
- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 3933, оп.1, спр.2, арк.14.
- ¹² Симон Петлюра. Назв. праця. – С.140.
- ¹³ ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.275, арк.44.
- ¹⁴ Там само. – Арк.47.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.30, арк.38–41; оп.2, спр.324, арк.8; спр.272, арк.188–189.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.357.
- ¹⁸ ЦДАВО України, ф.1429, оп.5, спр.2, арк.10–10 (зв).
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф.581, оп.1, спр.134, арк.49–50.
- ²⁰ Suleja W. Józef Piłsudski. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1995. – S.207.
- ²¹ Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – 2-е вид., доп. – Львів, 1999. – С.201.
- ²² Лозовий В. Відносини проводу ЗОУНР та УГА з військово-політичним режимом А.Денікіна восени 1919 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип.6 / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – С.256.
- ²³ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспекти споминів з української революції. – Нью-Йорк, 1978. – С.290.
- ²⁴ Российский государственный военный архив (далее – РГВА), ф.104, оп.4, д.954, л.44.
- ²⁵ Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920–1939 рр.). – Львів, 1998. – С.79.
- ²⁶ Документи и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И.Хренов. Т.Цесляк. – М., 1964. – Т.2. – С.508–509.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). – М., 1994. – Ч.1. – С.45–46.
- ²⁹ История международных отношений и внешней политики СССР. 1917–1967 гг.: В 3-х т. – М., 1967. – Т.1. – С.119.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.142, арк.50.
- ³¹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И.Хренов. Т.Цесляк. – М., 1964. – Т.2. – С.522.
- ³² ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.145, арк.16.
- ³³ ГАРФ, ф.130, оп.4, д.401, л.101.
- ³⁴ Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina / Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S.88–90.
- ³⁵ Симон Петлюра. Назв. праця. – Т.1. – С.263.
- ³⁶ Документи и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И.Хренов. Т.Цесляк. – М., 1964. – Т.2. – С.569–570.
- ³⁷ Kurjer Lwowski. – 1920. – 2 wrzesnia.
- ³⁸ Документи и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И.Хренов. Т.Цесляк. – М., 1964. – Т.2. – С.569.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.324, арк.8–9.
- ⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.319, арк.7–8; оп.2, спр.580, арк.138; оп.1, спр.145, арк.37.

- ⁴¹ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ), ф.146, оп.8, спр.3682, арк.20.
- ⁴² Там само, ф.581, оп.1, спр.16, арк. 1.
- ⁴³ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.370.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.144, арк.154.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.2, спр.619, арк.106 (зв.)
- ⁴⁶ ГАРФ, ф.130, оп.4, д.397, л.2.
- ⁴⁷ Там само. – С.363.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.124, арк.23–26.
- ⁴⁹ Симон Петлюра. Назв. праця. – Т.1. – С.263.
- ⁵⁰ Кондратюк В., Регульський В. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – С.124.
- ⁵¹ Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.). – М., 1954. – С.103.
- ⁵² ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.611, арк.14.
- ⁵³ Dziennik Ludowy. – 21 lut.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.580, арк.14.
- ⁵⁵ Там само. – Оп.1, спр.145, арк.224.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.2, спр. 633, арк.19(зв); оп.2, спр.367, арк.4–6; ЦДІАЛ, ф.462, оп.1, спр.189, арк.15–17.
- ⁵⁷ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр.: У 3-х томах. – Прага, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т.2. – С.33.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Тютюнник Ю. З поляками проти України. – К., 1924. – С.62.
- ⁶⁰ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – С.98.
- ⁶¹ Райківський І. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1921 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип.11. – С.113.
- ⁶² Верига В. Визвольні змагання в Україні (1913–1923 рр.): У 2-х т. – Львів, 1998. – Т.2. – С.242.
- ⁶³ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.330.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Симон Петлюра. Назв. праця. – Т.1. – С.534–535.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.275(1), арк.125.
- ⁶⁷ Там само. – Оп.2, спр.404, арк.6.
- ⁶⁸ Там само. – Оп.1, спр.145, арк.142.
- ⁶⁹ Там само, ф.1075, оп.2, спр.145, арк.110–111.
- ⁷⁰ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С.28.
- ⁷¹ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.376.
- ⁷² Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – S.89.
- ⁷³ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С.44.
- ⁷⁴ Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип.6 / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – С.189.
- ⁷⁵ Бортняк Н. Дипломатична діяльність Степана Томашівського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип.6 / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – С.262.
- ⁷⁶ ЦДІАЛ, ф.368, оп.1, спр.48, арк.43–80.
- ⁷⁷ Кугутяк М. Проблема державно-правового статусу Галичини у політичних концепціях Української народно-трудової партії (1920–1923) // Галичина. – 2001. – №5–6. – С.242.
- ⁷⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1970. – С.211.
- ⁷⁹ Громадська думка. – 1920. – 9 вересня.

Володимир КОМАР

ІМПЕРСЬКА ІДЕЯ В КОНЦЕПЦІЯХ ПОЛЬСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 30-х рр. ХХ ст.

Польська консервативна думка міжвоєнного періоду приділяла значну увагу розробці концепцій східної політики Польщі. Вона поступово еволюціонувала від “підтримки федераційної ідеї Ю.Пілсудського й пілсудчиків”¹ до імперської ідеї, про яку відкрито заговорили вже в другій половині 30-х рр. ХХ ст. Тут прослідковуються майже тотожні політичні концепції, спрямовані на створення ефективної системи безпеки держави за рахунок підпорядкування територій, що межують з її східними кордонами, і встановлення політичного й економічного контролю над ними. Незважаючи на нові геополітичні реалії “утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), суть ідеї залишалася незмінною: альтернативою російському імперіалізму в Східній Європі повинна стати польська імперія на традиціях багатонаціональної Речі Посполитої, що забезпечить польському народові суверенне великодержавне існування.

Важливе місце в цій політичній концепції відводилося Україні, що підкреслює актуальність обраної проблеми для вітчизняної політики й науки. У всі часи жодна з великих імперій Східної Європи не уявляла своєї могутності без українських земель, але разом із тим нехтувала уроками історії: недооцінка українського питання вже не раз довершувала їх розпад.

В українській історіографії саме під таким кутом зору проблема ще не розглядалася. Однак, побіжно, у руслі власних наукових досліджень порушували окремі аспекти цього питання Л.Зашкільняк², С.Гелей³, М.Геник⁴. З українських дослідників найбільше наблизилася до розкриття зазначеної теми О.Юрчук, дисертація якої безпосередньо присвячена аналізу суспільно-політичної думки польських консерваторів міжвоєнного періоду⁵.

З польських дослідників уперше ця проблема була актуалізована Ю.Левандовським⁶ ще в часи панування комуністичного режиму в Польській Народній Республіці. На той час антиімперіалістичні тенденції всіляко віталися владою. Однак праця відомого польського історика далека від політичної заангажованості. Йому вдалося визначити суть польського месіанізму, який, зокрема, знайшов відображення і в імперській ідеї польських консерваторів.

Серед сучасних польських дослідників слід особливо виділити монографії польських авторів, праці яких дають аналіз політичних поглядів Адольфа Бохенського і його однодумців з “Бунту млодих” і “Політики”⁷. Окремі аспекти формування імперської польської ідеології в середовищі неоконсерваторів міжвоєнного періоду проаналізовано в книзі Г.Заскевича⁸. Згадані праці далеко не вичерпують доробку істориків, проте дають уявлення про недостатнє вивчення означеної нами проблеми в українській історіографії.

Об’єктом дослідження в цій розвідці виступає не весь польський консервативний рух міжвоєнного періоду, а лише та його частина, що в питаннях східного вектора зовнішньої політики Польщі сповідувала імперську ідеологію або, точніше кажучи, відверто про неї заявила, оскільки подібні ідеологічні моти-

ви прослідковуються в іншій течії польської суспільно-політичної думки міжвоєнного періоду, відомої під назвою прометеїзму (назва походить від міфічного героя Прометея, який подарував людям вогонь. Цей алегоричний образ став синонімом Польщі, що “випромінює світло” цивілізації на схід Європи). Прометеївська концепція польської східної політики була спрямована на розчленування СРСР із перспективою створення на його руїнах національних держав, пов’язаних федераційними союзами з Польщею⁹. Так, II Річ Посполита за допомогою цього буфера напівзалежних держав мала забезпечити собі домінацію в Східній Європі й сприяти перетворенню Росії в другорядну країну, замкнуту в Азійській частині світу.

Представники публіцистичного осередку варшавського часопису “Бунт млодих”, редагованого Єжи Гедройцем, опираючись на ідею ягеллонської Речі Посполитої, проповідували реставрацію польського імперського великодержавного світогляду¹⁰. Названий двотижневик регулярно виходив протягом 1931–1937 рр. Тут працювали талановиті політики й публіцисти: Адольф Марія і Александр Бохенські, Ян Франковський, Ксаверій і Мечислав Прушинські, з якими були тісно пов’язані Пьотр Дунін-Борковський (львівський воєвода 1927–1928 рр., представник старшого покоління консерваторів), Станіслав Скварчинський і Казимир Студентович (співавтори братів Бохенських), граф Ян Станіслав Лось (позапартійний консерватор). Провідну роль у вузькому колі “молодобунтівців” займали політичні аналітики” брати Бохенські та брати Прушинські¹¹. Група “Бунту млодих” представляла молоде покоління польських консерваторів, яке поділяло ідеологію табору “санациї”, відкидаючи програми польських національних демократів (ендеків).

З 1 березня 1937 р. замість “Бунту млодих” почав виходити двотижневик “Політика”, незмінним редактором якого залишався Є.Гедройц. У рекламі видавництва вказувалося, що це єдиний незалежний політичний часопис, присвячений польській імперіалістичній думці.

Стратегічною метою більшості консервативних концепцій досліджуваного періоду було перетворення Польської Республіки в імперію на зразок давньої Речі Посполитої. Концепція неоконсерваторів не відрізнялася своєю оригінальністю, бо в багатьох рисах збігалася з Ягеллонською ідеєю й відомою концепцією прометеїзму Польщі.

Суспільно-політична думка імперського спрямування, що нуртувала в середовищі неоконсерваторів, була узагальнена в книзі А.М.Бохенського¹², в якій він апелював до польських національних демократів – політичних спадкоємців Романа Дмовського. Його думки були спрямовані на пошук безпечних для незалежності Польщі умов існування, що волею долі опинилася в невідгданому геополітичному становищі – між фашистською Німеччиною й комуністичним Радянським Союзом. У цьому разі продовження російсько-німецького антагонізму було б найкращою гарантією безпеки Польщі. Ідеологічні протиріччя між двома найближчими й найгрізнішими сусідами Польщі вселяли в поляків надію, що вони не зможуть між собою порозумітися. Однак А.М.Бохенський, покликаючись на великий дипломатичний досвід Альберта Сореля і його фундаментальну працю “Європа і французька революція”, висловлював сумнів у можливості існування ідеологічних перешкод для об’єднання двох держав, оскільки в політиці домінують, насамперед, державні інтереси. Як свідчить історичний досвід, особливо з появою національно-державних утворень у ХІХ ст., інтереси держави ставилися вище будь-яких

ідеологічних і релігійних переконань. Рано чи пізно, як стверджував автор у 1937 р., треба буде зважати на російську чи німецьку експансію в напрямку кордонів Речі Посполитої. А взаємне порозуміння цих двох держав загрожувало би втратою суверенітету для Польщі. Порятунком у такій ситуації, на думку А.М.Бохенського, було б перетворення її в імперію, могутність якої забезпечувалася б новими приєднаними територіями. Історичним шансом для Польщі вважалося те, що більшість населення СРСР становили національні меншини. На переконання консерваторів, вони перебували під національним гнітом панівної російської меншості. Однак процеси національного усвідомлення народів СРСР загрожують для нього неминучими національно-визвольними рухами. Не маючи можливості об'єктивно впливати на цей процес, польському авторові залишалось лише сподіватися, що внаслідок ескалації збройного конфлікту з Японією, який на той час набирив сили, Радянський Союз розпадеться сам по собі.

Ідеї А.М.Бохенського були співзвучні з теоріями польських діячів прометеївського руху. Однак пропозиція зближення з Німеччиною на ґрунті антирадянської політики відрізняла концепцію цього неоконсерватора від прометеївської. А.М.Бохенський і його колеги “молодобунтівці”, не маючи жодних симпатій до нацизму і А.Гітлера, базували свої ідеї виключно на антикомунізмі й об'єктивних оцінках геополітичного становища II Речі Посполитої¹³. Вони вважали реальним укладення союзних договорів із Німеччиною, її згоду з польськими імперськими амбіціями.

Квінтесенцією ідей неоконсерваторів у більш концентрованому вигляді стала брошура під назвою “Польська імперіалістична ідея”, яка була надрукована у вересні 1938 р. у Варшаві (видавництво “Політика”) і мала характер програмного документа. На її сторінках містилися статті провідних польських публіцистів, зокрема консерваторів, які регулярно дописували до часопису “Політика”. Серед них А.М.Бохенський, А.Бохенський, С.Скварчинський і К.Студентович.

Вони проповідували ідеї, спрямовані на перетворення Польщі в багатонаціональну імперію на зразок Речі Посполитої. На переконання авторів, вона: “не вогнем і залізом, а національною і релігійною толеранцією будувала свою могутність на Сході Європи – від Балтики до Чорного моря”¹⁴. Коли ж Річ Посполита злегковажила своєю історичною місією на сході, настав її занепад унаслідок виродження національної і католицької ідеї.

У брошурі звучали заклики повернутися до ідеалів католицької традиції й культури польського народу та запровадити їх у суспільно-політичному житті держави. При цьому зазначалося, що польська імперія не буде загрожувати своїм сусідам, а принесе їм “свободу і братерство”¹⁵. Така своєрідна модель державного устрою, що відрізнялася поєднанням імперських амбіцій з елементами демократії, на думку неоконсерваторів, мала забезпечити добробут не лише польського народу, а стати привабливою для інших слов'янських народів.

Напрямок для реалізації великодержавних ідей, на переконання В.Студентовича, було вказано самим Ю.Пілсудським і втілено в конституції 23 квітня 1935 р.¹⁶. Йому, як творцю Польської Республіки, уже не судилося жити за новим основним законом (Ю.Пілсудський помер у травні 1935 р.). Відтепер виконавча влада одержала пріоритет над вищим законодавчим органом, а президент був відповідальним лише

перед “Богом та історією” за долю держави¹⁷. Молодим консерваторам подобалися розділи конституції, в яких зазначалося, що репрезентувати вищі інтереси держави може лише особа, яка стоїть понад інтересами окремих політичних угруповань, а створювати національні багатства держави має весь народ.

А.М.Бохенський на сторінках брошури опрацював розділ, присвячений армії й зовнішній політиці Польщі. Він уважав, що польська політика повинна сприяти утворенню на своїх кордонах малих держав із метою протиставлення їх імперським домаганням Німеччини чи СРСР¹⁸. Великі надії покладалися на можливий розпад цих наддержав. Однак, зважаючи на монолітність німецької нації, це видавалося малоперспективним. Інакше виглядала ситуація з інтернаціональною “Росією”¹⁹, в якій нібито панували моральна деградація, сепаратистські тенденції і прогресував процес національного усвідомлення неросійських народів.

Про загрозу українського сепаратизму для існування СРСР ідеться в аналітичних статтях, надрукованих в урядовому “Бюлетені всхіднім”, публікації якого були присвячені аналізові політичної, економічної та культурної ситуації в республіках СРСР²⁰.

Найбільшою небезпекою для Польщі було можливе німецько-радянське порозуміння. “У цьому географічному становищі, – писав А.Бохенський, – Польща може існувати лише як великий народ, наддержавна зі специфічною політичною культурою, що випромінює потужну енергію назовні й здатна створити оборонний вал проти загрози зі сходу й заходу”²¹. Приречені на “імперіальність” – такий фатальний висновок для характеристики польського народу напрошується сам по собі, при аналізі думки польського публіциста. Оскільки, продовжуючи давню Ягеллонську традицію, зовнішня експансія Польщі спрямовувалася, насамперед, на українські землі, то це питання варто розглянути більш детально.

Реалізація великодержавної програми польських консерваторів, на їх погляд, виглядала нереальною без вирішення українського питання в Центральній-Східній Європі. Вони проголошували створення української держави на кордоні з Росією за рахунок Наддніпрянської України. Така геополітична ситуація, на глибоке переконання частини консерваторів, дозволила б, з одного боку, забезпечити домінацію Польщі в регіоні, а з другого – нейтралізувати українські претензії на Західну Україну²². Частиною цієї програми було створення буферної держави на Великій Україні і української національно-культурної автономії в Польщі²³.

Запорукою виконання цього плану мало бути перетворення західних українців у лояльних громадян польської держави, на чому наполягав відомий консерватор і колишній львівський воєвода П.Дунін-Борковський²⁴. Фактично це відповідало програмі державної асиміляції меншин проголошеній пілсудчиками в 1926 р., і основним принципам польського прометеїзму. Однак програма перетворення українців у лояльних громадян держави методами економічного й культурно-освітнього характеру не завжди знаходила підтримку в українському суспільстві Галичини. Молоде покоління українців перебувало під впливом Організації українських націоналістів (ОУН), яка безкомпромісно боролася за створення самостійної соборної української держави, у тому числі й на тих територіях, які за Ризьким мирним договором 1921 р. відійшли до Польщі.

В умовах несприйняття польської присутності на західноукраїнських землях польська влада вживала рішучих заходів для державної асиміляції українців.

Окремі кроки в цьому напрямку робили і польські консерватори, які в умовах бездіяльності так званих “кресових” воєводських і повітових адміністрацій намагалися проводити власну національну політику. З огляду на ідеологічну спорідненість, об’єктом їх впливу стали українські консерватори, які, на відміну від українських націоналістів, не виявляли відвертого занепокоєння в правлячих колах Польщі. Згідно з висновками редакції проурядового видання “Sprawy narodowościowe”, до таких поміркованих політиків належали О.Назарук і С.Томашівський, яким були близькі ідеї прометеїзму²⁵. Наприкінці 1929 р. відомі консервативні публіцисти – В.Кучабський з українського боку, А.Бохенський із польського – висловили переконання, що необхідно формувати ідею злагоди в суспільствах на платформі забезпечення мінімальних культурних і політичних свобод українців Галичини²⁶. Це відповідало інтересам Польщі, яка прагнула шляхом державної асиміляції українців забезпечити внутрішній спокій у прикордонних з СРСР землях. Одночасно з цим мали бути задоволені інтереси українських консерваторів, які погоджувалися на компроміс взамін на обіцянки надання культурно-національної автономії для українців Галичини.

Концепції консерваторів від програм інших польських політичних сил відрізняло чітке розуміння необхідності взаємного польсько-українського порозуміння. Пропонувалося забезпечити сприятливі умови для культурного розвитку українців. У цьому плані створення українського університету, на думку безпартійного консерватора графа Я.С.Лося, уже було необхідністю²⁷. Він запропонував розглянути український національний рух із позицій політичного партнерства, порозумітися з яким вимагали польські великодержавні інтереси²⁸. Солідарно з ним виступив А.Бохенський, який пропонував подолати взаємні антагонізми вихованням української інтелігенції в пропольському дусі. У цьому плані український університет розглядався ним як місце та засіб продукування поміркованої та лояльної до Польщі української еліти, готової до порозуміння та здатної вплинути на все українське суспільство²⁹.

Практичні кроки в цьому напрямку вдалося здійснити іншому консервативному осередку. Консерватори з варшавського часопису “Nasza Przyszłość” налагодили контакти з українськими консерваторами – Українською народною об’єднанням (УНО) та редакцією “Нової зорі”³⁰. У редакції місячника “Nasza Przyszłość” розпочала свою діяльність польсько-українська секція, яку підтримував Я.Божинський. Він покладав особливу надію на створення в українському політикумі сильної консервативної партії³¹. Про велику увагу до української проблеми свідчить велика кількість статей, що з’явилася на сторінках цього часопису.

У зв’язку з позитивними змінами в ставленні до української політичної еліти більшість публікацій у газеті було присвячено діяльності Головного отамана УНР С.Петлюри³². Для правлячого табору пілсудчиків він уособлював образ союзника Польщі, який підписав Варшавську угоду, співпрацював з Ю.Пілсудським у Київському поході проти більшовицької Росії. Однак для галичан постать С.Петлюри не була такою привабливою. Відомо, як негативно сприймалося його тактичне рішення 1920 р., за яким взамін на визнання УНР урядом Польщі Головний отаман погодився на передачу Галичини полякам. Неоконсерватори це добре розуміли й визнавали, що домогтися лояльного ставлення галичан до

польської влади неможливо лише обіцянками створити незалежну українську державу над Дніпром. Натомість пропонувалося створити надійний ґрунт для польсько-українського співжиття в Польщі, щоб українці могли почувати себе повноправними громадянами держави³³.

Представники консервативного напрямку польської політичної думки в 30-х рр. ХХ ст. зосередили свою увагу на необхідності нормалізації польсько-українських відносин. Для цього вони намагалися нав’язати політичні контакти з українськими національними демократами, щоби втілювати в життя ідею взаємного порозуміння. Так між польським і українським суспільством виникла тісна співпраця, до налагодження якої були причетні провідні діячі Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) Д.Левицький і В.Мудрий. В одній із публікацій А.Бохенський назвав їх “достойними провідниками”, з якими можна співпрацювати³⁴. В інтерв’ю М.Прушинського з В.Мудрим ішлося про значення конституції й виборів 1935 р. і пропонувалося дійти до нормалізації польсько-українських стосунків. Віце-маршалок сейму РП В.Мудрий акцентував увагу на вимогах української сторони: створення українського університету у Львові, відновлення гімназії в Тернополі, забезпечення права вільного вжитку української мови. Разом з тим порушувалися питання про політику польського уряду щодо українців, які проживали в республіках СРСР³⁵. Тобто лідери УНДО погоджувалися, що основною в польсько-українських міжпартійних переговорах має залишатися зовнішньополітична складова.

Про необхідність подальшої співпраці з українцями виступив граф Я.С.Лось і висловив глибоке переконання в тому, що “нарешті вже є з ким розмовляти”³⁶. Тут він дав відповідь своїм опонентам “ендекам”, які постійно скаржилися на те, що з українського боку неможливо знайти відповідальних осіб для проведення переговорів.

Симбіоз імперських амбіцій із націоналізмом і демократією, що знайшов вираз в імперській ідеї неоконсерваторів, являв собою утопічну ідеологему, яка не мала нічого спільного з розвитком політичних процесів у Центрально-Східній Європі другої половини 30-х рр. ХХ ст. Напередодні Другої світової війни збулися найгірші передбачення А.М.Бохенського. Нацистська Німеччина й комуністичний Радянський Союз порозумілися на ґрунті розчленування території Польщі. Так традиційно вони вирішили свої зовнішньополітичні інтереси. Через відсутність внутрішніх ресурсів і без суттєвої зовнішньої допомоги імперська ідея Польщі не мала жодних шансів на реалізацію.

Таким чином, у другій половині 30-х рр. ХХ ст. польська консервативна думка еволюціонувала в напрямку доцільності перетворення Польської Республіки в багатонаціональну ліберальну імперію на сході Європи. Ця концепція мала багато спільних рис із ідеями польського прометеїзму. Відмінність полягала не лише в назві теорії, а й у можливості укладення стратегічного польсько-німецького союзу, про що не наважилися говорити прометеїсти. Значний інтерес так звані неоконсерватори виявляли до українського питання. Створення напівзалежної від Польщі української держави над Дніпром мало стати запорукою внутрішньої стабільності й зовнішньої могутності II Речі Посполитої.

- ¹ Lewandowski J. Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej // Aneks. – Londyn, 1982. – Nr. 28. – S.103.
- ² Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С.Лося) // Проблеми слов'язнознавства: Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип.18. – С.48–62.
- ³ Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку). – Львів, 1998. – 532 с.
- ⁴ Генік М.А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997. – 17 с.
- ⁵ Юрчук О.Ф. Українське питання в польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Львів, 2005. – 168 с.
- ⁶ Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej p[ri]sudczyków 1921–1926. – Warszawa, 1967. – 225 s.
- ⁷ Król M. Style politycznego myślenia. Wokół “Buntu młodych” i “Polityki”. – Paris, 1979. – 124 s.; Kosicka-Pajewska A. Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bochenskiego. – Poznań, 1992. – 212 s.; Ujazdowski K.M. Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bochenskiego. – Warszawa, 2005. – 303 s.
- ⁸ Zackiewicz G. Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939. – Kraków, 2004. – 836 s.
- ⁹ Lewandowski J. Imperializm słabości... – S.129.
- ¹⁰ Bocheński A. M. Aktualność idei Jagiellonskiej // Bunt Młodych. – 1937. – Nr.2. – 25 stycznia. – S.1.; Bocheński Adolf. Historia i polityka. Wybór publicystyki Wybrał, opracował i przedmowa poprzedził Marcin Król. – Warszawa: PIW, 1989. – S.56–69.
- ¹¹ Юрчук О. Українське питання в Польщі та часопис “Бунт Млодих” // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип.13. – С.95.
- ¹² Bocheński A.M. Między Niemcami a Rosją. – Warszawa, 1937. – S.38–40.
- ¹³ Czerwiński F. [Bocheński A. M.]. Szlaki grunwaldzkie // Polityka. – 1937. – Nr. 9. – 25 kwietnia. – S.4–5.
- ¹⁴ Polska idea imperialna. – Warszawa: Polityka, 1938. – 86 s.
- ¹⁵ Ibid., s.16.
- ¹⁶ Ibid., s.18.
- ¹⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. – Lwów, 1935. – 168 s.
- ¹⁸ Polska idea imperialna. – Warszawa: Polityka, 1938. – S.29.
- ¹⁹ Ibid., s.32.
- ²⁰ Ruch separatystyczny na Ukrainie // Biuletyn Wschodni. – 1928. – Nr.8. – S.10.
- ²¹ Polska idea imperialna. – Warszawa: Polityka, 1938. – S.33.
- ²² Bobrzyński J. Problem Ukrainy // Nasza Przyszłość. – 1930. – T.1. – S.111.
- ²³ Bocheński A., Łoś S., Baczkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938. – S.72.
- ²⁴ Bocheński A.M. Między Niemcami a Rosją. Zbiór dokumentów. – Warszawa: Nalecz, 1994. – S.56–57.
- ²⁵ Chronika // Sprawy Narodowościowe. – Warszawa, 1928. – Nr.2. – S.210.
- ²⁶ Bocheński A. O istotę sprawy ukraińskiej // Czas. – 1930. – Nr.290. – 18 grudnia. – S.1.
- ²⁷ Łoś S. Uniwersytet ukraiński // Bunt Młodych. – 1933. – Nr.43. – S.6.
- ²⁸ Лось С. Міжнародне положення Польщі та галицькі українці. – Львів: Діло, 1932. – С.42.
- ²⁹ Bocheński A. Rozstajne drogi // Bunt Młodych. – 1933. – Nr.47–48. – 1 listopada. – S.1.
- ³⁰ Bobrzyński J. Problem Ukrainy // Nasza Przyszłość. – T.1. – 1930. – S.112.
- ³¹ Bobrzyński J. Notatki do “List pasterski J.E. Ks. Stanisławowskiego Grzegorza Chomyszyna” // Nasza Przyszłość. – T.XIX. – 1932. – S.56.
- ³² Polemiki. Biuletyn kontra Bunt Młodych // Bunt Młodych. – 1934. – Nr.10. – S.6.
- ³³ Bocheński A. M. Wyprawa kijowska lekcją polityczną // Bunt Młodych. – 1934. – Nr.8. – S.1.
- ³⁴ Bocheński A. Wykorzystać nastroje mas ukraińskich // Bunt Młodych. – 1935. – Nr.23–24. – 20 listopada. – S.1.
- ³⁵ Pruszyński M. Rozmowa z Wicemarszałkiem Wasylem Mudrym // Bunt Młodych. – 1935. – Nr.25. – S.2.
- ³⁶ Łoś S. Caeterum censeo // Bunt Młodych. – 1936. – Nr.17. – S.1.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ФУНКЦІЙ УГКЦ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (1939–1989 рр.)

На сучасному етапі державотворення велику роль у забезпеченні легітимності інститутів політичної влади, політичних керівників відіграє церковний фактор, здатний формувати в масовій свідомості позитивне ставлення до політичних дій.

Вплив церкви на політичне життя в Україні був би значнішим і більш конструктивним, якщо б, як це не парадоксально звучить, сама вона була менш політизована. На жаль, конфесійні утворення в Україні дотримуються різних поглядів на найважливіші політичні проблеми української держави. Суперечка між ними носить не релігійний, а суто політичний характер. На регіональному рівні взагалі нерідко можна спостерігати “зрощування” церкви й влади, коли те чи інше конфесійне утворення підтримує місцеву адміністрацію, а остання забезпечує пануюче положення даної конфесії в регіоні. І це знижує вплив церкви не тільки на політичний процес, але й на духовне відродження української нації, на використання можливостей церкви для стабілізації політичного життя країни, консолідації українського народу.

Розглядаючи стан наукової розробки проблеми, варто зазначити, що серед сучасних вітчизняних досліджень у царині впливу релігійних інститутів на соціально-політичний процес відомі роботи С.Аскольдова, М.Бабія, В.Журавського, А.Колодного, П.Яроцького, М.Рибачука, П.Филиповича¹ та ін. Одна частина авторів визначає політичне значення церкви з позиції релігійно-моральної оцінки політичних дій лідерів, інша – подає компетентний аналіз моделей державно-церковних взаємовідносин.

Можна сказати, що спеціальних концептуальних робіт із проблем залучення церкви в політичний процес немає, хоч у вітчизняній і зарубіжній політології існує ряд досліджень із різних аспектів цієї проблеми. Найбільш повним із наявних досліджень є недавно опублікована спільна робота І.Кураса, М.Рибачука, М.Кирюшка, Л.Фещенко². У ній автори спостерігають політичний процес в сучасній Україні і на його тлі проводять дослідження явищ політичного життя, пов'язаних із релігією.

Однак церква майже не виділяється як окремий об'єкт дослідження, її функції в сучасному суспільстві залишаються не повністю визначеними. У працях більшості дослідників даної проблеми церква розглядається як носій християнських цінностей або в аспекті ідеологічного протистояння комунізму й фашизму, унаслідок чого політична діяльність церкви втрачає свій зміст.

Задля того, щоб духовно-ціннісний потенціал церкви був цілком використаний у державному будівництві, необхідно звернути увагу на вивчення діяльності церкви як політичного суб'єкта, розробити розумну політику державно-церковної взаємодії.

На даний момент цілком зрозумілим і закономірним є відродження наукового інтересу до церкви як соціально-політичного інституту, а також до вивчення творчого потенціалу сучасних церков. Дане дослідження є спробою розглянути політичні трансформації УГКЦ у західному регіоні України та намаганням оцінити їхній вплив на різні сфери соціального життя.

Середина, як і початок, ХХ ст. принесла Україні величезні етнорелігійні трансформації. Її народів довелося пережити нову світову війну, масові репресії сталінського й гітлерівського режимів. З усіх народів Європи українці зазнали найбільших демографічних утрат: науковці вважають, що сьогодні населення України досягло б 100 млн.³ Західноукраїнські землі постійно перебували в центрі воєнно-політичного протистояння й збройної боротьби іноземних держав. Особливо великих руйнувань зазнав церковно-релігійний комплекс регіону, коли внаслідок Другої світової війни ці землі приєднано до СРСР⁴. Протистояння церкви новій комуністичній владі закінчилося катастрофою.

За час існування тоталітарного режиму в СРСР пріоритетним напрямком діяльності пануючої комуністичної партії була боротьба за вплив на свідомість людей, його денационалізація. Концепції християнської моралі не входили в ідеологічні рамки системи. Отже, стосунки воєвничо-атеїстичної влади з церквою в Україні, народ якої завжди був глибоко релігійним, часто набували гострих форм протистояння. З приєднанням Західної України до СРСР–УРСР восени 1939 р. та після розгрому Української Православної Церкви в радянській Україні й ліквідації конфесій, які відстоювали незалежність держави й кліру, Москва зіткнулася з організаційно сильним і небезпечним супротивником – УГКЦ.

Напередодні Другої світової війни Греко-Католицька Церква була однією з найавторитетніших у Другій Речі Посполитій і відіграла помітну роль у суспільно-політичному й національно-культурному житті Західної України. Її величну будову склали: 3040 парафій, які об'єднували 4,3 млн. віруючих, 4440 храмів і каплиць. Богословська академія у Львові, п'ять духовних семінарій, дві духовні школи, 127 монастирів і монастирських домів⁵. Вона була генератором історичної пам'яті та національної свідомості галицького українства і протидією асиміляторській політиці Варшави. Гарантом етноцентричного курсу церкви у ХХ ст. був її митрополит Андрей Шептицький – людина непересічних людських і громадянських якостей, досвідчений парламентарій, послідовний поборник національно-культурних прав народу. Очолювана ним церква в 1939 р. мала 10 єпископів, 2950 священників, 520 ієромонахів, 1090 монахинь-черниць, 540 студентів теології⁶. Церква виконувала душпастирську місію, морально-виховні завдання й володіла значною кількістю будинків культурного призначення, друкарень, книгарень і бібліотек. Власними силами вона видавала чотири десятки часописів і журналів, мала широку мережу церковних братств, релігійних товариств. Поруч із греко-католиками діяли досить численні й організовані конфесії римо-католиків (2 млн.), православних (1,5 млн., головню на Волині та Холмщині) та іудеїв (0,8 млн.)⁷.

Ідеолог консервативного руху В.Липинський, маючи на думці сталінську імперію, слушно відзначав: “Є політики, які організовуючи державне життя, намагаються зробити з релігії послушне знаряддя в своїх руках. Вони не признають поруч своєї, влади світської, такої ж влади духовної... Меч та ідея сполучені тут в одних руках. І коли якась церква, якась релігія в їхній державі не хоче бачити в них найвищої влади духовної, вони її винищують”⁸. Отож, приєднавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада, проводячи прискорену “радянізацію” цих земель, розгорнула широкий наступ на релігію і церкву, зокрема греко-католицьку,

як важливий чинник духовного й політичного життя краю. Насамперед були закриті її навчальні заклади: Богословська академія, духовні семінарії, наукові установи (Богословське наукове товариство та ін.), видавництва, призупинені релігійні видання, скасоване викладання релігії в школах і вузах. Тобто проводився перший етап “радянізації” духовної сфери суспільного життя шляхом ліквідації засобів впливу церкви на віруючих. Такі ж заходи здійснювалися стосовно інших конфесій.

Репресивні заходи радянської влади не оминули її серйозного опонента – УГКЦ. Уже в перший день війни, 1 вересня 1939 р., коли розпочалося німецьке бомбардування Львова, Тернополя, Станіслава, Митрополичий ординаріат звернувся до духовенства з проханням зберігати спокій і застерегти вірних перед ідеологічною навалюю провокаторів і комуністичних агітаторів: “Не слухайте намов людей, що їх не знаєте, не поступайте без поради старших, відповідальних наших провідників духовних і світських”⁹.

Новий режим досить обережно потрактував історичну місію Греко-Католицької Церкви й поступово обмежував її діяльність. У хроніці монастиря св. Йосафата у Львові 28 вересня 1939 р. було відзначено: “Влада сказала, що до церкви не будемо мішатися. Навіть радіо вчора з Києва говорило, що духовенству галицькому много завдячує, що так вірно піддержувало духа українського між нашим народом. Наразі небезпеки нема. Але це може змінитись, бо можуть сконфіскувати все майно, і будемо бідні, або розженуть монахів, і будемо переслідувані”¹⁰. І душпастирі не помилилися. Митрополит А.Шептицький у листі до Риму від 26 грудня 1939 р. писав, що більшовики докладають великих зусиль “тільки на те, щоб нас упокорити, пригнобити та знищити”. Підсумовуючи наслідки злочинних дій влади, він наголошував: “Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй архієпархії їхнє число доходить до 20 000. У моїй єпархії було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемиській близько 20. Крім того, з моєї єпархії у Сибір вивезено 33 священників”¹¹. Додамо, що під загрозою репресій близько ста душпастирів перебралось за Сян до піднімецької території.

За таких складних умов розгорнутого наступу системи воєвничого атеїзму Греко-Католицька Церква зазнала найменших серед інших конфесій втрат і змогла організовано й ефективно протистояти антирелігійній політиці більшовиків. Заслуга в цьому належить насамперед митрополиту Андрею, який згуртував клір і послідовно дотримувався визначеного ним курсу щодо нової влади, який аж ніяк не був до неї прихильним. “Настала нова епоха, – писав він у зверненні “До духовенства” на початку жовтня 1939 р. – Програма нашої праці така: будемо повинуватися владі, слухатись законів, оскільки вони не противні Божому закону, не будемо мішатися до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашій народі”¹². Львівський історик церкви Михайло Гайковський слушно зауважує, що в наведеному посланні та наступних розпорядженнях духовенству митрополит Андрей Шептицький чітко висловив ставлення Греко-Католицької Церкви до більшовицької влади. У його словах “слухатися Законів, оскільки вони не противні Божому закону”, а також “не будемо мішатися до політики і світських справ” прозоро проглядається позиція – не надавати підтримки новій владі, яка з перших днів намагалася втягнути маси у політичну боротьбу бідних проти багатих, буржуазії та інших “ворогів народу”¹³.

Однак Москва й Київ усе ж утримувалися від радикальних заходів щодо ліквідації УГКЦ, хоч її антирадянська спрямованість була загальновідомою. На наш погляд, відвертий курс на ліквідацію Греко-Католицької Церкви – визнаного захисника інтересів українського народу в Польщі – суперечив би головному аргументові Сталіна щодо вторгнення 17 вересня 1939 р.: “Взяти під захист українське населення”. Цікаво, що вже 27 вересня, після початку бойових дій Червоної армії, київське радіо висловило вдячність галицькому духовенству за те, що воно “так вірно підтримувало український дух поневоленого народу”¹⁴. Як слушно зауважив В.Ленчик, цьому сприяли ще дві важливі обставини: непевна ситуація в регіоні внаслідок розгортання Другої світової війни, а також незаперечний авторитет митрополита Андрея Шептицького. “Особа митрополита, – згадував отець Ю.Дзерович, – так імпонувала більшовикам, що вони просто не зважувалися піднести на нього руку”¹⁵.

Радянські органи піддавали УГКЦ могутньому економічному утиску: націоналізували всі церковні землі (тільки Львівська єпархія втратила 36 тис. га), конфіскували значну кількість будівель, наклали непосильні податки. Наприклад, священник, як нетрудовий елемент, мав сплачувати в п’ятеро більше ніж інші громадяни. Особливо відчутних втрат зазнали монастирі. Восени 1939 р. червоні “визволителі” вчинили великий обшук у Гошевському монастирі – забрали в ченців годинники, бритви та ін., усі будинки, крім церкви, зайняло військо, яке залишило після себе в 1941 р. поколоті багнетами меблі, полупані стіни, поламані двері. Представники НКВС змушували ченців голосувати за “приєднання” краю до СРСР. 1940 р. націоналізовано монастирські поля, ліс, млин¹⁶.

Ліквідовано церковно-релігійні часописи й видавництва. Заборонено діяльність Богословського наукового товариства, знищено його книгозбірню – 12 тисяч томів, у тому числі 500 стародруків і рукописних книг, 150 комплектів журналів українською, польською, російською, німецькою, англійською та іншими мовами, а також науковий опублікований і рукописний доробок богословів 30-х років¹⁷. Чимало редакцій, зокрема жовківського “Місіонаря”, перенеслися до Перемишля (німецької зони міста, що увійшло до Генеральної губернії).

Митрополит безпосередньо звернувся зі скаргою до М.Хрущова. У листі він інформував секретаря ЦК КП(б)У про надмірні податки на духовенство, несплата яких призведе до судового переслідування парохів. Створюється враження, наголошував митрополит, що йдеться не стільки про релігійні податки (“культзбір”), скільки “про знищення українського духовенства”. Водночас він звертав увагу М.Хрущова щодо великих податків на селянство¹⁸. Закінчив лист митрополит як справжній дипломат: “Глибоко пересвідчений, що це не є ані вашим наміром, ані наміром вашого уряду України, ані центрального уряду... А всі ми лояльно відносимося до Радянської влади і хотіли би, щоб нижчі органи не підкопували надмірними податками довіря до неї”¹⁹. Питання надмірного оподаткування священників невдовзі було переглянуто.

Коли Народні збори Західної України в жовтні 1939 р. прийняли підготовлені в Москві декларації й постанови, зокрема про конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, митрополит Андрей Шептицький визнав їх нечинними й відкрито висловив протест. У посланні до священництва й монаших згромаджень

він обурено писав: “Воєнні обставини змусили нас досі мовчати і не дали змоги стати рішучо у Вашій обороні перед насильством, тим болючішим, що покривалося ложкою, висказаною волею народу. Це наше дотеперішнє, противне нашій волі мовчання, нехай ніхто не толкує в тому дусі, що годимось з насильством. Ми не тільки не годилися, але й рішучо протестуємо проти зділаної Вам кривди”. У відповідь на ухвалу Народних зборів, утиски й репресії радянської влади на західноукраїнських землях митрополит у своєму посланні наголошував: “Справа була рішена серед таких обставин, в яких, побоюючись за життя, делегати не здали собі справи, що стали сліпим знаряддям наших ворогів і своїм рішенням, хоч може малосвідомим і мало добровільним, завдали нашій церкві і нашому народові. Не може бути, щоб така незаконна і кривдяча ухвала лишилася без ніякого спротиву... Для того і ми, яко Галицький митрополит торжествено проти цього насильства протестуємо, а усім переслідуваним виражаємо наш глибокий біль і наше обурення за таке кривдяче і незаконне поступування”²⁰. Зокрема, митрополит опротестував ту частину декларації Народних зборів, яка проголошувала конфіскацію церковних земель і скасування монастирів.

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР–СРСР було проведено з грубим порушенням принципів міжнародного права, оскільки ґрунтувалося на насильстві й ігноруванні цивілізованих норм міждержавних стосунків і християнської моралі. Політика “радянзації” 1939–1941 рр. тоталітарної влади практично витіснила церкву з офіційного суспільного життя, позбавивши її важливих соціальних функцій – виховання, доброчинності, фінансово-господарської діяльності.

У період Другої світової війни Греко-Католицька Церква зайняла миротворчу позицію, захищаючи краян – українців, євреїв, поляків від фізичного терору – спершу більшовицького, а згодом німецького. Уже восени 1939 р. радянський тоталітарний режим припинив діяльність Богословської академії у Львові, Перемишльської, Львівської і Станіславської духовних семінарій. Закрито видання церковних часописів. Священникам заборонено відвідувати хворих у лікарнях із метою сповіді, причастя або поховального обряду (нова влада трактувала це як кримінальний злочин, що карався шістьма місяцями ув’язнення). У багатьох церковних приміщеннях влаштовано сількоми, клуби тощо²¹. Проблема консолідації церковного й національно-культурного життя була в центрі уваги Соборів 1941–1944 рр.

Вибух радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. змінив релігійну ситуацію на західноукраїнських землях, які вже в перші тижні бойових дій були окуповані військами вермахту. Провід ОУН, скориставшись новими геополітичними обставинами, проголосив 30 червня у Львові Акт відновлення Української держави. А вже 1 липня в Пастирському листі митрополита А.Шептицького заявлено: “З волі всемогучого і всемілостивого Бога в Тройці єдиного зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України... Воєнні жертви вимагатимуть ще многих жертв, але діло, розпочате во ім’я Бога і з Божою благодаттю, буде доведене до успішного кінця... Український нарід мусить в тій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким би міг розвинути усі Богом собі дані сили... Узнаємо головою Краєвого правління Західних областей України пана Ярослава Стецька. Від уряду, ним покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу

та заряджень, які узгляднили би потреби і добро всіх замешкуючи наш край народності й суспільної версти належить”²².

Як бачимо, УГКЦ відстоювала самостійницькі прагнення українського народу. Митрополит А.Шептицький 5 липня знову звернувся до вірних із пастирським листом, у якому закликав: “Усі, що почуваються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя”²³. Митрополит був обраний головою Національної ради (членами – Й.Сліпий, Г.Костельник)²⁴, яку німецька окупаційна влада невдовзі розігнала, а членів уряду на чолі з Ярославом Стецьком арештувала й кинула за ґрати доти концтабору Заксенхаузен. У суперечтвенням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму, УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацистів.

Лояльні стосунки між УГКЦ і окупаційною владою переросли в протистояння восени 1941 р., коли Берлін відверто виявив загарбницькі наміри щодо України й розгорнув на її окупованих землях терор проти національних сил, зокрема ОУН. У першому пастирському листі до вірних у грудні 1941 р. митрополит А.Шептицький засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав українців зберігати національну гідність, стійко боронити свободу, свої родини й громади²⁵. Пізніше, у серпні 1942 р., у листі до Папи Пія XII він відверто наголошував: “Німецька влада є злою, майже диявольською, і то в небачено більшому ступені, ніж більшовицька влада”²⁶. Митрополит не тільки викривав злочинні дії окупантів, але й визначав заходи задля фізичного збереження народу й відновлення державності.

У пастирських листах, зверненнях митрополита й інших ієрархів церкви головними були заклики до національної єдності та злагоди, які вони вважали передумовою побудови незалежної і сильної України. Цією думкою пронизане згадане послання митрополита від 5 липня 1941 р., у якому він переконливо стверджує, що Соборна Україна постане тільки за умов солідарності й творчої невтомної праці всіх українців. Водночас віруючих закликало до релігійної єдності, яка мала б стати духовною основою об’єднання всіх національних сил під час війни.

У ті ж дні, 20 липня 1941 р., галицька преса опублікувала “Послання митрополита до духовенства про організацію парохії і громади”, в якому розглядалися невідкладні завдання священників у той важкий період: “На першому місці треба подбати про родини й добро арештованих і вивезених більшовиками вірних. Їх родинам належить поміч, яку мусить душпастир радо й сам уділити, й так зорганізувати, щоб вдовицям, сиротам або жінкам і дітям, що на довший час позбавлені опіки батька й мужа, мають право жадати тієї опіки від церкви”. Прозвучало звернення й до праворадикальних політиків: “...Мусимо від усіх домагатися залишення раз на все всяких партійних роздорів, внутрішньої партійної боротьби. Хто приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі навіть тоді, якщо б для неї мав великі заслуги. Всі, що пережили більшовицьку навалу, свідомі того, що партійні роздори є національним злочином, якого не можна терпіти”²⁷. Звернуто також увагу громадськості на необхідність відновлення національної школи, організацію місцевого самоврядування, відновлення діяльності громадських культурно-освітніх товариств і кооперації.

У цей час робилися спроби консолідувати праворадикальний український політикум. У серпні 1941 р. у митрополичих палатах відбулося перше організаційне зібрання представників бандерівського й мельниківського проводів ОУН за участю Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого, однак безрезультатно²⁸. Єдності не було досягнуто. За сприяння митрополита в 1942 р. у Львові проведено переговори ОУН(р) із представниками польського підпілля. Зустріч відбулася біля дзвіниці на Святоюрській горі. На жаль, знову не було досягнуто координації військово-політичних зусиль проти нацистів²⁹.

У ті дні УГКЦ робила все можливе для духовного зміцнення свого народу, збереження його високих морально-етичних цінностей. Священники закликали плекати родинне християнське життя. “Християнська родина – це школа християнського життя, а також школа суспільного та народного життя”, – писав митрополит у Великодньому зверненні до вірних у квітні 1943 р. Церква рішуче засуджувала фашистський терор і репресії як методи політичної боротьби (митрополит був добре обізнаний з антикатолицьким законодавством Райху). Негації до терору й репресій митрополит А.Шептицький виклав у відомому пастирському листі “Не убий” (21 листопада 1942 р.), застерігаючи, що прокляття церкви впаде на всіх, хто проливає невинну кров³⁰.

Протистояння УГКЦ і митрополита Шептицького нацистському режимові виявилось саме з посиленням терору на окупованих землях. У листі до Папи Пія XII від 31 серпня 1942 р. він з обуренням писав про масові розстріли євреїв в Україні. З осудом геноциду євреїв звертався безпосередньо до Гітлера. Лише заступництво генерал-губернатора Г.Франка врятувало митрополита від арешту. Як свідчать очевидці, з приводу цього звернення Гітлер заявив, що графа Шептицького за такі дії варто було би повісити, але митрополит Шептицький може собі таке дозволити. Варто згадати, що митрополит, переховуючи у своїх палатах, урятував від загибелі львівського рабина Єзекіїла Леві та 150 євреїв у монастирях³¹. У 1942 р. Андрей Шептицький звернувся до рейхскомісара Г.Гімлера з протестом проти використання допоміжних поліцейних підрозділів для облав на євреїв.

Особлива турбота виявлялася у вихованні підрастаючого покоління. У липні 1941 р. у Львові відкрито шість дитячих садків, вихованців яких у Святоюрському соборі привітав Андрей Шептицький. З ініціативи церкви дитячі захоронки також створено в Золочеві, Збаражі та інших населених пунктах. Митрополичий ординаріат, ведучи боротьбу з пропагандою атеїзму, закликав священників до катехизування школярів, заохочував молодь до навчання ремеслу і промислу, організував збіркову акцію на допомогу середньошкільній та фаховій молоді. Архієпископ Йосиф Сліпий, о. д-р Гавриїл Костельник неодноразово відправляли інаугураційні Служби Божі для студентів, панахиди за студентів, жертв більшовицького й нацистського терорів. Відновлено діяльність “Народної лічниці ім. митрополита Андрея Шептицького”, у штаті якої перебувало 82 особи, зокрема 17 лікарів і 18 сестер-йосафаток³².

Церква допомогла в порятунку від голодної смерті 40 тисячам полонених червоноармійців у німецьких концтаборах на території митрополії, 25 тисячам дітей, евакуйованим із Покуття в часи страхітливої повені та в інших благодій-

ницьких акціях. Греко-католицькі парафії надавали притулок священикам-утікачам зі сходу України. Створено і взято під опіку дитячі будинки в Збаражі, Золочеві, а також селі Войнилів на Станіславщині, що був організований у монастирі св. Йосафата³³.

Як відомо, 18 листопада 1941 р. Альфред Розенберг надіслав рейхскомісару України Еріху Коху секретні інструкції, в яких рекомендувалося заборонити церквам і сектам займатися політикою і робити публічні заяви; єпископи мали бути не представниками українського народу, а фактично чиновниками, призначуваними міністерством окупованих територій Сходу. Його нові інструкції від 13 травня 1942 р. вимагали дозволити існування релігійних громад лише за умови, якщо вони не займатимуться політикою і будуть безпечними для німецької влади³⁴. Подібною була нацистська політика й до релігійних громад дистрикту “Галичина”, що входило до Генеральної губернії.

Громадсько-культурне, зокрема церковно-релігійне життя майже 4,3 млн. греко-католиків Генеральної губернії прагнув координувати Український Центральний Комітет (ств. 1940 р. у Кракові на чолі з професором-географом Володимиром Кубійовичем) та його регіональний представник – Український Крайовий Комітет у Львові (діяв до 1942 р.)³⁵. Духовенство відіграло помітну ідейно-організаційну роль у соціальній діяльності згаданих політичних структур. Зокрема, практично всі 32 делегатури УЦК у дистрикті “Галичина” в різний час очолювали греко-католицькі священики: на Самбірщині – о. декан Ю.Плешкевич, у Старому Самборі – о. М.Юзвяк, у підльвівських Брюховичах – о. С.Лещинський, у Коломиї – о. декан М.Русин, в одному з районів Львова – о. І.Годунько³⁶.

Для вирішення соціальних і територіально-організаційних проблем, що виникли у зв’язку з новими умовами релігійного життя, весною 1940 р. при УЦК створено дорадчий орган – Колегію для справ Греко-Католицької Церкви. Представники колегії допомагали матеріально священикам-уніатам зі Сходу, розміщали їх у греко-католицьких парафіях, влаштовували на роботу у світських установах³⁷.

УГКЦ продовжувала застерігати громадян від нерозважливих вчинків, закликала бути політично витриманими, не піддаватися на міжетнічні провокації нацистів і польських шовіністів, окремих повстанських провідників. Щоби відвернути молодь від радикальних дій (ідеться, очевидно, про польсько-український конфлікт на Холмщині та Волині 1942–1943 рр.), А.Шептицький відверто говорив: “Ми були свідками навіть страшних убивств, сповнених молодими людьми, може навіть в добрих намірах, але з жахливими намірами для народу. Ми бачили не раз людей, що передавали неначе накази народних провідників та наказували для добра справи когось убивати... На жаль, такі випадки виробили в молоді фальшиві пересвідчення про те, коли кому можна життя відібрати”³⁸. Застереження впливало із загальної настанови церкви, яка в час спустошення людських душ і знецінення людського життя активно виступала проти найстрашнішого гріха – людиноубивства. Про це йшлося на третьому й четвертому архієпархіальних соборах 1942–1943 років. Зокрема, третій собор на основі декретів “Про п’яту заповідь”, “Про ліберальну совість” ухвалив вісім правил про людиноубивство; четвертий собор уже ґрунтовно зайнявся богословсько-пасторальним опрацюванням п’ятої заповіді “Не убий!”, пошуком

шляхів поліпшення існуючого морально-психологічного стану суспільства³⁹. П’ятий собор 1944 р. знову звернув увагу краян на побороюванні незгод, ворожнечі й ненависті між народами, що “при шалючій бурі війни тільки ще ростуть і множаться без кінця”⁴⁰.

УГКЦ прагнула всіма можливими методами відродити релігійне життя, а також легально очолити духовне життя народу, сприяти його національно-культурному розвитку. 1943 р. навіть створено Церковну археографічну комісію як осередок дослідження об’єктивної історії українських церков. До неї ввійшли авторитетні науковці Іван Крип’якевич, Дмитро Дорошенко, Олександр Оглоблин та ін.⁴¹. Однак розгорнути масштабну роботу їй так і не вдалося.

Ієрархія Греко-Католицької Церкви намагалася вести діалог з Українською Автокефальною Православною Церквою і Автономною Православною Церквою, які діяли в західному регіоні в роки Другої світової війни. Слід відзначити, що не лише в Галичині, але й на Наддніпрянщині німці досить спокійно сприйняли відродження Української православної церкви. “Торкаючись церковної політики окупантів, – доповідав М.Хрущову в березні 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР, потрібно сказати, що на початку свого приходу німці приглядалися до обстановки, вивчали її; церковну ініціативу, з яких би кіл вона не надходила, підтримували, але обережно спрямовували її у потрібному для себе напрямку”⁴². Окупаційна влада повернула віруючим захоплені сталінським режимом храми, монастирі, дозволила відновити діяльність знищеної більшовиками УАПЦ, на чолі з архієпископом П.Сікорським, розбудову церковних структур інших конфесій, навчальних закладів, видавництв, які видавали релігійну літературу рідною мовою.

Архівні документи свідчать, що радянське керівництво отримувало детальну інформацію про церковну політику Берліна на окупованих землях, що викликало занепокоєння в Сталіна й змусило його терміново вжити необхідних заходів. Восени 1943 р. кремлівські зверхники радикально змінили свою церковну політику. До цього спонукали, крім указанного, ще й інші фактори, важливі в умовах виснажливого кровопролиття. Вибух війни засвідчив низький морально-політичний дух армії, підірваний насильницькою колективізацією, голодомором, масовими репресіями й терором власного народу сталінським керівництвом. Одним із наслідків цього були мільйони бійців і командирів Червоної армії, які в перші ж місяці війни опинилися в полоні, важкі поразки, мільйон радянських людей у лавах вермахту й поліції. Отож Сталіну довелося взяти на озброєння пропаганди давні національні традиції, згадати раніше затаврованих російських полководців, відновити в Червоній армії гвардію, колись ненависні погони. Щоб піднести морально-політичний дух армії і народу, довелося забути на якийсь час комуністичні постулати на зразок “релігія – опіум народу”, переглянути ставлення до релігії й церкви.

4 вересня 1943 р., уперше за останні 20 років, відбулася зустріч глави радянської держави Сталіна з ієрархами Руської Православної Церкви, які вижили після жахливих репресій, на чолі з митрополитом Сергієм. Цікаво, що між ними був так званий митрополит Київський і Галицький Николай (Б.Д.Ярушевич). Було узгоджено важливі рішення щодо підтримки церкви державою: про скликання Собору, відкриття храмів і духовних навчальних закладів, розширення прав і свобод релігійних громад, визволення з тюрем і концтаборів репресованих церковних

діячів. При Раднаркомі СРСР створено Раду в справах РПЦ. Головою Ради Сталін призначив полковника НКВС Г.Карпова. Таке ж посередництво між урядом держави й церкви для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань через деякий час утворено і в УРСР⁴². Безперечно, головною метою “релігійного відродження” в СРСР, започаткованого Сталіним у роки війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Комуністичний режим ніколи не допускав церкву до ідеологічної сфери суспільства, виховання радянських людей. Власне, він перетворив панівну Руську Православну Церкву в державну інституцію, зняв імперської політики.

У комуністичних зверхників Москви й Києва на цей час уже сформувалося специфічне ставлення до Української Греко-Католицької Церкви. Вона асоціювалася з “українським буржуазним націоналізмом”, оскільки ще з часів Унії залишалася носієм української національної ідеї, дійовим чинником формування свідомості західних українців. У київських і московських архівах зберігаються численні документи, зокрема доповідні записки, повідомлення, листи до Сталіна з церковних проблем. Серед них – чимало про діяльність УГКЦ. Москва вважала її колаборантом, аргументуючи це тим, що всі 32 делегатури дистрикту “Галичина” очолювали уніатські священники, що церква брала участь у формуванні української дивізії “Галичина” у складі вермахту, підтримувала контакти з німецькою адміністрацією, водночас допомагала “бандерівцям”⁴⁴. Як відомо, при Військовій управі дивізії “Галичина” діяв відділ духовної опіки. Його очолював віце-ректор Львівської духовної семінарії, професор Львівської богословської академії, доктор теології Василь Лаба, який підписувався в діловій документації як “референт душпастирства при Головній Бойовій Управі стрілецької дивізії “Галичина”⁴⁵.

За дорученням єпископа Григорія Хомишина на початку липня на площі в Станіславові майбутніх дивізійників благословив єпископ Іван Лятишевський, діяч Української національної обнови “Нова зоря” та її органу, і декілька священників. У квітні 1945 р. цей факт став підставою для арешту й численних допитів діяча “націоналістичних сил”, а відтак заслання в Джамбульську область Казахстану⁴⁶.

Протягом усього періоду нацистської окупації греко-католицькі священники не лише активно діяли на ниві культури й освіти, піклувалися духовним станом вірних але й допомагали українському рухові Опору в особі ОУН–УПА. Монастирі й церкви були духовною і матеріальною опорою повстанців і підпільників у їх боротьбі проти гітлерівського, згодом сталінського режимів. Виходячи із засад християнської моралі, митрополита консисторія заборонила духовенству брати участь у збройній боротьбі. Але воно, тісно пов’язане з народом, не стояло осторонь трагедії краю. Монастирі надавали допомогу пораненим бійцям УПА. У монастирі Чину студитів у с. Угневі Перемишлянського району на Львівщині діяв підпільний шпиталь для хворих повстанців⁴⁷. Душпастирську обслугу віруючих повстанців священники-капелани виконували за місцем бойових дій підрозділів УПА. Наприкінці війни, влітку 1944 р., до складу широкопредставницької Української Головної Визвольної Ради церква рекомендувала о. І.Гриньоха, члена Центрального проводу ОУН(б).

Підтримувалися контакти з повстанцями й українськими органами влади на сході України. Всеукраїнська Національна Рада (ств. 5 жовтня 1941 р. у Києві за

участю ОУН) намагалася гармонізувати й церковно-релігійне та національне життя⁴⁸. З цією метою сформовано Українську Церковну Раду, яка на початку 1942 р. ухвалила просити Шептицького стати Патріархом УАПЦ. Як відомо, відроджені автокефальні єпархії були вкрай бідні – і матеріально (бракувало церковного начиння. Богослужбних книг), і організаційно (не вистачало кадрів, навчальних закладів). Це прохання офіційно вручив митрополитові у квітні у Львові о. Й.Кладочний⁴⁹. Однак пропозицію не було прийнято. Він, згадує Кладочний, “сказав, що не має у него сили фізичної, щоби тепер їхати до Києва... Митрополит зачинає 78-й рік життя, є хворий і вже багато років прикутий до крісла, стояти не може зовсім, не володіє майже зовсім правою рукою. Час від часу і лівою не володіє, і підписує документи, беручи перо в уста...”. По друге, “Шептицький був тієї думки, що Патріарха треба вибирати з-перед самих автокефалістів. Якщо новообраний Патріарх підчиниться Папі, тоді Митрополит є готовий підчинитися владі новообраного Патріарха”. Водночас він не відмовлявся від допомоги автокефалістам, зауваживши, що “нез’єднані, які приймуть віру католицьку не відрікаються віри православної, але доповнюють її наукою церкви католицької, загальної соборної”⁵⁰.

Уже згаданий о. Йосиф Кладочний підтримував у Києві стосунки з головою Всеукраїнської Національної Ради М.Величківським, головою міста Києва проф. В.Багазієм, заступником голови Проводу Українських Націоналістів, археологом і поетом О.Ольжичем-Кандибою, українським діячем Кубанського краю 1917–1921 рр. С.Манчжулою. Спільно з Кладочним душпастирською діяльністю в столиці займався греко-католицький парох Юрій Процюк. У 1941–1942 рр. закладено греко-католицькі парохії для десятків тисяч галичан, що мешкали в Кам’янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці, Житомирі й навіть Чернігівщині⁵¹.

На жаль, керівництву церкви не вдалося порозумітися з командуванням Армії Крайової, бойовики якої завдали немало кривд окремим парохіям і патріотично налаштованим мирянам не тільки на Закерзонні й Волині, але й у Галичині. Як свідчить о. Роман Каспришин, навесні 1944 р. у монастирі Студійського уставу у Львові на Кайзервальді (нині – Шевченківський гай) аківці підклали на лаві гарну пачку з годинниковою міною, від вибуху якої одразу загинув брат Волянський, осліп брат Горбулінський, а невдовзі помер травмований третій монах. Цілком можливо, що це була помста польської боївки із сусідніх Кривчиць за відвідини монастиря представниками української поліції⁵².

Щоправда, церковне керівництво прагнуло порозумітися з відновленою радянською владою восени 1944 р. У жовтні важкохворий Андрей Шептицький надіслав відповідного листа до Ради у справах релігії при уряді СРСР. Але митрополит помер 1 листопада 1944 р. у розпалі діянь щодо збереження церкви в новій ситуації. Його величний похорон у Львові, на який, до речі, прибув М.Хрущов із вінком від Сталіна, перетворився в демонстрацію могутності Греко-Католицької Церкви в західному регіоні. Святоюрський митрополитий престол зайняв Йосиф Сліпий, який у грудні 1944 р. надіслав до Москви поважну делегацію греко-католицьких ієрархів на чолі з архимандритом Климентієм Шептицьким. Делегацію прийняла Рада у справах релігійних культів при уряді СРСР. Під час переговорів глава комісії передав послання митрополита до Сталіна, в якому, зокрема, зазначалося:

“Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і внаслідок цього у неї інші звичаї., життя, культура і релігія, а тому необхідно зміну роботи обережно”⁵³. В іншому посланні до уряду докладно обґрунтовувалося прохання не перешкоджати діяльності УГКЦ. Делегація передала також 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста. Після консультацій з Молотовим і Хрущовим голова Ради І.Полянський (полковник держбезпеки) від імені радянського керівництва заявив, що Українська католицька церква має рівні права з іншими конфесіями, які існують у СРСР, і може діяти в рамках існуючого законодавства. Зрозуміло, що про хід п’ятиденних переговорів (22–27 грудня) І.Полянський детально інформував Сталіна. Очевидно, “вождь народів” у зв’язку з війною не хотів вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ. Але, як слушно відзначав історик Іван Білас: “Його кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-католицької церкви, яка на противагу РПЦ насмілилася його застерігати, – мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і “переміни роботи обережно”. До того ж, церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому. До того ж, йому була притаманна відраза до України і українців”⁵⁴.

У ході наступу Радянської армії на Львівщині, у липні 1945 р., ОУН–УПА поширила листівку “Українці греко-католики” з попередженням: “Хай добре зягають собі всі зрадники і перевертні, що доки ще ми, українські повстанці, ходимо по світі, доти ми всіх сталінських агентів і вислужників, що допомагають більшовикам закладати ярмо на шию народам, провчатимемо нашим повстанським звичаєм, незалежно від того, хто це було”⁵⁵. Зрозуміло, що церковна ієрархія намагалася стримати масове кровопролиття в регіоні, що не подобалося окремим повстанським командирам.

За підтримку “буржуазного націоналізму” в 40–50-х роках лише зі Станіславівської єпархії близько 200 священників репресовано. “Своєю підтримкою як духовної особи та Службами Божими, – згадували селяни Сосулівки на Тернопільщині о. Миколу Когута, – він додає їм сили та впевненості в боротьбі з двома лютими ворогами – німецькими зайдами та більшовицькими окупантами”⁵⁶. Не залишали своїх вірних у цей важкий час і духовні владика, що передавали свої пастирські послання їм навіть із далекого сибірського заслання, прохаючи “держатися своєї батьківської віри, своєї рідної батьківської землі, своїх церков і своїх хат, своєї мови і божої правди”⁵⁷.

Зміна сталінського курсу щодо релігії в ході війни (1943 р.) визначала перехід влади від жорсткої конфронтації до більш гнучкої політики щодо церкви й віруючих. Причини переходу на рейки “партнерства” полягали не в спробах демократизувати режим, а в прагненні закамфлювати його репресивну сутність, підретушувати образ повоєнного “соціалістичного” суспільства в очах світової громадськості. Утім, у перші повоєнні роки чимало вірних і частина духовенства були репресовані. Характерно, що згідно із судовими вироками вони каралися не за душпастирську діяльність, а як “вороги народу”. Водночас духовенство й віруючі постійно перебували під наглядом органів держбезпеки, які прагнули перетворити “сепаратну” церкву на інструменти для зміцнення тоталітарного режиму в нових областях УРСР.

Відносно толерування радянською владою церкви тривало недовго: 1946 р. режим організував львівський “собор”, яким фактично загнав УГКЦ у підпілля, яке тривало до кінця 80-х років ХХ ст.⁵⁸. Примусова конфесійно-інституційна трансформація найбільшої церкви регіону була викликана не стільки воєнно-політичними обставинами, як аргументами стратегічного плану – необхідністю нейтралізації патріотично налаштованого священництва, яке не сприймало комуністичні суспільні ідеали й духовно підтримувало українських повстанців. Дане дослідження є спробою розглянути політичні трансформації УГКЦ у західному регіоні України та намаганням оцінити їхній вплив на різні сфери соціального життя.

Отже, на прикладі впливу УГКЦ на політичні процеси країни передвоєнного періоду та періоду гітлерівської окупації ми зробили висновок, що залежно від історико-політичної ситуації, етноконфесійних обставин у суспільстві і, відповідно, залежно від конкретних політичних процесів церква може розглядатися і як основний політичний суб’єкт. Головне, що при цьому необхідно врахувати: церква, як і будь-яка інша релігійна організація, може розглядатися як політичний суб’єкт тільки тоді, коли буде виконувати в політичній системі суспільства визначені політичні функції, взаємодіючи з іншими елементами системи.

Для обґрунтування статусу церкви як політичного інституту особливого значення набуває розгляд політичних функцій її в історичній ретроспективі, дослідження й опис процесу їхньої трансформації відповідно до динаміки розвитку й трансформації політичної системи суспільства взагалі.

¹ Дулуман Є.К., Закович М.М., Рибачук М.Ф., Яроцький П.Л. та ін. Релігієзнавство: Підручник / За ред. М.М.Заковича. – К.: Вища школа, 2000. – 350 с.; Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст) / За заг. ред. д-ра філос. наук, проф. А.Колодного і канд. філос. наук О.Сагана. – К., 2000. – 111 с.; Яроцький П. Релігійний плюралізм – основа свободи совісті // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). – К., 2000. – С.19–24.

² Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. – К.: ІПЕД НАН України, 2000. – 272 с.; Колодний А.М. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994. – 230 с.

³ Кульчицький С. Ні, то не був подарунок долі // Високий Замок. – 1999. – 18 серпня.

⁴ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – 152 с.

⁵ Реєнт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. – К.: Богдана, 1997. – С.94.

⁶ Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Львів, 1990. – С.43.

⁷ Макачук С.А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Л., 1983. – С.146–148; Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941) // Український історичний журнал. – 1993. – №2. – С.10.

⁸ Липинський В. Релігія і церква в історії України // Католицький щорічник (1996). – К.: Києво-Могилянська академія, 1996. – С.130.

⁹ Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939–1941) // 1939 рік в історичній долі України і українців. – Львів, 2001. – С.171.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДАУЛ), ф.684, оп.1, спр.85, арк.95.

- ¹¹ Реєнт О.П., Лисенко О.П. Названа праця. – С.95.
- ¹² Шептицький Андрей, митрополит. До духовенства // Львівські єпархіальні відомості. – 1939. – №9–10. – С.205.
- ¹³ Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941) // Київська церква. – 1999. – №5. – С.26.
- ¹⁴ ЦДІАУЛ, ф.684, оп.2, спр.92, арк.95.
- ¹⁵ Західна Україна під большевиками. IX. 1939 – VI.1941: Збірник / За ред. М.Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С.143.
- ¹⁶ Яновський М. Правда про Гошівський монастир // Нова зоря. – 1994. – Січень. – Ч.2.
- ¹⁷ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 рр.). – С.158.
- ¹⁸ ЦДІАУЛ, ф.201, оп.4, спр.2632, арк.18.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – Ф.358, оп.3, спр.12, арк.12–13.
- ²¹ Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002. – С.579; Галичина у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Івано-Франківськ, 2002. – С.18–32.
- ²² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. – Львів–Київ, 2001. – С.126.
- ²³ Церква і суспільне питання. – Львів, 1999. – Т.2. – Кн.2. – С.924.
- ²⁴ Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Галичина. – 2002. – №8. – С.108–115.
- ²⁵ Шептицький Андрей, митрополит. Як будувати рідну хату? // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865–1944). – 2-ге вид. / За редакцією Я.Ю.Заборовського. – Львів–Івано-Франківськ: Олір, 1995. – С.70–104.
- ²⁶ Береславський М.З. З історії Української греко-католицької церкви. – Львів, 1992. – С.30.
- ²⁷ Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1999. – С.169–173.
- ²⁸ Архів СБУ у Львівській області, спр. П-32693 (Сліпий Й.). – С.44–45.
- ²⁹ Потічний П. УПА та німецька адміністрація // Зустрічі. – 1991. – №2. – С.137–142.
- ³⁰ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941–1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // Ковчег. – Львів, 2000. – Ч.2. – С.224–269.
- ³¹ Гайова О. Митрополит Галицький. – С.103; Кравченко О. Велетень до Святоюрської гори. – Торонто, 1963. – С.103.
- ³² Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви... – С.172; Дітвора своєму опікунові // Рідна земля. – 1943. – Ч.35; Краківські вісті. – 1942. – Ч.146, 262; 1943. – Ч.4; Львівські архієпархіальні відомості. – 1942. – Ч.5. – С.93; Ч.6. – С.131.
- ³³ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній губернії” (1939–1941). – Львів: Наукова бібліотека ім. Стефаника, 1997. – С.166; Державний архів Львівської області, ф.3, оп.1, спр.71, арк.118.
- ³⁴ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – С.13.
- ³⁵ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній губернії” (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – С.16–28; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С.117; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – С.3–12; Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. – Париж–Львів, 1996. – 704 с.
- ³⁶ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – С.21.
- ³⁷ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній губернії” (1939–1944 рр.). – С.157.
- ³⁸ Слово Митрополита // Краківські вісті. – 1943. – Ч.179; Послання Всепреосв. Митрополита Кир. Андрея до Духовенства і вірних // Львівські архієпархіальні відомості. – 1943. – Ч.8/9. – С.109–110.
- ³⁹ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній губернії”. – С.164–165; Львівські архієпархіальні відомості. – 1942. – Ч.12. – С.205–208; 1943. – №6/7. – С.85–88; Ч.8–9; С.109–110.

- ⁴⁰ Львівські архієпархіальні відомості. – 1944. – Ч.1/3. – С.3.
- ⁴¹ Логос. – 1995. – Т.4. – Кн.3. – С.135–147.
- ⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.23, спр.45, арк.16.
- ⁴³ Русская православная церковь стала на правильный путь / Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г.Карпова И.В.Сталину 1943–1946 гг. // Исторический Архив. – 1994. – Т.3. – С.139–148.
- ⁴⁴ Про душпастирство капеланів у дивізії “Галичина” детальніше див.: Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2001. – С.118–127. Ми не погоджуємося з автором книги у тому, що митрополит Шептицький вітав формування цієї дивізії; він лише надав капеланів для проведення богослужінь серед українського вояцтва.
- ⁴⁵ Там само. – С.44–45.
- ⁴⁶ На прохання церковних властей 1993 р. Служба безпеки України надала справу № 3526 (том 2) єпископа Кир Івана Лятишевського для публікації. Див.: Соколовський О. Слуга Божий Єпископ Кир Іван Лятишевський: хронологія останніх років земних скитань // Нова зоря. – 1993. – Вересень. – Ч.33–34.
- ⁴⁷ Державний архів Львівської області, ф.3, оп.1, спр.436, арк.148.
- ⁴⁸ На зов Києва. – С.175; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху... – С.20–22.
- ⁴⁹ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. – С.167–168.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. – С.168–170.
- ⁵² Каспришин Р. Іродів ніколи не бракувало // Місіонар. – 2001. – №2. – С.57.
- ⁵³ Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству: государственно церковные отношения в истории советского общества // На пути к свободе совести. – М., 1991. – С.64.
- ⁵⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – К.: Либідь–Військо України, 1994. – Кн.1. – С.310.
- ⁵⁵ Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С.72–75.
- ⁵⁶ Погорілець Я. Отець Когут – священик наших партизанів // Тернопілля-97. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С.125.
- ⁵⁷ Сергійчук В. Нескорена церква. – С.27.
- ⁵⁸ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – К., 1998. – С.245–363; Ковчег. – Львів, 2002. – Ч.2. – С.165–188.

Олександр МАРУЩЕНКО

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ*

Досліджуючи причини й перебіг українсько-польського конфлікту 1943 р., вітчизняні вчені зосереджують свою увагу також і на соціальних факторах протистояння, які, за оцінками Ю.Киричука, В.Литвина, науковців із робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, були не менш вибуховими й напруженими, ніж релігійні й національні і штучно створювалися відповідною національною політикою всіх урядів Другої Речіпосполитої¹. На думку Ю.Киричука, роль міни уповільненої дії на Волині відіграло співвідношення земельної власності і належність більшої частини земельних угідь ще з довоєнних часів польським колоністам-осадникам². Тому, зазначає Ю.Киричук, українське населення Волині схвально зустріло декрет УПА від 15 серпня 1943 р. про їх перехід у володіння українських господарств³, що, як стверджує польський дослідник З.Ковалевський, було сильним стимулом для розправ українського селянства з польським населенням⁴.

В аграрній, земельній політиці керівництва ОУН(б) і командування УПА, розподілі відібраної в поляків землі серед українських селян бачить джерело міцної підтримки ними загонів УПА і відомий дослідник проблеми І.Льюшин⁵. Він упевнений, що саме підтримка УПА озброєним косами, вилами, сокирами та ножами цивільним населенням, яке прагнуло скористатися ситуацією й відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям також майно та землю, і надала волинським подіям особливо кривавого характеру⁶. На його думку, антипольські виступи українських селян на Волині треба було лише зніціювати, а в подальшому українська цивільна людність, можливо, тільки за підтримки кількох озброєних представників УПА, проводила їх самостійно⁷. Отже, підсумовує Я.Ісаєвич, участь місцевого населення, зумовлена соціальними конфліктами, надавала українсько-польському протистоянню рис нещадної селянської війни, яку в основному спровокували ті, хто зробив волинських поляків заручниками плану відновлення на українських землях влади Польщі⁸.

Одночасно слід зважати і на позиції Я.Грицака, який застерігає від зведення волинської справи лише до “боротьби за землю”, але переконаний і в неможливості ігнорування ролі соціальної стихії⁹, а також А.Портнова, що наголошує на гострому сприйнятті волинянами національних відмінностей у соціальних категоріях як наслідку цивілізаційної відсталості тогочасної Волині, що позначилася на методах селянської війни, завжди найкривавішої та найжорстокішої¹⁰. Реагуючи на висловлені в сучасній історіографії погляди про стихійність волинських подій (селянська жакерія), “стихію ірраціональної ескалації насильств” або істотну роль їх підготовки й організації, Я.Ісаєвич припускає дію обох факторів¹¹, що свідчить про складність і багатокомпонентність ситуації, яка склалася на Волині¹².

У контексті дослідження волинських подій 1943 р. сучасні вітчизняні історики чільне місце приділяють позиції ОУН(б) та УПА в питанні про українсько-польські взаємини, аналізують відповідні програмні документи, зокрема ухвали й постанови II і III Конференцій ОУН(б) (квітень 1942 р., лютий 1943 р.), III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), липневу (1943 р.) відозву ОУН(б) до поляків, у якій переконливо обґрунтовано життєву необхідність об'єднання зусиль українського й польського народів у боротьбі за незалежну Україну і Польщу як визначальну передумову стабілізації міжнародних відносин у повоєнній Європі¹³, розкривають спроби керівництва українського національно-визвольного руху, зокрема шляхом переговорів, порозумітися з польським військово-політичним проводом і підпіллям задля припинення міжнародної ворожнечі¹⁴.

У працях більшості українських авторів наголошується на незацікавленості УПА у відкритті одночасно з антинімецьким і антирадянським ще й третього фронту – проти АК і загалом польського підпілля, аналізуються зусилля з метою уникнення загострення українсько-польських стосунків і створення союзу українських і польських формувань у боротьбі проти двох тоталітарних держав – Німеччини та СРСР на, здавалось би, прийнятній для обох народів платформі відновлення незалежності України та Польщі в їх етнографічних кордонах¹⁵.

Як зауважує І.Льюшин, переговори між представниками двох воюючих армій загалом зводилися до того, що польська сторона не вірила в непричетність проводу ОУН(б) до масових убивств поляків і вимагала від останньої публічного їх засудження, тоді як українська сторона наполягала на тому, що ОУН не несе відповідальності за антипольський терор, що він виник довільно і з вини самих поляків¹⁶. Крім того, продовжує І.Льюшин, польські учасники зустрічей, дотримуючись вказівок свого уряду взаємодіяти з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців спільно боротися проти останньої¹⁷. Аналізуючи можливі перспективи та результати переговорів, урахувавши безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду й керівництва ОУН(б) у роки війни щодо поступок на користь один одному в територіальному питанні, а також історичний досвід, який свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися земель, які вони з тієї чи іншої підстави вважали своїми, І.Льюшин висловлює сумніви в існуванні у польської й української сторін реального шансу дійти згоди, налагодити співпрацю та уникнути або принаймні припинити кровопролиття¹⁸.

У свою чергу Ю.Сливка, коментуючи хід українсько-польських переговорів, які відбувалися 8–10 березня 1944 р. у Львові з метою пошуків шляхів примирення, з жалем констатує, що вони істотно не вплинули на пом'якшення збройної конфронтації між двома народами, унаслідок чого продовжували зростати тисячі жертв з обох боків¹⁹.

Найбільш типовим для сучасної української історіографії поглядом на цей аспект проблеми продовжує залишатися, на нашу думку, висновок, зроблений у 1998 р. на семінарі українських і польських істориків: “Переговори між представниками польського та українського підпілля, які відбувалися у 1942–1944 рр., не привели до військового і політичного порозуміння. Причиною цього були висхідні політичні платформи обох сторін, їх неготовність до взаємного компромісу. З польської сторони

*Продовження. Початок див.: Галичина. – 2003. – №9. – С.112–126; Галичина. – 2004. – №10. – С.122–134.

виявлялась недооцінка українських незалежницьких стремлінь, які спиралась на високу організацію і національну свідомість українського населення західноукраїнських земель... Українська ж сторона безкомпромісно виступала за власну державу на західноукраїнських землях, що суперечило тогочасним польським державним інтересам”²⁰. На наш погляд, цей висновок буде неповним без наступної важливої констатації Л.Зашкільняка: “Певну частку відповідальності за невдачу зближення польського і українського визвольних рухів повинні нести радикальні керівники українського підпілля, які протягом війни проявили забагато коливань і непослідовності у виборі союзників, результатом чого була майже повна ізоляція українських самостійницьких зусиль на міжнародній арені”²¹.

Під іншим, дещо оптимістичнішим кутом зору осмислював цю проблему Ю.Киричук. На його думку, незважаючи на складну історичну традицію міжвоєнної, що навіть у нових військово-політичних реаліях Другої світової війни значно обмежувала можливості польсько-українських контактів, програмувала низький коефіцієнт корисної дії спроб українсько-польського порозуміння; попри локальний, тактичний характер заяв і контактів у польсько-українському питанні, які істотно не вплинули на загальну сутність українсько-польських відносин; з огляду на воєнну співпрацю АК із Радянською армією в боях проти німецьких військ за Львів, “деполонізацію” Волині й Галичини, усе ж таки окремі спроби польсько-українського порозуміння свідчили про наявність серед польських та українських політиків прагматичної, тверезомислячої течії, яка реально враховувала конкретні обставини й розуміла, що незалежність Польщі неможлива без самостійної України й успіх у боротьбі проти комунізму нереальний без польсько-української єдності²². З погляду історичної перспективи, підсумовував Ю.Киричук, спроби українсько-польського порозуміння в часи Другої світової війни яскраво продемонстрували можливість того, що польський і український народи, незважаючи на важку минувшину, можуть і повинні жити в дружбі й злагоді²³.

У сучасній вітчизняній історіографії висвітлено і питання про причини початку протипольської акції та її особливо жорстокого характеру саме на Волині, де становище українців було найбільш несприятливим, а не в Галичині, де український націоналізм був набагато сильнішим²⁴. До них науковцями віднесені, зокрема, надзвичайно напружена військово-політична ситуація, що склалася з початку 1943 р. на ділянці Холмщина – Волинь – Східна Галичина і зумовлювалася, по-перше, співвідношенням збройних сил, які боролися за домінування в цьому важливому стратегічному регіоні (УПА, АК, радянські партизанські загони, значні тилові частини вермахту), а по-друге, відчутними змінами у співвідношенні сил між фашистською й антигітлерівською коаліціями воюючих держав на користь останньої; плани польського еміграційного уряду та керівництва АК здійснити повстання і встановити свою владу в згаданому районі й поставити СРСР перед доконаним фактом відновлення східних кордонів Польщі, відповідна подальша спішна концентрація АК у цьому регіоні. формування в червні 1943 р. із дозволу німецьких окупаційних властей польської гранатової міліції та її використання в боротьбі з українським підпіллям, прагнення УПА забезпечити за собою Волинь як партизанський край із недостатньо значною, як у Галичині, а значить більш придатною для знищення польською присутністю²⁵.

Важливий аспект українсько-польських відносин 40-х рр. ХХ ст. розглядають О.Лисенко і Т.Вронська, аналізуючи їх у контексті феноменів насильства,

терору й тероризму, коли засобом досягнення політичної мети стали масові вбивства цивільного населення на національному та конфесійному ґрунті²⁶. На думку авторів, українсько-польське протистояння цього часу характеризують дії терористичної спрямованості з обох боків, а риси, ознаки тероризму виразно проступають у діях польських, українських і радянських партизанів та підпільників у випадках їх протистояння один одному²⁷.

У контексті дискусій і полеміки про суть і характер волинських подій виникає питання їх загальної оцінки. На думку І.Льюшина, у сучасній вітчизняній історіографії сформувалося два погляди на волинську трагедію. Одна частина істориків беззастережно виправдовує дії українців у той складний період, мовляв, жодних злочинів не було, а була національно-визвольна боротьба поневоленого народу на своїй землі проти польських окупантів за свободу й незалежність своєї нації і Батьківщини²⁸, “нормальна боротьба обох народів за існування, у якій сильніший – господар – перемагав слабшого, на той час загарбника”, а “акція витискування поляків за Буг і фізична ліквідація впертих проводилась на захист прав господаря цих земель – українського народу”, і була справедливою та неминучою²⁹. Інша, до якої історик відносить і себе, визнає беззаперечне право УПА до боротьби за незалежну Україну, але вважає, що засоби, форми й методи її ведення, включаючи застосований ОУН(б) проти місцевого цивільного польського населення принцип колективної відповідальності, жодною мірою не можуть бути виправдані, суперечили всім нормам ведення військових дій, міжнародно-правовим документам про можливі форми проведення військової діяльності, і українство мусить їх засудити³⁰. Він переконаний в обумовленості надзвичайної жорстокості цього конфлікту як взаємною національною ненавистю, що накопичувалася у свідомості українців і поляків протягом століть, так і радикальністю заходів, ужитих ОУН(б)-УПА у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях зі змішаним населенням³¹. У цьому зв’язку наведемо найбільш характерні погляди й думки вітчизняних науковців.

На думку А.Кентія, “протипольський” фронт УПА в 1943 – 1944 рр., хоч і не вважався головним, але українсько-польське протиборство на ньому, жертвою чого стало цивільне населення, носило запеклий і безкомпромісний характер і набуло жорстоких форм³². С.Макарчук переконаний, що втрати українського цивільного населення внаслідок діяльності польських військово-політичних структур на західноукраїнських землях не дають, однак, підстав позитивно оцінювати політику й дії щодо цивільного населення українських організацій та бойових підрозділів³³.

Я.Дашкевич не має сумніву в необхідності суворого й беззастережного засудження українського терору 1942 – 1944 рр., що не був українським державним терором, бо української держави не було, стосовно польського населення Західної України, навіть якщо його виправдовувати ідеями помсти за польські кривди, провокаціями німецької та російської сторін, співпрацею АК із комуністичною Росією, злочинами цієї ж АК і польського за своїм складом гітлерівського кріпо, нападами польських сіл на українські, винищенням української інтелігенції Холмщини і т.д.³⁴ Я.Дашкевич упевнений, що жорстокості волинських подій з українського боку можуть мати пояснення, але не можуть мати виправдання, як не можуть мати виправдання й жорстокості з польського боку³⁵. Емоційно висловлюється з цього

приводу М.Попович: “Можна історично обґрунтовувати ненависть і бажання помститися, але не можна ані виправдати, ані... пояснити жахи масових убивств. Це стосується... і тих партизан Армії Крайової, які на знак помсти чи із задоволення ненависті вбивали українських дітей”³⁶. Немає такої ідеї і такої історичної образи, підсумовує М.Попович, яка змусила б людину холодно кровно зарізати свого ближнього³⁷. Ю.Сливка засуджує реалізацію польською та українською сторонами своєї мети будь-якими методами, керуючись сумнозвісним принципом “мета виправдовує засоби”³⁸. Як констатує в цьому зв’язку В.Трофимович, аківці вирізали беззахисне населення українських сіл на Холмщині, оунівці знищували польські села на Волині, винищуючи людей за одну лише національну приналежність, проливаючи невинну кров і поповнюючи число ганебних вчинків, що поглиблювали ворожнечу між двома народами³⁹ і, додамо, виявляли цілковиту відсутність політичної та державно-політичної мудрості (Я.Дашкевич)⁴⁰, невисоку морально-політичну свідомість як українського, так і польського політичних проводів (В.Кучер, П.Чернега)⁴¹. Наведемо, насамкінець, погляди В.Литвина про те, що волинська різанина – це злочин, у ході якого від рук озброєних українців загинули десятки тисяч цивільних жителів польських сіл⁴², а також Я.Грицака, для якого антипольська акція була важливою умовою становлення УПА, її “хрещенням у крові”, а за нормами міжнародного права – воєнним злочином⁴³.

Українська полеміка навколо оцінок волинських подій обумовлює наш закономірний і природний інтерес до позиції в цьому питанні польської сторони. Як констатує Т.Ольшанський, серед польських авторів поширеною є кваліфікація антипольської операції УПА як злочину проти людства⁴⁴. Не погоджуючись із цією позицією, він стверджує, що українська “деполонізація”, маючи злочинний характер, не мала характеру злочину проти людства; її метою було вигнання, а не винищення польського населення, і вона не була таким злочином проти людства, як дії Німеччини, спрямовані на цілковите знищення євреїв, циган, частково слов’янських народів⁴⁵.

Об’єктивною в цьому контексті уявляється і позиція іншого польського дослідника З.Ковалевського, який відзначає, що симетрія позицій “польський імперіалізм – український інтегральний націоналізм” не може приховати глибокої історичної асиметрії визвольного руху польського народу, що історично належав до пануючих над українцями, і визвольного руху уярмленого українського народу⁴⁶. Ми не повинні забувати, наголошує З.Ковалевський, що одна сторона намагалася зберегти панування, а інша – його знищити. Якщо визвольний рух гнобленого народу допускає злочин проти пануючого народу, то причиною є сам гніт, а не бажання визволитися з-під нього⁴⁷.

Аналіз українсько-польської конфронтації 1942–1944 рр. дав підстави деяким українським ученим для доволі категоричних висновків і узагальнень. Зокрема, тернопільська дослідниця Г.Стародубець стверджує, що жорстокість терористичних антипольських акцій великою мірою заретушовує собою ознаки визвольного характеру боротьби з боку українців⁴⁸. М.Попович упевнений, що кривава розправа з мирним польським населенням у 1943–1944 рр. зайвий раз свідчить про близьку спорідненість ОУН(б) із політичними формаціями фашистського типу⁴⁹. А тривале дослідження цієї проблеми І.Льюшиним зумовило такий його висновок: серед численних помилок (якщо не сказати, злочинів), яких припустилися представники

ОУН і УПА, деполонізація західноукраїнських земель, тобто спроба повернути їх собі шляхом насильного усунення з них тих, хто цьому заважав, була чи не найбільшою⁵⁰. На його думку, давати юридичну оцінку характеру дій ворогуючих сторін відповідно до діючих у ті часи міжнародних правових норм не є справою істориків, а відтак наша оцінка може бути тільки моральною⁵¹. І.Льюшин переконаний: ніякою провиною винних у роздмухуванні національного конфлікту чи то українських, чи то польських політичних провідників не можна пояснити і виправдати трагедії мирного цивільного населення, яке безвинно постраждало від його наслідків⁵².

Такий погляд перегукується з позицією відомих істориків української діаспори (І.Лисяк-Рудницький, Б.Осадчук, Я.Пеленський, О.Пріцак, Р.Шпорлюк та ін.), яких об’єднує критичне ставлення до комунізму і крайнього українського націоналізму і які ініціювали обґрунтування національного сумління українців у взаєминах з іншими народами, у тому числі й поляками⁵³. Учені діаспори теж уважали, що в історії ОУН(б) і УПА волинська трагедія – це важка темна пляма, яку не можна було ані виправдати, ані пояснити⁵⁴. На думку Р.Шпорлюка, українське суспільство мусить відважитися на засудження злочинів власних синів під час війни⁵⁵. Не відрадним був би стан, продовжує він, коли б український народ ухилився від моральної відповідальності за злочини, які скоїли його представники під час війни⁵⁶. А констатація Ф.Сисином убивств обома підпільними арміями, УПА й АК, людей із ворожого табору, включно з цивільним населенням, привела науковця до висновку, що вигублювання поляків на Волині повинно боліти кожному українцеві⁵⁷. У цьому зв’язку погодимося із застереженнями Я.Ісаєвича на адресу тих вітчизняних істориків, які вважають про “своїх” писати лише приємні речі⁵⁸, та Ю.Шаповала, що рекомендує утримуватися від псевдопатріотичного, антипольського ригоризму в оцінках волинських подій⁵⁹; відзначимо думку І.Льюшина про те, що не всі українські історики готові вести відвертий діалог про важкі питання українсько-польських взаємин періоду війни, визнати частину відповідальності української сторони за кривавий міжнаціональний конфлікт, наче й досі боючись всієї правди про ті події⁶⁰, і підтримаємо позицію Я.Грицака, висловлену ним у важливій, концептуальній статті “Тези до дискусії про УПА”. “Якщо я, – розмірковує Я.Грицак, – відчуваю гордість за найкращі злети спільноти, до якої емоційно прив’язаний, то не маю права відмовлятися від сорому за негідні її вчинки. Інакше моя позиція вибіркова та несправедлива. Таке саме правило має діяти щодо оцінки діяльності УПА: якщо я поділяю захоплення нею та виводжу себе – принаймні почасти – з її традиції, то мушу визнавати її окремі прорахунки й навіть злочинний характер рішень її певної частини, як-от у випадку з антипольською акцією на Волині”⁶¹.

У цьому зв’язку не можна обминути і слушного погляду сучасного українського дослідника С.Біленького, який закликає істориків при аналізі розглядуваних подій дотримуватися наукової чесності й при наявності достовірних джерел про організаційну роль деяких провідників УПА в різанині поляків на Волині 1943 року визнати це під загрозою втрати своєї наукової і суто людської репутації⁶². Отже, можна констатувати, що проблема визнання національної вини й покути нині взагалі вперше постає на повен зріст в українській історіографії⁶³.

У сучасній українській історіографії не залишилося поза увагою і питання про результати та доцільність українсько-польського протистояння в роки Другої

світової війни, зокрема на Волині. Як зауважує І.Ільюшин, українсько-польський конфлікт за західноукраїнські території не міг не мати трагічних наслідків для місцевого цивільного населення, адже його більшість, і українці, і поляки, небезпідставно вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину, Надсяння своїми родинними землями, придбаними завдяки важкій праці багатьох поколінь⁶⁴. З цієї причини, продовжує І.Ільюшин, вони були безпосередньо зацікавлені в перемозі однієї з ворогуючих сторін – УПА чи АК і зрештою дали втягнути себе в конфлікт⁶⁵. У свою чергу Л.Зашкільняк наголошує на відсутності в тих умовах найменших реальних шансів на розумний компроміс між учасниками протистояння, а тому й неunikний українсько-польський конфлікт на західноукраїнських землях набув великого розмаху і жорстких форм з обох сторін⁶⁶.

На думку А.Кентія, у політико-стратегічному плані здобутки на “протипольському” фронті УПА в 1943 – 1944 рр. виявилися, у цілому, незначними, оскільки польська меншина з метою самооборони у своїй більшості схилилася до співпраці з ворогами ОУН-УПА, що призводило до виснаження й послаблення сил українських повстанців⁶⁷. І.Ільюшин переконаний у непотрібності для українців і поляків зіткнення за західноукраїнські землі, оскільки користь від цього мала лише третя сторона – Німеччина та СРСР, які прагнули до забезпечення власного панування на окупованих територіях Західної України і були зацікавлені в розпалюванні ворожнечі між тими українськими й польськими незалежницькими організаціями, які цьому протидіяли⁶⁸. Ю.Сливка наголошує на величезних людських і матеріальних жертвах обох народів, обезкровленні й ослабленні їх сил у боротьбі проти справжніх ворогів своєї державної незалежності як кінцевому результаті польсько-українського збройного протистояння⁶⁹. Л.Зашкільняк слушно підсумовує, що антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри й ненависті; що українсько-польський територіальний конфлікт за Волинь і Галичину був радикальним чином розв’язаний керівниками країн антигітлерівської коаліції під диктовку Сталіна, який встановив не тільки кордон по “лінії Керзона”, а й контроль над повоєнною Польщею, що було типовим прикладом політики “доконаних фактів”⁷⁰. Важко не піддатися враженню, зауважує Л.Зашкільняк, що радикальне, силове, диктаторське “розв’язання” українсько-польських суперечок за Західну Україну було єдино можливим рішенням, здатним припинити застарілий конфлікт⁷¹. Я.Грицак також переконаний, що вирішальну роль в етнічному вичищенні Волині й Галичини від поляків відіграли не дії УПА, а рішення Сталіна та його домовленості із союзниками в Ялті⁷². Під цим кутом зору людські жертви, спричинені польсько-українською боротьбою, нині видаються даремними (В.Косик)⁷³, самі події 1943 – 1944 рр. – безглуздими (Я.Грицак, Я.Дашкевич)⁷⁴, дії обох сторін українсько-польського протистояння – фатально помилковими (Я.Ісаєвич)⁷⁵, а конфлікт сам по собі викликає осуд (В.Косик)⁷⁶.

(Закінчення в наступному номері).

¹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С.127–128; Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.253; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С.26.

² Киричук Ю. Назв. праця. – С.128.

³ Там само.

⁴ Ковалевський З.М. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С.296.

⁵ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К., 2005. – С.243.

⁶ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. – С.243; Його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С.61.

⁷ Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – С.182.; Його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С.61.

⁸ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. // У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк, 2003. – С.16; Його ж. Холмсько-волинська трагедія. її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. ... – С.38.

⁹ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. – 2003. – Ч.7–8 (69–70). – С.14.

¹⁰ Портнов А. Почути Іншого // Там само. – С.9.

¹¹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С.35, 36, 37, 38.

¹² Зярянюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. ... – С.265.

¹³ Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – С.33.

¹⁴ В’ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С.127–137; Киричук Ю. Військово-політичні контакти українських та польських антикомуністичних сил під час Другої світової війни // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Збірник наукових праць. – Львів, 2003. – №5–6. – С.319–334; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни... – С.33–42; Його ж. УПА і українсько-польське протистояння // У пошуках правди. – С.261–282; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2004. – Ч.11. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – С.142–157; Український визвольний рух. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С.108–126.

¹⁵ Сливка Ю. УПА й українсько-польське протистояння // У пошуках правди. – С.273–274.

¹⁶ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. – С.291.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.295.

¹⁹ Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни... – С.42.

²⁰ Протокол узгоджень і розбіжностей, занотованих в ході роботи IV Міжнародного наукового семінару “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава (8–10 квітня 1998 р.) // Україна-Польща. важкі питання. – Варшава, 1999. – Т.4: Матеріали IV міжнародного наукового семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 8–10 квітня 1998 року). – С.314.

²¹ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. ... – С.202.

²² Киричук Ю. Військово-політичні контакти українських та польських антикомуністичних сил під час Другої світової війни. – С.320, 331, 333.

²³ Там само. – С.333.

²⁴ Зярянюк А. Назв. праця. – С.281.

²⁵ Зярянюк А. Назв. праця. – С.281; Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Ч.11. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – С.150–151.

²⁶ Лисенко О.С., Вронська Т.В. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА // Політичний герор і героризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С.597.

²⁷ Там само. – С.597, 598.

²⁸ Олексіук Б. Діалог без упереджень // Українське слово. – 2003. – Ч.19. – 8–14 травня. – С.5.

²⁹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – К., 2005. – Т.2. – С.17.

³⁰ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. – С.294–295; Його ж. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С.250–251; Його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С.134; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С.198.

³¹ Ільюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С.133–134; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – С.197.

³² Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941–літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С.90.

³³ Макаруч С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. ... – С.248.

³⁴ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Його ж. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С.130, 131.

³⁵ Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла” // “Т”: Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – Ч.10. – С.62–63.

³⁶ Попович М. Волинь: наше і не наше горе // Критика. – 2003. – Число 67. – С.2.

³⁷ Там само.

- ¹⁸ Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни... – С. 6.
- ¹⁹ Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). – Львів, 1995. – С. 76–77. Його ж. Українське питання у міжнародній політиці у роки другої світової війни // Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. – Львів, 1997. – С. 145.
- ⁴⁰ Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла”. – С. 65.
- ⁴¹ Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 183.
- ⁴² Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С. 97.
- ⁴³ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Його ж. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – Львів, 2004. – С. 104.
- ⁴⁴ Ольшанський Т.А. Польсько-український конфлікт 1943–1947 // “Г”. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 49.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Ковалевський З. М. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії. – С. 332.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Стародубець Г.М. ОУН(б) у українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – С. 115.
- ⁴⁹ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 502.
- ⁵⁰ Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 180.
- ⁵¹ Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 111; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – С. 176.
- ⁵² Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 111–112; Його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – С. 176.
- ⁵³ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА. – С. 129, 130.
- ⁵⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – С. 25.
- ⁵⁵ Розмови про братів. З проф. Романом Шпорлюком // Зустрічі. – 1990. – №1–2. – С. 75.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Розмови про братів. З проф. Франком Сисиним // Там само. – С. 83.
- ⁵⁸ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія. її передумови, перебіг, наслідки. – С. 53.
- ⁵⁹ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: Роздуми над нововіднайденними документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Війни і мир, або “Українці-поляки: брати / вороги, сусіди...”. – К., 2004. – С. 300.
- ⁶⁰ Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 93.
- ⁶¹ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА. – С. 111.
- ⁶² Біленький С. Минув як утеча від сучасного // Критика. – 2005. – Ч. 5 (91). – Травень. – С. 16.
- ⁶³ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 8, 9; Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “Г”. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 118.
- ⁶⁴ Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 134.
- ⁶⁵ Там само. – С. 134, 135.
- ⁶⁶ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках. – С. 200.
- ⁶⁷ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 90.
- ⁶⁸ Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 135.
- ⁶⁹ Сливка Ю. У пошуках історичної правди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Ч. 11. Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. – С. 7.
- ⁷⁰ Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942–1943 рр. // У пошуках правди. – С. 417; Його ж. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 80; Його ж. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках. – С. 193.
- ⁷¹ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках. – С. 200.
- ⁷² Грицак Я. Тези до дискусії про УПА. – С. 104.
- ⁷³ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944) // Український визвольний рух. – Зшит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 107.
- ⁷⁴ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА. – С. 104; Дашкевич Ярослав. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 67.
- ⁷⁵ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С. 45, 46.
- ⁷⁶ Косик В. Назв. праця. – С. 94.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

ЛАТВІЙЦІ І ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ В 1943–1945 рр.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Однією з найскладніших проблем в історії Другої світової війни є тема військової співпраці з Третім Рейхом вихідців з окупованих ним країн Європи в 1941–1945 рр., що давно вийшла поза межі суто наукових дискусій. Наявність контроверсійних оцінок неминуче загрожує дослідникам бути обвинуваченими у свідомій компрометації чи відповідно апологетизації цього явища. Сьогодні дослідники не в стані дати вичерпні відповіді на всі актуальні питання, особливу складність чого зумовлюють доволі часті підходи до його оцінок із національної перспективи авторів. У даній статті хотілося б звернути увагу на латвійців, відсоток яких у німецьких військах був чисельно найбільшим порівняно з іншими народами Балтії, і галицьких українців, яких було значно більше в Збройних силах Німеччини порівняно з вихідцями з інших регіонів України.

Метою даної статті є порівняльний аналіз доль латвійців та галицьких українців на німецькій військовій службі на прикладі дивізій “Ваффен-СС”, а також контроверсійних мотивів та оцінок їх співпраці з Третім Рейхом. У дослідженні звернуто увагу на подібностях у причинах творення та використанні українського та латвійських з’єднань, що боролися проти СРСР на боці Вермахту на останній стадії Другої світової війни.

Проблема не була предметом наукових досліджень у СРСР через її заполітизованість. Наприклад, в останні роки існування Радянського Союзу в російськомовній пресі лунали особливо гострі звинувачення у фашизмі й неонацизмі тих латвійців, які співпрацювали з Третім Рейхом у військовій сфері¹. Тільки після розпаду СРСР дослідники країн Балтії зробили свій крок уперед у вивченні історії їх власних національних збройних формувань на боці німецьких військ, певний поштовх чому дало офіційне визнання парламентарями Латвії та Естонії в 1990-х рр. представниками воюючої сторони ветеранів балтійських дивізій військ СС та інших формувань, що діяли на боці Німеччини в 1941–1945 рр. Наприклад, у 1999 р. Карліс Кангеріс опублікував статтю, в якій навів невідомі факти й висвітлив маловідомі доти аспекти цього питання². Ульдіс Недурге навів порівняльну статистику чисельності латвійців у Збройних силах Німеччини й СРСР³. Тему досліджували також латвійські автори на еміграції⁴. Разом із тим у міжнародній науковій дискусії характер полеміки продовжують мати оцінки дій балтійських формувань військ СС з урахуванням кримінального аспекту колаборації (злочинної співпраці) латвійців із нацистськими поліційними структурами, зокрема в контексті фактів участі латвійців в антиєврейських акціях; особливо чітко це проглядається в розбіжностях при трактуванні проблеми балтійськими й російськими дослідниками⁵. Певною мірою під впливом поширених у радянській публіцистиці фактів у працях деяких зарубіжних дослідників поширилися міфи про участь цих формувань у воєнних злочинах проти цивільного населення. Німецька дослідниця Ева-Кларіта Онкен, наприклад, дослідила доволі гостру й актуальну проблему співпраці латвійців з окупаційними установами в

контексті нацистського переслідування й винищення євреїв упродовж окупації Латвії націонал-соціалістичною Німеччиною⁶.

На відміну від відносно достатньої розробки в Латвії проблеми служби латвійців у німецьких військах, в Україні стан вивчення долі українців, які воювали на боці Вермахту, досліджено недостатньо й за існування Радянського Союзу деякі факти на цю тему можна було знайти виключно в публіцистиці⁷. Після розпаду СРСР вітчизняні науковці, за винятком окремих статей або згадок у книгах з інших проблем періоду Другої світової війни, не вдавалися до вивчення теми, спроби чого робили окремі зарубіжні вчені⁸. Наприклад, історію української дивізії військ СС ґрунтовно дослідили автори українського походження Омелян Логуш і професор Тарас Гунчак у США та Майкл Мельник у Великобританії⁹.

Попри наявність значної літератури з історії окремих іноземних збройних формувань німецьких військ відчувається брак компаративних досліджень, які дозволили б установити певні спільні тенденції в політиці націонал-соціалістичної Німеччини щодо творення й використання таких формувань зі східноєвропейців у контексті воєнних подій та нацистської окупаційної політики на захоплених східних територіях. Зокрема, досі в історіографії не було здійснено спроб навіть загального зіставлення досвіду військового використання латвійців чи українців-галичан у німецькій воєнній політиці. У даній статті хотілося б зробити окрему загальну порівняльну характеристику цієї політики й коротко зупинитися на статусі та порівняльній характеристиці історії суто фронтових латвійських та української за вояцьким складом дивізій військ СС. Метою цієї публікації є спроба концептуально осмислити місце згаданих формувань в історії з історичної перспективи.

Одні дослідники з Латвії та Галичини трактують боротьбу своїх співвітчизників на боці Вермахту проти СРСР як продовження визвольних змагань своїх народів від Першої світової війни. Водночас деякі західні історики вважають військову службу українців та латвійців на боці Німеччини формою злочинного співробітництва (колабораціонізму) з Третім Рейхом, елемент чого полягав у співпраці з нацистськими окупаційними органами влади. Проте це співробітництво було викликане злочинною політикою СРСР у Латвії та Західній Україні в 1940–1941 рр. й корінилося в її соціально-психологічних наслідках та аспіраціях латвійців і галицьких українців відновити втрачену державну незалежність відповідно Латвії та України. Підходи латвійських і деяких українських істориків з оцінок цього явища перегукувалися або були концептуально близькими чи спорідненими в сенсі зумовленості цієї військової співпраці сталінським режимом, що був не менш злочинним від гітлерівського. Наприклад, у 2002 р. львівський професор Ярослав Дашкевич, аналізуючи питання політичної і військової співпраці з Третім Рейхом, поставив його в контекст аналогічних форм колабораціонізму із СРСР, але задля уникнення образ запропонував не вважати колабораціоністами ані українців у Червоній армії, ані українців у Збройних силах Німеччини¹⁰. У 2003 р. ризький професор І.Фельдманіс запропонував, щоб співпрацю латвійців із Третім Рейхом розглядати тільки в конкретних історичних обставинах, а саме розцінювати її як колаборацію в сенсі злочинної співпраці з урахуванням її зумовленості не менш злочинними діями СРСР – знищенням державної незалежності Латвії й масовими репресіями НКВС проти мешканців цієї країни¹¹.

Незалежно від застосовуваних термінів формування історію латвійських та української дивізій потрібно розглядати в контексті існування та використання Німеччиною національних військових формувань в окупованих нею або залежних від неї країнах. Такий підхід відкриває широкі можливості для порівняння й дозволяє пересвідчитися, що галицько-український чи латвійський варіанти військової співпраці з Третім Рейхом не були винятками в Європі. Протягом Другої світової війни “Ваффен-СС” як війська СС (Waffen-SS) поступово втрачали свій суто німецький характер і з охоронних відділів фюрера перетворилися на своєрідну “міжнародну армію”. Утрати після 1942 р. військових позицій Вермахту, важкі втрати та криза вербування добровольців серед так званих германських націй (датчан, фламандців, норвежців, шведів, швейцарців) змусили керівництво націонал-соціалістичної Німеччини відкинути суто расові критерії при рекрутуванні до військ СС і мобілізувати до них представників “негерманських” народів. Унаслідок цього війська СС створили формування різної чисельності з французів, валлонців, угорців, українців, росіян, італійців, білорусів, казахів, сербів, латвійців, естонців та представників інших націй.

Нацисти у своїй окупаційній політиці на Сході Європи певною мірою дотримувалися підходів щодо перебування чи неперехування захоплених земель у складі СРСР до 1939 р. Якщо країни до того року не належали до Радянського Союзу, їх мешканцям довіряли більше й більшою мірою залучали до співпраці. Латвія та Галичина стали об’єктами особливого зацікавлення тих німецьких відомств, які відповідали за рекрутування людських резервів до військ СС серед іншого з тієї причини, що не перебували під особливо сильним впливом Росії. Щодо Галичини, це можна пояснити сильними впливами Заходу під австрійським і згодом польським управлінням, а щодо Латвії – до того ж ментальними суттєвими мовними бар’єрами на шляху до політичної та мовної русифікації латвійців. І латвійці, і галичани вбачали в німецьких військах визволителів після депортацій та розстрілів НКВС. Ще в жовтні 1941 р. Гімлер однаковою мірою заборонив створювати як балтійські, так і українські легіони¹². Незважаючи на це, і латвійські, і українські політичні та військові діячі протягом 1941–1943 рр. зверталися до німецьких інстанцій різних рівнів із проханнями про створення національних збройних формувань, що повинні були з часом стати основою їх власних армій. Наприклад, у липні 1941 р. на меморандумі до керівництва Німеччини з проханням про це поставили свої підписи лідер однієї з фракцій українських націоналістів полковник Андрій Мельник і співорганізатори української армії періоду 1918–1921 рр. 6 лютого 1943 р. А.Мельник звернувся з пропозиціями створити українську національну армію до Верховного командування сухопутних військ Німеччини – ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ). З іншого боку, в листопаді 1942 р. генерал-директор у справах юстиції латвійського допоміжного самоуправління при німецькій окупаційній цивільній адміністрації Альфредс Вальдманіс передав німецькому генерал-комісарові Латвії два меморандуми з обґрунтуванням надання їй справжньої автономії й відновлення державної самостійності цієї країни, у разі чого вона могла сформувати власні збройні сили чисельністю 100 000 вояків¹³. У грудні основні вимоги

цього меморандуму повторили всі інші генерал-директори Латвії. Проте 11 грудня 1942 р. Готтлоб Бергер як шеф Головного управління СС, що відповідало за вербування добровольців до військ СС, поінформував Гімлера: “Я відхилив ці спроби як некорисні й навіть як небезпечні”¹⁴.

При творенні латвійської та української фронтових дивізій було багато спільного: їх включення до військ СС було формальним і їх вояків було заборонено називати “есесівцями”, а на фронті вони підпорядковувалися командуванню Збройних сил Німеччини. Ненімці не впливали на рішення про їх творення й представники німецьких окупаційних структур Латвії й Галичини просто вирішили створити з’єднання з мешканців захоплених територій. Уся влада належала німцям і вони приймали всі визначальні рішення, на прийняття яких ненімці не мали жодного впливу. Вербування латвійців та галицьких українців до військ СС було підтримане в Берліні ініціативою керівників німецької окупаційної цивільної адміністрації в Латвії та Галичині, які однаковою мірою розглядали військову службу як засіб для онімечування невеликих регіонів, що до того перебували під певними німецькими впливами. Вироблені референтами й схвалені керівництвом нацистської окупаційної адміністрації в Ризі “Принципи поведіння з латвійцями” визначали: “Балтійські держави підлягають онімечуванню; з цього випливає, що народи, які населяють їх, частково повинні бути асимільовані, частково – евакуйовані... Важливу роль в онімечуванні буде відігравати військова служба. Вона повинна наблизити до німецького народу войовничі й придатні в расовому відношенні елементи, причому до останніх будуть ставитися великі вимоги, але зате для них відкриється шлях до соціального подіуму... Років через десять, а можливо, й раніше, онімечування для латвійців уже не буде жодною проблемою”¹⁵. У грудні 1942 р. німецький Генеральний комісар Латвії в Ризі Дрехслер у листі до Г.Лозе пише, що “було би доцільно залучити до німецької армії 100000 латвійських солдатів, оскільки це б дозволило зберегти німецьку кров” і відновило би баланс робочої сили в Рейху¹⁶. Німецький губернатор Галичини Отто Густав Вехтер, своєю чергою, з урахуванням досвіду впливу німецькомовної культури в Галичині під управлінням Австрії в 1772–1918 рр., рекомендував серед інших заходів шляхом залучення галицьких українців до німецької військової служби в дивізії виробити в них особливу “галицьку свідомість” яка з часом зіллється в “особливу “свідомість Рейху”, тобто “німецьку свідомість”¹⁷.

Якими були за таких обставин спонукальні мотиви латвійців та галицьких українців, які вступили до їх національних дивізій у військах СС? Документи й спомини учасників тих подій виразно свідчать, що добровольці цих з’єднань не мали симпатій до нацизму, вбачали в тогочасній Німеччині тільки ситуативного союзника в боротьбі проти більшовизму і для них були чужими ідеологія нацистів та гітлерівський “новий порядок” чи “Нова Європа” під зверхністю Третього Рейху. Зрештою, і латвійці, і галицькі українці на той час організували на рідних землях свої національні рухи опору проти гітлерівського окупаційного режиму¹⁸. Кілька документів німецького походження свідчать про сильні антинімецькі настрої в дивізіях військ СС, ненімецькі офіцерські кола яких у приватних розмовах між собою вказували на необхід-

ність захисту своєї Батьківщини не тільки від сталінського, а й від нацистського режиму й обговорювали потребу бути готовими до повстання. І для латвійців, і для галицьких українців були спільними подібні мотиви: прагнення створити зародок збройної сили й відновити державну незалежність своїх країн. 27 січня 1945 р. командир 15-ї латвійської дивізії військ СС Артур Аксс охарактеризував мотиви латвійців так: “Вони є передовсім латвійцями! Вони хочуть самостійну національну державу латвійців. Змушені вибирати між Німеччиною і Росією, вони обрали Німеччину... оскільки вони шукали зв’язків із західною цивілізацією. Вони вибрали Німеччину як менше зло. Окупація Латвії... поглибила їх ненависть до Росії. Вони вважають боротьбу проти Росії їх обов’язком супроти нації”¹⁹. Через кілька місяців того року колишній польський міністр та головний редактор “Газети польської” Гнаций Матушевський у памфлеті, опублікованому в Єрусалимі, охарактеризував мотиви українців так: “Українці виправдовували свої військові зв’язки з німцями такими аргументами...: “Ми не маємо іншого вибору. Нас очікує небезпека бути зарізаними подібно до великої рогатої худоби. На те, що українців очікує в Галичині, вказує поведінка Росії в радянській Україні. Вже перед війною там знищено всю українську інтелігенцію, яка домагалась культурної автономії... Відбуваються езекуції мільйонів... Не думайте, що ми співпрацюємо з німцями для перемоги Німеччини. Ні, ми просто не хочемо, щоб перемога Англії та Америки, а також Польщі над Гітлером змогла застати нас в трунах. Тому ми будемо себе обороняти”²⁰.

Ураховуючи патріотичні мотиви, німецька пропаганда і в Латвії, і в Галичині протягом агітаційної кампанії серед місцевих мешканців за їх вступ до латвійських та української дивізій військ СС однаковою мірою використовувала їх національні гасла й спекулювала на традиціях боротьби українців та латвійців проти більшовицької Росії в 1919–1920 рр.²¹. Серед іншого для особливої ефективності це виявилось в радіовиступах представників генералітету колишніх національних армій, намічених для номінальних інспекторів національних з’єднань “Ваффен-СС”. У Латвії з ними виступив колишній міністр оборони Латвії Рудольфс Бангерскіс, який 4 квітня 1943 р. був призначений генерал-інспектором Латвійського легіону й у серпні отримав ранг групенфюрера СС²²; він виступив на радіо й перед університетом у Ризі із закликом боротьби проти більшовизму²³. У Галичині 4 травня 1943 р. із подібним радіозверненням виступив почесний голова Військової Управи (ВУ) як допоміжного органу з вербування до дивізії добровольців і опіки над ними, колишній генерал Української Галицької Армії (УГА) і секретар військових справ західної області УНР Віктор Курманович, текст промови якого було надруковано в україномовній пресі Галичини. Звертаючись до молоді та колишніх вояків УГА, Курманович закликав “знову взяти зброю в руки і в останнім, вирішнім бою, помстити кров мільйонів замучених і заголоджених ворогом наших братів на рідній землі і в ворожих тюрмах, щоб... остаточно добити червону потвору, яка випила стільки української крові та яка хоче змести наш нарід з лиця землі”²⁴. З цього приводу провідник Українського Центрального Комітету (УЦК) як представницького органу українців у Галичині й на окупованих польських землях Володимир Кубійович слушно підмітив, що німецькі владні органи “свідомо, хитро й обдуманно” використовували “ідею звільнення України, спекулюючи на психології українського народу, що прагнув звільнення українських земель з-під большевицького режиму”²⁵.

Проте були й суттєві відмінності цієї спекуляції на національних почуттях у разі згаданих країн Балтії, з одного боку, і Галичини, з іншого. Якщо Р.Бангерскіс отримав військовий ранг військ СС і як інспектор бодай якоюсь мірою міг добиватися впливу на кадрову політику або втручатися в інші військові питання своїх дивізій, Курманович відіграв роль “весільного генерала”: німецька пропаганда фактично використала його ім’я тільки на час вербувальної кампанії тільки кілька разів, після чого його взагалі не згадувано ні при вишкোলі чи формуванні, ні тим більше при залученні до бойових дій галицької дивізії. При творенні галицької дивізії не актуалізовано питання про державницькі аспірації українців на відміну від балтійських країн, де справа творення національних з’єднань обговорювалася в контексті їх автономізації. Не розглядаючи українців як можливих політично надійних союзників. Гітлер та Гімлер утрималися від надання мешканцям Галичини будь-яких політичних обіцянок та гарантій у зв’язку зі створенням дивізії²⁶. 14 липня 1943 р. райхсфюрер СС Генріх Гімлер видав наказ, який був розісланий керівникам усіх управлінь СС і яким він дозволив називати майбутнє з’єднання тільки галицьким і взагалі заборонив “будь-коли говорити про українську дивізію”²⁷.

Проте в іншому при творенні латвійських та української дивізій було багато спільного. Уже від початку 1944 р. вербування резервів до їх лав і в Латвії, і в Галичині відбувалося не добровільно, а доволі часто примусово й під прикриттям трудової повинності²⁸. Їх вояки мали свої регіональні емблеми в національних барвах, що було своєрідними елементами національної символіки. Галицькі українці отримали як нарукавну відзнаку герб із зображенням галицького лева в жовтих барвах на синьому тлі, а латвійські легіонери – червоно-біло-червоний щиток із написом зверху (Latvia) “Латвія”; від осені 1944 р. на петлиці на чорному тлі українці отримали знак у вигляді срібного лева, а латвійці – сонця та зірок, запозичений із довоєнної латвійської кокарди. Від листопада 1944 р. у дужках у назві галицької дивізії замість “галицька” вресіт з’явилося окреслення “українська”. На той час були сформовані дві латвійські дивізії військ СС: 15-та гренадерська дивізія військ СС (латвійська №1) і укомплектована на початку 1944 р. 19-та гренадерська дивізія військ СС (латвійська №2). 15-та дивізія була повністю розбита при відступальних боях у битві під Опочкою в липні 1944 р.²⁹, 14-та галицька дивізія – у битві під Бродами 15–22 липня 1944 р.³⁰.

Останнім акордом драми військової співпраці латвійців та українців із Третім Рейхом було створення відповідно в лютому та березні 1945 р. їх національних комітетів, що повинні були стати політичними центрами для ідеологічного скеровування дій їх національних дивізій. І українців, і латвійців спіткали подібні повоєнні долі. Відновлені в Нойгаммері восени 1944 р. 14-ту українську і 15-ту латвійську дивізії військ СС укомплектовано вже не з добровольців у дійсному значенні цього слова, а з рекрутованих примусово осіб. Ними були частково біженці або персонал розформованих із цією метою, відповідно, латвійських і українських охоронних батальйонів або поліційних полків, підпорядкованих німецькій поліції порядку. Факт того, що більшість військовослужбовців “нових старих” дивізій була рекрутована до них примусово, теж відіграв свою роль при відмові західних альянтів видати їх Радянському Союзові після того, як ці дивізії склали зброю перед британськими військами після капітуляції Німеччини 8 травня 1945 р. По-перше, їх вояки не були громадянами СРСР на 1 вересня 1939 р., по-друге, склали зброю добровільно, по-третє, ніколи не воювали проти західних альянтів. Урешті-решт, певне значення мав той факт, що деякі владні кола країн Заходу не виключали можливості війни

проти СРСР, на випадок якої згадані збройні формації можна було використати в бойових діях проти Червоної армії.

Радянська публіцистика з метою дискредитації латвійських та українських антикомуністів-дивізійників у них на батьківщині і в країнах Заходу застосовувала подібну схему: фронтовим латвійським та українській дивізії військ СС приписували злочини, насправді скоєні від серпня 1941 р. до кінця 1942 р. окремими службовцями відділів, підпорядкованих німецьким поліційним службам, інколи використовуючи той факт, що деякі з них вступили до цих з’єднань протягом весни 1943 р. – початку 1945 р.)³¹. Метою цього було повністю скомпрометувати ветеранів, які переслідували суто політичну мету, а згодом і латвійських та галицьких українських націоналістів, які виступали за відновлення державної незалежності своєї Батьківщини, особливо в останні роки існування СРСР.

Хоча пропорційно до кількості населення значно більше латвійців співпрацювало з Третім Рейхом, ніж українців-галичан. Їх очікували різні долі. Уряд України взагалі не розглядав питання про прирівняння їх статусу до статусу учасників бойових дій, тоді як уряд Латвії засудив злочини нацизму й визнав військово-службовців у політичному аспекті його жертвами, у правовому – їх статус прирівняно до ветеранів бойових дій і, як таким, їм виплачувано пенсії з державного бюджету.

З одного боку, латвійці та галицькі українці в протиборстві двох тоталітарних режимів намагались забезпечити реалізацію власних державницьких аспірацій і вистояти “між нацистським молотом і більшовицьким ковадлом”. Третій Рейх підтримував ілюзії про відродження державної незалежності України й Латвії, відновлення якої Радянським Союзом було неможливим навіть теоретично. Проте для латвійців та галицьких українців Третій Рейх був тільки засобом і вони сприймали боротьбу проти СРСР як продовження визвольної боротьби своїх народів, але в інших формах; серед них переважали тверезі розрахунки на створення збройної сили, що могла би згодом на боці західних альянтів взяти участь у війні проти СРСР, на яку сподівалися і латвійські, і українські дивізійники. Після звільнення на еміграції вони зуміли зберегти національну ідентичність та інтегруватися в національні громади своєї діаспори в країнах Заходу.

З іншого боку, Третій Рейх при залученні до своїх збройних формувань вихідців зі Східної Європи просто-напросто використовував у своїх інтересах націоналізм та антибільшовицькі настрої народів, поневолених сталінським режимом. За колонізаційних намірів нацистів щодо Латвії та Галичини військова співпраця їх мешканців із Третім Рейхом була радше актом відчаю, що скомпрометував визвольні змагання балтійців та галичан в очах західних альянтів, аніж виявом їх політичного реалізму. У кінцевому підсумку вони зрозуміли, що опинилися в полоні власних ілюзій, жертвами яких стали вони самі, і їх очікували обмануті надії, утрачені ілюзії й гіркота полону.

У СРСР проблему оцінювали виключно під негативним кутом зору і трактували латвійців та представників інших народів, які співпрацювали у військовій сфері з Третім Рейхом, як воєнних злочинців переважно з тією метою, аби скомпрометувати їх антирадянські національно-визвольні рухи в них на батьківщині і в суспільній думці країн Заходу. Проте їх не потрібно ані героїзувати, ані очорнювати,

а висновки про них необхідно робити тільки на підставі ведених фактів. При всьому бажанні об'єктивності безпідставне очорнювання нічим не краще від апологетики, оскільки і "сатанізація", і "ангелізація" не є ознаками об'єктивності. Немає жодних підстав пов'язувати згадані національні українське чи латвійські з'єднання військ СС, створені восени 1943 р., зі злочинами, скоєними створеними раніше іншими військовими чи напіввійськовими частинами. Ці дивізії не брали участі в репресивних операціях і були сформовані через рік після завершення широкомасштабних акцій знищення або депортації до гітлерівських концтаборів єврейського населення Латвії та Галичини. Навіть якщо з часом будуть доведені не підтвержені досі факти вступу до латвійських чи українського з'єднань поодиноких осіб з інших формувань, підпорядкованих нацистським поліційним структурам, і буде переконливо доведено на підставі достовірних документальних матеріалів, що вони брали участь у воєнних злочинах, це в жодному разі не дає підстав уважати ці дивізії як єдине ціле злочинними формуваннями.

¹ Зиємюнс М. Поклон СС-овцям или какою память предпочитает кое-кто в Прибалтике // Красная звезда. – Москва, 1989. – 1 октября. – С.2; Кузнецов С., Нетребский Б. Под маской независимости (Документы о вооружённом националистическом подполье в Латвии в 40–50-х гг.) // Известия ЦК КПСС. – Москва: Издание ЦК КПСС, 1990. – №11. – С.112–123.

² Kangeris K. Military and Paramilitary Units in Latvia besides the Latvian Legion // Latvia in the Second World War. – Ryga, 1999. – P.33–34.

³ Nedurgs U. Latvian soldiers in the armies of the Germany and the USSR: main problems // Latvia in the Second World War... – P.30–33.

⁴ Silgailis A. Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg // Acta Baltica. – H.XXI (1981). – Königstein: Institutum Balticum, 1982. – S.246–281; The Latvian Legion: Selected Documents / Ed. By Mirdza Kate Baltais. – Toronto: Amber Printers and Publishers, 1999.

⁵ The Latvian Legion. Heroes, Nazis or Victims? A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files, 1945–1950 / Ed. by Andrew Ezergailis. – Riga: Historical Institute of Latvia, 1997; Чернов В.Е., Сляхтунов А.Г. Прибалтийские Ваффен-СС: герои или палачи? – М.: Лин-Интер, 2004.

⁶ Onken E.-C. Revisionismus schon vor der Geschichte: aktuelle Kontroversen in Lettland um die Judenvernichtung und die lettische Kollaboration während der nationalsozialistischen Besatzung. – Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1998.

⁷ Беляев В., Рудницкий М. Под чужими знаменами. – М.: Издательство ЦК ВЛКСМ "Молодая гвардия", 1954. – С.71–76; Дмитрук К. Свастика на сутахах. – К.: Політвидав України, 1973. – С.183–223.

⁸ Bihl W.-D. Ukrainer als Teil der Streitkräfte des Deutschen Reiches im Zweiten Weltkrieg // Osterreichische Osthefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung. Jahrgang 29. – Wien: Buhlau Verlag, 1987. – Nr.29. – S.28–55; Jurado C. C. Breaking the Chains. 14 Waffen-Grenadier-Division der SS and Other Ukrainian Volunteer Formations, Eastern Front, 1942–1945. Translated by Roberta Haigh. – Halifax, West Yorkshire (UK): Shelf Books, 1998.

⁹ Logusz M.O. Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943–1945. – Atglen, PA (USA): Schiffer Military History, 1997; Hunchak T. On the Horns of Dilemma. The Story of the Ukrainian Division 1943–1945. – Langham, NY Oxford: University Press of America, 2000; Melnyk M. To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division. – Solihull (UK): Helion and Co., 2002.

¹⁰ Дашкевич Я. Вступне слово, або про проблеми колаборантства // Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення. Матеріали науково-практичної конференції. Доповіді та повідомлення. – Львів: Новий час, 2002. – С.7–9.

¹¹ Feldmanis I. The Latvian Legion: the Most Topical Research Problems // Internet: <http://www.am.gov.lv/en/latvia/history/latvian-legion/History-of-Occupation/briefing-paper/>

¹² Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – NS 19 (Personlicher Stab Reichsführer SS)/382.i

¹³ Myllyniemi S. Die Neuordnung der baltischen Lander 1941–1944. Zum Nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1973. – S.210.

¹⁴ Silgailis A. Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg // Acta Baltica. – H.XXI (1981). – Königstein: Institutum Balticum, 1982. – S.265.

¹⁵ Мы обвиняем! Документы и материалы / Отв.ред. А.Кадикис. – Рига: Лиесма, 1967. – С.23.

¹⁶ National Archives of the United States in Washington (NAUS). – T.454 – Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941–1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). – Roll 92. – Frames 000053–000054.

¹⁷ Generalgouvernement. Lemberg, den 30.Juli 1943. Der Gouverneur des Distrikt Galizien. Dr. Wa/43 g – ZI. 19/43 g. Geheim. Personlich! An den Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei Heinrich Himmler, Berlin SW 11, Prinz Albrechtstrasse Nr. 8. Betrifft: SS-Schutzen-Division Galizien // NAUS. – T.175. Records of the Personal Stab of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Personlicher Stab des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei). – Roll 74. – Frames 2592406–2592414.

¹⁸ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002. – С.118–120, 125–126, 463.

¹⁹ Feldmanis I. The Latvian Legion: the Most Topical Research Problems // Internet: <http://www.am.gov.lv/en/latvia/history/latvian-legion/History-of-Occupation/briefing-paper/>

²⁰ Боляновський А. Дивізія "Галичина": історія. – Львів: Інститут українознавства, 2000. – С.419.

²¹ Wilhelm H.-H. Personelle Kontinuitaten in baltischen Angelegenheiten auf deutscher Seite von 1917/1919 bis zum Zweiten Weltkrieg? // Acta Universitatis Stockholmiensis-Studia Baltica Stockholmiensa: The Baltic in International Relations between the two World Wars. – Stockholm: Universitat Stockholmiens, 1988. – Nr.3. – S. 157-169.

²² Latvijas Armijas augstkie virsnieki 1918–1940. Biogrifiska virdnica. – Riga: Nordik, 1998. – L.87; Tatigkeit des Generals Bangerski 1943–1945 // BA. – NS 19/382.

²³ Rede des General-Leutn. Und SS-Gruppenführers Bangerski, Generalinspekteur der Lettischen Freiwilligen Legion im Rundfunk und vor der Universitat zu Riga 1943–1944 // BA. – R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)/166.

²⁴ Краківські вісті. – Краків, 1943. – 12 травня. – Ч.98 (836). – С.2.

²⁵ Крохмалюк Р. Загрова на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі "Галичина" в 1943–1945 роках. – Торонто–Нью-Йорк: Братство кол. вояків 1-ї Української дивізії УНА, 1978. – С.268.

²⁶ Dmytryschyn B. The Nazis and the SS Volunteer Division "Division" // American Slavic and East European Review. – New York, 1956. – Vol. XV, 1. – P.1–10.

²⁷ Der Reichsführer-SS. 48/10/43 g. Feld-Kommandostelle, den 14.7.43. Geheim. An alle Hauptamtchefs. gez. H.Himmler // BA. – NS 19/1785. – S.75.

²⁸ Die Rekrutisierung von Esten, Letten und Litauern für die Wehrmacht auf Grund der militärischen Lage und die Mobilisierung im Ostland. Denkschrift der lettischen Generaldirektoren über Wehrerfassung und Musterung von 10 lettischen Jahrgängen 1943 // BA. – R 6/167; RKO: Verwaltungsreform, Anwerbung v.Esten, Letten, Litauen für Wehrmacht und Waffen-SS. Meinungsverschiedenheiten zwischen Lohse und Rosenberg bzw.Jeckeln, 1943-1944. – Korrespondenz Lohse und Rosenberg. Denkschriften v.Beamten d.RK Ostland u.a. // Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ). – MA-539; NAUS. – T-454. – Roll 15. – Frames 000001-000370.

²⁹ Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – München: Universitas, 1985. – S.293.

³⁰ Броди: Збірник статей. Нариси / За ред. О.Лисяка. – Мюнхен: Братство кол. вояків Першої УД УНА, 1951.

³¹ Littman S. Pure Soldiers. The Ukrainian 14th Waffen-SS Galicia Division. – Toronto, 2003; Чернов В.Е., Сляхтунов А.Г. Прибалтийские Ваффен-СС: герои или палачи? – Москва: Лин-Интер, 2004.

Олег МАЛЯРЧУК

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х рр.: ФОРМИ ПРОТЕСТУ

Дослідження суспільно-політичних процесів, соціально-економічних відносин, національно-культурних проблем західноукраїнського села зумовлене практичними потребами сьогодення, коли питання економічного зростання сільськогосподарського виробництва постає як одне з ключових у подальшому розвитку держави. Серед праць сучасних українських істориків слід назвати книги Г.Касьянова “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років” (1995), І.Рибачака “Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.)” (1997), В.Барана “Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)” (2003), Л.Ковпак “Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.” (2003), В.Литвина “Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)” (2004) та ін.

В аналізі історичних подій регіону 60–70-х років ХХ ст. відіграють особливо велику роль документальні матеріали московських архівів і побудовані на їх аналізі праці російських істориків. Книги І.Зеленіна “Аграрная политика М.С.Хрущева и сельское хозяйство” (2001), Р.Піхоя “Советский Союз: история власти. 1945–1991” (2001), О.Пижигова “Хрущевская “оттепель” (2002) спираються на колосальний архівний матеріал.

Великий інтерес являють собою спогади учасників національно-визвольних змагань, політв’язнів, депортованих, які протистояли радянській тоталітарній системі. Художньо-документальні твори, зокрема, І.Дейчаківського “Ямниця. Історія села. Долі людей” (1994), М.Хавлюка “Отинія. Історичні нариси” (1998), М.Андрусяка “Брати грому” (2001), Я.Пашака “Родимий край, село родиме” (2001), Б.Депутата “Перегінське. Історичні нариси і новели” (2004) та багато інших ґрунтуються на архівних свідченнях, мемуарах і розповідях очевидців тих подій.

Система суспільного світогляду, нав’язана “вождем всіх часів і народів”, не могла зруйнуватися миттєво, вона продовжувала функціонувати у свідомості людей. Подолання її стало справою тривалого часу. Шлях до цього тільки розпочався в роки “хрущовського десятиліття”. Проголошення курсу “розгорнутого комуністичного будівництва” призвело до посилення ідеологічного диктату влади в усіх сферах суспільного життя. З одного боку, спосгерігалосся розкріпачення духовного потенціалу, з другого – ці ініціативи були вкладені в жорсткі рамки тоталітарної системи. У цьому полягала своєрідність епохи “відлиги”.

Комуністична ідеологія стала монополюю й насаджувалася всіма засобами. Політику партії на селі забезпечувала заідеологізована література, мистецтво, преса, кіно, радіомовлення. Гасла українського націоналізму, незважаючи на офіційну дискредитацію ОУН, УПА, знайшли широкий відгук серед населення західних областей України. Молодше покоління все менше знало про ті героїчно-трагічні події (“партизанки”, “штефанових хлопців”). Пропагандистський апарат цілеспрямовано формував негативний образ “західняка-бандерівця”, наміри якого стояли на перешкоді “всенародної” політики партії в багатостраждальному краї.

Завдання, напрями, шляхи й форми агітаційно-пропагандистської роботи серед населення регіону розроблялися вищим партійно-радянським керівництвом. Її метою було відволікання народних мас від думки про те, що важкі умови життя створені для них штучно. Режим використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Однак селяни у своїй більшості залишалися прихильниками традиційних національних устоїв господарювання та поглядів. Менталітет селянської психології, незважаючи на тимчасове політичне й економічне поневолення, виявлявся в пасивному опорі радянській владі.

Виразом цього процесу стало певне наростання в 60-х роках протесту проти “соціалістичного будівництва”. У західноукраїнський регіон стали масово повертатися, відбувши заслання, каторги, учасники національно-визвольного руху. Більшість із них не змінила своїх переконань і залишалася в опозиції до “совітської влади”. Значна кількість “оунівських нелегалів і легалів”, “націоналістичних бандитів”, “уніатських священників”, “сектантів”, “куркулів” посилювала традиційні механізми комунікації – антидержавні тлумачення, релігійні “пересуди”.

У середині 60-х років, після приходу до влади нового керівництва, Україною прокотилася перша хвиля арештів – кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції. Відбулася низка закритих судових процесів, у тому числі і в Івано-Франківську. Про причини арештів не було зроблено повідомлень, що породило чутки про викриття націоналістичного підпілля, антирадянську організацію¹. Опозиція системі виявлялася насамперед у розповсюдженні забороненої літератури, де пропагувались ідеї політичної самостійності України разом із демократизацією суспільства.

Сільське населення вбачало своє майбутнє в індивідуальному (одноосібному) господарстві та вільній кооперації. Іншим виразом цього процесу стало подальше замикання селян у вузькому колі своїх власних інтересів, тотальне ігнорування вимог влади. Селяни-колгоспники робили ставку на підсобні індивідуальні господарства (“присадиби”) та заробіток “на боці”. Якщо в масштабі всієї колгоспної системи господарювання України, згідно з офіційними даними, у структурі сукупного доходу по джерелах надходжень дохід від роботи в колгоспі становив біля 40%, то від особистого підсобного господарства – майже 50%. При цьому затрати часу на роботу в колгоспі становили 55–60% часу, а “присадибі” – 30–35%².

Слід урахувати, що в гірських, пригірських районах колгоспи існували для звітності, а не для конкретних економічних показників. Жителі Карпат робили наголос на народні промисли і, як правило, нелегальний збут у курортних місцях та обласних центрах. Так, із 264 укрупнених колгоспів 12 сільськогосподарських виробничих управлінь Івано-Франківської області в 1966 р. 59 вважалися безперспективними (22,3%) і 40 (15%) економічно відсталими³. Перевірки, проведені органами контролю показали, що радгоспи області закінчили господарський рік зі збитками в сумі 347 тис. крб. За офіційними матеріалами – “однією із основних причин утворення збитків являлася безгосподарність, марнотратство матеріальних і грошових цінностей”⁴.

Ще із середини 50-х років окремі колгоспи України почали переходити до щомісячного авансування працівників господарств. Частина колективних господарств запровадила гарантовану оплату праці грошима. В області лише 85

колгоспів повністю запровадили грошову оплату праці⁵. Тож цілком закономірно, що це позначилося на рівні життя сільських трудівників і не стимулювало до підвищення продуктивності праці. Соціальне становище селян, порівняно з іншими верствами населення, продовжувало залишатися гіршим.

Не менші проблеми залишалися у сфері послуг на селі, де не вистачало перукарень, фотомайстерень, лазень, ательє. Не виконувались плани надання окремих видів послуг, зокрема з технічного обслуговування, ремонту взуття, швейних виробів, хімічної чистки та ін. Значно відставав рівень побутового обслуговування мешканців села. У цілому на одного сільського жителя області надано побутових послуг у 1965 р. на 0,84 крб. при середньому рівні в УРСР – 1 крб. 22 коп. Поряд із тим міському населенню було надано послуг на 7 крб. 66 коп. (в УРСР – 7 крб. 10 коп.)⁶, що різко розходилося з декларативними гаслами “стирання різниці між містом і селом”.

Радянська пропаганда широко оперувала даними, що на Прикарпатті працювало 815 масових бібліотек, із них – у сільській місцевості 655. На кожного жителя області припадало 7–8 книг із бібліотечного фонду⁷. Звернемося до даних Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР, де наявність періодичних видань, книг, відвідування бібліотек у сім'ях колгоспників було найнижчим (на 100 сімей службовців – 10177 книг, робітників – 4102, колгоспників – 1505; виписка газет, відповідно, – 171, 113 і 88; журналів – 38, 41, 14; відвідування бібліотек – 38, 25 і 25)⁸. Важке матеріальне становище не дозволяло селянам-колгоспникам повною мірою скористатися можливостями, які могла дати їм освіта та культура. У деяких віддалених селах відсутність одягу та взуття призвела до того, що діти селян у зимовий період тривалий час не відвідували школу. Часто учні ще й навесні та восени погано відвідували школу, оскільки батьки залучали їх до польових робіт. Молодь прагнула залишити село, стаючи дешевою робочою силою на численних новобудовах і заводах.

Тоталітаризм підпорядкував своєму контролю не тільки політику, економіку, освіту, але й культуру та духовні процеси. Партійно-радянська влада прагнула цілком охопити їх своїм впливом, спрямувати у відповідне русло. Незважаючи на нетривалу хрущовську “відлигу”, посилювалася хвиля духовного терору у формі войовничого атеїзму. На виконання наказу Міністра культури СРСР №40 “Про участь органів культури в роботі з посилення атеїстичного виховання населення” від 21 лютого 1964 р. обласне управління культури активізувало свою діяльність. Партійні організації та органи влади розгорнули наступ “проти клерикальної демагогії та забобонів” у таких головних напрямках: утвердження нової радянської громадської обрядовості, пропаганда науково-природничих та атеїстичних знань, переслідування віруючих, особливо молоді. Усі сторони суспільного життя були охоплені читанням лекцій і доповідей на атеїстичні теми, різноманітними бесідами, тематичними вечорами в будинках культури, клубах, школах, колгоспах, установах, бібліотеках; теоретичними конференціями, вечорами запитань і відповідей, усними й друкованими (“Світоч”) журналами, бібліографічними оглядами і т. д. Тільки за 1966 р. у клубах області було прочитано біля 8 тисяч лекцій на антирелігійну тематику й видано бібліотеками 600 тисяч примірників атеїстичної літератури⁹. Хоч ця офіційна статистика викликає значні сумніви, слід констатувати, що влада з розмахом взялася за “атеїстичне

виховання громадян”. Широкомасштабна кампанія атеїзму наштовхнулася на недільні проповіді священників у діючих церквах, а також окремі релігійні свята. Попри офіційні заборони, мешканці села в дні релігійних свят намагалися не працювати, а відвідувати церкви.

У наказах засідань Ради у справах культурного будівництва області за 1966 р. зазначено: “В деяких клубах сіл (Голинь, Підгірки, Слобідка, Завадка, Верхне, Середне, Сівка-Войнилівська, селища Войнилів) за сучасною радянською обрядністю організовано 1–2 весілля (в рік. – *О.М.*). В багатьох селах Калуського району широко відзначаються релігійні обряди, “храми”, “гробки”, церковні похорони померлих”¹⁰. Архівні справи свідчать, що “дуже повільно запроваджуються в побут трудящих нові радянські обряди і звичаї”. Так, у Городенківському районі в 1967 р. за церковною обрядовістю хрещено новонароджених – 85,3%, вінчань у церкві – 23,8%, похоронів – 87,5%; у Рожнятівському районі, відповідно, – хрещень 80,8%, вінчань – 32,5%, похоронів – 84,7% і т. д.¹¹ Якщо взяти до уваги, що при цьому в церкві були присутні “хресні”, “куми”, “дружки”, “дружби”, родина – в основному молодь, то самі прості обчислення подають кілька тисяч людей, що брали участь у релігійних обрядах. До цього слід додати, що в підпіллі діяла Українська Греко-Католицька Церква. Священники та монахи, які повернулися із заслання, таємно вінчали молоді пари, хрестили дітей, відправляли богослужіння.

В архівних документах за 1966 р. вказується, що “на території нашої області продовжують нелегально діяти секти єговістів, п’ятидесятників, в деяких випадках адвентистів сьомого дня. Нелегальну діяльність проводять і колишні монахи й духовенство уніатів, які продовжують здійснювати нелегальні обряди, богослужіння, проповіді в приватних будинках віруючих громадян. Ця категорія осіб підігриває почуття віруючих, схиляє до прослуховування радіопередач, які йдуть з Ватикану. Іноді влаштовують колективні прослуховування, а потім поширюють всякі наклепницькі розмови про нашу радянську дійсність в унісон із закордонною пропагандою... Спостерігається і паломництво до “святих місць”, які поки що існують в області в селі Середне Калуського району. Не забуто остаточно і “святе місце” в Болехові, і хоч ця територія огорожена стовпами, але у великі уніатські свята, особливо в день Богородиці, туди сходиться населення...”¹². Необхідно врахувати і листування із закордонними співвітчизниками та родичами з капіталістичних країн, що систематично живило антирадянські слухи й розмови.

Держава забороняла законом церкві й релігійним громадам мати дитячі бібліотеки, самодіяльні гуртки, займатися матеріальною допомогою, благодійністю. Релігійним громадам було надане право збирати гроші з віруючих тільки в приміщенні церкви. Колядки, збір коштів і продуктів за межами церкви категорично заборонялися. Проте силові методи влади були малоефективними – село продовжувало підтримувати народні традиції – маланки, щедрівки, вертепи. У матеріалах інспекторських перевірок відділу народної освіти області вказувалось: “Вчителі Добровлянської (Добровлянської) школи Калуського району підтримують релігійні пережитки – тримають вдома ікони, хрестять своїх дітей, вітаються з односельчанами за релігійними звичаями, обходять релігійні свята”¹³.

Наприкінці 50-х років (9 жовтня 1958 р. помер папа Пій XII) і в підпіллі утворилася церква під опікою священника Солтиса, яка із середини 60-х років отримала

назву “покутники”. “Вони хотіли колядувати відкрито, як то і повинно бути, і виховувати дітей згідно зі своїми переконаннями. Але їм це забороняли робити, забирали в них дітей і віддавали в дитячі будинки. Забороняли ходити хором і колядувати. У відповідь люди віддавали паспорти, тим самим відмовившись від громадянства держави, яка не опікувалася людьми, переслідувала їх за переконання. У Перегінську їх було 60–70 осіб. З них біля 20 побувало в тюрмах за свої переконання, а дехто і по кілька разів”¹⁴. Траплялися факти необґрунтованого засудження віруючих, деколи застосовувалась надто жорстока кара – позбавлення батьківських прав¹⁵.

Отже, поряд із дисидентством – новітньою формою руху опору, спрямованого проти тоталітарного режиму в Україні, використовувалися легальні й нелегальні методи боротьби широкими народними масами. На загал були вироблені особливі форми протидії владі – ігнорування вимог, замикання у вузькому колі власних інтересів, поширення антидержавних чуток, дотримання народних звичаїв і релігійних обрядів.

¹ Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С.293, 296.

² Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВО України), ф.Р–582, оп.24, спр.972, арк.59–60.

³ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф.Р–6, оп.2, спр.1820, арк. 91–93, 100–101.

⁴ ДАІФО, ф.Р–295, оп.6, спр.1356, арк.64.

⁵ Там само, спр. 353, арк.16.

⁶ Там само, спр.1354, арк.71.

⁷ ДАІФО, ф.Р–1431, оп.1, спр.469, арк.11.

⁸ ЦДАВО України, ф.Р–582, оп.24, спр.972, арк.2.

⁹ ДАІФО, ф.Р–1431, оп.1, спр.544, арк.37.

¹⁰ Там само, спр.482, арк.13.

¹¹ Там само, спр.544, арк.19.

¹² Там само, спр.481, арк.14–15.

¹³ ДАІФО, ф.Р–3, оп.2, спр.655, арк.41.

¹⁴ Депутат Б. Перегінське. Історичні нариси і новели. – Івано-Франківськ, 2004. – С.60.

¹⁵ ДАІФО, ф.Р–3, оп.2, спр.707, арк.108.

ВІД “МОЛОДОЇ УКРАЇНИ” ДО “МОЛОДОГО” КРИЛА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ: ПОХОДЖЕННЯ, ПЛАТФОРМА Й ТАКТИКА ВНУТРІПАРТІЙНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УСДП (1905–1907 рр.)

Становлення партійної структури українського політикуму в Галичині у складі Австро-Угорської монархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. супроводжувалося складними внутріпартійними процесами. Ідеологічне й тактичне розмежування в міру кристалізації ідейних засад провідних політичних сил породжувало не тільки періодичні загострення взаємин між партіями, базова програмова мета яких, здавалося, була спільною або, принаймні, близькою, але й появу опозиційних фракцій та груп усередині самих партій. З цього погляду доволі цікавим явищем було “молоде” крило Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (УСДП), яке відіграло неоднозначну роль як у розвитку, так і в розколі партії (1911 р.), і без того найслабшої серед трьох основних сил галицько-українського політичного табору (поряд із націонал-демократами й радикалами).

Погляди та діяльність “молодих” українських соціал-демократів знайшли відображення в працях І.Бегея, І.Райківського та інших, присвячених насамперед персоналіям¹. Метою цієї статті стало відтворення, по можливості, цілісної картини зародження внутріпартійної опозиції в УСДП, формування її платформи й тактики в 1905–1907 рр.

Завершення процесу становлення УСДП як автономної національної секції Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА) на початку ХХ ст. вимагало поглиблення її політичної й організаційної самостійності, перетворення на самодостатню структурну одиницю, рівноправну (в ідеалі – і рівноцінну) з іншими секціями партії. Саме таке завдання поставив перед собою “молодий” напрям в УСДП, який виступив як внутріпартійна опозиція щодо “старого” керівництва (“інтернаціоналістів” або “централістів”), орієнтованого на продовження якнайтіснішої взаємодії з польською соціал-демократією. Основу опозиції склали діячі молодшого покоління, які згодом, однак, знайшли розуміння й підтримку з боку частини старших за віком, авторитетних товаришів, засновників партії і передусім Ю.Бачинського, Р.Яросевича, Я.Остапчука та ін.

Слід зауважити, що характерною рисою українського соціал-демократичного руху в Галичині початку ХХ ст. була значна роль молоді в його розвитку. Одним з основних джерел поповнення кадрів агітаторів і організаторів, а зрештою і лідерів для УСДП була саме студентська молодь, серед якої ідеї партії користувалися помітною популярністю. Ідейно-організаційні витoki внутріпартійної опозиції в УСДП були тісно пов’язані з українським студентським рухом кінця ХІХ – початку ХХ ст., у рамках якого формувалася світогляд та здобувався перший досвід громадсько-політичної діяльності провідників “молодого” крила галицько-української соціал-демократії. Особливе значення в цьому плані мав студентський часопис “Молода Україна” (1900–1903 рр.), видавці якого поєднували у своєму світогляді українську національну

ідею у вигляді постулату незалежної, соборної, демократичної української державності та, водночас, соціалістичні переконання¹.

Після припинення виходу часопису (1903 р.) політично найактивніша група “молодоукраїнців” (В.Старосольський, Т.Мелень, В.Темницький, Є.Косевич та ін.) цілком закономірно опинилася на лавах УСДП. Прихід цієї генерації і, зокрема, вищезазначених студентських лідерів до активної діяльності в партії в 1905–1907 рр. призвів до посилення національного акценту в її ідеології та виникнення нової, національної течії в українському соціал-демократизмі (“молодих” або “автономістів”²). Практичному втіленню устремлінь “молодих” сприяла суспільно-політична ситуація. На тлі значного піднесення робітничого й селянського руху під впливом революційних подій у Росії в 1905–1907 рр. перед УСДП об’єктивно поставало питання про організаційне зміцнення й розширення впливів у масах.

Перешкодами на шляху до реалізації ідеалів і прагнень “молодих” у плані розвитку українського робітничого й соціал-демократичного руху була, з одного боку, політика Польської соціал-демократичної партії Галичини й Сілезії (ППСД), що вважала галицькі міста й робітничий клас польськими, з другого – “старі” лідери, засновники й керівники УСДП – колишні “молоді” радикали (і, насамперед, М.Ганкевич і С.Вітик), які, працюючи одночасно і в першу чергу в ППСД, ставили українську партію у зв’язок і залежність від неї. Один із “молодих” А.Чернецький пізніше так згадував про тодішні настрої партійців: “Та в тому часі в самій нашій УСДП йшов фермент проти старшої генерації українських соціалістів, які надто були пов’язані з провідниками польських соціалістів та, помімо свого беззастережного українського патріотизму, далі трималися польської соціалістичної партії. Були це Микола Ганкевич, Семен Вітик, Теофіль Мелень³ та старий друкар Іван Возняк. Їхньою політикою були невдоволені молодші кадри партії, які змагали до незалежнення УСДП від польських соціалістів, щоб вони нам не накидали своєї політичної лінії, а трактували нас як рівних з рівними”².

Характеризуючи взаємини між українськими й польськими соціал-демократами, В.Темницький писав 10 березня 1907 р. у листі до А.Шмигельського: “І справді ті відносини не були коректні – се признавали все молодші товариші, тільки не уважали відповідним виступати через се з партії, але рішили старатися ці відносини змінити, укр. соц. дем. партію відірвати від польської, поставити її самостійно на ноги. Се ... бурилося в партії цілі два роки... Отверто виступити ми не могли, бо не було у нас до того сил, тим більше, що в таким разі ми мали би проти себе не тільки польську партію, але і своїх старших товаришів. З отвертим виступом ми рішили здержатися до пори, поки осядуть в Галичині люди, на котрих ми числили, і тоді ми будемо могли розпочати роботу як слід”³. Повернення до Галичини В.Старосольського після стажування в Берлінському університеті (1905–1906 рр.), а також Левка Ганкевича з навчання в Празі посилювало позиції “молодих” усередині УСДП.

¹ Докладніше див.: Жерноклеєв О. Національна ідея “Молодої України” (1900–1903) // Галичина. – 1997. – №1. – С.29–36.

² Опоненти-“централісти” називали його послідовників “сепаратистами”, “націоналістами”.

³ Т.Мелень був, по суті, єдиним із колишніх діячів “Молодої України”, хто з приходом в УСДП підтримав “старі” крило партії.

Восени 1905 р. з критикою тактики партійного керівництва щодо українських робітників виступив редактор друкованого органу УСДП, газети “Воля”, член Закордонного комітету Револьюційної української партії (РУП), двадцятип’ятирічний студент Львівського університету Володимир Левинський. Указавши на майже повну відсутність в УСДП власних політичних, культурних, а тим паче профспілкових організацій, він звинуватив у всьому провідників партії М.Ганкевича та С.Вітика⁴. У новому зверненні до своїх товаришів-однопартійців, опублікованому в лютому 1906 р., Левинський наголошував: “Перед нами стоїть велике завдання переіменити нашу партію в таку, якою вона повинна бути: в самостійно зорганізовану колективну силу”⁵. Довкола В.Левинського почали гуртуватись переважно молоді діячі з інтелігенції та робітників, які були переконані в необхідності самостійної роботи УСДП в міському середовищі. На першому етапі внутріпартійної боротьби (1905–1907 рр.) до вужчого кола “молодих” належали, окрім Левинського, В.Темницький, В.Старосольський, Л.Ганкевич, Є.Косевич, П.Буняк, тісні контакти підтримувалися з А.Шмигельським, О.Безпалком та деякими іншими. Як видно з листування між ними, лише наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. більшість групи осіла у Львові⁶.

Політичний світогляд “молодих” значною мірою розкриває їх приватне листування досліджуваного періоду. Зокрема, квінтесенцією нового напрямку, як писав про це В.Темницький у листі до А.Шмигельського (10 березня 1907 р.), було “змагання до самостійності, до окремішності організації, до відлучення від польської партії і до поставлення укр. соц. дем. партії як партії окремої і на ділі, а не лиш у словах, рівнорядної з нинішніми австрійськими, передусім з польською”⁷. Реалізація цієї ідеї, урахувавши значну частину українців серед робітничого класу, на думку “молодих”, швидко розвіяла б “балаканку про polskosc miast, polska stolica kraju і т. п.” і мала б велике значення для політичного розвитку українського народу в Галичині⁸. Боротьбу за міста як стратегічно важливі центри модерного, індустріального суспільства “молоді” українські соціал-демократи розглядали в контексті політичного відродження української нації, що мало на меті створення незалежної національної державності.

Значно краще, на переконання В.Темницького, можна було б організувати й роботу на селі. Сам Темницький разом з братом Омеляном, а також Мирославом Січинським у 1906 р. розвинули активну соціал-демократичну агітацію в Гусятинському повіті Тернопільщини, провели по селах близько тридцяти віч і в результаті, як повідомлялося про це в тому ж листі, “розворушили сильно сі два округи (судові округи Гусятин і Копичинці. – О.Ж.) і з’єднали собі такі симпатії та послух серед мужиків, що нам безумовно вірять і за нашим покликом усюди ідуть”, і хоч не встигли створити повітову партійну організацію, “все-таки партію соц[іал]-дем[ократичну]... сильно спопуляризували серед населення та розбудили гарячі симпатії до соціалізму”⁹. Підсумовуючи свій досвід роботи, В.Темницький у листі Є.Косевичу звертав увагу на відірваність значної частини діячів з інтелігенції від селян, незнання ситуації на селі: “...Наша світська інтелігенція крайня зволоч! Усі поголоски про клірикалізм, про необхідність співділення з попами брехня! Так само брехня про консерватизм нашого хлопа, про неможливість роботи, організації і т.д. – одним словом всьо брехня, оперта на незнанню дійсних обставин, усьо лінивіство і нездарність, усьо політичні гороскопи, поставлені у каварни, але не обсервация, не досвід”¹⁰.

Разом із тим, спроби практичної роботи сприяли усвідомленню “молодими” труднощів розбудови міцної політичної організації серед селянства та зверненню їх поглядів на міста. Так, одним із наслідків активної діяльності братів Темницьких на Тернопільщині став їх арешт, понад місячне ув’язнення і судовий процес, що завершився звільненням підсудних лише завдяки своєчасному втручання та допомозі відомих адвокатів, діячів національно-демократичної й радикальної партій І.Голубовича та С.Даниловича¹¹. Наприкінці 1906 р. В.Темницький писав Є.Косевичу: “Як ти її поведеш (роботу зі створення політичної організації на селі. – О.Ж.), коли не дадуть вести? Таж у нас старости заказують збори “Просвіти”, таж уся політична власть на чолі з намісником переслідує в нечуваний спосіб “Січи”. Я не могу представити собі серед таких обставин соціалістичної роботи серед хлопів. Поїдеш у повіт – зараз арештують і відшупасують з повіту. Скличеш збори – не дозволять, довірочні розженуть шандарами, видаш брошуру і розкольпортуєш – то шандарі впадуть до хлопських хатів і зрабують, кожного агітатора держатимуть місяцями у слідчій в’язниці, виточать десятки процесів... Ніякій спілці не затвердять статута, коли ж затвердять, то опісля за будь-що розв’яжуть... Правда, се всьо можна побороти, але яка довга, тяжка, далека дорога! Тому по моїй думці – кождий з нас повинен попереду усього дістати посол. мандат”. Його потрібно “уживати передусім не на парламентарній арені, але, користуючися імунітетом, бути організатором, агітатором (підкреслено в оригіналі. – О.Ж.) – а не парламентарним політиком”¹². Першочергове завдання парламентської репрезентації партії, на думку В. Темницького, мало б полягати в тому, щоб “вибороти для Галичини Конституцію”, тобто фактично домогтися дотримання її норм галицькою крайовою владою, а кожного посла зокрема – створити сильну політичну організацію в своєму окрузі. Депутати від УСДП, за Темницьким, не мали права стати в парламенті відразу Жоресами або Бебелями*, партія потребувала насамперед депутатів-агітаторів і організаторів¹³.

Програму діяльності соціал-демократичного депутата парламенту В.Темницький уявляв собі так: “Перед усього чистити ту страшну стайню Авгія – зближати Галичину до Європи – нищити шляхетчину і все, що в парі з нею іде: сваволя бюрократії, корупція публічного життя і т.д. Підтинати клірикалізм, усувати нечислимі кривди хлопів, угрунтовувати демократизм, поборювати останки середньовіччя – вводити нове життя, кілько дасться і як дасться. Коли би усьо того нам повелосся – то ми зробили би дуже багато – ми приготували би ґрунт для слідуєчої генерації під чисто соціалістичну роботу – вирівнали би дорогу модерному соціалістичному рухови”¹⁴. Щодо перспектив швидкого успіху в цій справі, В.Темницький намагався залишатися реалістом: “...А мені здається, що ще не наша генерація довершить сього... Мені здається, що нам судилася роля Forpost-ів соціалізму, що ми як діячі будемо мусіли робити багато не-соціалістичної роботи і радуватися, коли удасться зробити щось соціалістичного”¹⁵.

Розбіжності між “старими” й “молодими” вперше вилились у відкритий конфлікт на ІІ з’їзді УСДП у січні 1906 р. Уже сам склад його учасників засвідчив про диспропорції

* Август Бебель (1840 – 1913) та Жан Жорес (1859 – 1914) у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. були лідерами, відповідно, німецьких і французьких соціалістів, визначними ораторами, палкими парламентськими промовцями.

в розвитку партії: серед 90 його делегатів 40 представляли Збараську повітову організацію, 9 – українську соціал-демократію Буковини, 2 – українських робітників Відня, решта – 12 повітів Галичини. Більшість делегатів склали селяни (50 чол.)¹⁶.

Найважливішим у роботі з’їзду стало організаційне питання. Доповідач у цій справі Т.Мелень заявив, що український промисловий пролетаріат у Галичині надзвичайно нечислений і тому партія не може спиратися у своїй діяльності на профспілковий рух. Основною формою її роботи повинно бути заснування філій культпросвітнього товариства “Воля”, статут якого незадовго до з’їзду був затверджений намісництвом. Він указав на необхідність введення в практику партвнесків і реорганізації друкованого органу “Воля” в щотижневую газету¹⁷.

Доповідь викликала обурення частини делегатів. В.Левинський заявив, що, якщо УСДП прагне бути партією в повному значенні цього слова, вона мусить засновувати фахові робітничі організації й спиратися на них. Його підтримали в офіційній заяві й віденські делегати, а делегат зі Станіслава Файфер указав на перешкоди, які чиняться розвиткові українського соціал-демократичного руху в містах з боку місцевих організацій ППСД. Однак опозиція в партії була ще доволі слабкою й більшість делегатів при голосуванні солідаризувалася з позицією доповідача¹⁸.

Перед завершенням роботи з’їзду близький до “молодих” лідер буковинської організації УСДП О.Безпалко всупереч позиції ППСД і СДРПА запропонував офіційно визнати новоутворену Єврейську соціал-демократичну партію Галичини, але президія з’їзду не допустила навіть обговорення цього питання¹⁹.

Поряд із цим на з’їзді намітилися певні розбіжності й серед дотеперішнього керівництва УСДП. Зокрема, С.Вітик піддав критиці тактику соціал-демократів у Збараському повіті, де віча й збори нерідко завершувались сутичками з поліцією. Тоді збараські діячі без згоди ексекютиви партії з квітня 1906 р. почали видавати в Тернополі власну газету “Червоний прапор” як орган повітової організації УСДП за редакцією її лідера Я.Остапчука²⁰.

Суперечності між керівництвом та опозицією в партії швидко поглиблювалися. Невдовзі після з’їзду під впливом “молодих” діячів “Воля” виступила з критикою доповіді Т.Меленя, відзначаючи, що “організації фахові – се питання дня, і ми... закладати їх мусимо і будемо”. Була піддана критиці також лінія загальноавстрійського керівництва профспілок на надмірну централізацію профспілкової організації, висувалася ідея заснування окремого “загальнофахового просвітнього і запомогового союзу українських робітників” в рамках всеавстрійського союзу профспілок²¹. Основною причиною такої позиції “молодих” було те, що всі профспілкові організації Галичини, до складу яких входили й українські робітники, фактично перебували під контролем ППСД. У фахових товариствах, касах хворих панувала польська мова, що сприяло полонізації українських робітників, а діячі ППСД займали в цих організаціях добре оплачувані керівні посади²². Погляди “молодих” у цьому питанні збігалися з позицією чеської соціал-демократії, яка виступала проти засилля австро-німецьких соціал-демократів у керівництві профспілковим рухом, а також мала сутички на тому ж ґрунті з ППСД у Сілезії.

Проте нетривала внутріпартійна боротьба в УСДП на цьому етапі завершилась поразкою опозиції, а її лідер В.Левинський був усунений із редакції “Воли”. Натомість

він на запрошення буковинських діячів у липні того ж 1906 р. виїхав до Чернівців, де приступив до редагування газети “Земля і воля”, яку почали видавати тут українські соціал-демократи Буковини²³.

Водночас опозицію в УСДП відкрито підтримали й чеські соціал-демократи*. Їх орган “Pravo Lidu” (Прага) ледь не щоденно інформував про розвиток українського соціал-демократичного руху, а однодумець Левинського Л.Ганкевич вів у газеті постійну рубрику²⁴. Він установив безпосередні контакти з керівником чеської соціал-демократії А.Немецем, в ході яких не виключалась і матеріальна допомога УСДП з боку чехів²⁵. Певну підтримку одержали “молоді” зі сторони Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) з Наддніпрянщини, лідери якої бачили аналогію між їх позицією щодо ППСД та власними взаєминами з РСДРП. Л.Ганкевича було кооптовано до складу Закордонного комітету партії і за рішенням ЦК він разом із В.Левинським та Л.Мовою мав репрезентувати УСДРП на з’їзді чеської соціал-демократії в грудні 1906 р.²⁶

“Земля і воля” поступово перетворилась на неофіційний орган опозиції. У листопаді 1906 р., коли соціал-демократична фракція під впливом провідника ППСД І.Дашинського голосувала в одній із парламентських комісій за розширення автономії Галицького коронного краю, “Земля і воля” виступила з критикою ППСД, підкреслюючи, що джерелом політики її лідера є не “ширий соціал-демократизм”, а так званий польський соціал-патріотизм. Газета недвозначно вказала на те, що розширення автономії цілого краю суперечить національним інтересам українського народу, а зрештою і програмі СДРПА, що вимагає “автономії народів, а не країв”, тобто “поділу Галичини на польську і українську частину”²⁷. До кінця року орган опозиції, який виходив у Чернівцях щотижнево, набув значного поширення і в партійних осередках у Галичині, витискаючи “Волю”, тираж якої упав²⁸.

Розподіл сил усередині партії почав змінюватись на користь “молодих”. Цьому сприяли й інші обставини і, насамперед, зміни в політичній ситуації в країні наприкінці 1906 – початку 1907 р., зокрема введення загального виборчого права до австрійського парламенту й підготовка до виборів на основі нового закону. Непорозуміння з іншими політичними угрупованнями під час передвиборної кампанії і, передусім, конфлікт із польськими еседеками навколо кандидатури М.Ганкевича по одному з виборчих округів м. Львова** спонукали український соціал-демократичний рух до внутрішньої консолідації. У зв’язку з цим уже на початку 1907 р. було здійснено ряд важливих організаційних заходів.

У січні в помешканні тяжкохворого М.Ганкевича відбулась нарада партійного керівництва УСДП, в якій взяли участь лідери обох фракцій у партії – як “старих” (Т.Мелень, І.Возняк), так і “молодих” (Л.Ганкевич, В.Старосольський). Було досягнуто угоди, за якою названі представники опозиції вводилися до складу редакції головного органу партії “Воля”²⁹.

*Друга за силою і впливом секція в СДРПА (після, власне, австро-німецької), чеська соціал-демократія мала в 1906 р. понад 100 тис. членів, видавала 16 політичних часописів, у тому числі 3 щоденні газети (*Земля і воля*. – 1907. – 3 січня).

**Усі міські виборчі округи Галичини керівництво ППСД вважало польськими, виходячи з переконання, що в містах переважає польське населення, яке в парламенті має репрезентувати депутат-поляк.

Компроміс був закріплений конференцією УСДП 17–18 лютого у Львові, на якій вирішено перенести видавництво газети “Земля і воля” до Львова і зробити її центральним органом партії, склавши редакцію з колишніх працівників цієї газети та “Воли”, видавання якої припинялося. Таким чином, неформальний розкол у партії був остаточно ліквідований. Конференція виразно зазначила, що “чимраз скорший зріст українського міського пролетаріату і чимраз скорший розвій його політичних сил... лежить на шляху загального розвою українського народу”, і вперше поставила питання про необхідність роботи партії серед промислового робітництва, в чому й полягало її значення³⁰.

У березні за ініціативою Л.Ганкевича та молодого українського робітника-друкаря П.Буняка були проведені збори українських робітників м. Львова, на яких обрано перший місцевий комітет УСДП (голова Т.Мелень, секретар Л.Ганкевич). Оскільки створення такого комітету відповідало статуту СДРПА, місцева організація ППСД змушена була його визнати². Слід зауважити, що до цього часу грошові внески на користь соціал-демократії збиралися як із польських, так і з українських робітників через профспілкові організації і йшли цілком в розпорядження ППСД. Тепер, на пропозицію львівського місцевого комітету, ексекутива УСДП ухвалила організувати стягнення партійного внеску з усіх членів партії в краї. Вона також звернулася до керівництва ППСД з вимогою видати спеціальну інструкцію, яка забороняла б місцевій організації польської партії у Львові чинити УСДП перешкоди в цій справі³². Орган української соціал-демократії “Земля і воля” закликав українських робітників створювати в усіх містах і селах місцеві комітети УСДП та організувати збір членських внесків на користь партії. У результаті вже в ході передвиборної кампанії в березні – квітні 1907 р. виникли перші місцеві комітети УСДП у провінції, зокрема в Бережанах і Сколе³³.

Важливою віхою в розвитку українського соціал-демократичного руху в Галичині стала конференція УСДП 12–13 червня 1907 р. у Львові. У ній взяли участь члени ексекутиви партії, посли до австрійського парламенту, а також делегати повітів, де партія мала реальний вплив. З доповіддю про політичну організацію виступив Л.Ганкевич, який основну увагу приділив проблемам партійної роботи серед міських робітників. На його пропозицію в організаційний статут УСДП були внесені значні зміни. Відтепер передбачалося створення в усіх містах і селах місцевих партійних комітетів, що мали обиратися строком на 1 рік. Вони підпорядковувалися повітовим комітетам партії, які повинні були перебувати в повітових містах. При визначенні членства в партії особливий наголос було зроблено на сплату членського внеску, а окремий розділ статуту (“Податок партійний”) визначав розмір внесків, порядок їх стягнення та розподіл зібраних коштів між партійними структурами. Доповідач підкреслив, що це буде фактично новий статут УСДП, а центр ваги в партійній роботі необхідно буде покласти на міські комітети, яких досі в партії не було.

Щодо фахової організації робітників доповідав Т.Мелень. Указавши на слабкість існуючих у краї профспілкових організацій і недоцільність їх ділення за національною ознакою, він вніс проект резолюції, що передбачав заснування окремих фахових організацій українських робітників там, де немає ніяких організацій, та активну участь УСДП у діяльності вже існуючих організацій, до яких належать

робітники-українці. Конференція підтримала пропозиції доповідача, причому виявилось, що більшість її учасників розглядає такий стан речей у профспілковому русі як перехідний, тимчасовий. З усіх учасників дискусії лише двоє (В.Старосольський та Є.Косевич) висловилися за збереження єдності профспілок назавжди, але їх поправки до резолюції на пропозицію В.Левинського було відкинуто без обговорення³⁴.

З доповіддю про найближчі політичні завдання партії на конференції виступив В.Левинський. Охарактеризувавши ставлення ППСД до українського питання як “неясне і хитливе”, доповідач запропонував резолюцію, що вимагала поділу коронного краю на українську й польську автономні території при забезпеченні широких прав національним меншинам. Як на головну перешкоду на шляху до здійснення цього постулату, резолюція вказувала на Галицький сейм і висувала як основне політичне завдання партії організацію боротьби за загальне, рівне, безпосереднє й таємне виборче право до крайового законодавчого органу. Після короткої дискусії резолюцію доповідача було одностайно ухвалено. Робота конференції завершилась обговоренням парламентської тактики (доповідач С.Вітик) та виборами делегата УСДП на черговий конгрес II Інтернаціоналу в Штутгарті (було обрано М.Ганкевича)³⁵.

Конференція мала помітне значення для розвитку українського соціал-демократичного руху в Галичині, оскільки її рішеннями вперше в історії цього руху передбачалося створення окремої від ППСД партійно-політичної організації в містах, у середовищі промислового робітництва. Організаційні принципи, закріплені новим статутом і підтверджені черговим з'їздом УСДП у 1909 р., лежали в основі діяльності партії до кінця австрійського періоду її історії, тобто до 1918 р. Крім того, у супереч позиції польської соціал-демократії УСДП вперше офіційно висунула вимогу поділу коронного краю, що було важливим кроком до вироблення власної, самостійної політичної позиції.

Таким чином, перший етап внутріпартійної боротьби в УСДП (1905–1907 рр.) завершився компромісом. На відміну від “старого” крила – колишніх “молодих” радикалів, які свого часу спричинилися до заснування УСДП, нова генерація “молодих” українських соціал-демократів відіграла вирішальну роль у завершенні, в основних своїх рисах, процесу політико-ідеологічного та організаційного становлення партії. Поширення її роботи на промисловий пролетаріат і створення постійних осередків партії в міському середовищі в умовах колонізації галицьких міст відіграло важливу роль в активізації політичної й організаційної діяльності серед українського міського робітництва, мало також певне значення і для процесу українського національного відродження загалом. Подальший розвиток українського соціал-демократизму в Галичині й на Буковині, складні перипетії наступної фази внутріпартійної боротьби (1907–1911 рр.) та місце в ній “молодого” напряму потребують окремого розгляду.

¹ Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001; Бегей І.І., Шурма І.М. Календар українського соціал-демократа. – Львів, 2004; Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. – К., 2004; Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). – К., 2000 *та ін.*

² Чернецький А. Спомини з мого життя. – К., 2001. – С.39.

³ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Львові, ф.309, оп.1, спр.2472, арк.16 зв.

- ⁴ Воля. – 1905. – 15 листопада.
- ⁵ В.Л. Товариші! Товаришки! // Воля. – 1906. – 15 лютого.
- ⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 868, оп. 1, спр. 10, арк. 31.
- ⁷ Там само. – Ф.309, оп.1, спр.2472, арк.16зв., 17 зв. – 18.
- ⁸ Там само. – Арк.19.
- ⁹ Там само. – Арк.14, 14 зв.
- ¹⁰ Там само. – Ф.868, оп.1, спр.11, арк.19 зв.
- ¹¹ Там само. – Арк.12 – 16.
- ¹² Там само. – Арк. 6зв. – 7.
- ¹³ Там само. – Арк.7, 8.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 9зв.
- ¹⁵ Там само. – Арк.9.
- ¹⁶ Das Österreichische Staatsarchiv, Wien (ÖStA). Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Ministerium des Innern (MdI), Präsidialle, 22/Galizien, Kt. 2110, Präs. 209/1906; ЦДІА України у Львові, ф.146, оп.8, спр.574, арк.31.
- ¹⁷ ÖStA, AVA, MdI, Kt. 2110, Präs. 209/1906.
- ¹⁸ Ibid.: Воля. – 1906. – 1 квітня.
- ¹⁹ Земля і воля. – 1906. – 1 березня.
- ²⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 387, оп.1, спр. 39, арк. 17; Червоний прапор. – 1906. – 10 квітня.
- ²¹ Воля. – 1906. – 15 лютого.
- ²² Бачинський Ю. Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині. – Львів, 1910. – С.18–21.
- ²³ ЦДІА України у Львові, ф.387, оп.1, спр. 61, арк. 66 – 67; спр.64, арк.3–3зв.; Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. – К., 1914. – С.62.
- ²⁴ ЦДІА України у Львові, ф.387, оп.1, спр.43, арк.41.
- ²⁵ Там само. – Арк.7, 12а – 13.
- ²⁶ Там само. – Спр.49, арк.13–14; спр.55, арк.58.
- ²⁷ Земля і воля. – 1906. – 26 жовтня, 22 листопада; Пор.: Левинський В. Відокремлення чи поділ Галичини? // Веселка: Календар української соціал-демократичної партії на рік 1907. – Чернівці, 1907. – С.111–113, 114.
- ²⁸ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині... – С.62.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові, ф.387, оп.1, спр.43, арк.24–27.
- ³⁰ Земля і воля. – 1907. – 1 березня, 22 червня.
- ³¹ Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині... – С.72.
- ³² Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890–1919. – Warszawa, 1983. – S.453–454.
- ³³ Земля і воля. – 1907. – 28 березня, 5 квітня, 15 травня.
- ³⁴ Там само. – 22 червня.
- ³⁵ Там само. – 27 червня.

Лілія ЩЕРБІН

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна стала прологом бурхливого ХХ століття, започаткувавши ланцюгову реакцію змін не тільки глобального масштабу, а й внутрішньодержавного, які яскраво виявились у такому багатонаціональному утворенні, як Російська імперія. Національні проблеми набули гостроти не тільки для царського уряду, але і для партій, що утверджувались як вагомі сили в політичному житті імперії. Коментуючи ситуацію, відомий теоретик кадетів із національних проблем Ф.Ф.Кокошкін зазначав, що “з усіх питань нашого внутрішнього життя, які висунулися у безпосередньому зв’язку з війною, перше місце незаперечно належить національному питанню”¹.

Метою даної статті є вивчення позиції Конституційно-демократичної партії щодо України під час Першої світової війни, оскільки саме в цей період партією розроблялися проекти вирішення національних питань, активізованих умовами війни.

Варіанти вирішення національних проблем кадетами ще не стали темою окремого дослідження, але, деякою мірою, питання відношення лібералів до України розглядались поряд із діяльністю партії та історією Першої світової війни. Радянські історики В.Дякін², Є.Черменський³, А.Аврех⁴, В.Комін⁵ відобразили аспекти позиції кадетів щодо національного питання через призму вивчення політичної ситуації в Росії, становища буржуазії, діяльності ІV Державної Думи. Значну увагу українській проблемі в ліберальній концепції присвятили у своїх працях дослідники Н.Думова⁶ і В.Шелохаєв⁷. Незаперечним авторитетом вивчення лібералізму в російській історіографії і сьогодні залишається В.Шелохаєв. Науковець уперше ввів у науковий обіг значний масив архівних документів, які висвітлюють ставлення Конституційно-демократичної партії до українського руху. І хоча історик вважає, що українське питання залишалось найменш розробленим серед інших, усе ж ліберальний варіант вирішення національних проблем, на його думку, був найбільш оптимальним, бо створював умови для збереження єдності поліетнічної Російської держави, являв собою реальний шанс уникнути насильного вирішення національного питання, розпаду імперії⁸. Аналіз позиції кадетів в українському питанні подає сучасна російська дослідниця І.Міхутіна⁹.

Серед українських досліджень слід виділити дисертаційну роботу І.Ванденка¹⁰, колективну монографію “Політична історія України. ХХ ст.”¹¹, у яких висвітлюються тенденції та особливості ставлення до України російської ліберальної інтелігенції.

Російський історик В.Шелохаєв виділяє ряд факторів, які впливали на підходи кадетських лідерів до національного питання: “по-перше, військові дії велись на територіях із багатонаціональним складом (Польща, Галичина, Прибалтика, райони межі єврейської осілості); по-друге, війна поставила питання про необхідність єднання всіх національностей; по-третє, кадети розуміли, що національна політика сприяла посиленню сепаратистських тенденцій, що ускладнювало їх завдання утримати під своїм ідейно-політичним впливом представників національних загонів ліберальної опозиції; по-четверте, вони повинні були зважати на активізацію націоналіс-

тичних настроїв в еміграції; по-п’яте, кадети повинні брати до уваги міжнародне становище, позиції воюючих країн, які намагалися використати у своїх інтересах загострення національного питання в Росії; визначальний вплив мала внутрішньополітична ситуація в державі”¹².

Першу світову війну кадети визначали як оборонну, справедливу, народну і таку, що повинна призвести до завершального процесу складання національно-територіального організму Росії. У своїй статті “Территориальные приобретения России” лідер партії П.Мілюков розглядав приєднання Галичини та Угорської Русі в контексті об’єднання російського народу¹³. Свою позицію до світових подій кадети висловили у відозві “До однодумців” від 22 липня 1914 р.: “Яким би не було наше ставлення до внутрішньої політики уряду, наш перший обов’язок зберегти нашу країну єдиною і нероздільною”¹⁴. Тобто Конституційно-демократична партія в умовах війни відмовилась від опозиційного протистояння уряду, узявши курс на консолідацію суспільно-політичних сил на захист Росії й досягнення перемоги. “Наша справа – справа права і ми ведемо боротьбу за звільнення нашої Батьківщини від іноземної навали, Європи і слов’янства від німецької переваги”, – заявив 26 липня 1914 р. П.Мілюков на засіданні Думи¹⁵.

Війна активізувала діяльність партії, яка спрямовувалась на мобілізацію ресурсів держави для ведення війни. Кадети брали безпосередню участь у створенні і роботі громадських організацій: Центральному військово-промислому комітеті, Всеросійському земському союзу, Всеросійському союзу міст, Військово-промислових комітетах, які займалися питаннями обороноздатності, допомоги жертвам війни.

Захоплення 3 вересня 1914 р. російською армією Львова, початок русифікації новопридбаного краю, загострення національних протиріч стали однією з причин скликання засідання Центрального комітету Конституційно-демократичної партії 5 жовтня 1914 р. Урядова політика спрямовувалась на знищення національних особливостей цього регіону, маючи на меті “викорінити мазепинський рух”, тобто національну свідомість, і обернути галицьких українців у “настоящих русских”¹⁶. Російський уряд розглядав Галичину як джерело українського сепаратизму, що підтримувався Австро-Угорщиною і проникав в українські губернії Росії, а також експортером польської мови й католицизму в західні губернії імперії. Саме ці причини, на думку дослідниці О.Бахтуріної, спричинили проведення в цьому регіоні “жорсткої мовної та активної конфесійної політики, тобто русифікації, у той час як на території інших окраїн урядовий курс спрямовувався на уніфікацію управління й ліквідацію адміністративного, політичного та економічного лідерства окремих національних груп”¹⁷.

Фонди Конституційно-демократичної партії і П.Мілюкова в Державному архіві Російської Федерації містять матеріали, які розкривають становище в Галичині й Наддніпрянській Україні в період російської окупації. У них представники української інтелігенції, вважаючи своїм обов’язком застерегти прогресивні кола від спокійного споглядання виявів такої політики, наводили факти переслідувань національного життя українців обох берегів Дніпра у своїх статтях: “Політика уряду в українському питанні за шість місяців війни” (1914 р.), “Про завдання внутрішньої політики по відношенню до українського населення” (1915/1916 рр.), “Записка про нетерпиме ставлення уряду до українців” (1915 р.)¹⁸.

Так, у статті “Політика уряду в українському питанні за шість місяців війни” (1914 р.) наголошувалось на таких кроках адміністрації: припиненні видання преси, закритті українських друкарень і книгарень, забороні діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, просвітницьких і економічних організацій, клубів, музеїв, бібліотек, українських шкіл, заслання А.Шептицького і М.Грушевського, арештах інтелігенції, у результаті яких “окупована російською армією область опинилась в стані повного паралічу всіх життєвих сфер”¹⁹.

На засіданні Центрального комітету 5 жовтня 1914 р. П.Мілюков запевнив, що партія кадетів уже має узгоджене ставлення до українського питання. Він негативно оцінив акти насильства й русифікації в Східній Галичині: “Приєднаний цілий край з трьома мільйонами жителів, який мав широкі політичні права, і в цьому краї відбувається неймовірне: вилучаються книги українською мовою, закриваються усі товариства – культурні і освітні, ліквідується все те, чого добились українці від поляків довгою боротьбою за свої національні права, і таким чином створюється ґрунт для нової боротьби, але вже не проти поляків, а проти русифікаторського націоналістичного курсу нашої бюрократії... може виникнути питання, для чого росіяни взяли Львів, якщо замість свободи вони несуть туди гноблення”²⁰. Лідер партії пропонував узгодити всі дії з даної проблеми з українцями, а В.Вернадський наполягав на якнайшвидшому розгляді українського питання, не відкладаючи його до попередніх переговорів із місцевими представниками.

Та прозвучали й думки іншого характеру. Кадет О.Ізгоєв підкреслював різницю між українськими рухами в Росії та Галичині. А.Тиркова-Вільямс, навпаки, сприймала польське, українське, єврейське питання як частину загальноросійського²¹. П.Струве не вважав за потрібне обговорювати українську проблему з “кадетоподібними українцями”²². Наступ на українство він продовжив на засіданні 7 грудня 1914 р., зарахувавши М.Грушевського до прихильників австрійської орієнтації, що заперечив П.Мілюков, який класифікував арешт М.Грушевського як політичну помилку²³. Перелічені П.Мілюковим репресивні заходи російської адміністрації в Галичині П.Струве називав необхідністю воєнного часу. О.Шингарьов уважав, що звинувачення в “мазепинстві” не може бути виправданням дій російської влади.

Під час Першої світової війни нового резонансу набула полеміка щодо позиції П.Струве з українського питання, яка набрала обертів ще в 1911–1912 рр., коли у своїх публікаціях він визначив українську культуру як обласну, місцеву, виступив проти українського політичного та культурного партикуляризму як загрози єдності Росії. У 1914 р. він оцінював українську мову як діалект, наріччя, прирівнюючи українців до “провансальців”, уважав необхідним, щоб російське суспільство протидіяло українському рухові як національно-політичному, який може загрожувати внесенням роздвоєння в розвиток єдиної російської культури²⁴. П.Струве звинуватив український рух в австро-німецькій орієнтації, називав його культурним сепаратизмом, що з погляду “єдності являє загрозу й небезпеку не стільки державну, скільки культурну”²⁵. Він стверджував, що російська держава може дуже багато принести галицькому населенню в культурній і соціально-економічній сферах.

Публіцист, кадет із Чернігова М.М.Могиланський, характеризуючи виступи Струве, писав: “Практично небезпечні ідеї Струве з національного питання, які в

основному збігаються з націоналістичними гаслами, теоретично не обґрунтовані і базуються на теоретично неправильному розумінні сутності національності”²⁶. С.Петлюра у словах кадета-українофоба побачив певну аналогію, почув у цій “новизні старовину”: “те, що тепер говорить П.Струве у своїх частих, прикрашених вченим орнаментом статтях, ще 1863 р. виклав коротше, в одному реченні, міністр внутрішніх справ Валуєв: “малоросійської мови не було, нема і бути не може”. Від Валуєва й Каткова через Юзефовича до Струве – це все етапи, коли “не було, нема і бути не може” повторюється на всі лади, з варіаціями в різних редакціях”²⁷.

Наприкінці 1914 р. П.Струве разом із С.Котляревським, як представник Всеросійського земського союзу, поїхав у Галичину, де перебував три тижні (22 грудня 1914 р. – 11 січня 1915 р.), спілкувався з москвофілами. Враження від “галицького турне” вилилося в низку статей²⁸. Він позитивно оцінив москвофільство, як “своєрідний народний рух, який у несприятливих умовах проводить ідею єдності галицьких росіян з усім російським народом”, “великий культурний факт, культурно-національну течію”, тобто заперечував політичний характер діяльності москвофілів. На думку П.Струве, майбутній розвиток Галичини піде по шляху природного й свідомого об’єднання з Росією та із загальноросійською культурою²⁹. Він передбачав неминучу й необхідну глибоку русифікацію Галичини. У Львові кадет спостерігав симпатії до об’єднання з Росією серед уніатського духовенства й москвофілів. П.Струве був переконаний, що в Галичині потрібна тверда політика влади, “спрямована на органічне зближення краю з Росією”, пропонував запровадити навчання на російській мові зі збереженням місцевої мови в початковій школі: “Треба, щоб уся Галичина могла читати Гоголя в російському оригіналі”³⁰.

Ще 9 листопада 1914 р. П.Мілюков відмежувався від таких радикальних виступів П.Струве у своїй статті “Украинский вопрос и П.Б.Струве”³¹, а конференція партії 6–8 червня 1915 р. засудила погляди П.Струве щодо українського питання, що спричинило його вихід 8 червня 1915 р. з Центрального комітету партії. Того ж дня П.Струве написав лист П.Долгорукому, в якому повідомив про вихід із Центрального комітету через розбіжності між більшістю комітету й партії та ним, що стало фактичним його розривом із кадетами³².

Під час війни діячі українського руху продовжували практику зустрічей із представниками російських політичних партій, зокрема з кадетами, яка була започаткована в період передвиборчих кампаній до парламенту Росії. Відомий історик і політик Д.Дорошенко у своїх спогадах згадував про поїздку після арешту М.Грушевського (грудень 1914 р.) до Петербурга з метою інформування думських кіл про становище в Галичині. Зібрання відбувалося з членами фракції трудовиків, але присутніми були й представники Партії народної свободи М.Некрасов і О.Коллюбакін. Українці отримали обіцянку внесення інтерпеляції* про галицьку справу. “Але особливого співчуття і зрозуміння для нашого горя ми не знайшли”, – зробив висновок Д.Дорошенко, – “занадто вже велика різниця була між психологією російського поступовця; трудовика чи кадета, чи соціал-демократа, для котрих розгром українського питання в Галичині був лиш дрібним епізодом або просто зручною

* Інтерпеляція – звернення депутата парламенту до уряду або його представника з певним питанням, після обговорення якого приймається відповідна ухвала.

нагодою, щоб ущипнути уряд, – і нас українців, для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу”³³.

На засіданні Центрального комітету кадетів 31 січня 1915 р. були представники Київського комітету, метою участі яких було обговорення питання про політику російської влади в Галичині щодо місцевого українського населення й репресій проти українців на Наддніпрянщині. Українські кадети повідомили про утворення Київським комітетом комісії (20 осіб), завданням якої є розробка органічного статуту для Галичини, захист і збереження прав галичан. Комісія складалася з чотирьох відділів, провела п’ять засідань, прийняла рішення створити проект сеймового управління. Проект підпорядкованої автономії для Східної Галичини та української Буковини узгоджувався з місцевими особливостями, з економічними інтересами й відносинами. Комісією передбачалося вивчення регіональних відносин, виборчого закону у зв’язку з податковою системою, перегляд стенографічних звітів засідань місцевого сейму³⁴.

Ця ініціатива українських кадетів спричинила гостру дискусію на засіданні. Акцентувати увагу на захисті місцевих культурних особливостей запропонував О.Шингарьов. Указувалося, що вони можуть стати підґрунтям для наступних поступок. “Якщо ж статут киян включатиме військо і гроші, то не буде схвалений, якщо йтиметься про права населення в школі, суді – то він буде прийнятий”³⁵.

Ці вимоги більшого задля отримання меншого засудив В.Маклаков, стверджуючи, що Державну Думу легко налякати автономією як перехідною стадією сепаратизму. Д.Протопопов застеріг від надмірного захоплення побажаннями українських кіл, бо вони “націоналістичні, а сутність конституційних демократів непримиренна з націоналізмом”³⁶.

В.Вернадський з’ясування позиції ЦК до українського питання обґрунтовував внутрішнім становищем, політикою репресій. Красномовним та емоційним був виступ Ф.Родічева, який закликав боротися “з гідрою казенного націоналізму”, надавав галицькому питанню загальноросійського значення, а українську проблему вважав важливішою, ніж польську. На його думку, якщо українці будуть змушені апелювати до Європи, це буде національною ганьбою. “Нехай українців урівнюють у безправ’ї з росіянами Бобринські, Євлогії і т. п., але не партія кадетів”, – звертався Ф.Родічев до однопартійців³⁷.

Однак лідер кадетів П.Мілюков зайняв обережну позицію, назвавши питання, які піднімалися київською делегацією, надто широкими й складними: “Нехай працюють, пишуть, складають, присилають, але заздалегідь обіцяти, що представлене отримає санкцію партії і буде внесене у вигляді законопроекту в Державну Думу – неможливо”³⁸. Для Галичини він уважав придатною тільки формулу культурного самовизначення, відкидаючи збереження політичних прав. Протилежного погляду дотримувався О.Шингарьов, який саме в основі збереження обласного самоуправління Галичини вбачав яскравий вияв права культурного самовизначення. І було б шкідливим, на його думку, “створювати з Галичини другий Ельзас, який би шкодував про перехід до Росії”³⁹. Д.Протопопов наголосив, що кияни повинні взяти до уваги, що українське питання “буде вирішуватися не там, не на берегах Дніпра, а тут (у Росії – Л.Щ.)”⁴⁰.

Суперечності щодо вирішення українського питання виявилися в тому, що фракція кадетів 27 січня 1915 р. проігнорувала виступ міністра закордонних справ С.Сазонова, який назвав український рух німецькою інтригою⁴¹. Думська промова лідера кадетів цього дня містила дифірамби на честь “могутньої внутрішньої сили народного організму”, а випробування національностей розглядалися ним як консолідуючий фактор, вони “не послабили їхнього зв’язку з рідною країною, а велике спільне наше завдання зміцнило й загартувало їх усвідомлення приналежності до єдиного цілого”⁴².

М.Могилянський у своєму листі до П.Мілюкова від 3 лютого 1915 р. засудив замовчування ним такого “ляпсусу” в промові С.Сазонова, піддаючи сумніву заяву П.Мілюкова про те, що вирішення національних питань, які спричинила війна, дійсно здійснюється вірно⁴³. Таке ж негативне ставлення до цього факту висловили київські кадети на засіданні Центрального комітету 22 лютого 1915 р.⁴⁴.

Риторичу міністра зовнішніх справ про експортний характер українського руху продовжив відомий кадет В.Маклаков. В інтерв’ю польському журналу “Світ” у березні 1915 р. він заявив, що угода між поляками та українцями в Галичині відбулась на “німецькі гроші”. Обурюючись, С.Єфремов написав звернення до П.Мілюкова і відкритий лист до В.Маклакова, вимагаючи від останнього підтвердити “фактами у пресі залежність українського руху, представленого національною інтелігенцією краю, від відомих німецьких грошей”⁴⁵.

Висвітлюючи національні проблеми на черговому засіданні Центрального комітету 23 лютого 1915 р., П.Мілюков відкинув можливість збереження статус-кво Галичини, хоча і вказав на трагічність наслідків націоналістичної русифікаторської політики адміністрації в цьому краї. Такі переслідування українства були сприятливими для поширення проавстрійських настроїв. Результатом обговорення національних проблем партією стало створення спеціальних комісій для їх розгляду. Організацію комісії з українського питання було доручено О.Корнілову і В.Вернадському⁴⁶. У своїх спогадах О.Корнілов згадує про діяльність у цій комісії, але не розкриває детально змісту роботи в ній⁴⁷.

На партійній конференції 6–8 червня 1915 р., обговорюючи важливі проблеми воєнного часу, кадети не могли обминути національної. Розробкою українського питання займався Київський комітет. Український кадет М.Василенко запропонував прийняти низку резолюцій: “1) конституційно-демократична партія, визнаючи за українцями право на культурно-національне самовизначення і в силу угоди з ними, укладеної перед виборами до IV Думи, буде підтримувати права місцевої мови на використання як у школах, на університетських кафедрах, так і в місцевому суді й адміністрації; 2) у разі приєднання до Росії Галичини необхідно зберегти за галичанами всі їх громадські й політичні права, як і повну рівність усіх національностей; 3) необхідне негайне припинення переслідування української преси, різних українських представницьких і культурних установ, переслідування мови і взагалі всіх тих заходів, які не викликані вимогами воєнного часу й мають на меті знищити українську культуру; 4) необхідне припинення насильства над свободою совісті уніатського населення в окупованих областях, оскільки таке насильство суперечить основним законам Російської імперії”⁴⁸. Однак П.Мілюков визнав

постановку українського питання в такому обсязі неможливою. На його думку, проблему можна вирішувати тільки в контексті переслідувань культури в українських губерніях Росії, а вимоги збереження прав місцевого населення Галичини є передчасними. Більшість делегатів конференції вважала військовий час невдалим для розгляду українського питання, оскільки під час війни “існує тільки одна нація – російська”⁴⁹. А.Тиркова-Вільямс актуалізацію питання про події в Галичині називала “каменем у спину армії”⁵⁰.

Неодноразово на цій конференції кадети з України висловлювали своє невдоволення з приводу виступів П.Струве і В.Маклакова щодо українського питання. В.Маклаков уповноважив члена партії В.Лашкевича заявити конференції, що “ніякого інтерв’ю з ним з українського питання не було, і слів, які йому приписували, він не говорив”⁵¹.

Для нормалізації подальшої роботи конференції була прийнята формула переходу, запропонована П.Мілюковим: “Вислухавши заяву київських представників партії народної свободи і пояснення ЦК, що думка П.Б.Струве з українського питання не є позицією партії і що справжня позиція партії виражається не тільки в її програмі, але і в низці виступів фракції з українського питання в Державній Думі, а також в запропонованій ЦК і прийнятій конференцією резолюції на основі доповідей, конференція задовольняється цими поясненнями і переходить до наступних справ”⁵².

У прийнятій на конференції 6–8 червня 1915 р. резолюції з українського питання зазначалось, що на території Галичини зроблено спробу “систематичної денационалізації населення”, відкрилась “можливість втручання влади в особисте й суспільне життя населення”. Урядова політика засуджувалась як така, що суперечить основам свободи й національного самовизначення. Застосування щодо Галичини та всього українського населення примусової русифікації й боротьбу з прагненням цього населення до національно-культурного самовизначення визнано “несправедливими, недопустимими й шкідливими для державних інтересів країни”⁵³.

Обговорювалась кадетами і діяльність “Союзу Визволення України” (далі – СВУ) – безпартійного політичного представництва для боротьби за самостійність центральних і східних земель України, заснованого 4 серпня 1914 р. групою наддніпрянських емігрантів на чолі з Д.Донцовим та В.Дорошенком. Ще на засіданні ЦК 7 грудня 1914 р. А.Тиркова-Вільямс повідомила, що в Лондоні якийсь Стефановський організував комітет для звільнення України, який випустив відозву, підписану трьома українцями і трьома англійцями. “Те, що містить ця відозва, – безглуздя: йдеться про те, що українська територія простягається до Саратовської губернії, українців більше, ніж росіян”, – заявила вона⁵⁴. А.Тиркова-Вільямс ствердила, що петербурзькі українці відмовились від солідарності з цією групою. Виявлення зв’язку цього комітету з українським рухом, на її думку, повинно стати приводом для відмови від такого українства.

На згаданій конференції 6–8 червня 1915 р. М.Василенко від імені київських кадетів заявив, що із “Союзом Визволення України” вони не пов’язані, дізнаються про його діяльність із преси, хоча раніше організатори цього Союзу дійсно намагались увійти в контакт з російськими українцями. Але співробітництво виявилось неможливим через певні розбіжності, попри підтримку галичанами автономії України й перетворення Росії в далекому майбутньому на федеративних началах, вони відмовились визнати принцип неподільності державної території”⁵⁵.

Основним аргументом П.Мілюкова на захист української преси в думському виступі 25 серпня 1915 р. була поява за кордоном “нової, вільної української літератури”. Він висловлював занепокоєння з приводу того, що “тутешня малоруська преса, яка виступала з патріотичними заявами, організувала місцеве населення в дусі боротьби з ворогом, знищена і ніякого спротиву цій зарубіжній літературі через ідейне спілкування з читачем чинити не може”⁵⁶.

Уже пізніше П.Мілюков у своїй праці “История второй русской революции” більше уваги надасть СВУ, зазначивши, що він був організований “нашими ворогами”, аби “роздути український сепаратизм, щоб створити російській армії нові труднощі в тилу, – підготувати собі союзників, якщо вдасться перенести театр військових операцій на російський південь і навіть відокремити Україну від Росії в разі успіху”⁵⁷. Він наводить прізвища членів цієї організації – Скоропис-Йолтуховського, Меленевського, Жука, Дорошенка, цитує брошуру “Що таке Союз визволення України”, використовує свідчення В.Степанковського про СВУ. Загалом лідер партії кадетів негативно ставився до СВУ, оскільки ця організація репрезентувала сепаратистські тенденції в українському русі.

Наслідком поразок російської армії влітку 1915 р. стало критичніше ставлення кадетів до внутрішньої політики уряду. У думському виступі П.Мілюкова 19 липня 1915 р. відбувся перехід від “патріотичного піднесення” до “патріотичної тривоги”⁵⁸. Джерелом помилок, на його думку, стало “ненормальне відношення між суспільними силами і владою, недовіра до народу з боку влади, втягнення армії в громадянські чвари. Політику влади щодо окремих народів він уважав порушенням внутрішнього спокою, оскільки “гра на темних націоналістичних інстинктах мас звичним засобом цієї боротьби – антисемітизмом, боротьбою проти “іногородців” і “іновірців” отримала небувалий простір під прикриттям потреб військового часу”⁵⁹. Серед народів, які зазнали переслідувань під час війни, П.Мілюков згадав і українців Галичини, для управління якою послані “покидьки російського провінційного чиновництва”. Результатом їх діяльності стало те, що вони “відштовхнули від нас споріднене з нами українське населення, вони спробували затьмарити осяйний образ великої визвольної війни, вони посягнули на ідеал майбутньої самостійності малих народів, який надихав нас і наших союзників”, – підкреслював лідер кадетів⁶⁰.

Така пафосна промова, не проілюстрована реальними фактами урядової політики в Галичині, викликала здивування й обурення в С.Петлюри. У листі до лідера кадетів від 22 липня 1915 р. він стверджував, що таким переслідуванням, які переживають українці, не піддався жоден народ Росії. С.Петлюра зазначав, що українці сподівались: “...Ви знайдете можливість і для себе обов’язок приділити увагу стану українського слова... і висунути свій голос на захист зневажених прав, вимагаючи відновлення для цього слова хоча б в умовах існування, в яких воно знаходилось до війни”⁶¹. “Замовчування лідером кадетів фактів утиску національних прав українців, заборони їхньої рідної мови стає своєрідною санкцією існуючому стану. Напевно, в національному відношенні росіяни, хоч вони теоретично і відстоюють права пригноблених народів, в тяжку для цих народів хвилину не хочуть їм допомогти й не хочуть полегшити становище голодного, обідраного і пригнобленого національного народу”, – песимістично підсумував Симон Петлюра⁶².

22 серпня 1915 р. був створений Прогресивний блок – міжпартійна організація. головною метою якої стала “організація опозиційних сил для тиску на самодержавну владу з метою досягнення перемоги”. Конституційно-демократична партія відіграла значну роль у створенні блоку, що “став апогеєм кадетського впливу”⁶³. Програма Прогресивного блоку щодо української проблеми передбачала “відновлення малоросійської преси, негайний перегляд справ арештованих і засланих жителів Галичини і звільнення тих, кого переслідували невинно”⁶⁴. Але ці пункти залишались у площині декларацій, оскільки, як зазначає російський історик І. Міхутіна, “блокування Конституційно-демократичної партії з партіями правішими давало привід кадетським лідерам бути ще більш стриманими в національних питаннях і не розглядати українську проблематику серед першочергових”⁶⁵.

Але і в такій політичній ситуації українці сподівались на розв’язання національної проблеми. У листі П. Мілюкову від 26 серпня 1915 р. М. Грушевський докоряв тим, що “не вдалось внести в програму найближчих законодавчих проектів будь-яких позитивних заходів для вирішення українського питання”⁶⁶. До нагальних потреб українського народу М. Грушевський зараховував запровадження навчання української мови в школі. Лідер українського руху вважав, що кадетські “соратники справа ще нічого не навчилися у національному питанні...”. “Тепер, коли австро-німецькі війська просуваються вглиб української території, невже ці “помірковані” і тут захочуть чекати того моменту, коли ці пошуки втратять будь-який зміст і будуть мати вигляд запізненого благородуміння”, – цікавився М. Грушевський у П. Мілюкова, бо розглядав вирішення національного питання виключно в контексті державних інтересів Росії. Він уважав даний момент сприятливим для поступок, розв’язання національних і класових протиріч – важливішим за перемогу на полі битви – “саме такий характер мав би закон про українську школу: негайне його проведення, щире, вільне від ухильня... і таке ж негайне, енергійне його запровадження мало б велике значення, було б великою перемогою російської державності, як відмова від нього була б її поразкою”⁶⁷.

Улітку 1915 р. В. Вернадський, перебуваючи у своєму маєтку на Полтавщині, написав статтю “Украинский вопрос и русское общество”. У ній він намагався зруйнувати стіну байдужості російського суспільства до української національної безправності, змінити становище замовчування й нехтування українською проблемою. В. Вернадський наводить приклади своєрідних форм “звільнення під ярмленої Русі”, які використовувались під час війни. “Звільнення спочатку звелось до нищення української культури в ім’я російської єдності, а потім – до українського населення Буковини й Галичини в жертву румунізації й полонізації”, – писав кадет⁶⁸. На його думку, “небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого й запозиченого явища в державному й національному організмі”⁶⁹. Він уважав можливим співіснування української культури й державної єдності імперії. Учений доводив, що дотримання проукраїнської політики зберігає в державному організмі “виразку безправності й свавілля”, спричиняє пасивність українців до загальнодержавних справ. В. Вернадський пропонував низку заходів, які б сформували позитивне ставлення російського суспільства до українського питання, ліквідували прірву недовіри й ворожнечі: “1) публікація відомими російськими діячами спеціальних видань про український рух; 2) сприяння вирішенню шкільного

питання шляхом висвітлення ролі рідної мови в народній школі; 3) сприяння введенню українознавчих предметів у вищих і середніх навчальних закладах; 4) сприяння ліквідації заборон в області української літератури, преси, культури; 5) виступ проти запропонованої передачі українського населення Буковини й Галичини під владу Румунії й Польщі; 6) необхідність реабілітації евакуйованих із Галичини українців”⁷⁰. Проте пропозиції відомого вченого й кадета не отримали широкого поширення серед представників партії, вони залишились у площині добрих намірів, як приклад досить оригінального підходу до вирішення українського питання.

На VI з’їзді партії 18–21 лютого 1916 р. при обговоренні тексту звернення до народу не були враховані побажання українських кадетів, щоб у документі була конкретизована подальша доля Галичини.

Протягом 1915–1916 р. у IV Думі кадети тільки періодично, епізодично звертались до української проблеми. Зокрема, 25 серпня 1915 р. П. Мілюков у своїй промові згадав переслідування української преси з боку цензури, 28 серпня 1915 р. і 16 лютого 1916 р. у думських виступах депутат О. Олександров характеризував становище українців, відстоював право українців на такий історичний розвиток, як і росіян, уважав, що вимагати відмови українського народу від усіх особливостей національної культури є “смішним і злочинним”⁷¹.

Українська громадськість Наддніпрянщини не залишала надії на те, що Партія народної свободи стане на захист її інтересів, відсилаючи листи, заяви, прохання. У лютому 1916 р. губернські жандармські управління повідомляли про поширення в Києві, Катеринославі, Харкові, Чернігові, Вінниці, Одесі, Полтаві петиції для збору підписів, адресованої депутатам Думи М. Чхеїдзе і П. Мілюкову. У цьому зверненні наголошувалось на всіх репресіях, застосовуваних до української національної культури під час війни, висловлювалось сподівання на те, що народні представники звернуть увагу на ставлення уряду до 30-мільйонного українського народу⁷². Одночасно вимагалось внести на розгляд у Державну Думу: “рівноправність українського народу з російським, використання української мови в початковій школі, свободу преси й книгодрукування; вільну діяльність українських просвітньо-культурних товариств; встановлення державно-законних гарантій культурно-національного розвитку українського народу в Російській Державі”⁷³.

Представники Товариства українських поступовців у заяві від 3 листопада 1916 р. у думську фракцію кадетської партії обгрунтовували думку про погіршення розгляду українського питання під час війни, оскільки “українство знову поставлено поза законом, і знову до нього повертаються найгірші часи національного гніту, переслідувань, знущань”⁷⁴. Прагнення до нового знищення українців як нації виявилось під час російської окупації Галичини 1914–1915 рр. Вони нагадували, що парламентські представники зобов’язались добиватися навчання українською мовою, запровадження таких предметів: української мови, літератури, історії, українознавства в середніх і вищих закладах, використання рідної мови в суді, адміністрації, церкві⁷⁵. Виконання цього мінімуму вимог українські діячі домагались, не чекаючи закінчення війни, сподівались, що опозиційні парламентські фракції дотримуються обіцянки щодо українського населення імперії.

У листі до П. Мілюкова від 25 грудня 1916 р. петроградські українці П. Стебницький і О. Лотоцький теж акцентували увагу на актуальності українського питання.

Приводом стала програмна стаття кадетського лідера “Завдання війни”, в якій вони не знайшли його ставлення до української проблеми. “Російські прогресивні партії не можуть заперечити, що саме для Росії це питання має надзвичайно важливе значення, будучи досі темною плямою у внутрішніх національних відносинах держави і ґрунтом для грубих націоналістичних ексцесів заради російської єдності, які вже встигли підірвати довіру до красивої легенди про визвольний характер війни”, – підкреслювалось у листі⁷⁶. Вони сподівались на подальшу увагу Конституційно-демократичної партії до української проблеми, оскільки кадети не нехтували національними правами українського народу.

Але на засіданні Центрального комітету кадетів 5 лютого 1917 р. зазначалось, що “українці вимагають порушення питання про українську школу і право української мови. Однак українське питання зараз вносити в Думу недоречно, там воно зустрине великий опір”⁷⁷.

На VII з’їзді партії 25–28 березня 1917 р. у зв’язку з подіями лютого 1917 р. були внесені зміни в програму, які стосувались державного ладу країни. Було визнано, що “Росія повинна бути демократичною парламентською республікою”⁷⁸.

Доповідаючи на з’їзді про ставлення Центрального комітету до війни, О.Корнилов наголосив, що “питання про приєднання частини Галичини до Росії не являється питанням про забезпечення інтересів Росії. Для Росії навряд чи не байдуже в економічному та інших відношеннях володіння Галичиною. Але для Галичини не байдуже, куди вона буде приєднана. Польська Галичина захоче приєднатися, звичайно, до незалежної Польщі, а для русинської Галичини є всі підстави бажати приєднатися до вільної Росії”⁷⁹. Ф.Родічев про прилучення Галичини теж говорив, як про “приєднання вільне до вільної Росії”. Про війну була прийнята резолюція, згідно з якою з’їзд Партії народної свободи висловив повну довіру іноземній політиці Тимчасового уряду, яка “ґрунтується на вірності укладеним союзам, сподіваючись на подальше дотримання “визвольних завдань війни і забезпечення життєвих інтересів і прав Росії, і доведення війни “союзу демократії проти союзу реакційних монархій до переможного кінця та справедливого і міцного миру”⁸⁰.

Таким чином, Конституційно-демократична партія під час війни зайняла щодо України досить виважену та обережну позицію, яка не виходила за межі програмної вимоги національно-культурної автономії, негативно оцінивши переслідування українців та української культури російською адміністрацією. Водночас воєнний період показав залежність ставлення кадетів до українського питання від внутрішньополітичної ситуації (відмова від опозиції уряду, блокування з правими партіями) та успіхів і поразок російської армії. За офіційними заявами декларативного характеру приховувались дискусії на засіданнях Центрального комітету й партійних конференціях, які виявляли розбіжності серед кадетів у ставленні до українського питання, засвідчували наявність кількох течій: правої (П.Струве, В.Маклаков, А.Тиркова-Вільямс, Д.Протопопов), представники якої заперечували український рух, культуру; центру (П.Мілюков, О.Шингарьов, В.Вернадський, Ф.Родічев) – підтримували ідею культурного самовизначення, однак її практичну реалізацію, а також вирішення проблеми Галичини пов’язували з далеким майбутнім; лівої (українські кадети) – наполягали на задоволенні вимог українців і збереженні політичних прав галичан.

- ¹ Кокошкин Ф. Под знаком национального вопроса // Русские ведомости. – 1915. – 1 января. – С.5.
- ² Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917). – Ленинград, 1967. – 374 с.
- ³ Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. – М., 1976. – 320 с.
- ⁴ Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. – М., 1989. – 256 с.
- ⁵ Комин В.В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. – Ч.1 (1900 – июнь 1917 гг.). – Калинин, 1970. – 282 с.
- ⁶ Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988. – 248 с.
- ⁷ Шелохаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы первой мировой войны // Первая мировая война: Пролог XX века. – М., 1998. – С.355–366.
- ⁸ Там само. – С.365.
- ⁹ Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – 288 с.
- ¹⁰ Ванденко І.Є. Програмні вимоги і тактична лінія партії кадетів по відношенню до Першої світової війни (1914–1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 1994. – 22 с.
- ¹¹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т.1. – 424 с.
- ¹² Шелохаев В.В. Указатель сочинений. – С.355–356.
- ¹³ Чего ждет Россия от войны: Сборник статей. – Б.г. – С.49.
- ¹⁴ Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы. “Военные” сессии 26 июля 1914 года – 3 сентября 1915 года. – Петроград, 1916. – С.5.
- ¹⁵ Там само. – С.2.
- ¹⁶ Дорошенко Д.І. Історія України. 1917–1923. – В 2-х т. – Т.1. – К., 2002. – С.32.
- ¹⁷ Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М., 2004. – С.340.
- ¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф.579, оп.1, д.1875; ф. 523, оп.3, д.34; ф.579, оп.1, д.1898.
- ¹⁹ ГАРФ, ф.579, оп.1, д.1875, л.2.
- ²⁰ ГАРФ, ф.523, оп.1, д.32, л.24 об.
- ²¹ Там само. – Л.26.
- ²² Там само. – Л.27 об.
- ²³ Там само. – Л.94–94 об.
- ²⁴ К спору об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1914. – №11–12. – С.63.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Могилянський М.К характеристике антиукраинских выступлений г. Струве // Украинская жизнь. – 1914. – №11–12. – С.81.
- ²⁷ Петлюра С. Отрицательные черты полемики по украинскому вопросу // Украинская жизнь. – 1914. – №11–12. – С.16.
- ²⁸ Струве П. Из галицийских впечатлений // Биржевые ведомости. – 1915. – 27 января. – С.2; Струве П. Письма из Галиции // Биржевые ведомости. – 1915. – 1 января. – С.2; Струве П. Письма из Галиции // Биржевые ведомости. – 1915. – 12 января. – С.3.
- ²⁹ Струве П. Письма из Галиции // Биржевые ведомости. – 1915. – 12 января. – С.3.
- ³⁰ Струве П. Из галицийских впечатлений // Биржевые ведомости. – 1915. – 27 января. – С.2.
- ³¹ Милуков П.Н. Украинский вопрос и П.Б.Струве // Речь. – 1914. – 9 ноября. – С.2.
- ³² ГАРФ, ф.604, оп.1, д.4, л.1.
- ³³ Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.41.
- ³⁴ ГАРФ, ф.523, оп.1, д.32, л.125 об.
- ³⁵ Там само. – Л.127 об.
- ³⁶ Там само. – Л.126.
- ³⁷ Там само. – Л.134.
- ³⁸ Там само. – Л.130 об.
- ³⁹ Там само. – Л.132 об.
- ⁴⁰ Там само. – Л.136 об.

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1918–1926 рр.)*

У нових політичних умовах, зумовлених рішенням Ради послів Франції, Італії, Англії та Японії від 15 березня 1923 р. про передачу Польщі Галичини за умови надання їй територіальної автономії, кожна політична партія випрацювала власну тактику та стратегію. Щодо безпосередньо УРП, то вона відмежувалась від політики закордонного уряду Є.Петрушевича й виступила ініціатором творення міжпартійного блоку.

Галицькі радикали та волинські есери одразу ж стали на шлях боротьби з усіма окупаційними режимами, у тому числі й більшовицькими (прихильниками якого виступили соціал-демократи та комуністи), під усеукраїнським соборницьким прапором за відновлення незалежної української держави. Досягти цієї мети можна було лише за умови наявності міцної політичної організації українського народу. Це добре розуміли члени УРП. Саме тому велику увагу Головна Управа радикальної партії приділяла організаційній роботі – відновленню функціонування старих повітових осередків та творенню нових. Станом на весну 1923 р. існувало та діяло вже 22 повітові організації УРП¹.

Перший повоєнний з'їзд радикальної партії, проходив 1–3 квітня 1923 р. у Львові. У ньому взяв участь 71 делегат². Головою Головної Управи УРП було обрано І.Макуха, заступниками – Л.Бачинського та М.Рогуцького, секретарем, а одночасно й головою Головного Секретаріату – І.Салагуба. До Головної Управи, окрім осіб, перелічених вище, увійшли також Д.Ладика, М.Королук, М.Мельник, І.Микита, А.Кордуба, І.Новодворський, Р.Бачинський, М.Вахнюк, М.Лаврук, П.Кузик, І.Кушнір, О.Колянковський, Г.Лобай, Д.Крук, Д.Сеник, Г.Стецюк, Г.Гладкий та інші. До складу Головного Секретаріату увійшли Г.Ничка, Д.Лукіянович, М.Матчак, О.Навроцький, П.Кривоносюк, В.Лисий, О.Павлів та ін.³

Учасники з'їзду ухвалили відредаговану й доповнену програму партії (до неї було включено головні постанови з'їзду 1919 р.), тимчасовий організаційний статут та ряд резолюцій. Серед яких такі на увагу заслуговують: “Український народ не погодиться з окупацією західноукраїнських земель, бо повне соціальне визволення неможливе без здобуття національної самостійності, яка виявляється в можливості, даній робітничим масам кожної української етнографічної території, самим вільно вирішувати свою долю..., з'їзд УРП взиває всіх товаришів по селах і містах, щоб там, де ще не утворено місцевої партійної організації, її найскоріше утворили і взяли ініціативу у віднові нашого просвітнього й економічного життя”⁴.

Галицькі радикали рішуче заявили й про те, що “український народ буде все зміряти до якнайскорішого осягнення повної незалежності на всіх своїх землях і буде боротись проти всіх своїх сусідів, котрі розшматували на четверо українську територію..., поборювати всі течії і гурти, які, щоб рятувати з неволі одного сусіда,

* Закінчення. Початок див.: Галичина. – 2004. – №10. – С.179–187.

⁴¹ Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия III и IV. – С.-Пб., 1915. – Стб.1.

⁴² Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы. “Военные” сессии 26 июля 1914 года – 3 сентября 1915 года. – Петроград, 1916. – С.3.

⁴³ ГАРФ, ф.579, оп.1, д.5120, л.1.

⁴⁴ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф.225, картон 8, д.9, л.5–5 об.

⁴⁵ Центральный державный историчний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.274, оп.4, спр.511, арк.178 зв.; Ефремов С. Открытое письмо к В.А.Маклакову // Украинская жизнь. – 1915. – №5–6. – С.65–66.

⁴⁶ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф.225, картон 8, д.9, л.16.

⁴⁷ Корнилов А.А. Воспоминания // Вопросы истории. – 1994. – №8. – С.128.

⁴⁸ Съезды и конференции конституционно-демократической партии. В 3-х тт. – Т.3. – Кн.1. – 1915–1917 гг. – М., 2000. – С.100.

⁴⁹ Там само. – С.109.

⁵⁰ Там само. – С.113.

⁵¹ Там само.

⁵² ГАРФ, ф.579, оп.1, д.730, л.19.

⁵³ Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3-х тт. – Т.3. – Кн.1... – С.196.

⁵⁴ ГАРФ, ф.523, оп.1, д.32, л.94 об.

⁵⁵ Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3-х тт. – Т.3. – Кн.1... – С.97.

⁵⁶ Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия IV. – С.-Пб., 1916. – Стб.1069.

⁵⁷ Миллюков П.Н. История второй русской революции. – Мн., 2002. – С.26.

⁵⁸ Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы... – С.23.

⁵⁹ Там само. – С.7.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ ГАРФ, ф.579, оп.1, д.1891, л.1.

⁶² Там само. – Л.1 об.

⁶³ Ванденко І.Є. Назв. праця. – С.13.

⁶⁴ Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы... – С.33.

⁶⁵ Михутина И. В. Указ. соч. – С.209, 239.

⁶⁶ ГАРФ, ф.579, оп.1, д.1879, л.8.

⁶⁷ Там само. – Л.10–10 об.

⁶⁸ Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – №3. – С.252.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – С.253–254.

⁷¹ Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия IV. – С.-Пб., 1916. – Стб.2571.

⁷² ЦДІАК України, ф.274, оп.5, спр.55, арк.192.

⁷³ Там само. – Арк.192 зв.

⁷⁴ ГАРФ, ф.579, оп.1, д.925, л.1.

⁷⁵ Там само. – Л.1 об.

⁷⁶ ГАРФ, ф.579, оп.1, д.1912, л.1 об.

⁷⁷ Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии: В 6-ти т. – М., 1998. – Т.3. 1915–1920 гг. – С.349.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3-х тт. – Т.3. – Кн.1... – С.440.

⁸⁰ Там само. – С.493.

хочуть віддати український народ другому народові, бо УРП вважає однаково небезпечним і тяжким ворогом українського трудового народу так Польщу і Румунію, як і Москву”, та визнали потребу створення спільного фронту всіх українських соціалістичних партій, головною метою діяльності яких є незалежна українська республіка⁵.

Підтвердженням попереднього національно-державницького курсу радикальної партії стала стаття “Наше становище”, опублікована в партійному періодичному виданні 1 вересня 1923 р.: “УРП стоїть на самостійницько-соборницькій платформі і стремить до цілковитого визволення всіх українських земель”, адже “воля національна і нерозлучна із нею воля соціальна є найдорожчими скарбами українського народу”⁶.

З метою пожвавлення політично-партійного життя 29 вересня 1923 р. Головна Управа УРП видала комунікат, у якому закликала до проведення в краю масових віч, нарад та зборів, до збільшення числа передплатників “Громадського Голосу” та сплати щомісячного податку на “Організаційний фонд УРП”⁷.

Щодо північно-західних українських земель у складі Речі Посполитої, то рівень політичної активності населення цієї території, як зазначав І.Макух, був нижчий, ніж на теренах Галичини, а тому “великим своїм завданням уважала УРП в боротьбі за соборність об’єднати весь національний український рух у Західній Україні”⁸.

Важливим етапом на шляху реалізації цих завдань став окружний міжпартійний з’їзд у Станіславі (тепер – м. Івано-Франківськ) за участю представників УРП, незалежної групи Української народно-трудової партії (далі – УНТП) та політичного угруповання “Заграва”, який відбувся 17 лютого 1924 р. у цьому місті. Усі делегати з’їзду висловились за необхідність тактичного об’єднання українських політичних партій, що стоять на державницькій платформі, та створення Верховної політичної Ради⁹. До часу створення загальнокрайової Верховної Ради з’їзд обрав Окружну політичну раду, яку очолив радикал Лев Бачинський. Упродовж березня 1924 р. окружні міжпартійні з’їзди відбулися також у Львові, Перемишлі, Раві Руській.

Прихід Незалежної групи до керівництва УНТП відкрив шлях до міжпартійної консолідації на основі спільної для партій державницької орієнтації мети – здобуття незалежної соборної української держави на всіх етнографічних землях.

Однак в окремих питаннях, зокрема в ставленні до радянської України, політичні партії зайняли різко протилежні позиції. Так, якщо в середовищі УНТП можна було спостерігати поширення радянськості настроїв (значною мірою завдяки політиці українізації), то діячі УРП проводили чітку антирадянську лінію, різко негативно оцінювали політику більшовиків на Наддніпрянщині. А тому головну увагу радикали зосередили на налагодженні тісних взаємовідносин із волинською групою Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) в особі таких її діячів, як С.Жук, А.Нивинський, О.Жиглевич та ін.

За участю делегатів волинської групи соціалістів-революціонерів 6 квітня 1924 р. у Львові проходив черговий крайовий з’їзд УРП. З’їзд відкрив голова партії І.Макух¹⁰. Від імені Головного Секретаріату виступив В.Кіцула, заявивши, що за період від 1 квітня 1923 р. до 6 квітня 1924 р. радикали здійснили низку поїздок до місцевих партійних осередків, провели чимало віч і нарад, заклали нові організаційні центри в Дрогобичі, Зборові, Косові, Рудках, Стрию та Сокалі¹¹. І хоча перехід колишніх членів партії С.Даниловича, М.Яцкова, М.Твердохліба та П.Лаврука на відкрити чи

приховану польську службу “дуже підтяв Радикальну партію в очах мас”¹², однак, відповідно до переконань партійних діячів, УРП і надалі матиме помітне місце в суспільно-політичному житті галицьких українців.

Наприкінці нарад з’їзду обрано нову Головну Управу радикальної партії (до її складу, на відміну від попередньої, увійшли й голови повітових управ) на чолі з доктором Л.Бачинським, який спільно з О.Навроцьким у середовищі УРП репрезентував радикально-націоналістичний напрям на протигагу радикально-соціалістичному О.Павлива, М.Рогуцького, В.Лисого¹³.

Окрім виборів партійного керівництва, учасники з’їзду (96 делегатів) затвердили постанову про неухильність змагання радикальної партії до всебічного державного й соціального визволення української нації. У цьому контексті розгорнулася дискусія між прихильниками співпраці із партіями державницької орієнтації, з одного боку (Л.Бачинський, О.Навроцький, О.Когут), та прихильниками суто соціалістичного фронту українських політичних партій (О.Павлив, М.Рогуцький, П.Лисий) – з другого. Перемогу здобули перші, оскільки було вирішено продовжити переговори з представниками тих українських політичних партій, які перебували на державницьких позиціях.

Нарада представників політичних партій Західної України відбулася 6 липня 1924 р.: УРП, УНТП, Української партії національної роботи, УПСР, Християнсько-суспільної партії та Українського Соціалістичного Об’єднання “Селянський Союз”. Її підсумком стала спільна заява “Про політичне становище краю”, в якій представники партій Л.Бачинський, С.Голубович, С.Підгірський, С.Жук, О.Барвінський та М.Чучмай, відповідно, від імені українського народу підкреслили те, що: “український народ непохитно обстоює своє природне право до незалежного державного життя”, засудили намагання польської влади односторонньо розв’язати українське питання як “внутрішньо державне” та закликали “дорогою свободного плебісциту” реалізувати право на самовизначення¹⁴.

На жаль, загального політичного консенсусу партіями національно-державницької орієнтації не вдалось досягти, а тому об’єднавчі процеси розгорнулися лише в межах окремих ідейно-політичних течій. Радикали свою увагу зосередили, головним чином, на спробі об’єднання лівих державницьких сил.

Процес консолідації охопив закордонні (31 серпня 1924 р. у Празі проходила нарада представників УРП та УПСР, учасники якої вирішили створити, у напрямку подальшого об’єднання, спільне політичне бюро для координації діяльності) і місцеві осередки радикалів та соціалістів-революціонерів¹⁵.

Головна Управа УРП, разом із Головним Секретаріатом і Політичним бюро УРП і УПСР, виробила політичну платформу співпраці, що передбачала поширення масової вічевої акції з метою активізації суспільно-політичного життя широких мас та проведення щоденної роботи з розбудови підвалин національного життя¹⁶.

Активно включилися в об’єднавчий процес і члени УПСР: 13 вересня 1924 р. у “Громадському Голосі” було опубліковано статтю лідера УПСР С.Жука “До злуки соціалістичних сил”. Справу об’єднання автор назвав невідкладною, указавши при цьому, що УПСР, як і галицька УРП, має спільну мету – соборна незалежна соціалістична трудова українська республіка. Центром нової партії, на думку С.Жука, мав

стати Львів, а на Західній Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші могли б утворитись краєві управи, які би координували свою діяльність із Головною Управою у Львові¹⁷. На сторінках друкованого органу УРП у статті “На дорозі зєднання соціалістичних сил” було запропоновано назвати новостворену партію радикально-соціалістичною, адже така назва “відразу показує, як партія буде ставитись до соціальних питань – з другої сторони та назва збереже в собі усю славу й традицію праці Драгоманова і сеї славної минувшини радикальної партії в Галичині і соціалістів-радикалів на північно-західних українських землях”¹⁸.

Нарада представників УРП, Соціалістичного Об’єднання “Селянський Союз” і УПСР відбулася 11 жовтня 1924 р. у Львові. Учасниками наради була підтверджено необхідність узгодженої праці, взаємної допомоги та консультацій із приводу важливих питань¹⁹.

Про потребу “негайного згуртування революційних самостійницьких, соціалістичних сил” заявив і К.Коберський, який спільно з Б.Білинським, І.Курахом, С.Ріпечким, І.Лучишиним ще влітку 1924 р. приєднався до радикального руху, цим самим істотно активізувавши його організаційно-партійну роботу. К.Коберський висунув п’ять пунктів майбутньої платформи об’єднання: “боротьба за соціальне визволення мусить іти в парі з боротьбою за національну державну самостійність України; перша і основна форма політичної боротьби, є господарська боротьба працюючих: селян за землю, робітників за фабрики; форма влади в самостійній державі: трудова демократія; основа влади: союз трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції; боротьба з орієнтаціями на чужі сили і соборність визвольної акції”²⁰.

До тісного організаційного об’єднання всіх українських соціалістичних сил, які стоять з УРП на “однаковім програмовім та тактичнім становищі”, закликали й делегати ХХVІІІ з’їзду УРП, який відбувся 1 лютого 1925 р. у Станіславі (74 делегати з 18 повітів репрезентували 256 гмінних та повітових організацій)²¹. УПСР була представлена С.Жуком та М.Стаховим.

Учасники з’їзду одногосно висловились за розширення та поглиблення партійної організації в Західній Україні. Першим кроком на цьому шляху були вибори нового партійного керівництва. Головою УРП обрано Л.Бачинського, а його першим заступником – І.Макуха, який і керував проведенням з’їзду. До складу Головної Управи залучено М.Вахнюка (став другим заступником партійного голови), О.Когута, М.Горбового, А.Кордубову, Д.Крука, В.Кіцулу, П.Шекерика-Дониківа, О.Коберського, О.Гамалю, В.Касіяна та М.Воробця.

Окрім доповіді Л.Бачинського “Про політичне становище українського народу та його завдання у визвольній боротьбі”, на з’їзді прозвучали реферати доктора М.Стахова (про міжнародне становище), М.Вахнюка (про внутрішньопартійну діяльність) та ін. Радикали чітко заявили про неможливість політичної співпраці з “буржуазними” українськими партіями та конкретизували свою позицію відносно СРСР²².

Ще в 1919 р., остаточно визначившись зі своїми політичним переконанням – побудовою соборної української республіки, радикали були переконані в тому, що більшовики нічого доброго українцям не принесуть, адже “за весь час нашої визвольної боротьби не знайшлося серед російського громадянства ні одної

визначної політичної групи, яка признала би Україні право на самостійність. Не можемо цього сподіватися і від сего політичного новотвору (большевиків), зліпленого з усіх політичних відтінків Москви від правих есерів до монархістів виключно”²³. Утворення Української РСР члени УРП розглядали як форму московської окупації, проголосивши платформу так званого “антирадянського соборництва”²⁴.

Тепер же політика радикалів стосовно зазначеного питання виглядала так: “формальну самостійність укр. республіки скасовано в 1922 р... в цій державно правно обкросній укр. Республіці не мають влади укр. селяни і робітники, а панує там всевладно й неподільно при допомозі терору моск. большевицька партія, котра насильством і корупцією переводить явні вибори до фіктивних рад, відобразивши вже в конституції українському селянству належний йому вплив на державу, рахуючи 5 голосів селянських на 1 робітничий; немає ні свободи слова, ні преси, ні свободи політичних, професійних, ні культурних організацій...”²⁵.

Однозначно негативно було оцінено й політику польської влади стосовно населення західноукраїнських земель. З огляду на це, Міністерство внутрішніх справ Польщі у своїх звітах зараховувало УРП до партій національно-самостійницької орієнтації²⁶.

Члени радикальної партії значно активізували свою роботу на місцевому рівні серед населення регіону. Такі дії мали на меті перехоплення УРП лідерства в західно-українському політичному русі (націонал-демократи переживали кризу у своєму таборі). Підкреслюючи цю обставину, Станіславський воєвода у вересні 1925 р. відзначав, що “метою УНДО є витримати конкуренцію із УРП, яка в останніх часах, використовуючи хаос, пануючий в таборі трудовиків, здобувала чимраз більше прихильників”²⁷. І справді, упродовж 1924–1925 рр. радикальний рух почав набувати масового характеру. У той час УРП була єдиною українською партією, яка виявляла активну масову діяльність. Галицькі радикали поставили завданням поширення діяльності галицьких кооперативних, фінансових, просвітніх, молодіжних структур на Волині. Це робилося, щоби підняти рівень культурно-освітнього й господарського життя населення північно-західних українських земель, створивши передумови національно-політичної консолідації різних територій регіону.

У цьому контексті істотну увагу члени УРП продовжували приділяти співробітництву з іншими українськими політичними силами.

Переговори УРП, УПСР і Соціалістичного Об’єднання “Селянський Союз”, що мали на меті створення єдиної партії, тривали упродовж усього 1925 р. Уже 14 березня 1925 р. із представників цих партій створено комісію для опрацювання спільної програми. Оскільки у своїй політичній платформі радикальна партія відкидала орієнтацію на Польщу та СРСР, то цілком закономірно, що переговори із Соціалістичним Об’єднанням “Селянський Союз” не дали ніяких позитивних результатів через радянофільську орієнтацію останнього²⁸. І лише тісна співпраця з УПСР Волині призвела до створення 14 лютого 1926 р. на з’їзді у Львові Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП). На цей конгрес прибули делегати 22 повітових організацій Східної Галичини та 3 повітових організацій Волині (загалом 112 осіб)²⁹.

За соціальним складом делегати представляли такі прошарки суспільства: селян – 65, промислових робітників – 4, кооперативних працівників – 8, інших професійних службовців – 5, журналістів, лікарів, адвокатів, інженерів – 16 і т.д.

На конгресі головував І.Макух. Відповідно до звіту Головного секретаря О.Навроцького, на момент відкриття з'їзду УРП у своїх лавах налічувала 3540 дійсних членів. Активність партії підтверджувалась конкретними цифрами: лише за 1925 р. члени партії провели 98 віч та повітових конференцій³⁰.

З доповіддю про засади об'єднання виступив С.Жук. Від імені волинських соціалістів-революціонерів він зачитав прийняту 24 січня 1926 р. на з'їзді в Кременці декларацію про злиття з галицькою радикальною партією: "З'їзд приймає до відома звіт з дотеперішних заходів Краєвої Управи в справі злиття з УРП в одну партію з назвою Української партії соціалістів радикалів"³¹. Від радикалів декларацію виголосив І.Курах.

Учасники конгресу прийняли рішення об'єднати УРП та волинську групу УПСР і утворити УСРП як політичну організацію "українських працюючих мас села і міста"³². Прийнята ухвала проголошувала: "Тепер обидві партійні організації УРП й УПСР, ствердивши в довшій праці однаковість своїх завдань, отсим зливаються в єдину політичну українську-соціалістичну організацію під назвою "УСРП"³³.

Організаційний статут партії, ухвалений на конгресі, підготував О.Павлів. Відповідно до статуту, партія поєднувала автономний принцип із централізмом. На місцевому рівні найнижчою ланкою була місцева громада, а тому кожний партійний діяч мав належати до такої громади. Нових членів партії за пропозицією місцевої громади та після піврічної роботи затверджував Головний Секретаріат у Львові. У повіті працювали повітова організація УСРП, яка складалася з повітових конференцій, на які кожна місцева громада направляла певну кількість делегатів, та повітової управи (її члени обирались на повітовій конференції). Крайовою працею керувала Головна Управа, яка формувалась на Крайовому конгресі. Саме вона вибирала з-поміж своїх членів Головний Секретаріат, до якого також входили голова партії та головний секретар³⁴.

Головою УСРП було обрано Л.Бачинського, який спільно зі своїми заступниками С.Жуком та І.Макухом, а також О.Навроцьким (голова Головного Секретаріату), О.Павлівим, Р.Дашкевичем, О.Коберським, М.Репеним, І.Курахом, Г.Ничкою та іншими визначними партійними діячами увійшов до складу Головної Управи УСРП³⁵. Склад Головного Секретаріату, як і Головної Управи, було розширено за рахунок залучення членів волинської групи УПСР М.Стахіва, А.Нивинського і т.д.

Крім того, делегати з'їзду одразу ж визначили нагальні організаційні завдання: "Повітові управи мусять збільшити число організованих громад та вести правильну реєстрацію членів; місцеві громади мусять брати найдіяльнішу участь в політичному, просвітному, кооперативному, професійному і пожежно-руханковому рухові, особливу увагу звернути на організацію молоді; зїзд кладе обов'язок повітовим організаціям тримати з місцевими громадами і Головною Управою як найживіший зв'язок; найбільше на два місяці мають відбуватися повітові конференції; окрему увагу мусять звернути місцеві, повітові організації на піднесення ступеня політичної освіти членів"³⁶.

У своїй політичній програмі соціалісти-радикали висували такі вимоги: "Перехід всієї верховної влади до рад працюючого народу, вибраних загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням; забезпечення національним меншостям заступництва у владі; повна відповідальність виконавчої влади

перед радами працюючого народу; свобода слова, друку й віри; свобода спілок, зборів, страйків; недоторканість особи й мешкання; таємниця листування; рівність кожного перед законом без огляду на національність, віру, пол і походження; рівність перед судом; виборність суддів; знесення кари смерті й досмертної в'язниці; умовність засудів; реформа всього права в тім напрямі, щоби законодавство сприяло розвиткові творчих сил людини, хоронило працюючих перед визиском і гнетом та розвивало почуття громадської спільноти й солідарности"³⁷. Зазначені програмові засади (програму партії "Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія" було опубліковано після з'їзду, однак вона одразу ж була конфіскована польською владою й лише в 1927 р. радикали видали популярну брошуру під назвою "Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП)") відображали демократичний характер УСРП.

У національному питанні члени партії продовжували дотримуватись самостійницьких засад, про що свідчить такий постулат програми УСРП: "партія не устає в своїх накликах до витривалости в боротьбі за повну національну волю", "бореться за утворення Самостійної Української Трудової Республіки та зєдинення в цій Республіці всіх українських земель"³⁸.

Зважаючи на таку національно-державницьку спрямованість з'їзду, польський комісар із відділом поліції, без подання конкретних причин, його заборонив. Однак делегати продовжили засідання в Українському академічному домі, усупереч діям польської поліції.

З цього приводу на сторінках "Громадського Голосу" було відзначено: "Поліція і адміністративна влада хоче загнати визвольний рух українського працюючого народу в підпілля. Але 35 літ боролася УРП проти цього одверто і не дозволила загнати себе в підпілля... Ми нація, а не конспірація. Нація, яка стала на шлях одвертої боротьби за свої права, і тому всякі намагання адміністративної влади даремні"³⁹. Проти безправного розв'язання з'їзду протестував і голова партії д-р Л.Бачинський, заявивши, що партія не дасть запхати себе в підпілля, бо вона хоче діяти явно й бути легальною партією⁴⁰.

З утворенням єдиної УСРП український радикальний рух поширився за так званий "сокальський кордон", який, згідно з намірами польської влади, мав слугувати розмежуванню українців Галичини та Волині. Саме тут, особливо в Кременецькому та Здолбунівському повітах Волині соціалістично-радикальна партія стала найсильнішою українською політичною організацією. До того ж, після з'їзду партія, як зазначив І.Макух, "йшла з небувалим розгоном вперед по всіх закутинах західно-українських земель аж під Білосток"⁴¹.

Отже, УРП виступила важливою складовою частиною суспільно-політичного життя західноукраїнських земель у 1918–1926 рр. Характерною особливістю національно-державної програми радикалів було поєднання національних та соціальних принципів. Основною метою діяльності партії у цей період стало прагнення реалізувати основні постулати української національно-державної ідеї, керуючись нормами міжнародного права та моралі, дотримуючись принципу "чистих рук" та демократизму, різко заперечуючи терористичні, революційні методи боротьби. Серед головних засад, які знайшли своє відображення в програмних документах УРП та

практичній роботі її діячів, варто виокремити такі: суверенітет, соборність української держави, республіканська форма правління, виборність, багатопартійність, рівність та поділ влади. Загалом можна стверджувати, що політична програма радикалів мала успіх, бо відстоювала збереження державницьких традицій українського національного руху, сприяла підвищенню національної свідомості українців.

¹ Макух І. На народній службі. – Детройт, 1960. – С.316.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – ф.205, оп.1, спр. 427 (Оперативні донесення окружного командування державної поліції у Львові про політичне становище за березень 1923 р.), арк.11.

³ Там само. – Арк. 21 зв., 22; Партійний зїзд УРП // Громадський Голос. – 1923. – 7 квітня. – С.3.

⁴ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали: В 3-х т. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т.2. – С.57.

⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф.205, оп.1, спр.527 (Донесення прокурорів окружних судів про порушення і розслідування кримінальних справ проти осіб, обвинувачених у приналежності до комуністичної партії та активної комуністичної діяльності), арк.21 зв.22; Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. – С.56–57; Партійний зїзд УРП // Громадський Голос. – 1923. – 7 квітня. – С.3.

⁶ Наше становище // Громадський Голос. – 1923. – 7 квітня. – С.1.

⁷ Комунікат. Рішення Головної Управи УРП на засіданню 29 вересня 1923 р. // Громадський Голос. – 1923. – 6 жовтня. – С.1.

⁸ Макух І. Назв. праця. – С.317.

⁹ Окружний міжпартійний зїзд в Станиславові // Новий час. – 1924. – 24 лютого. – Ч.14. – С.9.

¹⁰ Зїзд УРП // Громадський Голос. – 1924. – 19 квітня. – С.2.

¹¹ Зїзд УРП. Звіт // Громадський Голос. – 1924. – 26 квітня. – С.1.

¹² З життя партій. Зїзд УРП // Діло. – 1924. – 22 квітня. – Ч.89. – С.3.

¹³ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф.231, оп.1, спр.1366 (Реферат об організаційному положенні УСРП на Волині), арк.3 зв.; Макух І. Назв. праця. – С.322.

¹⁴ Державний архів Львівської області, ф.1, оп.58, спр.348 (Донесення поліцейських органів о совещаниях представителей украинской трудовой и радикальной партии), арк.2.2(зв.); Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1939). – Київ – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – Т.2. – С.386–387; Заява // Громадський Голос. – 1924. – 9 серпня. – С.2; Заява // Новий час. – 1924. – 3 серпня. – Ч.58(75). – С.2; Дробот І. Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): загальний огляд // Галичина. – 1999. – №3. – С.140; Кучер В., Павленко В. Західна Україна: боротьба за соборність українських земель (1923–1939 рр.) // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.81; Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. – К.: Стило, 1998. – С.17; Соляр І. Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр. // Україна в минулому. – К., Львів, 1994. – Вип.5. – С.129.

¹⁵ Кузьмінєць О., Орихівський І. Консолідація українських соціалістичних сил Західної України (1924–1926) // Українсько-польські відносини у Галичині у 20 ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.172.

¹⁶ Макух І. Назв. праця. – С.322–323.

¹⁷ Жук С. До злуки соціалістичних сил // Громадський Голос. – 1924. – 13 вересня. – С.1.

¹⁸ На дорозі зєднання соціалістичних сил // Громадський Голос. – 1924. – 11 жовтня. – С.2.

¹⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.11 (Печеніжинське повітове староство, с.Печеніжин Станіславського воеводства), оп.1, спр.49 (Листування з Станіславським воеводським управлінням про діяльність українського спортивного і культурно-просвітницького товариства “Луг”). арк.3.

²⁰ Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. – Львів–Коломия, 1924. – С.155–156.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф.6 (Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України), оп.1, спр.31 (Справки, информации, проект программы, переписка, воззвания и другие документы Украинского национально-

демократического объединения (УНДО)), арк.168; ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.357 (Сведения Министерства Внутренних дел о наличии украинских буржуазно-националистических партий на территории Польши), арк.2; Там само. – Спр.359 (Сведения поветовых староств о деятельности “Украинской радикальной партии” (УРП) в поветах Станиславского воеводства), арк.22; Макух І. Назв. праця. – С.328; Звіт і резолюції зі Зїзду УРП // Громадський Голос. – 1925. – 14 лютого. – С.2; Зїзд УРП // Громадський Голос. – 1925. – 7 лютого. – С.1.

²² ЦДАГОУ, ф.6 (Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України), оп.1, спр.31 (Справки, информации, проект программы, переписка, воззвания и другие документы Украинского национально-демократического объединения (УНДО)), арк.168; Звіт і резолюції зі Зїзду УРП // Громадський Голос. – 1925. – 14 лютого. – С.2.

²³ Нова сила на Сході // Народ. – 1919. – 9 мая. – Ч.19. – С.3.

²⁴ Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. – Женева, 1924. – С.36.

²⁵ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. Назв. праця. – С.352–353.

²⁶ ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.357 (Сведения Министерства Внутренних дел о наличии украинских буржуазно-националистических партий на территории Польши), арк.2.

²⁷ Там само. – Спр.262 (Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах за август-сентябрь месяцы 1925 года), арк.65.

²⁸ ДАТО, ф.231, оп.1, спр.574 (Донесення органів государственной полиции и поветовых староств о деятельности УСРП на территории воеводства), арк.48.

²⁹ ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.359 (Сведения поветовых староств о деятельности “Украинской радикальной партии” (УРП) в поветах Станиславского воеводства), арк.3; Там само. – Спр.487 (Периодические отчеты Министерства внутренних дел о деятельности украинских, белорусских и еврейских политических партий на территории Польши), арк.21; Макух І. Назв. праця. – С.338; Книш З. На повні вітрила! (УВО в 1924–1926 рр.). – Торонто: Срібна Сурма, 1970. – С.44; Кондратюк О. Програмні засади та діяльність Української Соціалістично-Радикальної партії (1926–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична, 1995. – Вип.30. – С.76.

³⁰ Макух І. Назв. праця. – С.339.

³¹ ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.359 (Сведения поветовых староств о деятельности “Украинской радикальной партии” (УРП) в поветах Станиславского воеводства), арк.115; Зїзд Краєвої організації УПСР на Волині // Громадський Голос. – 1926. – 6 лютого. – С.2.

³² Torszecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków: W-wo Literackie, 1989. – S.228.

³³ ЦДАГОУ, ф.6, оп.6–1, спр.308 (Материалы Украинской социал-радикальной партии), арк.1.

³⁴ Макух І. Назв. праця. – С.338.

³⁵ Там само. – С.339; Зїзд УСРП // Діло. – 1926. – 17 лютого. – Ч.34. – С.3.

³⁶ Державний архів Волинської області, ф.46, оп.9, спр.648 (Информация о деятельности Украинской социалистической радикальной партии), арк.13.

³⁷ ДАТО, ф.231, оп.1, спр.574 (Донесення органів государственной полиции и поветовых староств о деятельности УСРП на территории воеводства), арк.83(зв.),84; Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). Львів: Громада, 1926. – С.40.

³⁸ Там само. – С.17.

³⁹ Ми нація, а не конспірація // Громадський Голос. – 1926. – 20 лютого. – С.1–2.

⁴⁰ Макух І. Назв. праця. – С.340.

⁴¹ Там само. – С.342.

Петро СРЕДЖУК

АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ НІМЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.)

Проблема асиміляції німців Східної Галичини спеціально ніким досі не розглядалася, а тому на цю тему немає не тільки окремої монографії, але й навіть одинокої розвідки. Побічні згадки про асиміляційні процеси в середовищі німецької меншини на досліджуваній території є як у німецькій, так і в польській історіографії. Цієї проблеми тією чи іншою мірою торкалися німецькі дослідники Й.Білл, С.Мюллер¹, а з польських учених – Й.Бузек, Г.Лепуцький та З.Фрас. Й.Бузек першим серед вищезгаданих учених звернув увагу на те, що окремі німецькі колонії Східної Галичини не тільки полонізуються, але й українізуються². Г.Лепуцький у своїй праці про галицьких німців наголосив на тому, що асиміляційні процеси в середовищі німецької меншини окресленого регіону протікали нерівномірно: найбільше вони торкнулися малих колоній, а середніх і великих – меншою мірою³. Сьогодні ці міркування Г.Лепуцького щодо асиміляції галицьких німців у міжвоєнному часі потребують нового осмислення й перегляду. Польські дослідники у своїх працях звертали увагу лише на добровільну асиміляцію, яка йшла через міжетнічні шлюби, наголошуючи на тому, що польки своїх чоловіків-німців і дітей перевиховували виключно в польському дусі й вони ставали польськими патріотами. Саме така думка червоною ниткою проходить у монографії З.Фраса “Галичина”⁴. Щоправда, польські дослідники замовчували насильницьку асиміляцію, яка проводилась окремими чиновниками та духовенством польської національності в державних структурах та на парафіях у Східній Галичині за часів Австро-Угорщини й Другої Речі Посполитої.

Побічно піднятою проблемою також цікавились і українські вчені. Пальма першості в цій царині належить В.Кубійовичу, який привернув увагу дослідників до стану асиміляційних процесів у середовищі німецької меншини Східної Галичини напередодні Другої світової війни, зазначивши, що вона в слов’янському етносередовищі не тільки полонізується, але й українізується⁵. Добровільна асиміляція німців – католиків колонії Бекерсдорф поблизу містечка Підгайці на Тернопільщині між двома світовими війнами знайшла відображення в розвідці З.Яворської-Сокольської⁶.

Німецькі дослідники, які у своїх працях торкалися цієї проблеми, свою увагу зосереджували на висвітленні асиміляції німців Східної Галичини насильницькими методами, тобто “зверху”⁷.

Мета даної розвідки – вяснити, коли і якими шляхами йшла асиміляція як “знизу”, так і “зверху”, і на основі конкретного фактологічного матеріалу відтворити узагальнену картину асиміляційних процесів у середовищі німецької меншини Східної Галичини в зазначених хронологічних рамках; водночас на основі фактологічного матеріалу вітчизняних архівів спробувати уточнити погляд Г.Лепуцького на протікання асиміляційних процесів у середовищі східногалицьких німців у міжвоєнному часі.

Практичне значення даної розвідки полягає в тому, що її конкретний фактологічний матеріал можна успішно використати при написанні узагальнюючих праць з етнічної історії Галичини й України, у тому числі й окремого дослідження про німецьку

меншину, а також при написанні краєзнавчих нарисів з історії міст і сіл західно-українського регіону.

Асиміляційні процеси в середовищі німецької меншини почалися в другому поколінні німців регіону. Вона охопила в основному дітей галицьких чиновників німецького походження, які прилучалися до польської культури через безпосереднє спілкування з поляками в костелах та державних органах. Це була добровільна асиміляція окремих осіб німецької національності, яку ми називаємо асиміляцією “знизу”. Польський учений нашої доби Збігнев Фрас твердить, що в мішаних сім’ях полонізувалися, у першу чергу, діти, що ставали польськими патріотами, і для підтвердження наводить ось такі приклади: Адам Рехбергер, крайовий радник, циркулярний староста в Стрию, був одружений із полькою Констанцією Змієвською. Їх син перейшов на поляка і 1809 року служив не в австрійській, а в польській армії Йозефа Понятовського. Класичним прикладом добровільної асиміляції є також біографія високого львівського чиновника, губерньського радника Вільгельма Райтценгайма. Мати його – полька, Юліана Гордик, виховала свого сина “в дусі польського патріотизму”⁸.

У мішаних німецько-польських сім’ях головну роль відігравав не батько – німець, а мати – полька. На цю деталь першим звернув увагу польський дослідник З.Качковський. Він у 1899 році щодо цього писав: “як котрийсь з німців женився на польці, то той повністю втрачав самостійність влади, адже жінка брала його за горло і мусів танцювати так, як вона йому грала”⁹.

Твердження З.Качковського і З.Фраса підтверджуються і архівними матеріалами. Відомо, що відставний капрал лютеранин А.Бунцель із Крехова одружився з католицькою Сабіною Банашевською зі Львова. Дітей мішане подружжя виховувало не на лютеранських, а на католицьких засадах¹⁰.

Процес переходу німців з одного віросповідання на інше розпочався в першій половині XIX ст. Крайовою владою у Львові він був узаконений 4 лютого 1848 року. У патенті, виданому губернатором краю графом А.Голуховським, наголошувалося, що віруючі лютеранського й кальвіністського віровизнання по досягненні вісімнадцятирічного віку можуть переходити в іншу віру¹¹.

Переходи німців Східної Галичини протестантського віровизнання в католицизм і греко-католицизм були не окремими епізодами, а звичним явищем. Так, крайова комісія у справах релігії львівського магістрату тільки 1905 р. задовольнила прохання 18 осіб про перехід із протестантського в католицьке віровизнання: Наталі Вебер, Тересії Манн із Винник, Марії Еплер, Вільгельміни Мюллер із Желдця, Катерини Фохт із Завадова, Філіпіни Ромер із Зашкова, Марії-Ельжбети Бек із Карачинова, Адольфа Бунцеля з Крехова, Максиміліана Виспянського зі Старих Бродів, Георга Еплера з Теодоргофа, Ванди Булгарин, Францішека Вагнера, Кароля Мітшке, Йоли Проксега, Софії Шеер та Леонтини-Терези Шумахер зі Львова¹².

Часто дружні контакти між молоддю українського й німецького народів Східної Галичини вело до кохання юнаків і дівчат обох сторін, яке, безперечно, завершувалось весіллям і створенням нової сім’ї, а це, у свою чергу, не тільки ще більше зближувало національні громади німців з українцями, але й вело до їх добровільної асиміляції “знизу” шляхом перейняття мови, звичаїв і традицій корінної нації. Перше відоме нам

мішане подружжя між українцями й німцями, задокументоване 22 червня 1821 року, коли Петер (Петро) Ридель і з Нових Кулнович побрався з українкою Катериною Мариняк із села Розділовичі на Самбірщині. Молоді брали шлюб у сільській греко-католицькій церкві, де його було зареєстровано в метричній книзі шлюбів бойківського села¹³.

Пізніше мішані шлюби стали рядовим явищем тогочасного життя. Ось деякі приклади: львів'янин Христофор Вьолкер 15 вересня 1846 року вінчався з львівською панною Марією Галик. 25 липня 1847 року у Львові побралися Генріх Вайзе та Анна Грицак. Восени того року відбулося в Коломиї весілля німця Якова Вагеманна та українки Юлії Лючинської, а в Соколівці на Львівщині взяли шлюб Генріх Гаазе і Софія Супронівська з Топорова. У 1858 році побралися Йоганн Сауер і Христина Гнатів та Софія Фукс і Петро Яцкевич зі Львова¹⁴.

Подружжя мішаних шлюбів укладали між собою шлюбні контракти, в яких зазначалися умови релігійного виховання спільних дітей: синів у віровизнанні батька, а дочок – матері. Послідовно контракт мав такий зміст: “Ми, нижче підписані, Іван Лис, помічник канцеляриста у Львові, греко-католицького віровизнання, та Філіпіна Гесс, дочка надмлинаря (завідувача млина. – П.С.) у Замарстинові, євангельського віровизнання, сьогодні свідчимо, що мимо клятви-запевнення, даної перед греко-католицьким священиком щодо виховання дітей у вірі греко-католицькій, залишаємо за собою визначення віровизнання, в якому будуть похрещені й виховані за взаємною згодою наші діти. За згодою батька синів будемо виховувати у вірі батька, тобто за обрядом греко-католицьким охрестимо й виховуватимемо, а дочок – у вірі євангельській будемо хрестити й виховувати. Одночасно клянемося, що жодних перешкод у виконанні нашого запевнення не буде чинити жодна зі сторін. Підписи: Іван Лис, Філіпіна Гесс. Львів. 27 травня 1904 року”. Того року подібні шлюбні контракти уклали між собою Кароліна Мартіні й Дмитро Стедик, Михайло Шеферпахер і Матрьона Механюк та ін¹⁵.

У міжвоєнному часі міжнаціональні шлюби між представниками української й німецької спільнот теж були звичайним явищем. Наприклад, Корнелій Дах із Сопошина в 1921 році одружився з Марією Гіняк із Рудок. А в 1923 році відбулось весілля Катерини Павлишин із села Повітно і Йоганна Бертольда зі Львова¹⁶. 8 серпня 1927 року в селі Нові Олексичі на Стрийщині відбулося весілля українки – греко-католички Меланії Притули із с. Стрілків та німця-лютеранина Йоганна Барона. Вінчання молодих проводив отець Василь Савків у греко-католицькій церкві. Оскільки це був перший мішаний шлюб українки й німця в цьому селі, то на весілля дружно прийшло все село. Того ж року відбулося весілля українки Стефанії Княгинецької із села Ляцьке Шляхецьке (з 1946 р. – Липівка) на Тисмениччині та німця Райхера з села Перерісль із Надвірнянщини який із дружиною в кінці 1939 року виїхав до Німеччини. Там був мобілізований до вермахту й загинув на території Франції. З Ляцького Шляхецького з німкенєю із Сітауерівки приблизно в цей час одружився і сільський парубок Маленький¹⁷.

Конкретні дані про кількість мішаних шлюбів українців із німцями лютеранського віровизнання в міжвоєнний період у Східній Галичині маємо лише за 1928 рік. Тоді 17 юнаків-українців і 28 дівчат-українок пов'язали свою долю з особами німецької національності протестантського віровизнання. Як бачимо, охочіше в міжнаціональні шлюби вступали дівчата-українки¹⁸. Причому в міжвоєнному часі, як твердить З.Яворська-Сокольська, схожа ситуація спостерігається і в середовищі німців-католиків Східної

Галичини. Так, з Бекерсдорфу на Підгаєччині з німцями сусідніх українських сіл, тобто з українцями, та, очевидно, з поляками, побралися 12 парубків і 35 дівчат, які стали жити не в колонії, а за місцем одруження¹⁹.

При мішаних шлюбах бували нерідко випадки, коли глава новоствореної сім'ї, будучи протестантом, приймав греко-католицький обряд. Такий факт у 1880 році мав місце в селі Монастирське під Косовом на Гуцульщині. Німець-лютеранин прийняв греко-католицьку віру своєї дружини-гуцулки²⁰.

Третім шляхом добровільної асиміляції частини німецької спільноти в Східній Галичині були добровільні переписування своїх прізвищ із німецьких на польські. Цей асиміляційний процес “знизу” активно протікав у міжвоєнному часі, зафіксований тогочасною періодикою німців Галичини. Зокрема, 1 березня 1931 року їхня газета повідомила співвітчизникам, що німці громади Старі Олешичі на Підкарпатті полонізуються й протягом останніх трьох років змінюють свої прізвища з німецьких на польські²¹.

До асиміляції “знизу” належить добровільне приймання німцями Східної Галичини звичаїв, традицій та мови корінної нації. Однією з перших німецьких колоній, яка українізувалася на досліджуваних теренах, була Альфредівка Перемишлянського повіту на Львівщині. Ця колонія була в суцільному українському оточенні й не мала ніяких відносин зі своїми співвітчизниками з інших німецьких колоній краю. Дивного нічого немає в тому, що її населення дуже швидко українізувалося. На думку Й.Бузека, процес українізації в цій опільській колонії інтенсивно протікав між 1880 і 1890 роками, адже вони в часі перепису 1890 року й пізніше себе визнавали українцями.

Процес українізації в німецьких громадах краю більш інтенсивно протікав у міжвоєнному часі. В.Кубійович твердить що наполовину були полонізовані німці громад Грабовець Богородчанського Августдорф Снятинського повітів Станіславського воєводства, Вайнбергена поблизу Винник під Львовом, Брундорф і Бургталь на Городоччині, Грабовець і Дуліби на Стрийщині Вовче й Розлуч Турківського повіту Львівського воєводства²³.

Провідниками асиміляції німців католицького віросповідання Східної Галичини були й окремі націоналістично настроєні священики польського походження. Одним із них був ксьондз Відаєвич, Він разом зі своїми прихильниками і вигадував різні способи полонізації німців, які мешкали в Болехові і його околицях. Згаданий отець у колонії Пьохерсдорф 1906 року вмовив німця-вчителя за винагороду навчати дітей польської мови. Витрати на оплату праці вчителя взяло на себе “Товариство Школи Людової”. Це товариство також забезпечувало школу польськими підручниками й книжками²⁴.

У Брукенталі біля Угнева на Львівщині парох-поляк забороняв у часі богослужіння німецький спів і молитви рідною мовою і зі сповідальниці обзивав німців різними лайливими прізвиськами. У Маріягільфі поблизу Коломиї катехит-поляк 200 німецьких дітей навчав катехізму по-польськи. На парафії в Махлинці Жидачівського повіту парох-поляк проводив богослужіння польською мовою, хоча до костелу ходили тільки 17 віруючих польської національності, а решта була німцями і їх на парафії налічувалося кількасот²⁶. Подібна ситуація була і в інших німецьких парафіях католицького віросповідання. Для прикладу, станом на 16 червня 1914 року в Галичині тільки на 4 парафіях німецьких колоній із 17 парохами були німці, а на решті – поляки.

Така ж картина спостерігається і в міжвоєнному часі. Звичним явищем стало призначення парохами німецьких поселень краю осіб польської національності. Ось, наприклад, у 1925 році парохами німецьких парафій у Мужилівцях Німецьких та Фельбаху Львівського воєводства були особи польської національності²⁸. 4 вересня 1933 року парохом парафії німецької колонії Маріягільф поблизу Коломиї став Владислав Вітковський, який прийшов на місце пароха Йосипа Гарбича²⁹.

До асиміляційних процесів “зверху”, у першу чергу, долучилося також чиновництво крайової шкільної ради у Львові. Воно й почало насаджувати в німецькі національні школи вчителів польської національності, які не володіли німецькою мовою. Одне з перших таких призначень нам відоме з 26 серпня 1868 року. Того дня крайова шкільна рада в парафіяльну школу колонії Феліціенталь на Сколівщині вчителем призначила Яна Яворівського. 1878 року посаду вчителя в школі колонії Кранцберг на Самбірщині обійняв Леон Квасніцький, 1893 року в Маріягільфі поблизу Коломиї – Йосип Сімяновський, 1906 року в Еренфельді – Марія Адамська, а в Німецькому Мокротині на Жовківщині – українка Текля Садовська. У 1907 році назначено вчителями шкіль у німецьких колоніях поблизу Коломиї Йосипа Хмелевського (у Розенгек), Францішека Бобінського (у Флеберг), а Йосипа Писовича – у Фалькенберг на Щиреччині³⁰.

Крайовій шкільній раді проводити асиміляційні заходи на місцях допомагала місцева польська преса, яка піднімала шум із приводу того, що в німецьких національних школах нема викладання польської мови або її викладають педагоги не польської національності. Показовою в такому разі є стаття “Німецька школа в Багінсбергу”, опублікована в “Gazecie Kótomyskiej”. У ній наголошувалося: “. . . У кожному разі жадасмо, аби польської мови навчав учитель-поляк. Не можемо дозволити, щоби прусак, який народжений на нашій землі (читай – на покутській землі. – П.С.) і харчується з неї і її жителів, не визнавав за потребу знати нашу мову, а хотів би, щоби з ним розмовляли й вели кореспонденцію на польській (українській. – П.С.) землі німецькою мовою”³¹.

З більшим розмахом політика заміни німецьких педагогів польськими крайовою шкільною радою почала проводитися на початку ХХ ст. Вона, у першу чергу, назначала вчителів польської національності в німецькі колонії де мешкало населення католицького віровизнання, зокрема, 1911 року в школі німців-католиків колонії Кьонігсау на Дрогобиччині всі вчителі були польської національності. Цього року в католицькій колонії Розенгек поблизу Коломиї повітова влада відкрила польську школу. Щоправда, до неї ходило лише 7 німецьких дітей, а 16 інших були дітьми з українських родин, що мешкали в колонії³².

Усього з 1867 по 1911 рік крайовою шкільною радою було полонізовано 33 німецькі національні школи. Зокрема, з німецької на польську мови викладання були переведені школи в Брочкові, Розенгеку, Флеберзі (1906), Регфельді (1907), Ангелівці (1910), Вайсенберзі, Бекерсдорфі, Бургау, Гофнунгсау, Ебенау, Кимирі, Костантівці (1909), Маріягільфі, Йосифінендорфі, Людвиківці, Мюнхенталі, Німецьких Ланах, Німецькому Мокротині, Німецькій Ягоні, Новому Калуші, Нойдорфі (поблизу Самбора), Нойтйтшайні, Оттенгаузі, Розенберзі, Сигнівці (1914) та ін.³³ Найбільш полонізованою з вищеназваних шкіль на той час була школа німців колонії Нойтйтшайн поблизу Струсова на Тернопільщині³⁴.

До полонізаційних заходів німецької спільноти краю польськими урядовцями слід віднести зміну назв частини німецьких колоній Східної Галичини на польські. Галас

через перейменування німецьких поселень на польські здійняла місцева польська періодика, коли на західноукраїнських теренах утвердилася польська влада. Зокрема, 4 грудня 1921 року газета коломийської польської громади “Prawda Pokucka” в замітці “Багінсберг, Маріягільф, Флеберг” наполягала на перейменуванні німецьких колоній та прилученні їх до Коломиї, наданні їм статусу передмість, а не окремих німецьких поселень³⁵. Як показав час, коломийська польська влада прислухалася до порад цієї газети й саме так учинила.

До асиміляційних заходів “зверху” належить примусова полонізація осіб інших національностей Другої Речі Посполитої, які бажали працювати на посадах у різних державних органах. Тоді існувало неписане правило: хочеш мати державну посаду, то повинен перейти на національність і віросповідання панівної нації.

Особові справи державних службовців польської держави німецького походження міжвоєнного часу, особливо з католицьких родин, що були на службі в польській адміністрації у той час, свідчать про те, що вони добре володіли польською мовою й визнавали себе поляками. Так, інструктор лісівництва Городенківської повітової ради Збігнев Шнайдер народився 14 серпня 1910 року в німецькій католицькій родині в селі Доброгостові на Дрогобиччині. Польською мовою розмовляв як рідною, а себе визнавав поляком. Інспектор вівчарства сільськогосподарського інспекторату в Стрию Адам Максиміліан Шварц був уродженцем католицької громади Кранцберг на Самбірщині. Він теж польську мову вважав рідною й зараховував себе до поляків. Їхній співвітчизник-католик Тадеуш Краус зі Львова, який працював рільничим інструктором Львівської рільничої палати, добре володів польською мовою і вважав себе поляком³⁶.

У хронологічному зрізі перейменування назв німецьких колоній відбулося приблизно в такому часі: Рудольфсдорф – 1928 р., Бригідау, Розенгек – 1930 р., Маріягільф, Флеберг – 1933 р., Нойдорф – 1934 р. (Дрогобиччина), Бекерсдорф – 1937 р., Багінсберг – 1938 р.³⁷ Причому нові назви часто суттєво відрізнялися від попереднього найменування. До прикладу, Багінсберг називали Багінщиною, Розенгек перейменовували на Рожанівку, Маріягільф – на Мар’їнівку, Флеберг – на Святого Яна на Коломиїщині, Нойдорф – на Полномівце (Дрогобиччина). Щоправда, деяким німецьким колоніям поляки дали близькі назви до німецьких, зокрема Августдорф – Августів (Снятинщина), Бекерсдорф – Бекерів (Підгаєччина), а Нойдорф (Самбірщина) – Нове Село³⁸.

Насамкінець слід зазначити, що колонізаційні асиміляційні процеси з боку польських урядовців дуже негативно відбилися на національній ідентичності німців. Деякі колонії німців краю, особливо католицького віросповідання, були напів- або повністю спольщені. Процес асиміляції серед німців католицького віросповідання активно почав протікати в останній чверті ХІХ століття.

За твердженнями Й.Бузека, на 1900 рік процес полонізації почався в німців німецької колонії Комарівка на Бродівщині, Нового Села на Жидачівщині, Фельзендорф на Підкарпатті, які польську мову в часі перепису визнавали розмовною. Наполовину полонізованими були Ернсдорф на Бібрщині, Соболівка на Радехівщині. Спольщеними на той час значилися Мюльбах поблизу Бібки, Візенберг біля Львова, Розембург коло Доброміля, Нойдорф на Самбірщині та Бекерсдорф поблизу містечка Підгайці на Тернопільщині³⁹.

Доцільно зазначити, що полонізація німців католицького віровизнання на початку ХХ століття набула загального характеру. З цього приводу на сполох була не тільки німецька, але й українська періодика Східної Галичини. Зокрема, 13 серпня 1903 року

газета “Свобода” в статті “Земля по швабах” писала: “Котрий шваб пішов до школи чи взагалі до міста, ставав поляком сам, або вже його діти”. З грудня того року ця ж газета знову константувала: “Німецькі колонії польщатся, насамперед, німці-католики”⁴⁰.

У міжвоєнному часі сполонізованими колоніями стали Малиниська на Золочівщині та Нойтїтшайн на Терехівщині та почали полонізуватися Мужилівичі поблизу Львова і Фельбах на Підкарпатті⁴¹. За твердженнями В.Кубійовича, частково полонізованими напередодні Другої світової війни були також протестантські колонії Августдорф, Брундорф, Брукенталь, Кранцберг, Розенберг і Фалькенберг, Фельсендорф, Фрайфельд та громади німців в українських селах Вовче, Завідовичі, Липівці, П’ятниця, Розлуч, Соболювка, Стебник, Стодолки – Львівського, Княжолюка, Копанки, Новоселиця, Нягрин, Пасічна, Ясеновець – Станіславського, Сушно – Тернопільського воєводства⁴².

На неоднаковий ступінь асиміляції німецької меншини в колоніях Східної Галичини, за твердженнями Г.Лепуцького, великий вплив мали розмір земельної площі самої колонії й кількість німецького населення, що проживало в ній. Чим більшою вона була і чим більше мала німців, тим менше піддавалася асиміляції. Цей погляд польського дослідника міжвоєнного часу заслуговує довіри, але треба зазначити, що він стосується тільки малих німецьких колоній із німецьким населенням католицького віровизнання. Що стосується малих німецьких колоній, населених німцями – лютеранами й кальвіністами, то вони зберегли свою національну ідентичність до самого виїзду зі Східної Галичини в грудні 1939 р.

Узагальнивши вищесказане, можна зробити такі висновки: 1. Асиміляційні процеси австрійської доби в середовищі німців Східної Галичини почалися не пізніше першої чверті XIX століття. Щоправда, вони торкнулися, в основному, галицької бюрократії німецького походження, яка мала тісні родинні стосунки з польською шляхтою та магнатськими родинами. 2. Процеси асиміляції німецької меншини досліджуваного терену в зазначених хронологічних рамках відбувалися на двох паралельних засадах: добровільній (“знизу”) і насильницькій (“зверху”). Добровільна асиміляція в Східній Галичині почала відбуватися з формуванням німецької спільноти, а насильницька – з її подальшим розвитком – з часу отримання Галичиною автономії в межах австрійської держави, тобто відтоді, відколи крайовою мовою стала польська й польський та полонізований елемент запанував у державницьких структурах краю. 3. Апогей асиміляції німців Східної Галичини припадає на міжвоєнну добу – час перебування її в складі Другої Речі Посполитої. У 1919–1939 роках асиміляція “зверху” переважала над асиміляцією “знизу”. Найбільше від неї потерпіли німці католицького віросповідання, що мешкали в малих німецьких колоніях та розпорошено в українських селах. 4. Асиміляція “знизу” протікала у вигляді мішаних шлюбів та переписуванні німцями своїх німецьких прізвищ на польські та українські, а асиміляція “зверху” проводилася насильницьким упровадженням польської мови в національних школах німців, усуненням німецького духовенства й заміною його особами польської національності в німецьких католицьких громадах, заміною назв німецьких поселень на польські тощо.

⁴¹ Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien; Його ж. Die schulischen Verhältnisse in den deutsch-katholischen Siedlungen // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. – Stuttgart-Bad Cannstatt. – S.161–167; 205–215; Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum in Galizien, insbesondere Lembergs. 1772–1940. – Marburg / Lang. – S.200.

² Buzek J. Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1909. – S.91,107.

³ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Terezy I Józefa II w Galicji 1772–1790. – Lwów–Warszawa, 1938. – S.147.

⁴ Fras Z. Galicja. – Wrocław, 2002. – S.103–122.

⁵ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичина) на 1. 1. 1939. – Вісбаден, 1983. – С.17, 21, 23, 27, 46, 118, 120, 123, 124.

⁶ Яворська-Сокальська З. Бекерсдорф // Підгаєцька земля. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней, 1980. – С.379–382.

⁷ Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum in Galizien, insbesondere Lembergs. 1772–1940. – Marburg/Lang. – S.200.

⁸ Fras Z. Galicja. – Wrocław, 2002. – S.103–104.

⁹ Kaczkowski Z. Mój pamiętnik z lat 1833–1843. – Lwów, 1899. – S.87.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф.427, оп.1, спр.1253, арк.19.

¹¹ Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu // Teki Schneidera. – Sygn.484. – K.65.

¹² ЦДІАЛ, ф.427, оп.1, спр.1253, арк.1–24.

¹³ Інформація респондента Л.Ригель. Записана 22 січня 2003 року.

¹⁴ ЦДІАЛ, ф.427, оп.3, спр.71, арк.30, 35, 40; спр.134, арк.6–7.

¹⁵ Так само. – Ф.427, оп.3, спр.134, арк.63–67.

¹⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.11, оп.1, спр.55, арк.164; спр.58, арк.7.

¹⁷ Інформація респондентів О.Бойчук та І.Николина. Записано 18 листопада й 25 грудня 2002 року.

¹⁸ Мета. – 1935. – 10 березня. – С.6.

¹⁹ Яворська-Сокальська З. Бекерсдорф // Підгаєцька земля... – С.381.

²⁰ Діло. – 1880. – 16 червня. – С.3.

²¹ Ostdeutsche Volksblatt. (ODV). – 1931. – 1 März. – S.5.

²² Buzek J. Rozsiedlenie ludności Galicyi... – S.91.

²³ Кубійович В. Етнічні групи... – С.28, 52, 86, 97, 118, 120, 123.

²⁴ Галичанин. – 1906. – 29 марта. – С.3.

²⁵ Діло. – 1914. – 16 червня. – С.4.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ ДАЛО, ф.1, оп.1, спр.404, арк.31.

²⁹ Gazeta Kołomyjska. – 1933. – 2 września. – S.2.

³⁰ ЦДІАЛ, ф.178, оп.1, спр.317, арк.1; оп.2, спр.145, арк.52.

³¹ Kalendarz Szkoły. – Lwów, 1893. – S.74; Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicji. – Lwów, 1906. – S.276, 384; Dziennik urzędowy... – Lwów, 1907. – S.291, 335.

³² Gazeta Kołomyjska. – 1906. – 1 września. – S.2.

³³ Deutsche Volksblatt für Galizien (далі – DVG). – 1911. – 17 Nowember. – S.4.

³⁴ Діло. – 1914. – 16 червня. – С.4.

³⁵ DVG. – 1911. – 3 Nowember. – S.1.

³⁶ Prawda Pokucka. – 1921. – 4 grudnia. – S.3.

³⁷ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.41, оп.1, спр.235, арк.1–19, спр.238, арк.1–2.

³⁸ ODV. – 1937. – 25 April. – S.3; Gazeta Kołomyjska. – 1938. – 27 lutego. – S.4.

³⁹ ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.964, арк.50; спр.8, оп.1, спр.466, арк.31 зв; Gazeta Kołomyjska. – 1930. – 26 lipca. – S.6.

⁴⁰ Buzek J. Rozsiedlenie ludności Galicyi... – S.75, 78, 81, 87, 92, 94, 97, 107.

⁴¹ Свобода. – 1903. – 13 серпня. – С.2; 3 грудня. – С.3.

⁴² Броди і Брідщина: Історико-мемуарний збірник. – Торонто–Онтаріо, 1988. – С.123.

⁴³ Кубійович В. Етнічні групи... – С.17, 21, 23, 27, 46, 118, 120, 123, 124.

Іван МОНОЛАТІЙ

НІМЕЦЬКІ ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ В ГАЛИЧИНІ (1774–1914 рр.)

Традиційні німецькі військово-політичні й культурні впливи в Галичині із Саксонії, Пруссії та Сілезії певною мірою були зумовлені спільністю етнічної й конфесійної приналежності. Остання, як свідчать новітні дослідження, у середньовіччі й ранньому Новому часі багато в чому збігалася¹. Характерні для середньовічного світовідчуття поділу світу на полярні протилежності недовіра й упередженість до всього “чужого” в національному, мовному та віросповідному аспектах не були абсолютними. Людина середньовіччя з часом дедалі більше прагнула долати численні перепони на шляху до взаєморозуміння між іновірцями, позбуватися відчуженості всупереч релігійній та етнічній ворожнечі, постійним кривавим зіткненням.

Спільність духовно-культурних процесів Заходу й Сходу Європи мала свій вияв і в багатьох інших сферах². Це було характерно і для Галичини, де розмежування між русинами (українцями), з одного боку, поляками й німцями, а також вірменами та євреями – з другого, як правило, проводилось за конфесійним принципом³. Виявом такого розмежування була й конфесійна диференціація німецького населення регіону Східної Європи, дослідження передумов, становлення та наслідків якої має значний науковий інтерес.

У цілому питання про німецькі етноконфесійні спільноти* в Галичині досі не стало предметом окремого монографічного дослідження. Наявні на даний момент лише поодинокі розвідки. Дослідження проблем євангелічно-лютеранських німців розпочали праці Й. Лукашевича⁴ та Й. Колашека⁵. Перша з них присвячена історії церкви Гельвецького визнання в давній Малополющі, друга – протестантській громаді Біла в Галичині. Спеціальне дослідження євангелістських поселень Галичини в часи йосифінської та францисканської колонізацій містить праця Р. Кессельрінга⁶. Окремі епізоди, що стосуються конфесійної диференціації німців у Галичині кінця XVIII – початку XX ст. знаходимо в дослідженнях С. Бредецького та Р. Кайндля⁷.

Привертають увагу своєю фаховістю праці Т. Цеклера, Л. Шнайдера, Р. Кессельрінга і В. Лемппа⁸. Вони написані в міжвоєнний період і містять важливі інформації про церкву Аугсбурзького та Гельвецького визнання, зокрема львівської парафії. Однак цим науково-популярним розвідкам властивий суб’єктивізм, який пояснюється тим фактом, що всі дослідники були безпосередніми учасниками подій і церковними діячами. З-поміж історіографії другої половини XX ст. конфесійні проблеми німців Галичини меншою мірою порушені в праці З. Мюллера⁹.

Окремі епізоди досліджуваної теми наявні в роботах сучасних німецьких та австрійських істориків, присвячених Галичині¹⁰. Не вдаючись до глибокого аналізу

* Етноконфесійна спільнота – сталий зв’язок частини народу з певною конфесією. Інколи з нею ототожнюють частину народу за віросповідною належністю лише тоді, коли вона набуває особливих, тільки їй притаманних етнічних властивостей. Це досягається за допомогою наступного механізму: з одного боку, етнічні явища, ознаки протягом тривалого часу взаємодії з культурою засвоюються ним, “конфесіонізуються”, а з другого – окремі компоненти релігійного комплексу, проникаючи в різні сфери суспільного життя, сприймають етнічне забарвлення й зміст, “етнізуються”.

(це тема окремої статті), зазначимо, що значно більше уваги приділяє питанням протестантських церков сучасна польська дослідниця Е. Алабрудзінська¹¹.

Проте в дослідженні духовної сфери церков та їхнього впливу на релігійне життя німецького населення Галичини наявні значні лакуни, зумовлені більшою зосередженістю істориків на її суспільно-політичній та економічній діяльності¹².

Дана стаття продовжує пошуково-аналітичні розвідки автора¹³, який поставив перед собою такі дослідницькі завдання: вивчити етноконфесійну структуру німців у Галичині, охарактеризувати пріоритети державної політики Австрії (від 1867 р. – Австро-Угорщини) у сфері відносин із церковними інституціями, здійснити аналіз моделей державно-церковних відносин* між німецькими етноконфесійними спільнотами в Галичині та правлячою династією Габсбургів у досліджуваній період.

У рамках цієї різнопланової проблеми розгляд етноконфесійної структури німців у Галичині в окреслених хронологічних межах сприятиме більш чіткому розумінню місця й ролі німецької спільноти в етноконфесійних та міжнаціональних процесах в Україні загалом. При цьому автор керувався тим, що попри розмаїття конфесій в Україні кожна з них становить невід’ємну частину віросповідань, без вивчення яких неможливо проводити державну політику, яка б забезпечувала толерантність та конфесійну злагоду в суспільстві.

* * *

Найдавніші повідомлення про тимчасову появу в Галичині німецьких купців сягають ще другої половини IX ст. Згодом до них приєдналися торговці з Австрії, Сілезії та Саксонії. Поряд із ними німці прибували сюди і як мандрівники, місіонери, як учасники різних посольств. Торгові візити німецьких купців продовжувались і в X–XI ст., що підтверджують знахідки германських динаріїв та вендок на цій території. Від початку XI ст. невеликі групи німців починають осідати й обживатися в містах Галицького князівства й вести тут свої торговельні справи. Військово-дипломатичні контакти галицьких князів із різними німецькими політичними угрупованнями призвели до появи німецьких воїнів, які брали участь у військових діях на боці руських правителів. У часи Галицького й Галицько-Волинського князівств у регіоні стали з’являтися й німецькі ремісники, які розбудовували галицькі міста¹⁴.

Упродовж усього періоду середньовіччя німці традиційно посідали важливе місце в системі контактів русько-української етнічної спільноти Галичини з Тевтонським орденом та німецькомовними державами-князівствами, які, щоправда, були різними за своєю політичною кон’юнктурою¹⁵. Активні контакти Галичини з німецькими землями та лояльна політика щодо німців правлячої князівської верхівки призвели згодом до появи в деяких містах невеликих німецьких колоній, в яких проживали переважно купці, ремісники, зрідка воїни та духовні особи. Згодом окремі з них стали займати високе становище в суспільній ієрархії і впливати на внутрішнє життя галицьких і волинських міст¹⁶.

* Державно-церковні відносини – сукупність форм суспільно-політичних, правових, економічних та морально-етичних норм і зв’язків між інститутами держави й церкви, релігійними центрами, управліннями, об’єднаннями, рухами, братствами тощо, діяльність яких регламентується й регулюється конституційними та іншими нормативними актами, а також принципами, традиційно усталеними для даної країни чи народу звичаями.

Державний і політичний провід Галицько-Волинського князівства, пізніше – першого руського королівства, доволі широко протегував німецькому населенню міст Галичини. У даному східнослов'янському князівстві поширювалася латинська мова, зокрема в канцеляріях, а приплив німецьких колоністів активізував інтеграцію краю в західноєвропейську систему економічних і політичних відносин. Ці тенденції виявилися, головним чином, у техніці ремесла, у торговельній справі, в організації міського самоврядування.

Збільшення числа чужинців у містах Галичини в XIV – на початку XV ст., відносна недорозвинутість міського життя, посилення міжконфесійного протистояння на німецьких територіях (католики – протестанти) спричинили виокремлення з німецького середовища першого міського патриціату галицьких міст. Його основою було магдебурзьке право, яке стало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як суспільного стану¹⁷. Ці правові норми служили не тільки культурній і фінансовій меті, але й денаціоналізації регіону, скріпленню польсько-католицьких впливів. У великих містах Галичини німці, які були повноцінними міщанами, зайняли провідні позиції. Вони відігравали істотну роль у повсякденному житті цього східноєвропейського регіону. З одного боку, німці сприяли входженню цих земель у загальноєвропейські культурні та політичні процеси, а з другого – привілеї німців-католиків були чинником денаціоналізації тих, хто не належав до привілейованої в масштабах польської держави католицької конфесії.

Причинами значного збільшення кількості німецького населення на відносно мало заселених територіях Східної Європи загалом і в Галичині зокрема були безперервний поділ землі в південно-західній Німеччині й нестача сільськогосподарської площі для прожитку німецької селянської родини після Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. та Аугсбурзького миру 1655 р. Вони й призвели до глибоких змін в економіці, політиці та національному житті німецьких князівств-держав та сусідніх держав.

В останній третині XVIII ст. найбільш точною характеристикою етнічної приналежності в Галичині залишалося віросповідання. З погляду конфесійної диференціації німці в Галичині* не становили єдності, а поділялися на кілька окремих спільнот. До них входили віруючі однієї-двох національностей – євангелічно-лютеранські

* У даному разі можна говорити про деяку умовність терміна “німці”. У першоджерелах переписів вони подекуди називали себе “швабами”, “австрійцями”, “євангелістами аугсбурзькими” та ін. Як свідчать джерела, на початку колонізації надзвичайно важливою була етнічна самоідентифікація німецькомовних переселенців. Іншим потужним пластом, що зумовлював самоідентифікацію колоністів, була релігійна приналежність. З часом у середовищі німецькомовних колоністів сформувалася нова ідентичність, яка ґрунтувалася на спільному проживанні в межах однієї колонії або округу. Як німці-колоністи практично не бачили різниці між сусідами – українцями й поляками, які мали виразно відмінні життєві практики, так і в очах українських і польських селян католики, лютерани, реформати, меноніти, шваби, гессенці були “німцями”. Спостереження, зроблені на основі джерельного матеріалу, який стосується Галичини, не дають підстав твердити, що етнонім “німці” означав там лише німців-протестантів. Під цим етнонімом розуміли всіх представників німецького етносу незалежно від християнської конфесії.

німці* (таблиця 1, діаграма 1). Для німців Галичини, як і для всіх німців Східної Європи, була характерна поліконфесійність. Основну й чисельно більшу групу німецьких конфесій у Галичині складали представники різних напрямів протестантизму, римо-католики й зовсім незначну кількість – представники інших віросповідань (діаграма 1.1, 1.2).

Приєднання Галичини** до складу Австрійської імперії позначилося на всіх формах її політичного, економічного й культурного розвитку. Міжнародний досвід у європейському законодавстві щодо іноземних колоністів XVIII ст. Пруссії (“Потсдамський едикт” від 29 жовтня 1684 р. Великого курфюрста Фрідріха Вільгельма I) та Росії (“Маніфест” 1763 р. імператриці Катерини II) і заходи, спрямовані на формування розселення німців у регіонах абсолютистських імперій (Чехії, Моравії, Росії, Південній Угорщині), дозволяли Австрії централізовано проводити колонізаторську політику в Галичині. У 1774–1830 рр. змістом такої політики була організація переселення німців-колоністів для поселення в містах та селах Галичини, а також заснування окремих поселень.

Наприкінці XVIII – на початку XX ст. австро-німецька колонізація Галичини призвела до появи тут нової німецької національної спільноти, яка зробила не тільки вагомий внесок у політичний, сільськогосподарський, промисловий та культурний розвиток, але й збільшила чисельність протестантів і католиків краю. Німецькі поселенці в Галичині належали до різних конфесій¹⁸. За віросповіданням німецькі колоністи були римо-католиками, євангелістами***, кальвіністами**** і лютеранами*****. Найбільше було протестантів: євангеліських християн – 46,8%, реформованих***** – 12,8%, менонітів***** – 0,9%. Католики становили 39,5% загальної кількості¹⁹.

* Євангелістсько-лютеранська церква в Австрії успадкувала всі основні положення лютеранства, сформульовані ще в XVI ст. Мартіном Лютером (1483–1546). В адміністративному плані церква поділялася на консисторіальні округи, очолювані генерал-суперінтендантами, консисторії – на проборства, а проборства – на парафії. Євангелістсько-унійна церква була утворена на підставі декрету пруського імператора Вільгельма III від 27 вересня 1871 р. Названа інституція становила об’єднання двох церков – лютеранської і реформованої, які продовжували частково зберігати свої доктринальні відмінності. До названої церкви належав “Evangelischer Oberkirchenrat” (“Євангелістська вища церковна рада”) у Берліні (Докл. див.: *Shoen D.* Das Evangelische Kirchrat in Preussen. – Bd. I. – Berlin, 1903). На території німецьких князівств-держав, а пізніше – Німецького Рейху, діяла Старолутеранська церква, утворена 1817 р. і лишень у 1845 р. визнана державою. На підставі “патенту толерантності” австрійського цісаря Йосифа II дозволялося переселення німецьких євангелістів (з Південної Німеччини, головним чином – Палатинату) до Галичини (Див.: *Völker K.* Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S.89–91).

** Під австрійським пануванням (1772–1918 рр.) названа територія разом із частиною польських земель складала один коронний край і позначалася невірним з історичної погляду терміном “Східна Галичина”.

*** Євангелісти, євангеліські християни – одна з течій в протестантизмі, близька до баптизму. Перші прихильники євангелістів відомі від поч. XVII ст.

**** Кальвінізм – один з трьох основних напрямків протестантизму, поряд з лютеранством і англіканством. Засновником течії вважають Жана Кальвіна (1509–1564).

***** Лютеранство – найбільший напрям протестантизму, заснований Мартіном Лютером (1483–1546) у XVI ст. у лютеранстві вперше сформульовано головні постулати протестантизму.

***** Реформати, реформовані – прихильники кальвінізму в континентальних країнах Європи.

***** Секта менонітів виникла в Південній Німеччині та Швейцарії у ході селянської війни 1525 р., а потім поширилась і в Північній Німеччині та Голландії. Засновником секти був Денно Сімонс (1456–1561). Переслідувані в Німеччині та Голландії, меноніти на поч. XVII ст. переселились у Західну Пруссію, звідки в кінці XVIII ст. вони емігрували далі на схід, в Австрійську імперію. Галицькі меноніти були тою частиною галицьких колоністів, для яких головною причиною переселення були саме релігійні утиски в себе на батьківщині.

Початки колонізації припали на панування імператриці Марії-Терезії і пов'язані були з виданим нею 1 жовтня 1774 р. так званим “патентом заселення”. Документ закликав до поселення в Галичині купців, малярів, промисловців і ремісників католицького та унійного віровизнання. До цього акту додавався й інший патент – для протестантів, яким дозволялося оселятися в чотирьох містах: Ярославі, Замості, Львові й Заліщиках²⁰. Планову колонізацію Галичини розпочав імператор Йосиф II, який розпочав поселяти тут людинність, зайняту передусім в аграрному секторі економіки. Більшість колоністів походила з Південної Німеччини, головним чином із Палатинату²¹. 13 жовтня 1781 р. імператор усунув останні перешкоди для переїзду в Галичину протестантів, оголосивши так званий “патент толерантності” для всієї австрійської монархії²². У 80-х рр. XVIII ст. серед колоністів із Південної Німеччини до Галичини переїхала значна кількість євангелістів (лютеранів), реформованих євангелістів (кальвіністів), менонітів і католиків²³.

Упродовж 1782–1814 рр. процеси колонізації Галичини відбувалися повільно. Так у 1786 р. на 3087 родин колоністів було 1445 родин лютеран (47%), католиків – 1216 (39%), реформованих – 398 (13%) і менонітів – 28 (1%)²⁴ (діаграма 2). До 1814 р. кількість колоній збільшилася до 184 і в них мешкало приблизно 20 тисяч колоністів, з яких – близько 12 тисяч осіб євангелістського віровизнання²⁵. У наступних роках заселення краю тривало й далі, однак значною була приватна колонізація. Кількість євангелістів у Галичині на кінець 40-х рр. XIX ст. становила 30 тис. осіб, а 1880 р. – 40 919 осіб²⁶.

Протестанти, які прибували до Галичини, отримували право організації парафій за власні кошти. Для колоністів-католиків не передбачалося утворення окремих парафій²⁷. Першу протестантську парафію утворили в Стадло, наступну – у Райхсгаймі. У засягу йосифінської колонізації утворилися євангельські гміни у Львові, Райхсгаймі й Брігідау. До другої половини 60-х рр. XIX ст. кількість пасторатів зросла до 25, з яких тільки 3 були реформованими: Йозефсберг, Кенігсберг і Коломия-Багінсберг²⁸.

Для організаційного оформлення спільноти, розпорядженням від 7 травня 1789 р. територію Галичини поділено на два сеньйорати з центрами в Білій і Львові. До першого сеньйорату спочатку належали парафії Біла, Підгір'я, Райхсгайм, Ранішав і Стадло, до другого – Львів, Брігідау, Дорнфельд, Гартфельд і Заліщики. До 1804 р. території обох сеньйоратів підлягали Сілезько-Моравській суперінтендантурі з центром у Цешині²⁹. Названа суперінтендантура була найбільшою в Євангелістській церкві Австрії того часу³⁰.

Дещо осібно розвивалися громади менонітів. Упродовж 1784–1785 рр. до Галичини прибуло, як уже зазначалося, 28 менонітських родин. Вони оселилися в колоніях Айнзідель (18 родин), Фалькенштайн (7) та Розенберг біля Щирця (3)³¹.

На початку XIX ст. осередки євангельських церковних правлінь діяли вже у 12 колоніях та містах Галичини: Львові, Гартфельді, Йозефові, Райхау, Бандрові, Дорнфельді, Брігідау, Йозефсберзі, Гельсендорфі, Унтервальдені, Угартсталі, Заліщиках. Пізніше значного значення набувають міські євангельські управи Стрия, Станіславова, Коломиї³². Усі євангельські центри від 1804 р. увійшли до Галицько-Буковинської суперінтендантури церкви Аугсбурзького й Гельвецького визнання, коли Галичину було відділено від Сілезії Цешинської в організаційному плані³³. До 1810 р. у

Галичині перебували 12 тис. євангелістів, які утворювали 19 церковних правлінь (17 аугсбурзького і 2 гельвецького визнання)³⁴.

На чолі нової суперінтендантури став пастор Йозеф Павліні (1804–1806), суперінтендантами були призначені Самуель Бредешський (1806–1812), Самуель Фукс (1812–1817), Фрідріх-Вільгельм Штокманн (1817–1831), Адольф-Теодор Гаас (1832–1870) і Генель (1870–1885). Останнім чільником Галицько-Буковинської суперінтендантури за австрійського панування був пастор Герман Фріше з Білої (1888–1924)³⁵.

Права суперінтенданта львівської суперінтендантури церкви Аугсбурзького та Гельвецького визнання було підтверджено постановою від 9 грудня 1891 р. крайовим урядом Галичини. До неї належали 29 церковних гмін³⁶ – з них у Галичині 21 аугсбурзького і 3 гельвецького визнання, на Буковині – відповідно 4 і 1; 106 шкіл, 4 сеньйорати, з них 3 аугсбурзького і 1 гельвецького визнання. У сер. XIX ст. у 19 галицьких повітах мешкали 28 128 євангелістів і 1 892 особи реформованого обряду. Найбільше їх зосереджувалося на Буковині, у Галичині – у Львівському, Стрийському, Золочівському, Самбірському та Вадовицькому округах³⁷.

Стосовно ж державно-релігійних відносин, то вони в досліджуваний період мали свої особливості. До кінця XVIII ст. Римо-католицька церква в Габсбурзькій монархії монополює володіла статусом державної церкви, а протестантські церкви до цього часу значно обмежувалися в цивільних та політичних правах. Поворот у державній політиці щодо них відбувся в 1781 р., коли імператор Йосиф II оголосив уже згадуваний “патент толерантності”. На підставі цього документа лютерани, кальвіністи й православні (греко-уніати) отримали статус “толерованих”. Патент 1781 р. дозволяв приватний культ, устанавлював для лютеран та кальвіністів спільну консисторію, центром якої до 1784 р. був Цешин, а відтак Відень. Цікаво, що на чолі консисторії стояв призначений імператором для цієї справи католик³⁸.

Без перебільшення “патент толерантності”, який для австрійської монархії означав значний поступ у церковному й політичному житті, був надзвичайно важливим

³⁴ На початку XX ст. до Львівської суперінтендантури церкви Аугсбурзького та Гельвецького сповідання належали сеньйорати: I. Для західного церковного округу – 7 гмін аугсбурзького сповідання в Білій, Кракові, Новому Сончі, Стадло, Новому Гавлуві, Райхсгайм-Голенбасі, Ранішові і 16 шкіл. Сеньйор: Кароль Ян Ціпзер, парох Голенбаху. Парафії: Біла (парох – Герман Фріше), Краків (Єжи Габрис), Новий Сонч (Ян Фредерік Гретцмакер), Стадло (Вільгельм Теубер), Райхсгайм-Голенбах (Карль Ціпзер), Ранішов (Йозеф Фольварчний). II. Для середнього церковного округу – 11 гмін аугсбурзького сповідання в Бандрові, Брігідау, Дорнфельді, Гельсендорфі, Гартфельді, Ярославі, Юзефові, Львові, Райхау, Стрию, Унтервальдені і 52 школи. Сеньйор: Павел Кождон, парох Брігідау. Парафії: Бандрів (Арнольд Коши), Брігідау (Павел Кождон), Дорнфельд (Емануель Гордон), Гельсендорф (Адам Стонавський), Гартфельд (Йозеф Плошек), Ярослав (Міколай Ричлік), Йозефів (Пьотр Годель), Львів (посада вільна, Ян Лабсік – вікарій провінції), Стрий (Ян Гергард), Райхау (Густав Кірнер), Унтервальден (Францішек Лаунгардт). III. Для східного церковного округу – 7 гмін аугсбурзького сповідання в Чернівцях, Якобенах, Іллісшти, Радовцях, Станіславові й Заліщиках і 22 школи. Сеньйор: Юзеф Фроніус, парох Чернівців. Парафії: Чернівці (Йозеф Фроніус), Якобени (Кароль Франкендорфер), Іллісшти (посада вільна), Радовці (Мартін Деккер), Станіславів (Теодор Цеклер), Угартсталь (Ян Штубель), Заліщики (посада вільна). IV. Для округу гельвецького сповідання – 4 церковні гміни і 16 шкіл: у Андрасфальві, Йозефсберзі, Кенігсберзі і Коломиї. Сеньйор: Ян Сантрук, парох Йозефсбергу. Парафії: Андрасфальва (Ян Шаш), Йозефсберг (Ян Сантрук), Коломия (Фредерік Шедель), Кенігсберг (Кароль Генрік Ройер). (Szematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902. – S.441.)

для Галичини. Його особливість полягала в правовому положенні віруючих. Певні засади державно-церковних відносин між протестантами, католиками й православними були ще закладені спеціальним трактатом польського короля Станіслава Августа Понятовського та імператрицею Марією Терезією від 18 вересня 1773 р. П'ятий артикул трактату підтверджував *status quo* для іновірців. Це означало, що вони могли надалі користуватися всіма умовами варшавського трактату 1768 р., який підтверджував організаційне рівноправ'я конфесій. Австрійський уряд зобов'язався дотримуватися постанов Варшавського трактату стосовно церковних гмін у поділеній сусідніми імперіями Польщі, а також обіцяв аналогічне сприяння всім іновірцям у Галичині³⁹. Щоправда, для Галичини “патент толерантности” означав певний крок до непорозуміння. Запровадження його умов стало причиною значних неясностей і конфліктів із Римо-католицькою церквою, оскільки на канонічній території діяли дві різні церковні інституції, що регулювали ту ж саму проблему в цілком відмінні способи.

Такий стан справ був у Галичині до 1848 р. Від початку “весни народів” євангелісти Австрійської монархії отримали свободу віросповідання, запевнення повних громадянських та політичних прав, а також право публічних богослужінь. Євангелістські й православні церкви, єврейські гміни було визнано як законні інституції⁴⁰. До осені 1848 р. суспільно-політичні сили в Галичині розрізнилися, адже протягом цілого революційного року Габсбурги так і не сприйняли серйозно ідею співпраці з підкореними нею народами й підтримували їх лише як засіб у грі проти угорців і німців. Розвиток міжнаціональної боротьби в Галичині під час “весни народів” призвів до поляризації сил, і в кінцевому підсумку в єврейському й польському таборах узяли верх консервативні, непримиренні сили, а переможцем із польсько-єврейського протистояння вийшов австрійський уряд. Релігійна свобода, проголошена конституцією 4 березня 1849 р., була скасована⁴¹.

Тимчасові розпорядження влади щодо євангелістів уклали й розширили в так званому “протестантському патенті”, виданому 8 квітня 1861 р. імператором Францом Йосифом I⁴². Новий патент гарантував протестантам повне рівноправ'я з католиками, можливість самостійного врегулювання своїх церковних справ і вільний вибір церковних влад. Документ установлював внутрішній устрій євангелістської церкви, репрезентантами якого призначено два генеральні синоди: аугсбурзький і гельвецький (кальвіністський). Стосовно найважливіших справ, синоди повинні були діяти спільно. На чолі цілої церкви (аугсбурзького й гельвецького сповідань) стояла “Цісарсько-королівська Євангельська Церковна Рада” з осідком у Відні. Від цього часу протестантська церква в Австрії стала називатися “Євангельська Церква Аугсбурзького та Гельвецького визнання” і становити федерацію двох конфесій, яка не мала характеру доктринально-релігійного об'єднання⁴³.

Лишень через тридцять років статут внутрішнього устрою церкви було остаточно затверджено імператором. 15 грудня 1891 р. Франц Йосиф I видав розпорядження “Про устрій Євангелістської Церкви”, в якому поза приписами, оголошеними ще 1861 р., уміщено перелік вищих церковних органів, а також прав та обов'язків. Документ гарантував свободу віровизнання віруючим обидвох визнань – не тільки кожного церковного зібрання, а й навіть кожного члена парафії⁴⁴.

Важливою складовою досліджуваних процесів було існування певної моделі взаємин між державою та церквою загалом і між німецькими етноконфесійними спільнотами й Габсбурзькою монархією зокрема. Від середини XIX ст. в Австрії було сформовано нову модель державно-церковних відносин, так звану “модель зверхництва” держави над релігійними визнаннями – поділ між *iura circa* (досл. “світом мирським”) та *iura in sacra* (досл. “світом духовним”). Згідно з нею, австрійська держава, фактично, відмовлялася від втручання у внутрішні справи церкви, однак застерігала собі право нагляду над церковною адміністрацією⁴⁵.

Характерно, що ані імператорський двір, ані австрійський уряд не мав чітко окресленої політичної програми стосовно німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині. До середини XIX ст. держава надавала колоністам фінансову допомогу, головним чином при утворенні та утриманні євангелістських шкіл⁴⁶. Це пояснювалося тим, що протестанти в Галичині склали численну діаспору, адже їхні колонії розташовувалися одна від одної на віддалі кількох або кільканадцяти кілометрів. Така ситуація виникала через те, що метою австрійської колонізаторської політики було утворення сильних осередків німців у найважливіших містах краю⁴⁷. У німецьких переселенцях австрійські урядові чинники вбачали міцну опору для проведення політики германізації, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний прибуток метрополії.

Від другої половини XIX ст. спостерігається згортання державної підтримки щодо німецьких колоністів у Галичині з боку австрійської влади. Поступово зменшено фінансування для шкіл та євангелістських громад. У найважчій ситуації євангелістська церква Аугсбурзького та Гельвецького визнання опинилася після 1867 р., коли Галичина отримала автономію. Згідно з нею край отримувал не тільки власний сейм та місцеве самоврядування, а й власне самоуправління в шкільництві та віросповіданнях. Мовою урядування та викладання в навчальних закладах була визнана польська⁴⁸. Одночасно державні розпорядження стосовно публічних шкіл від 1869 р. не виокремлювали євангелістських німецьких шкіл. Надалі такі школи трактувалися лише як приватні. Євангелістські громади зобов'язувалися сплачувати подвійний податок – на утримання державних та приватних шкіл. Це призвело до занепаду більшості з існуючих у Галичині протестантських шкіл⁴⁹.

Причинами такої ситуації стали еміграція німців із Галичини й посилення процесів колонізації. На виїзд німців вплинув також економічний чинник – поступове перенаселення Галичини й роздроблення земельних ділянок. Зокрема в кін. XIX – на поч. XX ст. у середовищі галицьких німців почався процес поділу землі між дітьми, що в кінцевому результаті призвело до дроблення наділів і знижувало ефективність німецьких господарств.

Розуміючи не вигідність роздроблення землі, німецькі колоністи намагалися вжити запобіжних заходів, одним з яких уважали переселення в інші регіони імперії, де цих негативних явищ можна було б уникнути. Пізніше за внутрішніми міграціями почався еміграційний рух до Росії (Волинська губернія) і Північної Америки (США, Канада). У цих місцевостях утворювалися осередки так званої “німецької галицької еміграції”⁵⁰.

З погляду на ці процеси чисельність німців у Галичині в 1880–1910 рр. значно зменшилася: від 277 223 осіб у 1880 р. до 197 719 у 1890 р., 176 064 в 1900 р., і

64 845 осіб у 1910 р.⁵¹. Таке зменшення відбулося за рахунок німців католицького віровизнання. Чисельність же євангелістів у 1880–1890 рр. дещо зросла, однак до 1910 р. спала з приблизно 40 тис. до 30 186 осіб⁵². Стосовно ж менонітів, то слід зауважити, що зі 142 родин у 1880 р. через чотири роки, у 1884 р., 70, тобто майже половина, виїхали в Північну Америку⁵³.

Не менш популярним був так званий “пруський” напрям еміграції. Його пік настав 1899 р. і тривав у перші роки ХХ ст., оскільки значна частина галицьких колоністів переїхала до Західної Пруссії, а також у район Познані⁵⁴. Для багатьох німців, фактично, це означало репатріацію, бо саме звідти частина з них прийшла в Галичину.

Такі процеси наочно засвідчили те, що на поч. ХХ ст. німецька національна спільнота в Галичині не була абсолютно осілою в регіоні і для неї були характерні різноманітні міграційні процеси. Для євангелістської церкви Аугсбурзького та Гельвецького визнання це означало, що значна частка вірних у нових умовах приймала католицизм, а колись великі євангелістські парафії Галичини нерідко ставали мішаними. Головною причиною при таких переходах найчастіше було бажання вступити в змішані шлюби⁵⁵.

Як бачимо, галицькі євангелісти опинилися в досить драматичній ситуації. Тому-то духовенство намагалось підсилити релігійне життя німців Галичини різноманітними душпастирськими акціями. У рамках такої “оборонної акції віри” 1903 р. утворено друкований орган церкви – “Evangelisches Gemeindeblatt” (досл. “Євангелістський загальний листок”), а 1907 р. – спільно з німецькими католиками організовано “Bund der christlichen Deutschen in Galizien” (“Союз Німців-Християн Галичини”) – орган для розвитку національного життя колоністів⁵⁶. Від 1908 р., за співпраці євангелістських пасторів, розпочалася діяльність щадничих кас взаємної допомоги “Reiffaisen Sparkasse” (так званих “Райфайнзенівок”)⁵⁷.

Небуденною постаттю, яка внесла помітне пожвавлення в життя євангелістів Галичини й сприяла міжконфесійному порозумінню, був пастор Теодор Цеклер (1867–1949), названий сучасниками “людиною Церкви і світу народів” (постать, якій ще належить присвятити дисертаційне дослідження)⁵⁸. У 1891 р. він прибув до Станіслава (тепер – м. Івано-Франківськ) за посередництвом “Служби єврейської місії на Сході”. За короткий час Станіслав став центром євангелістської спільноти Галичини: тут пастор Т.Цеклер утворив відомі в Європі добротні заклади⁵⁹, доклав чимало зусиль для порятунку євангелістського шкільництва напередодні й під час Першої світової війни, налагодження українсько-німецьких взаємин у часи ЗУНР⁶⁰.

Незважаючи на значні труднощі в розвитку німецьких етноконфесійних спільнот, у 1910-х рр. у Галичині, поряд із традиційними римо-католицькими, греко-католицькими та юдейськими общинами, продовжувало діяти окреме євангелістське правління, яке складалося з 8 головних окружних осередків, мало 6 дочірніх філій, 4 кладовища, 10 шкільних управ з 11 вчителями. Великі міські правління та земельні (регіональні) правління нараховували лише 7 населених пунктів (до 500 осіб), 11 (до 400), 22 (до 300), 22 (до 300), 47 (до 200), а також 224 населених пункти із 100 особами (одночасно також 430 місцевостей краю, в яких мешкали євангелісти)⁶¹.

Велика війна 1914–1918 рр. ознаменувала радикальні зміни в становищі протестантів (головним чином лютеран) під австрійським пануванням. На окуповані

царською Росією землі Австро-Угорщини події світової війни принесли значне загострення політичного курсу державної влади щодо євангелістів аугсбурзького визнання, зміну імперської національної і віросповідної політики⁶².

Окупаційна влада вважала галицьких євангелістів (як, зрештою, німців інших теренів Австро-Угорської та Російської імперій) за етнічними німцями, а тому трактувала як потенційних шпигунів і диверсантів. Уже наприкінці 1914 р. царат розпочав їх виселення вглиб Росії⁶³. За свідченням очевидців, депортації проводилися хаотично й брутально. Євангелісти мусіли залишити свої поселення спочатку за три дні, а пізніше – упродовж однієї доби. Зокрема, виселенцями ставали всі чоловіки віком 18–70 років, пізніше старці, жінки й діти. Значну частину німців краю було депортовано до Західного Сибіру⁶⁴. У разі спротиву окупантам цілі села німецьких колоністів нерідко спалювалися дотла⁶⁵. Не дали бажаного результату й звернення церковних влад до головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича в березні 1915 р. У документі зокрема вказувалося, що помилково трактували всіх євангелістів як німців⁶⁶.

Так, фактично, закінчувалася 140-річна історія взаємин між протестантами й католиками в Галичині, позначена відповідною державною політикою Габсбургів, спрямованою на міжконфесійний мир і порозуміння. Перша світова війна стала формальним “рубіконом” у багатоплановій історії не лише німецьких, а й інших етноконфесійних спільнот у Галичині, дослідження яких лишень розпочинається.

Аналіз викладеного вище матеріалу засвідчує, що все громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання в середовищі німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині будувалося на релігійних началах католицького й протестантського віровчення. Етноконфесійні спільноти були одним із важливих факторів, який не лише створював відчуття єдності серед німецького населення Галичини, але й суттєво сприяв збереженню ними своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в інонаціональному середовищі. Розвиток німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині не переріс у релігійну нетерпимість і політичні чвари.

При подальшому вивченні необхідно, на нашу думку, детальніше зупинитися на релігійному житті німців Галичини – особливостях виконання релігійних практик. Адже основним елементом, який зумовлює сенс існування територіальної організації кожної етноконфесійної спільноти, є вірні. Саме євангелізація мирян, їх релігійне й духовне виховання у всі часи було і є головним завданням церкви. Оскільки релігійно-духовна культура завжди була невід’ємною частиною життя німців, у ній втілено їх риси характеру, психології та особливості побуту, основним завданням наступного дослідження повинно стати вивчення стану релігійної свідомості німецького населення. В умовах Австро-Угорщини висвітлення даних питань є можливим лише в контексті впливів імперської політики на міжконфесійні взаємини мирян та духовенства.

⁵¹ Standische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früherer Neuzeit / Pod red. S. Kwiatkowskiego. J. Malika – Torun, 1998. – S. 229.

⁵² Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття. – К., 1996. – С. 102.

⁵³ Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV–XVIII) // Нариси з історії та культури євреїв України / Упоряд. та ред. Л.Фінберг і В.Любченко. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 39; Baczkowski K. Zagadnienie kolonizacji niemieckiej w Polsce w XIII i XIV wieku w ujęciach polskiej historiografii po II wojnie światowej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego [Krakow]. – Nr. 49: Prace historyczne. – Zesz. 101. – S. 115–127.

- ⁴ Lukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Malej Polsce. – Poznań, 1853.
- ⁵ Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860.
- ⁶ Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen bis franzisceischen Zeitalter 1772–1822. – Lwów, 1912.
- ⁷ Bredecky S. Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – Brünn, 1812; Kaindl R.-F. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. – Bd. 3. Geschichte der Deutschen in Galizien, Ungarn, Bukowina und Rumanien seit etwa 1770 bis zur Gegenwart. – Gotha 1911.
- ⁸ Zöckler T. Die Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen // Ekklesia [Leipzig]. – 1938. Bd. 5. Schneider L. Die evangelische Kirchengemeinde in Lemberg. Das Gotteshaus und die Pfarrer der Gemeinde. Zum 150jährigen Besitz der Kirche. – Lemberg, 1935; Schneider L. Die Lage der evangelischen Kirche im ehemaligen Galizien in der österreichischen Zeit // Deutsche Monatshefte in Polen. – 1934/1935. Bd. 11; Kesselring R. Die evangelische Kirchengemeinde Lemberg von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1772–1928). – I. Teil. – Lwów, 1929; Lempp W. Die evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Klempolen (Galizien). – Berlin, b.r.
- ⁹ Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens insbesondere Lembergs 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961.
- ¹⁰ Galizien um die Jahrhundert Wende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich. [Hrsg.] von Karl-Heinz Mack. – Wien, 1990; Mark R. Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung. – Marburg, 1994.
- ¹¹ Alabrudzińska E. Z dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich pod zaborem austriackim (1772–1914) // Na przełomie stuleci. Narod–Kościół–Państwo w XIX i XX wieku / Red. M. Piotrowski. – Lublin 1997. – S.239–245.
- ¹² Полек В., Ступарик Б. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. – Івано-Франківськ, 1999. – 136 с., Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857) // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура (Deutsche Siedlungen in Ostgalizien. Geschichte-Architektur-Kultur) // Міжнародний науковий семінар. Матеріали: Доповіді та повідомлення / Упоряд. та заг. ред. Г.Петришин. – Львів: Манускрипт, 1996. – С.57–67; Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кін. XVIII – початок XX ст. // Там само. – С.68–74 та ін.
- ¹³ Монолатій І. Українсько-німецькі взаємини на Покутті у висвітленні часопису “Віра і наука” // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип.9 – С.141–153; Його ж. Питання організаційно-правової діяльності “Спільноти німців-християн Галичини” у виданнях Допомогового комітету галицьких німців (1965 – 2001 рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7 (9). – С.732–737; Його ж. Українсько-німецькі етнокультурні відносини в Галичині // Галичина. – 2002. – №8. – С.143–153; Його ж. Австро-німецька колонізація Галичини в кінці XVIII – у другій половині XIX ст.: напрямки, тенденції, підсумки // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення. Науковий збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.300–310 та ін.
- ¹⁴ Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München, 1994. – S.6–7.
- ¹⁵ Матузова В. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1998. – Т.1. – С.50–51, 52, 54.
- ¹⁶ Monolatiy I. Niemcy Rusi Halickiej w strukturze mieszczaństwa Krolewstwa Polskiego // Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku [Studia ad historiam civitatum pertinentia, vol. I] / Pod red. D.Michaluk i K.Mikulskiego. – Toruń, 2003. – S.181–196.
- ¹⁷ Гошко Т.Д. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII – XVIII ст. в українській та польській історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.06. – К., 1999. – С.3.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 146 [Галицьке намісництво. Президія. м. Львів. 1772–1921 рр.], оп.4, зв.9, од.зб.152 [Справа про затвердження привілеїв євангелічним віросповідним громадам. 1839 р.], арк.61(зв.), 63–64, 65, 83, 84(зв.)
- ¹⁹ Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. [Hrsg.] von Erich Müller und Ewald J. Schankweiler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1996. – S.73.
- ²⁰ Текст патенту в: Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen bis franzisceischen Zeitalter 1772–1822. – S.86–87; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S.89–91; Seefeldt F. Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung in Galizien unter Kaiser Joseph II. – B.m., 1935. – S.19–20.
- ²¹ Платинат – назва землі Пфальц (Pfalz) в Південно-західній Німеччині, на правому березі р. Рейн
- ²² Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galicji 1772–1790. – Lwów, 1938. – S.37; Schneider L. Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien. – Leipzig, 1939. – S.12; Kuhn W. Siedlungsgeschichte der Galiziendeutschen // Die Heimkehr der Galiziendeutschen. – Poznań, 1940. – S.10; Патент на поселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. Витяг із дозволу і пільг, що призначені для прибулих чужоземних ремісників і землеробів. / Пер з нім. І.Монолатія // Галичина. – 2005. – №10. – С.70–72
- ²³ ЦДІАУЛ, ф.146, оп.4, зв.9, од.зб.154 [Справа про затвердження привілеїв євангелічним віросповідним громадам. 1840–1841 рр.], арк.99, 104 (зв.)
- ²⁴ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S.103.
- ²⁵ Gastpary W. Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do I wojny światowej. – Warszawa, 1977. – S.167; Lempp W. Die evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Klempolen (Galizien). – S.4–6.
- ²⁶ Rys statystyczno-jeograficzny Galicji Austriackiej. – Poznań, 1842. – S.10; Kuhn W. Bevölkerungsstatistik des Deutschtums in Galizien. – Wien, 1930. – S.150–155; Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen... – S.25–26; Schneider

- L. Das Kolonisationswerk... – S.64; Piątkowski K. Rozwój stosunków wyznaniowych i narodowościowych Małopolski Wschodniej: Materiały dla celów pracy społecznej. – Lwów, 1936. – S.8.
- ²⁷ Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – S.266.
- ²⁸ Zöckler T. Die Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen. – S. 149; Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S.103–104; Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym. – Lwów, 1869 – S.26; Kesselring R. Die evangelische Kirchengemeinde Lemberg von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1778–1928). – I. Teil. – S.47.
- ²⁹ Kalinka W. Galicya i Kraków pod panowaniem austriackim. – Kraków, 1898. – S.354; Lepucki H. Działalność kolonizacyjna... – S.104
- ³⁰ Wagner O. Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/20 – Wien-Köln-Graz, 1978 – S.410–14; Patzelt H. Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien. – Dulmen, b.r. – S.103–109.
- ³¹ Müller G. Die Mennoniten in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Kramer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S.168.
- ³² ЦДІАУЛ, ф.146, оп.4, зв.9, од.зб.152, арк.32, 37, 40 (зв.), 45, 66–68 (зв.)
- ³³ Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien. – S.113
- ³⁴ ЦДІАУЛ, ф.146, оп.4, зв.9, од.зб.152, арк.25(зв.), 68
- ³⁵ Schneider L. Die evangelische Kirchengemeinde in Lemberg. Das Gotteshaus und die Pfarrer der Gemeinde. Zum 150 jährigen Besitz der Kirche. – S.24; Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S. 152; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S.170.
- ³⁶ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1902 – Lwów: Nakł. C.K. Namiesnictwa, 1902 – S.441.
- ³⁷ ЦДІАУЛ, ф.146, оп.4, зв.9, од.зб.154, арк.128, 129, 131
- ³⁸ Текст патенту див.: Seefeldt F. Quellenbuch... – S.23–25; Loesche G. Von der Toleranz zur Parität in Österreich 1781–1861. Zur Halbjahrhundertfeier des Protestantentpatentes. – Leipzig 1911. – S. 86–89; Volker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S.94–98.
- ³⁹ Schneider L. Die Lage der evangelischen Kirche im ehemaligen Galizien in der österreichischen Zeit. – S. 282–283.
- ⁴⁰ Volker K. Die Geschichte des Protestantismus in Österreich // Ekklesia. – Bd.4. – Gotha, 1935. – S.36; Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918) // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С.102–104.
- ⁴¹ Монолатій І. Вказана праця. – С.104.
- ⁴² Текст патенту в: Loesche G. Von der Toleranz... – S.89–96; Volker K. Die Entwicklung des Protestantismus... – S.102–111.
- ⁴³ Loesche G. Geschichte des Protestantismus in Österreich. – Tübingen-Leipzig, 1902. – S. 228; Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie. – Lwów 1899. – S.555; Heussi K. Compendium der Kirchengeschichte. – Tübingen, 1913. – S.575.
- ⁴⁴ Wagner O. Mutterkirche... – S.419; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S.175–178.
- ⁴⁵ Alabrudzińska E. Z dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich pod zaborem austriackim (1772–1914). – S.240–242
- ⁴⁶ Монолатій І. Питання освіти німецького населення Галичини (сер. XIX – поч. XX ст.) // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник МОН України. – К., 2001. – Вип.24. – С.210–220; Його ж. Євреї н немці – жителі сільськогосподарських колоній Галичини (кінець XVIII – початок XX вв.) // Матеріали Восьмої щорічної міждисциплінарної конференції по нуданке. – Ч.1 – Москва, 2001. – С.55–69.
- ⁴⁷ Schneider L. Die Lage... – S.287–290; Пор.: Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Галичина. – 2004. – №10. – С.62–74.
- ⁴⁸ Плекан Ю.В. Польсько-українське протистояння в боротьбі за реформування виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кін. XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.02. – Чернівці, 2004. – С.6, 7–8.
- ⁴⁹ Kaindl R.-F. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. – Bd.3: Geschichte der Deutschen in Galizien, Ungarn, Bukowina und Rumanien seit etwa 1770 bis zur Gegenwart. – Gotha, 1911. – S.170–172; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S.7.
- ⁵⁰ Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S. 152–153; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 179; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 8; Kaindl R.-F. Geschichte... – S.174–177.
- ⁵¹ Kasznica S., Nadobnik M. Najważniejsze wyniki spisu ludności i zwierząt domowych według stanu z dnia 31 grudnia 1910 // Wiadomości Statystyczne wyd. przez Krajowe Biuro Statystyczne. – Lwów 1911. – T.XXIV – Z.1. – S. XXXVIII–XXXIX
- ⁵² Szaliński T. Niemcy we Wschodniej Małopolsce // Straznica Zachodnia. – 1923. – Nr.7–9. – S.96.
- ⁵³ Müller G. Die Mennoniten in Galizien. – S.170.
- ⁵⁴ Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S.8; Kaindl R.-F. Geschichte... – S.174–177.
- ⁵⁵ Volker K. Kirchengeschichte Polens. – Berlin-Leipzig, 1930. – S.316–317; Gastpary W. Historia protestantyzmu. – S.178–179; Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S.152–153.
- ⁵⁶ Монолатій І. Питання організаційно-правової діяльності “Спільноти німців-християн Галичини” у виданнях Допомогового комітету галицьких німців (1965–2001 рр.). – С.733, 734.
- ⁵⁷ Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens insbesondere Lembergs 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961. – S.27; Scholz F. Das wirtschaftliche Leben in den deutschen Kolonien Galiziens // Deutsche Monatshefte in Polen. – 1938. – S.415–416.
- ⁵⁸ Lempp W. Leben und Werk von Theodor Zöckler // Heimat Galizien. – S.152; Бог чує молитву. Життя Теодора Цюклера, розказане Лілі Цюклер / Пер. з нім. – Івано-Франківськ, б.р. – 151 с

⁵⁹ Wiegand A. Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst // Die evangelische Diaspora. – 1926. – S.62; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S.9–10.

⁶⁰ Монолатій І. Німецьке населення Галичини і гуманітарна акція національно-культурних організацій Веймарської республіки (1918–1920 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип.12. – С.218, 219, 221–223.

⁶¹ Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Mullers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. – Bd.I [Heimatsbuch der Galiziendeutschen Teil V] / Bearbeitet von Erich Möller. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V. 1999. – S.145.

⁶² Der Schicksalsweg der Wolhyniendeutschen. – Poznań, 1939. – S.15–16; Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. – Cz.I. 1914–1939. – Warszawa, 1978. – S.9.

⁶³ Gastpary W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej // Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. – Warszawa, 1959. – S.22.

⁶⁴ Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen. – Łódź, 1916. – S.3–4.

⁶⁵ Hennig M. Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine // Der Deutsche Auswanderer. – 1939. – Nr. IX/X. – S.113–115.

⁶⁶ Stegner T. Polacy i Niemcy w Kościele ewangelicko-augsburskim w latach I wojny światowej // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia. – Gdańsk, 1986. – Nr.17. – S.38–39; Ewangelicy Polacy w świetle dokumentów urzędowych / Oprac. J.Glass. – Łódź, 1919. – S.20–26.

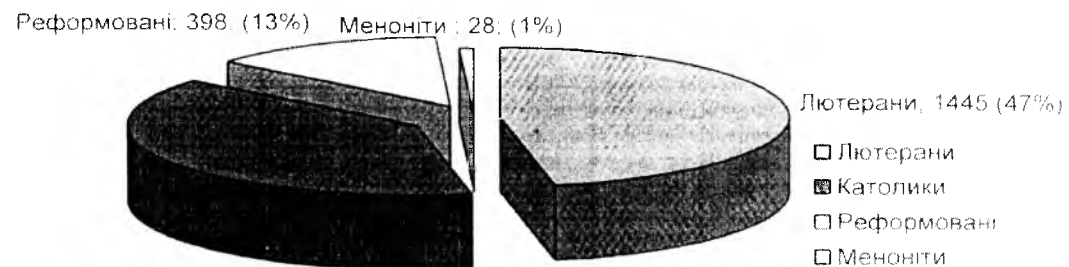
⁶⁷ Підраховано за: Bredecky S. Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – S.187–195

Додатки

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ (за С.Бредецьким)⁶⁷

Діаграма 1.

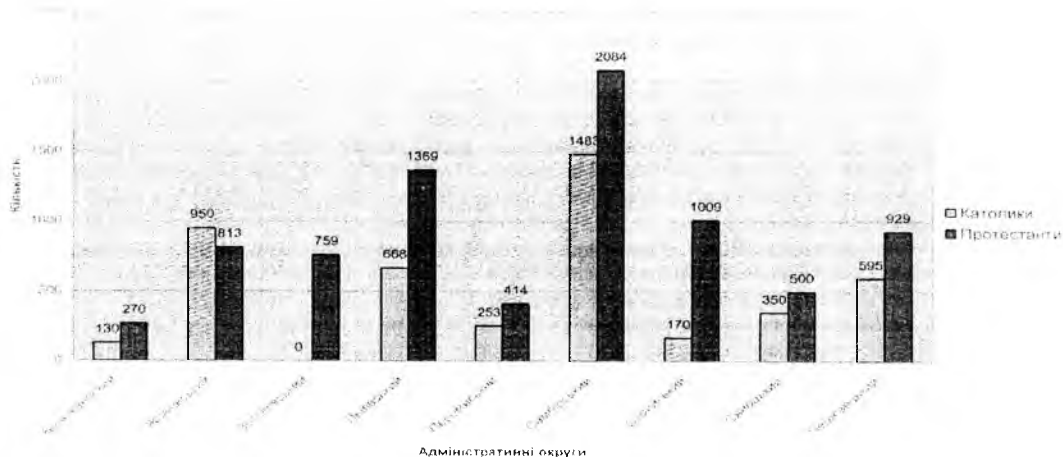
Етноконфесійна структура німецьких поселенців в Галичині за чисельністю родин (1786 р.)

Католики, 1216. (39%)

Діаграма 2.

Динаміка чисельності католиків та протестантів Галичини і Буковини (поч. XIX ст.).

Таблиця 1

№ п/п	Округ, село, колонія	Католики	Протестанти
I	Бережанський		
	1.Добряничі	-	65
	2.Ернстдорф	20	-
	3.Кімірш	110	-
	4.Мільбах	-	-
	5.Новосілка (Нойдорф, Бекерсдорф)	-	-
	6.Унтервальден (Підгайчики)	-	138
	7. Ушківці	-	67
	РАЗОМ	130	270
II	Жовківський		
	1.Айнзінген	135	30
	2.Брукенталь	12	-
	3.Бургау	30	-
	4.Візенберг	230	-
	5.Лінденау	-	103
	6.Літня (Зоммергау)	90	-
	7.Любалів	12	13
	8. Мокротин	80	-
	9. Островець	-	50
	10. Падів	91	119
	11.Райхау	-	109
	12.Ранішау	-	248
	13. Смолин (Німецький Смолин)	-	61
	14. Тойшбах	90	-
	15.Тройфельд	100	-
	16.Фельбах	80	-
17.Фельзендорф	-	80	
	РАЗОМ	950	813
III	Золочівський		
	1.Антонін	-	25
	2.Аннанін (Гануська)	-	88
	3.Бавен (Серни)	-	24
	4.Забава	-	-
	5.Йозефів	-	186
	6.Міргоф	-	134
	7.Сапежанка	-	143
	8.Станин	-	159
		РАЗОМ	-
IV	Львівський		
	1.Айнзідель (Сердиця)	-	50
	2.Богданівка	-	-
	3.Брундорф	135	-
	4.Бургталь	98	22
	5.Вайнберген (Винники)	-	192
	6.Дорнфельд	-	412
	7.Ебенау	110	-
	8.Кальтвассер (Зимна вода)	95	30
	9.Лінденфельд	-	106
	10.Отенгаузен	140	-
	11.Райхенбах	-	120
	12.Розенберг	-	54
	13.Ротенган	-	120
	14.Сигнівка	-	-
	15.Унтерберген	-	54
	16.Фордерберг	90	-
	17.Хоросно	-	96
18.Лієнталь	-	140	
	РАЗОМ	668	1396

Продовження таблиці 1

V	Перемиський	1. Бердіау	35	-
		2. Вальддорф	-	40
		3. Гартфельд	-	254
		4. Кутенберг	-	119
		5. Кляндорф	18	1
		6. Моосберг	-	-
		7. Мужилівичі	200	-
		8. Регберг	-	-
		9. Шомляу	-	-
		РАЗОМ	253	414
VI	Самбірський	1. Біличі (Білиці)	-	-
		2. Бистриця (Бістриці)	-	-
		3. Брігідау	-	697
		4. Бурчиці	-	164
		5. Вольчо	75	-
		6. Гасендорф	-	83
		7. Доброгостів	30	-
		8. Дрогобич	80	-
		9. Енгельсбрунн	160	-
		10. Йозефсберг	-	573
		11. Кайзерсдорф	400	-
		12. Кенігсау	400	-
		13. Кранцберг	165	-
		14. Купновичі	-	117
		15. Нойдорф (Ной Джуків)	54	96
		16. Нойдорф	19	45
		17. Принцентау	-	-
		18. Ролів	55	-
		19. Самбір	45	-
		20. Угартсберг	-	133
		21. Фалькенштайн	-	176
РАЗОМ	1483	2084		
VII	Стрийський	1. Гофнунгсау	-	-
		2. Гельзендорф	-	224
		3. Новий Калуш	170	-
		4. Ляндестрой	-	327
		5. Ной Олексичі	-	43
		6. Угартсталь	-	329
		7. Новий Болеків	-	86
РАЗОМ	170	1009		
VIII	Сяноцький	1. Бандрів	-	178
		2. Береги	-	58
		3. Маків	-	180
		4. Обердорф	-	38
		5. Розенбург	120	-
		6. Фалькенберг	230	-
		7. Штайнфельс	-	46
РАЗОМ	350	500		
IX	Чернівецький	1. Арбора	-	146
		2. Єцкани (Ной Єцкани)	-	65
		3. Іллінци (Іллієшти)	-	189
		4. Карлсберг	218	-
		5. Мілленшойц	-	86
		6. Онуфрій	15	15
		7. Сатульмарє (Сетул Марє)	-	69
		8. Терєбля	-	130
		9. Фірстентау	362	-
		10. Фрадівці (Фрадаун)	-	229
РАЗОМ	595	929		
ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ		4599	8445	

Василь БУРДУЛАНЮК

ТВОРЧА СПІВПРАЦЯ НАРОДОЗНАВЦІВ ГАЛИЧИНИ Й НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Творчі взаємини галицьких і наддніпрянських народознавців у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. є недостатньо вивченою проблемою української історичної науки. Скремі її аспекти знайшли висвітлення в працях дослідників довоєнного¹ й радянського періодів². Фрагментарно торкались даної проблеми деякі сучасні дослідники³ та вчені української діаспори⁴. Однак окреслена тема ще не знайшла цілісного висвітлення у вітчизняній історіографії.

Розвиток української науки в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. проходив у тісних взаєминах із науковим життям Наддніпрянської України. Вони були започатковані ще раніше. Відомо, що діячі “Руської трійці” І. Вагилевич та Я. Головацький, які були також відомими народознавцями, підтримували наукові зв’язки з М. Максимовичем, О. Бодянським та І. Срезневським⁵. У наступні роки підтримували творчі взаємини з наддніпрянськими вченими й інші галицькі дослідники. Та загалом ці зв’язки мали тоді епізодичний характер. Активізувались вони з кінця ХІХ століття, коли в 1892 році засноване раніше у Львові Товариство імені Шевченка було перетворене в наукову установу. З цього часу НТШ стає центром розвитку української науки для всіх українських земель. Про це свідчать різні аспекти його діяльності. Тож зупинимось докладніше на розгляді творчих взаємин народознавців Галичини й Наддніпрянської України, які в згаданий період співпрацювали в НТШ.

У 1898 році було затверджено новий Статут Товариства⁶, за яким колишні дійсні члени Товариства тепер отримали назву звичайних. Одночасно поруч було утворено нову категорію дійсних членів НТШ, якими могли стати лише вчені на підставі їх наукової кваліфікації. Ця організаційна реформа значною мірою спричинилась до активізації наукової діяльності Товариства.

У 1899 році було проведено перші вибори дійсних членів Товариства. Серед них поруч із галицькими вченими-народознавцями І. Франком, В. Гнатюком, В. Охримовичем бачимо також їх колег із Наддніпрянської України – Ф. Вовка, М. Дикарева, Ю. Сіцинського⁷. Згодом членами НТШ стали також П. Житецький і В. Щербаківський із Києва, М. Сумцов із Харкова та ін.

Народознавці з Наддніпрянщини разом із галицькими вченими активно дарували книги бібліотеці та поповнювали експонатами музею НТШ. Це стосується, зокрема, І. Франка, М. Біляшівського, Ф. Вовка, М. Сумцова, О. Роздольського, З. Кузеля, К. Широцького. Так, Ф. Вовк у 1903 році закупив для музею НТШ в Парижі велику збірку археологічних експонатів⁸. Від М. Біляшівського в 1911 році в музей Товариства поступили колекції зі 158 вишивок і 1500 пам’яток археології⁹.

Не забували вчені про збір експонатів для музею НТШ і під час наукових експедицій. Зокрема, під час етнографічної експедиції на Бойківщину в 1904 році, в якій взяли участь Ф. Вовк, І. Франко та інші вчені, було закуплено зразки одягу, прикраси з бісеру та інші експонати¹⁰.

Коли було вирішено комплектувати в музеї Товариства збірку народної кераміки, то в її поповненні чи не найактивнішу участь узяв краєзнавець із Подільської

губернії К.Широцький, який у 1913 році надіслав до музею колекцію з 80 гончарних виробів¹¹.

Відразу після реформи 1892 року НТШ все активніше почало розгортати свою наукову роботу. Тоді ж заходами О.Кониського Товариство приступило до видання “Записок НТШ”, перший том яких за редакцією Ю.Целевича вийшов наприкінці 1892 року. Зростання наукової діяльності Товариства призвело до дальшої спеціалізації його видань. Для публікації народознавчих матеріалів у 1895 році було засновано “Етнографічний збірник”, а з 1899 року почали виходити “Матеріали до українсько-руської етнології”.

До речі, серед авторів праць, які публікувались на сторінках видань НТШ, була щонайменше третина наддніпрянських авторів¹², а деколи й значно більше.

Свідченням усе більшого посилення творчих взаємин народознавців Галичини й Наддніпрянської України була також діяльність Етнографічної комісії, що була створена в 1898 році при філологічній секції НТШ. Активна участь в її роботі таких відомих учених, як І.Франко, В.Гнатюк, Ф.Вовк, Ф.Колесса, В.Шухевич та ін., спричинилась до появи ряду фундаментальних праць, підготовлених на основі великого матеріалу, який було зібрано за допомогою значної кількості співробітників з усіх українських земель.

В організації роботи Етнографічної комісії, як і НТШ в цілому, важлива роль належить В.Гнатюку, який із 1898 року був ученим секретарем НТШ, а згодом секретарем Етнографічної комісії та редактором її видань. Зважаючи на його ключові посади в НТШ, В.Гнатюк у досліджуваний період був дуже популярною постаттю в наукових і літературних колах усієї України. Шляхом листування він підтримував зв'язки з десятками вчених і письменників з усіх українських земель. Аналіз їхньої кореспонденції свідчить про ту багатогранну працю, яку виконував В.Гнатюк, перебуваючи на згаданих посадах у Товаристві: концентрування в НТШ фольклорних та етнографічних матеріалів з усіх українських земель для подальшої їх публікації на сторінках видань Товариства, надсилка видань НТШ діячам культури України тощо.

Разом з І.Франком В.Гнатюк зумів зібрати довкола народознавчих видань НТШ великий авторський колектив з-посеред не лише галицьких, а й наддніпрянських етнографів і фольклористів. Так, на сторінках “Етнографічного збірника” публікувались матеріали, зібрані наддніпрянцями М.Дикаревим, В.Лесевичем, О.Шимченком¹³, а в “Матеріалах до українсько-руської етнології” впродовж 1899–1916 рр. було опубліковано матеріали 14 авторів із Наддніпрянщини¹⁴. Частина матеріалів була настільки об'ємною, що їй присвячено окремі томи цього видання. Це стосується, зокрема, матеріалів із Київщини – “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу” Марка Грушевського¹⁵ та “Мелодії українських народних пісень з Поділля і Холмщини”, зібраних Л.Плосайкевичем і Я.Сенчиком¹⁶. Загалом у досліджуваний період в Етнографічну комісію НТШ із різних регіонів Наддніпрянщини було надіслано дуже багато фольклорних матеріалів¹⁷.

Незважаючи на велику завантаженість організаційними справами, В.Гнатюк стає неперевершеним авторитетом на ниві українського народознавства. Друкована спадщина вченого становить 1340 праць¹⁸. Своєю науковою діяльністю він намагався охопити всі українські землі, а також українські поселення в нинішніх Румунії, Угорщині, Словаччині та державах колишньої Югославії. Учений узяв на себе місію

народознавчого вивчення Закарпаття й спонукання його до активного культурного й політичного життя. У 1895–1903 роках В.Гнатюк здійснив туди шість наукових експедицій¹⁹. На сторінках “Етнографічного збірника” впродовж 1897–1911 років учений опублікував шість томів “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі”²⁰, що були зібрані під час згаданих експедицій, а також ряд історико-етнографічних досліджень про матеріальну й духовну культуру закарпатських українців. Завдяки В.Гнатюку вчені всієї України змогли вперше ознайомитися з самобутньою культурою Закарпаття.

В.Гнатюк упорядковував і видавав збірки етнографічних і фольклорних матеріалів, які він отримував з усієї України. Так, учений видав фольклорні збірки “Гаївки”²¹, “Галицько-руські народні легенди” (2 томи)²², “Коломийки”²³, “Народні оповідання про опришків”²⁴, “Колядки і шедрівки” (2 томи)²⁵, “Українські народні байки” (2 томи)²⁶ тощо.

Різномісна наукова діяльність В.Гнатюка була високо оцінена багатьма науковими установами. Зокрема, у 1902 році він був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук²⁷, а з 1907 року став одним із перших членів міжнародного союзу дослідників народної прози “Folklore Fellows” із центром у Гельсінкі²⁸. За рекомендацією відомих учених В.Ягича, Ф.Вовка та О.Шахматова²⁹ Російська Академія наук нагородила в 1913 році збірку В.Гнатюка “Народні оповідання про опришків” премією ім. О.Котляревського в розмірі 500 крб.³⁰

Щоб обговорити актуальні питання подальшого розвитку української науки, В.Гнатюк на початку 1914 року активно розпочав підготовку до першого з'їзду дослідників у галузі українознавства та опрацював проект щорічника “Огляд праць і видань про Україну”³¹. З окремих питань підготовки з'їзду він консультувався з Ф.Вовком, М.Сумцовим³² та іншими українськими вченими. Війна, що розпочалася влітку 1914 року, перешкодила здійсненню цих задумів ученого.

Тісні зв'язки з НТШ, зокрема з Етнографічною комісією, підтримував відомий український народознавець, археолог та антрополог із Наддніпрянщини Ф.Вовк. Починаючи з 1879 року, через переслідування за активну громадську роботу він майже 30 років змушений був жити в еміграції, переважно в Парижі. Перебуваючи там, він підтримував творчі зв'язки з І.Франком, М.Павликом, В.Гнатюком, К.Студинським та іншими галицькими вченими. Як видно з його листування з К.Студинським, Ф.Вовк хотів переїхати до Львова й працювати там в університеті³³, але ця проблема, на жаль, не знайшла позитивного вирішення. З 1899 року за редакцією вченого почали виходити у Львові “Матеріали до українсько-руської етнології”. У досліджуваний період Ф.Вовк помістив у виданнях НТШ близько десяти публікацій³⁴. У 1900 році він отримав запрошення до співробітництва з етнографічним відділом Російського імператорського музею в Петербурзі. Учений з ентузіазмом відгукнувся на пропозицію створити в музеї відділ україніки й почав із цієї метою систематично збирати етнографічні й антропологічні матеріали на території Галичини. За допомогою Паризького антропологічного товариства й НТШ Ф.Вовк у 1903–1906 рр. досліджував антропологічні особливості населення карпатського регіону. Йому допомагали в цьому М.Кос, Л.Гарматій, І.Попель та інші вчені й громадські діячі³⁵.

У 1903 році під час наукової експедиції, що тривала майже два місяці, Ф.Вовк робив антропологічні обміри населення в Перемишлі, Коломиї, Кутах, Довгопіллі, Вижниці й Чернівцях. Ученим цього разу було обміряно близько 400 чоловік і зроблено майже 600 антропологічних і 100 етнографічних фотографій³⁶.

У 1904 році Ф.Вовк здійснив наукову експедицію на Бойківщину й Гуцульщину. В експедиції на Бойківщину взяли участь І.Франко та З.Кузеля³⁷. Вони відвідали Мшанець, Лавочне, Славськ, Гребенів, Сколе та інші населені пункти. І.Франко опублікував про це в 1905 році у Відні цікаву інформацію. Лише через 67 років цей матеріал І.Франка був перекладений і надрукований українською мовою³⁸. Після цього Ф.Вовк побував на буковинській і галицькій Гуцульщині, де також проводив антропологічні дослідження. Цього року ним було обміряно близько 300 чоловік і зроблено понад 600 фотографій³⁹.

У 1905 році Ф.Вовк і З.Кузеля за допомогою В.Гнатюка провели етнографічну експедицію між залізницями: Стрий – Лавочне – Мукачів і Станіславів – Ясиня – Сигет⁴⁰. Вони ставили перед собою мету закінчити розпочате попереднього року вивчення бойків, дослідити етнографічний перехід від бойків до гуцулів у Галичині та вперше провести антропологічні дослідження бойків і гуцулів на Закарпатті. Протягом більше трьох місяців по обидва боки Карпат вони відвідали близько сорока населених пунктів, зробили обміри 299 чоловік і біля 600 фотографій⁴¹. На підставі проведених досліджень учені прийшли до висновку, що, по-перше, на Прикарпатті на правому березі річки Лімниця вже відчутні примішки гуцульського елементу в архітектурі, ноші й антропологічному типі і чим далі на південь, тим більше цієї примішки, а в селах Пасічна й Зелена уже стільки, що населення по річках Бистриця і Зелениця вже можна вважати цілком гуцульським. По-друге, проведені дослідження переконують, що гуцули галицькі, буковинські й закарпатські майже цілком ідентичні з етнографічного й антропологічного боку. Багато спільного помічається також у бойків по обидва боки Карпат⁴².

Улітку 1906 року Ф.Вовк разом із З.Кузелею та І.Раковським здійснили етнографічну експедицію на Лемківщину, де відвідали Сянок, Новий Сонч, Ганьчову, Гладішів та інші населені пункти. Вони обміряли близько 150 чоловік і зробили 400 фотографій⁴³. Слід зазначити, що, перебуваючи на західноукраїнських землях, Ф.Вовк активно збирав також експонати для етнографічного відділу Російського музею в Петербурзі. Рада етнографічного відділу музею на своєму засіданні 17 січня 1904 року постановила запропонувати Ф.Вовку зайнятись збиранням колекції для етнографічного відділу серед українського населення Галичини й виділила для цього 2 тис. крб.⁴⁴ На ці кошти вчений придбав майже 1500 оригінальних експонатів із Бойківщини, Гуцульщини та інших регіонів⁴⁵. 5 лютого 1905 року згадана рада знову виділила йому 2 тисячі крб. на продовження збиральницької роботи в Галичині. Ученим на ці кошти було закуплено й вислано до Петербурга 444 експонати⁴⁶. У 1906 році Ф.Вовком у Галичині було придбано для згаданого музею 474 експонати вартістю 1526 крб.⁴⁷. Учений збирав у Галичині експонати для згаданого музею й пізніше. Зокрема, у 1910 році він збирав експонати в Бродівському повіті, а в 1912 році придбав 19 предметів на виставці гуцульських виробів у Коломиї⁴⁸. Експонати для цього музею збирали й інші місцеві ентузіасти з Галичини. Так, у 1910 році

музей отримав від І.Раковського 19 предметів одягу й 20 писанок, а в с. Денисові біля Тернополя й Лешневі коло Бродів було закуплено 40 зразків одягу⁴⁹. У червні 1914 року з Галичини надійшло до музею 12 експонатів⁵⁰.

Революційні події 1905 року в Росії дали можливість Ф.Вовку повернутися з еміграції. З цього часу він жив і працював у Петербурзі. Викладав в університеті, Археологічному інституті, а з 1907 року завідував етнографічним відділом Російського музею⁵¹.

У 1912–1913 роках у Кабінеті антропології Петербурзького університету перебував на стажуванні й співпрацював із Ф.Вовком його учень зі Львова І.Раковський⁵². Його було обрано тоді членом Антропологічного товариства при Петербурзькому університеті⁵³.

Наведені дані яскраво свідчать про вагомий внесок Ф.Вовка у вивчення антропологічних і етнографічних особливостей населення карпатського регіону та про тісні його зв'язки з ученими Галичини.

У культурне єднання галичан і наддніпрянців вагомим є внесок відомого галицького фольклориста, композитора й музикознавця Ф.Колесси. Під впливом М.Лисенка він вирішив присвятити себе вивченню народної творчості, ставши його найвидатнішим спадкоємцем у цій справі.

Першою великою роботою Ф.Колесси була “Ритміка українських народних пісень”, що в 1906–1907 роках була опублікована на сторінках “Записок НТШ”. У ній учений захищає концепцію про самобутній розвиток ритміки вірша та мелодії в українській народній пісенності. Завдяки Ф.Колесі, як зазначав згодом К.Квітка, українці дістали зразкове розроблення своєї народної ритміки, якого тоді ще не досягнула наукова література жодного слов'янського народу⁵⁴.

Важливим етапом у творчій діяльності Ф.Колесси стало вивчення українського народного епосу. Історія створення ним праць у цій галузі тісно пов'язана з іменами Лесі Українки та К.Квітки. Перебуваючи 1908 року на лікуванні в Криму, Леся Українка звернулася до Ф.Колесси з пропозицією поїхати на Полтавщину й записати там від кобзарів українські народні думи. Учений погодився. Для цієї мети Леся Українка виділила 565 австрійських корон⁵⁵, про що ні Ф.Колеса, ні хтось інший не знав до самої смерті поетеси, бо вона до кінця своїх днів зберігала цей факт у таємниці.

Улітку того ж року Ф.Колеса виїхав на Лівобережну Україну. Царський уряд не дав йому дозволу на вільне пересування територією і вчений змушений був обмежитись поїздкою до Миргорода, куди був запрошений знавцем кобзарської справи художником О.Сластіоном. На запрошення останнього до Миргорода прибули кращі кобзарі з Полтавщини М.Кравченко, М.Дубина, А.Скоба, Я.Пилипенка. Протягом двох тижнів Ф.Колеса записував на фонографі від них думи. Від кобзаря М.Кравченка він записав усі думи, які той співав, а саме: “Невольницький плач”, “Про втечу братів з Азова”, “Про Марусю Богуславку”, “Про Самарських братів”, “Про удову” і дві історичні пісні “Дівка бранка” й “Сава Чалий”⁵⁶. Крім цих дум М.Кравченко співав йому ще й “сучасний невольницький плач” – власну думу про повстання 1906 року в селі Великі Сорочинці⁵⁷.

Від кобзаря М.Дубини вчений записав думи “Про азовських братів” та “Про удову”. Ці ж дві думи було записано також від кобзарів А.Скоби та Я.Пилипенка⁵⁸. Думи “Плач невольників” та “Про удову” Ф.Колеса записав від О.Сластіона⁵⁹.

Останній передав йому згодом також декілька валиків зі своїми записами мелодій дум. По дорозі з Миргорода до Львова Ф. Колесса зустрівся в Києві з кобзарем із Мурафи на Харківщині Іваном Кучугурою-Кучеренком і записав також від нього кілька дум, зокрема "Про Олексія Поповича"⁶⁰.

Повернувшись до Львова, Ф. Колесса багато працював над нотним розшифруванням фонографічних записів та підготовкою їх до друку. Леся Українка згодом надіслала до Етнографічної комісії НТШ 17 валиків із записами співу дум кобзаря Гната Гончаренка з Харківщини⁶¹. Тричі надсилав до Львова нові валики із записами від інших кобзарів і О. Сластіон⁶².

Навесні 1909 року Ф. Колесса виступив на III Міжнародному конгресі музичного товариства у Відні з рефератом "Про мелодичну і ритмічну побудову українських речитативних співів". Виступ ілюструвався уривками записаних від кобзарів дум і відіграв велику роль в ознайомленні світової громадськості з кобзарською творчістю в Україні⁶³. У Львові того ж року вчений мав доповідь на I Українському економічно-просвітницькому конгресі, де також захоплено розповідав про свою поїздку до Миргорода.

На основі зібраних на Наддніпрянщині матеріалів Ф. Колесса підготував ґрунтовну працю "Мелодії українських народних дум", в якій детально проаналізував ці перлини національного героїчного епосу, а також дав короткі біографічні відомості про їх творців і виконавців. Загалом учений у цьому дослідженні подав 65 записів з інструментальним супроводом від тринадцяти кобзарів та лірників із Полтавщини й Харківщини⁶⁴. Поява цієї праці була радісною подією для всіх шанувальників української культури, зокрема для ініціаторів і організаторів цієї справи. Леся Українка в листі до Ф. Колесси писала: "Незвичайно втішно було мені бачити сю велику працю викінченою і доведеною до ладу Вашим високоосвіченим старанням. Тепер уже справді можна сказати "Наша пісня, наша дума не вмере, не загине!" Честь Вам і дяка за Ваші труди!"⁶⁵.

Тісні зв'язки з М. Лисенком, Ф. Вовком, О. Кониським та іншими діячами культури Наддніпрянщини підтримував етнограф В. Шухевич. Він, як відомо, тривалий час вивчав матеріальну й духовну культуру гуцулів. Результатом цих його наукових зацікавлень стала п'ятитомна монографія "Гуцульщина", яка в 1899–1908 роках була опублікована на сторінках "Матеріалів до українсько-руської етнології". Її позитивно оцінили І. Франко, Ф. Вовк, М. Сумцов, Б. Грінченко, Г. Хоткевич, М. Лисенко та інші діячі української культури⁶⁶.

З 1906 року на Наддніпрянщині проживав відомий культурний діяч із Галичини В. Верховинець (Костів). Захоплений порадами М. Лисенка, він активно збирав зразки народнопісенної творчості, поєднуючи це зі студіюванням народного танцю. Як результат етнографічних досліджень ученого, у 1912 році вийшла у світ його наукова праця "Українське весілля", в якій було поміщено повний запис весілля в селі Шпичинці на Київщині, а згодом вийшла у світ "Теорія українського народного танцю"⁶⁷.

У 1914 році збирав також народні пісні на Полтавщині й Чернігівщині фольклорист із Галичини О. Роздольський⁶⁸.

Слід згадати і про те, що галицькі народознавці З. Кузеля, В. Охримович, О. Роздольський та В. Верховинець були членами створеного в 1907 році в Києві Українського Наукового Товариства⁶⁹.

Наукові зв'язки вчених Галичини й Наддніпрянської України позитивно спричинилися до створення такого потенціалу вітчизняної науки, який потрібний для підготовки власних енциклопедій. На початку XX століття ідею підготовки й видання першої української енциклопедії підтримували М. Грушевський, І. Франко, М. Сумцов, Ф. Вовк, А. Кримський та інші відомі вчені. Вони об'єднали свої зусилля й разом із російським ученим О. Шахматовим розпочали роботу з підготовки чотиритомного енциклопедичного довідника "Український народ в его прошлом и настоящем", маючи на меті систематизувати основні відомості про історію, географію, культуру й господарство України. До цієї благородної справи були залучені, зокрема, М. Грушевський, Ф. Вовк, І. Зілінський, В. Щербаківський, С. Рудницький, В. Охримович, С. Томашівський та інші вчені. Вийшли у світ лише перші два томи праці⁷⁰. Інші через революційні катаклізми опубліковані не були.

Ф. Вовк, завершуючи в другому томі згаданого видання огляд етнографічних особливостей українського народу, підкреслив, що наш народ на всій території, яку він займає, відрізняється цілим рядом загальних для всього його складу етнографічних особливостей, які не залишають сумніву в тому, що він являє собою одне етнічне ціле, яке цілком чітко виділяється із середовища інших слов'янських народів⁷¹. Згадане видання стало своєрідною візитною карткою українського народу, воно засвідчило також, що українська національна наука, незважаючи на несприятливі умови, досягла високого ступеня свого розвитку.

Наведені факти красномовно свідчать про те, що галицькі й наддніпрянські етнографи й фольклористи в кінці XIX – на початку XX ст. налагодили між собою тісні зв'язки. Вагомі здобутки в цій галузі знань є результатом їх скоординованих дій і творчої співпраці.

⁶⁰ Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – Київ – Львів, 1913; Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. – Львів, 1896; Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною. – Львів, 1906; Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 1923; Крип'якевич І. Михайло Грушевський Життя та діяльність. – Львів, 1935; Раковський І. Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу. – Львів, 1925.

⁶¹ Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини. – К.: Наукова думка, 1978; Маланчук В. Етнографічна діяльність В. Ю. Охримовича. – К.: Наукова думка, 1972; Її ж. Розвиток етнографічної думки в Галичині в XIX – початку XX століття. – К.: Наукова думка, 1977; Федченко М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991; Яценко М. Володимир Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1964 *та ін.*

⁶² Алексієвець М., Савенко В. Роль наукового товариства імені Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999; Арсенич П. Володимир Шухевич. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999; Кучер Р. Наукове товариство імені Шевченка. – К.: Наукова думка, 1992; Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів, 2000; Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К.: Видавництво Європейського університету, 2001 *та ін.*

⁶³ Виняр Л. Силуети епох: Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992; Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове Товариство імені Шевченка. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951; Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991; Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993 *та ін.*

⁶⁴ "Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України". – К., 1987. – С. 37, 85.

⁶⁵ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка (далі – Хроніка НТШ). – 1900. – Ч. I. – С. 15.

⁶⁶ Там само. – 1901. – Ч. 5. – С. 13–20.

⁶⁷ Там само. – 1904. – Ч. 17. – С. 48.

⁶⁸ Там само. – 1911. – Ч. 45. – С. 58; Ч. 47. – С. 21.

⁶⁹ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Жовтень. – 1972. – № 8. – С. 113.

⁷⁰ Хроніка НТШ. – Львів, 1913. – Ч. 56. – С. 31.

⁷¹ Дорошенко В. Огнище української науки. – С. 111.

⁷² Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик – Львів. Вид-во НТШ, 1991. – С. 51–52.

⁷³ Підраховано за: Матеріали українсько-руської етнології. Систематичний анотований покажчик. – Львів. Вид-во НТШ, 1991.

МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ МІЖЕТНІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1918–1939 рр.)

Визначальним фактором міжетнічної напруги в поліетнічному аграрно-індустріальному суспільстві виступає, безсумнівно, конфлікт за землю. Разом із тим, в умовах її гострої нестачі в об'єкт протистояння перетворюється й місто. Ця тенденція стає особливо очевидною тоді, коли воно виступає своєрідним анклавом “іншості” чи, як у випадку із Західною Україною міжвоєнного періоду, асоціюється етнічною більшістю з політичними й культурними впливами “чужих”.

Проблема міста як предмета міжетнічної напруги, конфронтації й конфлікту не є типовою ані для сучасних студій у царині історії, ані етнополітології. Це, зрозуміло, не означає, що вчені ігнорують її. Прикладом досліджень істориків останніх років є розвідка Р.Лозинського – наратив стосовно національного складу населення міст у Галичині в 1918–1939 рр.¹ Тим часом В.Котигоренко означив окремі теоретичні аспекти проблеми – взаємозв'язок етнічності й економічного розвитку в період бурхливої модернізації й глобалізації².

Недостатній стан наукової розробки проблеми визначає актуальність її подальшого вивчення. Значимими завданнями, які й намагаємося розв'язати в даній статті, є з'ясування причин міжетнічної конкуренції за домінування в містах, ролі етнічних суб'єктів у ній, визначення кореляційної ролі боротьби за місто у формуванні міжетнічних стосунків на західноукраїнських землях у 1918–1939 рр.

Причини міжетнічної конкуренції в Західній Україні за міста є контрверсійними. Перша з них, у разі зосередження уваги на промисловому розвитку регіону, що визначався домінуванням аграрного та ремісничого секторів економіки, може бути окреслена як перспективно-модерністська. Адже перемога тієї чи іншої спільноти в конкуренції за домінування в міському економічному організмі бачилася сучасниками міжвоєнного двадцятиліття провісником її майбутньої модернізації.

Інша очевидна причина перетворення міст в об'єкт міжетнічної конкуренції пов'язана з їх значимою роллю у формуванні культурного простору регіону/країни, “наповнення” його урбаністичною культурою. До того ж в умовах трансформаційних процесів, зокрема на північно-західних українських землях, здобуття контролю над містами означало перспективу еволюції культурного гешталту з великоросійсько-православного, єврейського на український чи польський, римо-католицький.

Третій чинник, який зумовив міжетнічну конфронтацію на ґрунті питання про домінування тієї чи іншої спільноти в містах, пов'язаний з їх роллю в суспільно-політичному житті. З цього приводу прем'єр-міністр Польщі Ф.Славой-Складковський на нараді “Союзу польських міст”, що відбулася 27 квітня 1937 р. у Варшаві, стверджував: “Міста є центром думки, чуття, починів та ідеалів громадян. Течії, якими хоче жити народ, завжди постають по містах. Звідси виходять і промінюють на весь нарід...”³. За такого прочитання ролі міст контроль над ними формував метафізичний символ – символ політичного домінування.

- ¹⁵ Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т.8.; Львів, 1907 – Т.9.
- ¹⁶ Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1916. – Т.16
- ¹⁷ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України (далі – ІМФЕ), відділ рукописів. ф.28, спр.59–62, 350; ф.29, спр.227, 229, 273, 335, 360, 361, 407
- ¹⁸ Мушинка М.І. Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці і культурі: Дис. ... докт. філол. наук (у формі наукової доповіді.) – К., 1992. – С.1.
- ¹⁹ Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К., 1964. – С.82.
- ²⁰ Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка. – С.51–53.
- ²¹ Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1909 – Т.12.
- ²² Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т.12–13.
- ²³ Там само. – Львів, 1905. – Т.17. – Львів, 1906. – Т.18. – Львів, 1907. – Т.19.
- ²⁴ Там само. – Львів, 1910. – Т.26.
- ²⁵ Там само. – Львів, 1914. – Т.35.
- ²⁶ Там само. – Львів, 1916. – Т.37–39.
- ²⁷ ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф.Гнатюка, спр.642, п.28, арк.1.
- ²⁸ Мушинка М. Назв. праця. – С.7,11.
- ²⁹ ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф.Гнатюка, спр.101, п.5, арк.32; спр.761, п.31, арк.1–2.
- ³⁰ Там само. – Спр.642, п.28, арк.2–3.
- ³¹ Мушинка М. Назв. праця. – С.8
- ³² ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф.Гнатюка, спр.101, п.5, арк. 30–40; спр.543, арк.1
- ³³ ЦДДА України у Львові, ф.362, оп.1, спр.263, арк.1,5.
- ³⁴ Підраховано за: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка. Анотований покажчик. Матеріали до українсько-руської етнології. Систематичний анотований покажчик змісту.
- ³⁵ Качкан В. Українське народознавство в іменах. – Ч.2. – К., 1995. – С.76.
- ³⁶ Хроніка НТШ. – Львів, 1903. – Ч.16. – С.13–14.
- ³⁷ Там само. – Львів, 1904. – Ч.20. – С.11.
- ³⁸ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Жовтень. – 1972. – №8. – С.113–119; №9. – С.137–143.
- ³⁹ Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Ч.20. – С.11–12, 14.
- ⁴⁰ Там само. – Львів, 1905. – Ч.24. – С.22; Інститут археології НАН України, відділ рукописів, ф.1, спр.1664–1665.
- ⁴¹ Хроніка НТШ. – Львів. – Ч.24. – С.24.
- ⁴² Там само. – С.22–24.
- ⁴³ Там само. – Львів. – 1906. – Ч.28. – С.14.
- ⁴⁴ Архів державного музею етнографії (Санкт-Петербург), ф.1, оп.2, спр.73, арк.1.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.3–4.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.31, 36–49.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.1–61.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.78, 87.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.72–73, 75, 77.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.92.
- ⁵¹ Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С.62.
- ⁵² Раковський І. Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу. – Львів, 1926. – С.3.
- ⁵³ Сніп. – 1912. – 9 грудня.
- ⁵⁴ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – К., 1969. – С.13.
- ⁵⁵ Шалата М. Сторінка творчої співдружності // Жовтень. – 1971. – №7. – С.124.
- ⁵⁶ Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч.36. – С.29.
- ⁵⁷ Лавров Ф. Ф.Колесса – видатний дослідник українського героїчного епосу // Пам'ятники України. – 1971. – №4. – С.43.
- ⁵⁸ Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч.36. С.29–30.
- ⁵⁹ Шалата М. Сторінка творчої співдружності // Жовтень. – 1971. – №7. – С.125.
- ⁶⁰ Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч.36. – С.30.
- ⁶¹ Там само. – С.31.
- ⁶² Спогади про Лесю Українку. – К., 1971. – С.334.
- ⁶³ Грица С. Філарет Михайлович Колесса. – К., 1962. – С.39–40.
- ⁶⁴ Колесса Ф. Назв. праця. – С.15.
- ⁶⁵ Українка Леся. Твори: У 12 т. – С.350–351. – Т.12.
- ⁶⁶ Арсенич П. Дослідник Гуцульщини // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №5. – С.59–61; Його ж. Родина Шухевичів. – Коломия, 1995. – С.35, 45–48.
- ⁶⁷ Верховинець В. Весняночка. – К., 1969. – С.6.
- ⁶⁸ ІМФЕ імені М.Рильського НАН України, відділ рукописів, ф.40, спр.35, 58–63, 91–93; Український календар. – Варшава, 1972. – С.185.
- ⁶⁹ ЦНБ імені В.Вернадського НАН України, відділ рукописів, ф.1, спр.11466.
- ⁷⁰ Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 1914. – Т.1., Петроград, 1916. – Т.11.
- ⁷¹ Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.11. – С.647

Початком безпосередньої міжетнічної конкуренції за місто в Західній Україні новітньої доби стала українсько-польська битва за Львів (1–22 листопада 1918 р.). Саме цей замірками міжвоєнного періоду мегаполіс ще раніше витворив міт колиски трьох етнонаціоналізмів – українського, польського, єврейського⁴. У подальшому місто перетворилося на концепт українського символу галицького П'ємонт, тим часом як для поляків давній образ Львова – “панцира проти Сходу”⁵ – доповнився прикладами звитяги в боротьбі за державність осені 1918 р.

“Боротьба за український Львів була дуже часто боротьбою за політичний престиж української нації на цілому просторі західних земель...”⁶, – стверджували на зламі 1920-х – 1930-х рр. її провідники. Відтак польсько-українське зіткнення в ньому, яке відбулося в десятку річницю так званого Листопадового зриву, таємне відзначення річниць 1 листопада 1918 р. українськими школярами, походи на Янівський цвинтар, де поховані бійці УГА⁷, зрештою – традиційне покликання державників до боротьби за Львів як прикладу української звитяги в подальші роки символізувало форми відкритої чи латентної міжетнічної конкуренції за “свою” галицьку столицю. Усі ці заходи, водночас, – віддзеркалення цілеспрямованого формування модерних символів українства в неофіційній столиці Східної Галичини.

Західні політологи Е.Гобсбом і Т.Рейнджер, аналізуючи аналогічні тенденції в Європі кінця ХІХ – початку ХХ ст. – вшанування могил полеглих борців, надмірний потяг до встановлення пам'ятників, демонстративне пошанування стягів тощо, означили їх як “вигадання традицій”⁸. Використовуючи це продуктивне, на наш погляд, твердження, можемо постулювати, що названі акції українців у Львові є інструментальним “наповненням” етнічної історії новітніми прикладами героїзму, мужності, а водночас – їх сакралізацією. Отже, бачимо український варіант конструювання “вигаданих символів”, що й насичували модерний український міт.

Перспектива постання нового, українського Львова – міста, що здійснювало функцію політичної столиці якщо не всієї Західної України, то принаймні Східної Галичини, насторожувала польську еліту. Свідчення цього – проект створення “великого Станіслава” (нині – Івано-Франківськ), що обговорювався членами ради міністрів Другої Речі Посполитої в середині 1920-х рр. Цьому мало сприяти заснування тут українського університету. Це не означало вияву доброї волі влади. Дискусії з приводу створення українського вищого навчального закладу – вимушена реакція центру на вимоги етнічної більшості краю, до реалізації якої впродовж міжвоєнного періоду справа так і не дійшла. Безпосередня ж мета цих намірів полягала в спробах штучної переорієнтації української ініціативи від галицької столиці на периферію⁹.

На тлі Львова – епіцентру польської культури й політичного форпосту в Західній Україні та міста-символу української звитяги новітньої доби – його єврейська візія відмінна. “Єврейський” Львів хоч і мав певне (сіоністське, а водночас і консервативне) політичне обличчя, однак формувався передусім у соціокультурному вимірі.

Імовірно, за умови зосередження уваги на мікрорівні аналогічні твердження можна постулювати й щодо провінційних міст. Свідченням цього є категорія “штетл” (мовою їдиш – містечко). Російський учений Є.Рашковський стверджує про нього: “Силою історичних обставин штетл виявився ніби анклавом Сходу в серці Центральної і Східної Європи... Схід цей був особливим – не просто ніби випадково

втиснутий в Європу і не лише діаспорний, але Схід властиво єврейський, юдейський, біблійний”¹⁰. Його існування в Західній Україні – один із факторів, який визначав співіснування “іншостей” у локальних просторах, адміністративних одиницях. Водночас саме штетл став одним із каталізаторів політичної конкуренції. Адже залежно від перемоги чи, принаймні, превалювання конкуруючих ціннісних імпульсів у духовному житті міста/містечка визначалося їх етнічне (здебільшого польсько-єврейське, на північно-західних землях почасти й російське) обличчя. “Місто в Україні було майже зовсім “російське” в його зовнішньому вигляді, – стверджував про колишню імперію Романових С.Гольдельман. – Воно було традиційно-російським у його почуттях та нахилах. Цей стан переважав особливо у великих та середнього розміру містах... Але тому, що жиди складали значну частину міського населення навіть у великих містах, а досить часто вони були більшістю в багатьох містах середнього розміру і майже в усіх містечках, то цей російський зовнішній вигляд українського міста легко було віднести на рахунок жидів...”¹¹.

Набувши в результаті формування українцями й поляками нових етнополітичних цінностей – результат їх державотворення, що розпочалося на руїнах Австро-Угорської та Російської імперій, єврейська підсистема полікультурності не задовольняла ані одних, ані других, зокрема поляків, тому що чимало представників державного етносу прагнуло заповнити духовний простір міст власною культурою. Це завдання сповідували, зокрема, польські партії правого крила (наприклад, Народно-національний союз – ННС¹²), частина представників титульного етносу, для яких головними візаві в містах виступали євреї.

До постановки питання про колонізацію міст, поруч із природним дистанціонуванням представників титульного етносу Польщі від юдейської “іншості”, спонукали й інші причини. Редактор позапартійного періодичного видання “Zycie Wolynia” (Луцьк), яке “на своєму прапорі... виписало згоду польських партій і гасло рішучої боротьби з усім тим чужим, що державному й національному інтересам на Волині протиставляється”¹³, навесні 1924 р. мотивував імператив завдання здобуття поляками міських анклавів двома факторами: необхідністю усунення “чужої (єврейської – К.) економічної диктатури” й забезпечення їм можливостей використання соціокультурного впливу міста на село¹⁴.

Аналогічні завдання в той час сповідувало “Польське товариство опіки над кресами” (ПТОНК). “...Тільки через місто, через його впливи на село, – твердили його провідники, – можемо повернути собі те, що внаслідок різних причин на Волині втратили”¹⁵. Водночас вони висунули на порядок денний завдання подолання “старих” соціокультурних впливів у містах росіян – наслідок колишнього входження північно-західних земель до складу імперії Романових.

Попри те, що ідея колонізації міст сповідувалася мало не всіма поляками, найбільш активними борцями за реалізацію цього завдання виявилися ендеки. Їх мотивація, згідно з жовтневою ухвалою головної ради ННС (1927 р.), полягає в прагненні посилити позиції поляків в економіці міст та їх місцевому самоврядуванні. “Це завдання є тепер важливим і через те, – стверджується в рішеннях зборів, – що єврейський елемент у містах єднається з ворожими Польщі елементами, щоб за їхньою допомогою запевнити собі правління в містах і політичний тиск на владу в

державі з метою зміцнення своєї переваги в містах”¹⁶. Надаючи “походу на місто” першочергового значення¹⁷, ННС ставив за мету інтеграцію польських селян у приаманні місту професії, що впродовж кількох років мало призвести до витіснення з них євреїв. Така стратегія розглядалася як один із засобів стимулювання їхньої еміграції з країни¹⁸.

Іншим засобом досягнення польського домінування в міських анклавах ННС вважав запровадження виборчої курії для євреїв. Ця інновація мала обмежити їхні можливості в обранні своїх представників до органів місцевого самоврядування. Досягти ж цієї мети ендеки сподівалися завдяки створенню групи тиску, яка мала сформуватися в результаті порозуміння з іншими польськими партіями¹⁹.

Потенційним союзником ендеків у реалізації цих намірів виступала польська консервативна Партія національної правіці. Критикуючи п’ятиприкметникову систему виборів, вона домагалася її ліквідації в Західній Україні як такої, що лобіює інтереси євреїв²⁰. Окремі ж представники консервативних кіл, керуючись прагненням збільшити верству польського міщанства, пропонували перенести вістря колонізації із села на місто²¹, що, у свою чергу, частково зближувало їх погляди з планами “народової” демократії.

Здобуття міст не було для останніх кінцевою метою. У стратегії ендеків місто мало перетворитися в бастіони, з яких планувалося розгорнути наступ на українське село. Перебуваючи в Луцьку навесні 1937 р., відомий представник польських національних демократів Є. Гертих з цього приводу стверджував: “Якщо на 10% жидівського населення ми навіть віддамо русинам (українцям – К.) 2%, то ми будемо мати на Волині 24%. Цього зовсім вистаче на те, щоб перемогти 76% русинів”²².

Незважаючи на певну розбіжність у тактиці боротьби за міста, яку виявляли польські політичні сили, їх стратегічна мета спільна – посилення так званого польського стану посідання на “східних кресах”. Цю мету сповідувала й частина представників влади на місцях. “Якщо хочемо будувати Польщу в східних воєводствах, – стверджував у 1936 р. президент м. Луцьк М. Венжик, – повинні зміцнювати міста, помістя та церкву, а одночасно розбудовувати промисловість, спроваджуючи з цією метою робітників із заходу, і опановувати торгівлю, укомплектовуючи її польськими торговцями...”²³.

Усвідомлення значимості міст в етнополітичних процесах не минуло в той час, зрозуміло, й політичного бомонду Польщі. Частина його представників, наприклад прем’єр Ф. Славой-Складковський, мету боротьби за міські анклавні визначали як засіб подолання соціальних проблем центральної етнічної групи: працевлаштування в ремеслі, торгівлі й на підприємствах польських без- і малоземельних селян²⁴.

Посилення позицій поляків у містах Західної України означилося в 1930-х рр. Станом на другу половину десятиліття в багатьох містечках регіону вже діяли польські (головним чином вихідців із Познаньщини) ремісничі майстерні та магазини²⁵. Загальна кількість переселенців з історичної Польщі, що осіла в містах (у т.ч. представників адміністрації, учителів, військових), сягнула 100-тисячної позначки²⁶. Це суттєво скоригувало етнічний склад населення міст: на початку 1930-х рр. кількість поляків у Східній Галичині вперше за міжвоєнний період перевищила кількість євреїв²⁷.

На відміну від державного етносу, українці вступили в боротьбу за міста лише в 1930-х рр. Натомість попереднє десятиліття стало часом обґрунтування цього завдання й впливало, здається, передусім із факту акультурації частини євреїв (головним чином у Східній Галичині). “...Ніхто інший, тільки жиди, – мабуть, гіперболізуючи реалії, стверджував у 1925 р. часопис “Діло”, – ще в більшій мірі, як польські колоністи, є носіями кольонізації на українській національній території, є тяглом у возі польської культури, є виконавцями польських замислів. Вони надають польське тавро містам на українській національній території, вони репрезентують у нас польську культуру, вони єднаються з державною більшістю”²⁸.

Поруч із ціннісним каталізатором боротьби українців за міста поступово визначився інший – економічний. Їх перетинання відображене в проекті програми Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО), розробленій у середині 1920-х рр.: “З огляду на велику вагу міст для розвитку української нації, УНДО змагає до скріплення в них українського елемента, щоби міста стали справжніми осередками української культури і українського економічного життя”²⁹.

Радикалізація етногрупових настроїв українців стосовно “чужого” міста, що припала на 1930-ті роки, пов’язана з етносоціальною, психологічною дистанцією між городянами й селянами. Вона, сфокусована в дихотомії формату “місто”/“село”, виявилася дієвою не тільки в середовищі етнічної більшості Західної України, але й серед тих поляків, які працювали в сільськогосподарському виробництві³⁰, що й дозволяє трактувати її як очевидну. Латентним прикладом функціонування цієї дихотомії може слугувати реакція окремих осередків холмсько-волинської партії “Селянський союз” на його об’єднання зі східногалицькою партією “Воля народу”. Утворення “Сель-робу” – результат злиття двох партій – члени володимирецького осередку “Селянського союзу” визнали невиправданим. Воно, згідно з їх ухвалою від 8 жовтня 1926 р., не відповідало інтересам селян, навпаки – вело їх під диктатуру пролетаріату³¹.

Етнопсихологічна дистанція між селом і містом зростала здавна. Важливу роль у процесі її усталення відіграло формування етнічного бізнесу. Згідно з висновками Ю. Бачинського, уже наприкінці XIX ст. стало зрозуміло, що український селянин “не потрібний” місту. Причина цього – слабкість індустріального сектора економіки Західної України, який не створював попиту на робочу силу. Представники етнічної більшості, що не витримували конкуренції на селі й намагалися інтегруватися в міське виробництво чи сферу послуг, не змогли реалізувати своїх намірів, почасти тому, що ринок праці формувався головним чином польськими і єврейськими роботодавцями³². Тому “закритість” міста перед українцями, імовірно, далася взнаки, спричинилася до формування чи усталення меморіального типу соціальної солідарності, який, поряд із релігійним і міфологічним, включає етнічний компонент³³ (у даному разі – “чуже”, неукраїнське “обличчя” міста). Він і став одним із каталізаторів етносоціального українсько-єврейського протиборства за міста.

Опинившись в умовах, коли, за висловом М. Топольницького, “...марєво пролетаризації заглядає у вічі нашому народові”³⁴, в українському таборі визначилося прагнення до здобуття нових позицій у слабкому місцевому економічному організмі. При цьому, не маючи шансів суттєво похитнути позиції поляків – результат

протегування їм Варшави й місцевої влади, та частина українців, що займала активну громадсько-політичну позицію, вдалася до зосередження сил на економічній конкуренції з євреями. В успіхові, у разі її вдалого проведення (запорукою чому вбачалася розбудова етнічної кооперації, становлення розгалуженої мережі магазинів тощо), державницькі сили етнічної більшості Західної України вбачали й засіб для досягнення політичної мети – українізації краю³⁵.

Саме таку мету висували українські праворадикали: “Той, хто йде на постійний побут у місто – купець він, чи промисловець, ремісник, чи хто – мусить йти з ціллю: наповняємо українством місто на нашій землі...”³⁶. Шлях до виконання цього завдання вбачався ними у створенні нової страти – міщанства, з лона якого мала постати етнічна інтелігенція. Водночас, стверджувала українська націоналістична преса, “він (торговець – куриви), як і кожний член нації, мусить бути жовніром, що знає свою позицію, що йому блестить одна ідея: добро нації – не інша!”³⁷.

Зрозуміло, проблема плекання інтелігенції артикулювалася й іншими громадсько-політичними силами. Це завдання зумовлювалося самою практикою суспільного життя українців, коли протягом 10–15 років після краху імперій епіцентром їхньої уваги залишалося село. Промовистими в цьому контексті є міркування сучасника, оприлюднені влітку 1936 р. у партійному часописі Волинського українського об’єднання – газеті “Українська нива”: “...Велику помилку робили й роблять ті, що обмежили поняття народу чи громадянства до одного селянства, нехтуючи ролі української інтелігенції, як провідної верстви... Безперечно, селянство – це є велика національна сила, але не єдина”³⁸. І далі, ведучи мову про історичну відповідальність інтелігенції, він резюмує: “Будучи провідною верствою, вона формує українську національну ідею в оперті на всі стани – й селянство, й духовенство, й міщанство, й робітництво”³⁹.

Така розстановка сил, де перше місце все ще зарезервоване за селянами, останнє ж відведене робітникам, відображає, з одного боку, усвідомлення реалій, з другого – рефлексії старого мислення, традиціоналістської шкали суспільних цінностей. Водночас сам факт залучення до соціальних сил, у лоні яких нуртують етнонаціональні ідеали, міщан і робітників – віддзеркалення модерного: усвідомлення перспективи, в якій власне “я” в подальшому формуватиметься не виключно в соціокультурному світі українського, хай і самодостатнього, майже моноетнічного села, але й поліетнічного міста. Це є не прощанням українського світу з освяченим тисячолітньою традицією селянським світоглядом, радше – закономірним і необхідним внутрішнім розщепленням, яке відкривало перспективу поєднання традицій минулого, власних соціокультурних цінностей із реаліями модерного світу. На зміну захисту в “рідному” селі, яке визначало домінуючу тенденцію в етнополітичній поведінці українців після поразки революції 1917–1920 рр., прийшов свідомий вихід у “чуже” місто як самостійний фігурант, що керується власними етногруповими інтересами.

Серед піонерів цього руху була новочасна українська міська інтелігенція. Сучасна вчена С. Андрусів із цього приводу стверджує, що для етнічної більшості Західної України похід на місто став хаотичними акціями виходу українського світу зі своїх селянських берегів. “Галицька інтелігенція розширювала просторові межі українського світу, Дому, в галицьких сполонізованих містах і не розчинялася у них,

як східноукраїнська, а навпаки, викристалізовувалась саме як українська. На вакаціях у селі набиралася українського духу, щоб вистояти в неукраїнському місті і перетворити його в українське”⁴⁰.

Увага українців до міст визначалася й тим, що одну з причин поразки національно-демократичної революції 1918–1919 рр. у Східній Галичині вони вбачали в нестачі українського елемента в них. Звідси й обґрунтування завдань, особливо ж в ідеології праворадикалів, їх здобуття. При цьому особлива увага приділялася Львову. Хоча його український соціокультурний простір і поступався впливами й масштабами польсько-єврейському, саме він, на думку провідників етнічної більшості, мав перетворитися на українську столицю якщо не де-юре, то, принаймні, де-факто⁴¹.

Обґрунтовуючи “міську політику”, провідники українських партій правого крила не обмежували свою стратегію завданням створення нових робочих місць, вирішення таким способом проблеми безробіття сільського пролетаріату. Засновані українцями робочі місця в містах, як-то майстерні дрібнотоварних виробників, магазини, мали стати осередками етнонаціонального культурного й політичного життя. Усі вони, стверджували провідники праворадикалів, зобов’язані створювати й фінансувати діяльність клубів, які покликані стати осередками національного виховання. Така робота, за задумом провідників ОУН, повинна була супроводжуватися формуванням духу етнічного корпоративізму при одночасному бойкоті польських та єврейських виробників⁴².

На тлі реалій посилення польського сегмента в економічному організмі Західної України поступова інтеграція українців у міста призвела до еволюції двостороннього формату міжетнічної конкуренції: поруч із євреями свої хиткі економічні позиції в містечках змушені були захищати від польського наступу й українці. До того ж зусиллями ендеків наступ на міста Західної України став в один ряд із колонізацією “східних кресів”. У 1937 р. прибічники С. Грабського поруч із гаслом “ні п’яді землі з парцеляції дворів українському селянинові” висунули інше: “ні одної кам’яниці, ні однієї хати по містах і містечках Сх[ідної] Галичини не сміє поляк передати в українські руки!”⁴³. Намагаючись лобювати реалізації цієї мети, ННС ініціював створення відповідної інституції – корпорації власників нерухомості⁴⁴.

Отже, у процесі конкуренції за місто суб’єкти етнополітичних процесів протягом міжвоєнного періоду вирішували кардинальні для себе проблеми: здобуття переваги в тих епіцентрах, які символізували перспективи економічної й соціальної модернізації, першості в формуванні культурного й політичного простору міста-регіону-країни. Їхня роль і завдання в цій боротьбі виглядають похідними від статусу спільнот: етнічна більшість Західної України та поляки намагалися наповнити/зміцнити соціокультурний простір міст, які небезпідставно інтерпретувалися їхніми провідниками своєрідними плацдармами для поширення/утримання власних впливів як, власне, у містах, так і на селі. Іншої мети намагалися досягти євреї. Не претендуючи на одноосібне наповнення культурного простору міських анклавів, вони намагалися зберегти свої позиції в їх економічному організмі.

Незважаючи на участь у боротьбі за домінування в містах українців, основними візаві поляків у ній протягом міжвоєнного двадцятиліття залишалися євреї⁴⁵. Це зумовлено як відносно пізнім вступом у конкуренцію за місто українців, так і тими

позиціями, які здавна займали в них євреї. Проте, незважаючи на час вступу в боротьбу за міські анклавні тих чи інших спільнот, вона перетворилася на значимий критерій формування стосунків у міжетнічному трикутнику українці – поляки – євреї.

¹ Лозинський Р. Національний склад міського населення Галичини у міжвоєнний період (1918–1939рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.214–217.

² Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації // Політична думка. – 2002. – №1. – С.100.

³ Прем[ер] Складковскі про ролю міст // Новий час. – 1937. – 28 квітня. – С.3.

⁴ Грицак Я. Страсті по Львову // Критика. – 2002. – Ч.7–8. – С.3.

⁵ Голудець М. Кривава конфедерація // Неділя. – 1930. – 30 березня. – С.3.

⁶ М.Г. За долю "великого Львова" // Неділя. – 1930. – 19 січня. – С.1.

⁷ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. – К., 2002. – С.71.

⁸ Сміт Е.Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К., 2004. – С.77.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). ф.6, оп.1, спр.31, арк.60.

¹⁰ Рашковський Е. Дискурс о заблудившемся коне (еврейское местечко Центральной и Восточной Европы как всемирно-исторический феномен) // "Штеттл" як феномен єврейської історії: Збірник наукових праць. Матеріали конференції (30 серпня – 3 вересня 1998 р.). – К., 1999. – С.11.

¹¹ Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні, 1917–1920. – Мюнхен–Париж–Єрусалим, б.р. – С.20.

¹² Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / Под ред. С.Скульского. – Минск, 1935. – С.101.

¹³ Podoski J. Bałamutstwo polityczne // Życie Wołynia. – 1924. 10 sierpnia. – S.3.

¹⁴ Podoski J. O miasta polskie // Życie Wołynia. – 1924. – 30 marca. – S.3.

¹⁵ Там само

¹⁶ Rezolucje Rady Naczelnej ZLN // Życie Wołynia. – 1927. 28 października. – S.3

¹⁷ Там само

¹⁸ Mich W. Obscy w polskim domu. Nationalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych, 1918–1939. – Lublin, 1994. – S.53–54.

¹⁹ В часі свята на жидівській вулиці. Тайний шехпольський обіжник в справі жидівсько-польської угоди // Діло. – 1925. 18 вересня. – С.3.

²⁰ Mich W. Prawa żydów w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939) // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. – 1992. – №2–3. – S.153.

²¹ Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin, 1992. – S.188.

²² Нова рецепта на спольонізування українського народу // Діло. – 1937. 21 березня. – С.4

²³ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich: W 3-ch t. – Warszawa, 1992. – Т.1. – S.197.

²⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.30, оп.18, спр.2585, арк.65.

²⁵ Туга за "піонерством" // Діло. – 1937. – 1 травня. – С.16

²⁶ Пандяк І. Зміни в національному складі сільського населення Східної Галичини в результаті польської колонізації 1920–1939 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.258.

²⁷ Лозинський Р. Назв. Праця. – С.216.

²⁸ Тягло // Діло. – 1925. 14 травня. – С.3.

²⁹ ЦДАГО України. ф.6, оп.1, спр.31, арк.55.

³⁰ Тягло // Діло. – 1925. 14 травня. – С.3.

³¹ ДАРО, ф.33, оп.4, спр.22, арк.37.

³² Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001. – С.121

³³ Флиер А.Я. Социальный опыт как основа функционирования и исторического воспроизводства сообществ // Общественные науки и современность. – 2002. – №1. – С.167

³⁴ Топольницький М. В чім сила народу? – Львів, 1937. – С.18.

³⁵ Widoki porozumienia ukraińsko-żydowskiego // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1937. – 3 października. – S.411.

³⁶ Роля нового українського міщанства // Станіславські вісті. – 1937. 19 вересня. – С.5.

³⁷ Там само.

³⁸ Держава й громадянство // Українська нива. – 1936. – 25 червня. – С.1.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. – Львів: Тернопіль, 2000. – С.104.

⁴¹ ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2909, арк.4.

⁴² Там само. – ф.32, оп.36, спр.2, арк.79.

⁴³ Мова фактів // Новий час. – 1937. – 28 квітня. – С.2.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Нова рецепта на спольонізування українського народу // Діло. – 1937. – 21 березня. – С.4

Микола ГЕНИК

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ

Особливістю Центрально-Східної Європи у XX ст. були значні суспільно-політичні трансформації та спричинені ними розколи суспільств, утрата незалежності держав регіону. Збереження континуальності державної традиції створило державно-правовий феномен існування урядових органів у вигнанні. Після Першої світової війни в екзилі опинилися переважно уряди національних окраїн колишньої Російської імперії, захоплених Радянською Росією, у результаті Другої світової війни – уряди країн Центрально-Східної Європи, де були встановлені комуністичні режими. Уряд Української Народної Республіки перебував у вигнанні протягом 1920–1992 рр., уряд Речіпосполитої – у 1939–1990 рр. Легітиміація нових демократично сформованих органів влади України й Польщі в посткомуністичний період здійснювалася шляхом символічної передачі повноважень від президентів в екзилі новообраним главам держав – 22 грудня 1990 р. відбулася передача повноважень останнього президента Польщі в екзилі Р.Качоровського Л.Валенсі, а 24 серпня 1992 р. президента УНР М.Плав'юка – Л.Кравчуку.

Є.Гедройц назвав політичну еміграцію "почекальною історією". Перебуваючи в екзилі, політичні еліти Центрально-Східної Європи зуміли опрацювати нове бачення конструкції регіону, яке мало гарантувати йому безпеку й стабільність у посткомуністичний період. Метою даної публікації є висвітлення взаємовідносин екзильних урядів УНР та РПІ. Робота виконана завдяки сприянню грантів Каси ім. Ю.Мяновського та Фондації Підтримки Науки.

Названа тема стала предметом дослідження порівняно недавно. Л.Р.Винар, Н.Пазунок, Я.Я.Бруський видали загальні праці про Державний Центр УНР¹. Б.Бакула досліджував взаємовідносини східноєвропейських еміграцій². Польсько-українським відносинам періоду Другої світової війни присвячені ґрунтовні публікації Р.Тожецького, А.Л.Сови, Ч.Паргача, К.Лади³. 5-й том ґрунтовної "Історії польської" дипломатії висвітлює різні аспекти дипломатичної діяльності польського уряду періоду Другої світової війни, однак польсько-українські контакти не досліджено, оскільки упорядники обмежилися розглядом офіційно визнаних суб'єктів міжнародних відносин⁴. Значна література присвячена проблемі східного кордону Польщі⁵. Р.Потоцький, Г.Мотика, Р.Внук досліджували польсько-українські переговори перших післявоєнних років⁶. Позицію польського еміграційного уряду та еміграційних політичних центрів стосовно українського питання розкрито в працях А.Фрішке, М.С.Волянського, Т.Вольші, К.Тарки, М.Боруті, Б.Осадчука та інших⁷. Проблемі польсько-українського порозуміння після Гельсінської конференції присвячені праці Я.К.Данеля та Я.Б.Рудницького⁸.

Після невдачі польсько-українського союзу 1920 р. Тарнів і Варшава стали притулком для української політичної еміграції й політичних структур. Практично не дослідженим залишається питання використання польським урядом українського фактора у своїй зовнішньополітичній діяльності. Зокрема, маловідомою сторінкою

міжнародних відносин у Балто-Чорноморському регіоні була спроба українського посередництва в польсько-литовському конфлікті. Переворот Ю.Пілсудського, прихід до влади в Польщі діячів федералістського табору, убивство С.Петлюри, призначення сигнатора Варшавського договору А.Лівицького президентом УНР, переворот 17 грудня 1926 р. та прихід до влади проукраїнськи налаштованого А.Вальдемараса актуалізували українське питання. У січні 1927 р. Т.Голувко попросив передати через Р.Смаль-Стоцького таємну пропозицію Ю.Пілсудського до А.Вальдемараса з пропозицією розв'язання польсько-литовського конфлікту шляхом переходу Вільна в польсько-литовський кондомініум та переїзду литовського уряду й університету до Вільна. Уряд УНР узявся за цю місію, вважаючи, що польсько-литовська конфронтація шкодить визвольній боротьбі поневолених Москвою народів. Українська спроба посередництва не увінчалася успіхом унаслідок відкинення запропонованих умов А.Сметоною й А.Вальдемарасом. Р.Смаль-Стоцький у своїх споминах приходив до висновку, що "польсько-литовська незгода була нещастям для всіх балтійських націй, що не зуміли сконсолідувати балтійське крило колишніх російських колоній від Польщі аж по Фінляндію у кріпкий оборонний союз проти нової червоної Росії"⁹.

Друга світова війна та втрата польської незалежності послужили могутнім поштовхом для пошуків польською політичною елітою нових моделей гарантування національної безпеки та переоцінки концепцій політики в українському питанні. Результати війни сприяли виробленню солідарного переконання в необхідності порозуміння та примирення народів Центрально-Східної Європи¹⁰. Українська політична еліта, крім петлюрівців¹¹, розглядала початок війни як можливість приєднання західноукраїнських земель до української держави, яка мала бути створена після поразки Радянського Союзу. Складніші процеси викликав початок війни в середовищі петлюрівської еміграції, традиційно зближеної до Польщі та номінально пов'язаної Варшавським договором 1920 р., умови якого передбачали кордон по Збручі. Відбувся розкол на дві орієнтації: проальянтську та пронимецьку. На боці західних альянтів виступив Комітет у Парижі та його орган "Тризуб". У своєму зверненні Комітет намагався не порушувати гострих питань кордонів, акцентував увагу на "трудності розв'язання територіальних проблем підчас військової заверюхи" та на братерстві польського й українського народів.

Протилежну пронимецьку орієнтацію представляли Об'єднання націоналістів-державників, Корпорація Запорожжя та їхній рупор "Трибуна Молодих". У своєму зверненні 1 травня 1940 р. націоналісти-державники наголошували на проукраїнській політиці Німеччини. Негативно оцінювалася політика Польщі й Росії, які історично прагнуть до загарбання українських земель, та політика Англії й Франції, які мають обов'язок "реставрувати Польщу в її недавніх кордонах". Суперечливі результати початку Другої світової війни та приєднання Західної України до СРСР оцінювалися в контексті ревізії Версальської системи та перспектив української соборності. "Тяжка несподівана доля спіткала західню вітку української Нації, але... стався факт великого історичного значіння: зв'язана століттями з Польщею Галичина відірвалася від вікового насильника. Опинилася правда в ще гіршому пеклі, але опинилась не для того, щоб допустити поворот до пекла недавнього. І не нам патріотам українським, входити в якісь угоди з сучасним польським урядом, морально допомагаючи

останньому реставрувати стару польську Державу". Висловлювалася віра в перемогу Німеччини та в те, що "побідна Німеччина не перешкоджатиме принаймі нашої визвольній боротьбі"¹².

Помірквану позицію намагався представляти президент УНР А.Лівицький, балансує між проальянтським і пронимецьким табором та проповідуючи орієнтацію на власні сили. З метою збереження певної дистанції з воюючими державами до моменту в'яснення ситуації А.Лівицький переїхав до нейтральної в той період Італії. Однак висловлювання президента УНР дають підстави виділити зміни в його ставленні до польського питання. Вирішуючи проблему актуальності Варшавського договору та польсько-українського кордону, 1 лютого 1940 р. в телеграмі до президії Конгресу українців Америки, яку підписали А.Лівицький і В.Сальський, декларувалося, що в уряді УНР "немає договорів з чужими державами, як також зобов'язань щодо воюючих"¹³.

Обережна критика Польщі, Англії і Франції та різкіша оцінка Варшавської угоди були дані в промові М.Лівицького з приводу 22-ї річниці Брестського договору. Можна припускати, що А.Лівицький, будучи сигнатором Варшавської угоди і не бажаючи занадто ангажуватися в делікатну для нього справу її денонсації, доручив виголосити цю декларацію неофіційній особі – своєму синові. Промова М.Лівицького була побудована на контрверсії умов Брестського й Варшавського договорів та констатувала: "Берестейський договір перекреслено було Версальським, що теж лежить тепер мертвим. Варшавський договір перекреслив Рижський, а тепер ще більше перекреслило його життя і події, перекреслила нерозумна політика Варшави і кров тих невинних українських жертв, що недавно згинули в Галичині і на Волині"¹⁴.

У цей період у польській політичній свідомості починають формуватися три основні підходи до українського питання: легітимістський, анексіоністський та ревізійністський. Співробітник польського МЗС професор О.Гурка в меморіалі від 4 січня 1940 р., опрацьованому для міністра С.Стронського, передбачав, що проблема польських східних кордонів наново розв'яжеться зовсім інакше, ніж проблема західних кордонів, де в першій і останній інстанції вирішуватимуть західні союзники. Він припускав, що навіть в ідеальному для Польщі варіанті, коли Великобританія й Франція розгромлять Німеччину й Росію та переможно продиктують умови миру, Захід ніколи не буде спроможний продиктувати Росії такі ж умови, як Німеччині. Незважаючи на невдачу Росії у війні з Фінляндією, Західна Європа не спроможна її розгромити чи змусити до чогось. Автор поділяв висловлену кількома роками раніше спільну думку польського й румунського генштабів, що будь-яка Росія є вразливою тільки за посередництвом української проблеми. Тому можливість будь-якого розв'язання питання східного кордону вбачав на шляху польсько-української співпраці в політичній і диверсійній галузі. О.Гурка передбачав, що долю спірних територій розв'яже та сторона, яка візьме у свої руки ініціативу, керівництво та організацію повстанчо-диверсійної боротьби. Автор попереджав польський уряд, що вичікування й пасивність у справі польсько-української співпраці заведуть Польщу в тупик у відносинах із Росією¹⁵.

Прихильником анексіонізму зарекомендував себе також А.Залевський у своєму меморіалі до польського уряду від березня 1941 р., виділяючи польську програму-

мінімум і -максимум. “Кордон Ризького договору становить мінімум на сході. Геополітичне розташування Вільна і так є занадто чудернацьке і невідгідне. Не можемо віддати ні Львова, ні нафтового басейну, ні наближати до них кордони. Українське і білоруське питання починаються на схід від кордону з серпня 1939 р.”. Автор передбачав також отримання Польщею територій від Німеччини, які розглядалися як ареал депортації українців зі Східної Галичини й Волині для їх розпорошення з метою розв’язання внутрішнього українського питання.

Програма-максимум передбачала створення польської імперії. “Геополітична ситуація змушує нас шукати стратегічно вигідних кордонів, заслонити наші економічні осередки (Сілезія) і міцно опертися в море (Щецин, Гдиня, Гданськ, Крулевець і порти балтійських держав)”. Східний кордон А.Залевський вбачав у “виході за Карпати, а на сході досягнення щонайменше кордону з 1771 р. з Дикими полями і Одесою”¹⁶.

Компромісну течію репрезентував о.Ф.В.Віценік, який у представленому 10 березня 1941 р. меморіалі бачив розв’язання польсько-українських проблем шляхом двостороннього діалогу. Цьому, на його думку, сприяв відхід українців від проницької орієнтації, оскільки А.Гітлер шукав українські сподівання, передавши Закарпаття Угорщині та Львів СРСР, а не незалежній українській державі. Автор уникав чіткої постановки проблеми кордону, пропонуючи польсько-українську, або й ширшу конфедерацію, суб’єктами якої були б регіони, а не національні держави¹⁷.

Напад Німеччини на СРСР започаткував вирішальний етап у Другій світовій війні та в польсько-українських відносинах. Уся територія міжвоєнної Речіпосполитої та України опинилася під єдиною німецькою окупацією. Частина українського політикуму поклала надії на німецьку допомогу у відновленні української державності та соборності на етнічних землях. Тому досить часто німецькі війська зустрічалися як визволителі¹⁸. Однак після захоплення західноукраїнських земель німецька влада не стала дотримуватися нестабільного етнічного кордону по лінії Ріббентроп–Молотов, а пішла шляхом штучного сполучення польських і українських регіонів у межах єдиних адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, розпорядженням Г.Франка 1 серпня 1941 р. Галичина була включена до складу Генерального Губернаторства¹⁹.

Зважаючи на згадані тенденції, відділ національностей Міністерства інформації і документації у своєму меморіалі від 23 червня 1941 р., тобто на другий день після початку німецько-радянської війни, указував на небезпеку активізації національних рухів на балто-чорноморському перешийку, пов’язаних із визволенням їхніх етнічних територій та спрямованих проти інтегральності Польщі. Меморіал ставив завдання домогтися декларації від урядів Великобританії і США про те, що виділення допомоги СРСР буде узалежене від зречення ним територій, здобутих після вересня 1939 р. Крім реалізації міжнародних гарантій автори меморіалу вбачали необхідність розв’язання територіальних проблем шляхом двостороннього порозуміння з українськими представниками. “Польща повинна якнайшвидше визначити свою позицію в українській справі та активізувати свою політику в цій галузі”²⁰.

Опинившись після 22 червня 1941 р. де-факто в одному таборі із СРСР, Польща мусіла врегулювати формально відносини зі своїм недавнім агресором. Складність проблеми кордонів виявилася вже на польсько-радянських переговорах у Лондоні,

які велися за посередництвом державного секретаря Форін офісу Е.Ідена. Радянський посол І.Майський заявив, що його уряд готовий сприяти відновленню Польщі в національних кордонах, що зустріло категоричне заперечення прем’єра В.Сікорського. За наполяганням Е.Ідена підписана В.Сікорським та І.Майським в Лондоні 30 липня 1941 р. угода оминала проблему польсько-радянського кордону, замість цього містила статтю 1 про денонсацію договорів СРСР і з Німеччиною 1939 р. та анулювання пакту Ріббентропа – Молотова стосовно територіальних змін у Польщі. Одночасно таємний протокол передбачав, що всі претензії будуть розв’язуватися шляхом переговорів між обома урядами²¹. Польсько-радянська угода, не окресливши лінії майбутнього міждержавного кордону, залишила суперечності на майбутнє²². Е.Іден уже в 1941 р. давав зрозуміти І.Майському, що Великобританія готова погодитися на лінію Керзона. Будучи союзником СРСР та отримавши декларацію про денонсацію німецько-радянських договорів, польський уряд на цьому етапі не розглядав серйозно інших альтернатив. Тому урядові структури довгий час проблему кордону й українське питання не піднімали. Увага приділялася переважно обґрунтуванню польських прав на східні окраїни. Непорушність лінії Ризького договору аргументовано міжнародно-правовими, історичними, етнографічними, культурними, економічними й військово-стратегічними факторами. Серед міжнародно-правових документів, які обґрунтовували належність регіону до Польщі, згадувалися Варшавська угода з УНР від 22 квітня 1920 р., Ризький мирний договір із РРФСР та УСРР від 18 березня 1921 р., резолюція Ради послів від 15 березня 1923 р., пакт неагресії між Річчюпосполитою і СРСР від 25 серпня 1932 р. та Атлантична хартія від 14 серпня 1941 р.²³

Розроблена на зустрічі Ф.Д.Рузвельта і У.Черчілля на крейсері “Prince of Wales” та підписана 1 січня 1942 р. представниками 26 держав, у тому числі СРСР, Атлантична хартія містила ст.2 про невизнання “жодних територіальних змін, які б не відповідали вільно виявленим бажанням зацікавлених народів”²⁴. Початок німецько-радянської війни актуалізував дискусію всередині польського політикуму стосовно майбутнього формату польської держави.

Проблема польсько-українського кордону була предметом дискусій нерегулярних польсько-українських переговорів, які проводилися переважно у Львові представниками Делегатури Уряду з ОУН-М, ОУН-Б та А.Шептицьким. Причому польське керівництво з великим застереженням ставилося до переговорів з ОУН, оскільки, на його переконання, програма українських націоналістів базується на розбитті інтегральності Польщі. Судячи зі звітів та протоколів, українська сторона не мала єдиного підходу до справи кордонів. У вересні 1941 р. представник ОУН-М “Кубань”, передбачаючи можливість повторення на німецько-радянському фронті ситуації 1918 р., тобто взаємного ослаблення обох сторін, висував пропозицію польсько-українського порозуміння на зразок пакту Пілсудський – Петлюра. При цьому ОУН-М уважала, що польсько-український компроміс слід шукати між Сяном і Збручем, конкретніше пропонувала лінію Золотої Липи та проведення обміну населення²⁵.

Польський еміграційний уряд на останньому етапі війни коливався між легітимістською й ревізіоністською концепціями. Остання значна спроба відстоювання польських інтересів була зроблена під час радянсько-британських переговорів

у Москві 13 жовтня 1944 р. на зустрічі С.Міколайчика з Й.В.Сталіним, яка формально вже носила характер приватної. С.Міколайчик обґрунтовував належність східних земель до Польщі політичними, економічними й історичними аргументами. Й.В.Сталін був непорушним та вмів використовувати той факт, що лінія Керзона формально була британським проектом. Безрезультатною була спроба С.Міколайчика відкладення проблеми кордонів на майбутнє й трактування лінії Керзона як тимчасової демаркаційної лінії. Й.В.Сталін обґрунтовував остаточність рішення необхідністю якнайшвидшого включення спірних територій до радянської економічної системи з метою успішного продовження війни. Він допускав можливість коригування лінії кордону в межах кількох кілометрів.

Невдалою була також спроба С.Габського в розмові з В.Молотовим відділити питання Львова й нафтового басейну від проблеми кордону. Подібні погляди характеризували також діячів ПКНВ. С.Міколайчик згадував, що присутні в Москві члени Люблінського комітету давали зрозуміти, що вони можуть домовитися з радянським урядом на тему Львова²⁶. До аналогічної концепції деякий час схилився також президент Ф.Д.Рузвельт, пропонуючи екстериторіальність Львова чи польський коридор від лінії Керзона до Львова²⁷. Представники старої польської еміграції в Лондоні розповідали мені в 1999 р. характеристичний епізод: коли в С.Міколайчика забракло аргументів, він вигукнув: “Але ж Львів ніколи не належав до Росії”, на що Й.В.Сталін багатозначно відповів: “Львів – ні, а Варшава – так”. Деякий час я схильний був сприймати це як дотепний політичний анекдот, хоча часте згадування його в пресі наводить на думку про реальність такого діалогу.

Визначальні рішення стосовно майбутньої політичної й територіальної конфігурації Польщі були прийняті на Ялтинській конференції (4–12 лютого 1945 р.). Державний секретаріат США під керівництвом Е.Р.Стетінніуса напередодні конференції розробив меморандум, який передбачав віддачу західноукраїнських земель СРСР, однак Львів і Дрогобицький басейн мали залишитися в Польщі. У результаті дискусій 11 лютого 1945 р. союзниками було підписано “Декларацію в справі Польщі”, яка регламентувала, що “польський східний кордон повинен проходити вздовж лінії Керзона з відхиленнями від п’яти до семи кілометрів на користь Польщі”. Положення про те, що “остаточне визначення кордону Польщі на заході повинне бути здійснене на мирній конференції”, започаткувало 30-річний період невизначеності кордонів, оскільки на Потсдамській конференції виявилися значні розбіжності між союзниками й проблема не знайшла остаточного розв’язання²⁸.

Польський уряд 13 лютого 1945 р. запротестував проти ялтинських домовленостей і відкинув їх. Одночасно це стало причиною відставки уряду С.Міколайчика, якого замінив уряд Т.Арцішевського. Встановлення Радянським Союзом східного кордону Польщі близько до лінії Керзона виявилось сильним козирем у дискусії з Великобританією, яка прийняла в себе польський еміграційний уряд і яка найбільш послідовно старалася відстоювати польські інтереси. Тому Великобританія змушена була погодитися на ревізію ризьких кордонів. На запити польського лобі в англійському парламенті, зокрема проф. Саворі, стосовно позиції Лондона на Ялтинській конференції державний секретар Форін офісу Е.Іден 21 лютого 1945 р. заявив, що “місто Львів завжди було польським островом серед переважно не-польського сере-

довища”. Е.Іден резюмував, що питання приналежності Львова й регіону “не є російсько-польською проблемою, але насамперед українською проблемою”²⁹.

Поставлені перед довершеними фактами, діячі пролондонського підпілля демонстрували прагнення до компромісу. “Стосовно східних кордонів треба уникати формулювань занадто категоричних і прямих, наприклад “жодних компромісів”, “ніколи не прийемо” і т.п. Одночасно, однак, можна й необхідно нагадувати польські формальні й фактичні права на східні землі, мішаний національний склад їхнього населення, значний відсоток поляків, значення Львова чи Вільна для Польщі, добру волю Польщі, виявлену в прагненні до компромісу ціною територіальних поступок і т.д.”. При цьому робився акцент на необхідності досягнення польсько-українського порозуміння, навіть усвідомлюючи його чисто моральне значення в тодішніх умовах. “Опираючись ультимативному натискові Росії в територіальних справах, можемо збільшити моральну силу нашого опору тільки такого виду сусідським порозумінням; в іншому випадку будемо слабкі як фізично, так і морально. (...) У випадку досягнення порозуміння польська сторона була б схильна трактувати його як тривале і остаточне”. Пропонувався також обмін населенням із метою збігу міждержавного кордону з лінією етнічного поділу³⁰.

Ухвала Ради національностей (Rady Narodowościowej) від 15 листопада 1943 р. ставила акцент на необхідності інтенсифікації польсько-українських переговорів із метою отримання заяви українського політичного проводу про те, що “українці, які мешкають на території Речіпосполитої, хочуть залишитися польськими громадянами”³¹. На виконання цієї інструкції в ході польсько-українських переговорів у Львові З.Заленський (“Я.Гнатівський”) безрезультатно намагався схилити українську сторону до оголошення декларації про небажання входження до складу СРСР³².

Відчуваючи слабкість польської позиції в справі кордонів, перший заступник делегата уряду А.Бень (“Броновський”) у травні 1944 р. на засіданні Ради національностей вніс резолюцію, яка мала на меті перенесення проблеми з польсько-радянських безпосередньо в польсько-українські відносини. “Метою польської політики повинна бути успішна протидія російській політиці, яка може бути реалізована тільки шляхом відірвання від Росії всієї України і Білорусії та втягнення цих держав разом з Литвою в орбіту польської політики. Створення цих незалежних держав та їхній союз з Польщею був би таким великим досягненням, що обґрунтував би територіальний компроміс з ними”³³. Інший проект резолюції А.Беня передбачав підтримку української незалежності при збереженні ризького кордону, стверджуючи, що українська держава неможлива без сильної Польщі, а сильна Польща неможлива без південно-східних воєводств³⁴.

На завершальній стадії війни українські політики опинилися в досить складній ситуації, маючи можливість вибору між двома альтернативами: соборністю, поєднаною з радянським тоталітаризмом, та новим поділом українських земель, при якому Західна Україна на якихось умовах увійшла б до складу Польщі. Драматизм такого вибору детермінував відсутність єдиного погляду в українській стороні на проблему кордону. Показовим у цьому контексті є висловлювання представника уряду УНР у Швеції, керівника Українського інформаційного бюро в Гельсінкі та кореспондента органу УЦК “Краківських Вістей” д-ра Б.Кентржинського. У зв’язку

зі слабкими перспективами української державності він схильний був погодитися на менше зло – залишення Західної України в кордонах Польщі на умовах федерації чи широкої автономії. Пояснюючи свою позицію в розмові з польськими представниками, він заявив, що “ви є ліберальніші і слабші за москалів, а насамперед не маєте Сибіру і Казахстану, щоб нас винищити фізично”. Тому він стверджував, що польська “вперта позиція в справі східних кордонів дуже нам імponує і бажаво вам успіху, який лежить також в нашому інтересі”³⁵.

На завершальній стадії війни представники Делегатури Уряду вели переговори переважно з двома силами, які, на переконання польських представників, мали реальний вплив на українське суспільство: УГКЦ та ОУН-Б. А.Шептицький у розмовах із представниками Делегатури Уряду виділяв дві альтернативи розв’язання українського питання: у разі розгрому чи повного ослаблення СРСР – створення незалежної України, у противному разі надавав перевагу вирішенню українського питання в рамках польської державності та пропонував створення польсько-української комісії для опрацювання статуту національно-мішаних земель³⁶.

Після різкого загострення польсько-українських відносин літом 1943 р., спричиненого прагненням обох сторін установити кордон методом довершених фактів, на початку 1944 р. знову настала активізація польсько-українських переговорів. 8 березня 1944 р. у Львові переговори представників УГВР та Делегатури Уряду зафіксували досить нестабільний компроміс у справі кордону. Стаття Х “Протоколу” передбачала, що “справу остаточного розв’язання кордонів між Україною і Польщею вирішать уряди двох суверенних держав – української і польської”. При цьому українська сторона наполягала на негайному “розмежуванні сфер впливів і дій у період боротьби за незалежність до моменту вирішення граничних проблем згідно зі ст. Х”. Наявні розбіжності поглядів польської і української делегацій було зафіксовано в різному формулюванні ст. XII і XVII згаданого “Протоколу”. Charge d’affaires Польщі в Італії С.Яніковський, якому наприкінці війни представники УГВР доставили екземпляр досягнутої домовленості, у рапорті до польського уряду писав, що польсько-українські переговори у Львові привели “до не занадто фортуного сформулювання територіальних справ, яке містить імплісіте згоду польської сторони на ревізію кордону після війни”³⁷.

Польська історіографія інколи піддає сумніву достовірність досягнутих весною 1944 р. угод між Делегатурою Уряду та УГВР. Дозволимо собі висловити припущення, що це стало наслідком пізнішого дезавулювання їх польськими офіційними чинниками, які вважали досягнуті умови некорисними. В одному з рапортів Східного бюро йшлося про невдалий результат польсько-українських переговорів. “В результаті розмов з українською стороною, до яких дійшло в квітні 1944 р., [і які] закінчилися, – як це передбачало Східне бюро ще від 1942 р. – майже компромітуюче для польської сторони (...)”³⁸. Слід брати до уваги також, що весною-літом 1944 р. через західноукраїнські землі пройшов німецько-радянський фронт і, можливо, стався деякий розрив зв’язків між польським окружним керівництвом та Варшавою.

Різкі хитання характеризували також позицію ОУН-Б. На польсько-українських переговорах 27 червня 1944 р. на запитання польського візаві, чи “українці вважають своєю метою створення незалежної Наддніпрянської України й готові зректися

сепаратистської акції всередині кордонів 1939 р.”, була отримана відповідь, що “дійсно такою є позиція ОУН”³⁹. Можливості довільної інтерпретації позиції ОУН-Б українським чи польським представником слід відкинути як мало ймовірні. Радше це була незадекларована в програмних документах ОУН короткотривала спроба зміни тактики української сторони, тобто досягнення на принципах, близьких до договору Пилсудський–Петлюра, порозуміння з Польщею з метою отримання можливості виходу за її посередництвом на офіційні контакти із західними союзниками.

Аналогічні тенденції спостерігалися також на еміграції. Усвідомлюючи нищівну роль сталінського тоталітарного режиму для населення Західної України, частина українських політиків непрямо висловлювалася за належність регіону до відновленої Польщі. Зокрема, українські представники підписали в березні 1945 р. у Лондоні заяву Центральноєвропейського федералістського клубу, протестуючи проти рішень Кримської конференції стосовно поділу Речіпосполитої⁴⁰.

(Закінчення в наступному номері)

³⁵Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія: Клів; Вашингтон. 1993 – 494 с.

Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Krakow. ARCANA, 2004. – 600 s.

³⁶Bakula B. Emigracje wschodnioeuropejskie – krótka historia dialogu // Oblicza Wschodu w kulturze polskiej / Pod red. G.Kotlarskiego i M.Figury. – Poznan, 1999.

³⁷Torzecki R. Kontakty polsko-ukrainskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // Dzieje Najnowsze. – 1981 – №1–2. – S.319–345. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukrainskie 1939–1947. Zarys problematyki. – Krakow, 1998. – 342 s.; Partacz Cz., Iada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń: Centrum Edukacji Europejskiej, 2003 – 410 s.

³⁸Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa: PWN, 1999. – T.5. 1939–1945 / Pod red. W.Michowicza. – 845 s.

³⁹Eberhardt P. Polska granica wschodnia 1939–1945. – Warszawa: Editions Spotkania, 1993. – 223 s.; Polska granica wschodnia. Przeszłość i teraźniejszość: Materiały z konferencji naukowej (Lublin, 24 maja 2001) / Pod red. W.Wróbiewskiego. – Lublin: Comandor, 2001. – 271 s.; Wierzbianski B.Teheran–Jalta–Poczdami. Reportaz w przeszłość. – [Sine loco]:Recto, 1990. – 181 s.;

⁴⁰Potocki R. Próby nawiązania kontaktów polsko-ukrainskich w latach 1939–1947 // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2000. – q10. – S.268–277; Motyka G., Wnuk R. “Pany” i “rezuny” na emigracji. Próby porozumienia polsko-ukrainkiego na Zachodzie 1945–1950 // Więz. – 2000. – N.9.

⁴¹Frizke A. Zycie polityczne emigracji. – Warszawa, 1999; Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990. – Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2003. – 313 s.; Tarka K. Trudny dialog. Rząd RP na uchodźstwie i Ukraińcy (1945–1990) // Zeszyty Historyczne. – 2002. – Z.139; Wolański M.S. Europa Środkowo-Wschodnia w koncepcjach ośrodka prezydenckiego w Londynie w latach 1949–1953 // Studia nad współczesną polską myślą polityczną / Pod red. Cz. Lewandowskiego i M.S.Wolańskiego. – Wrocław, 1994.; Wolański M.S. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975. – Wrocław, 1996.; Wolsza T. Trudne dialogi. Emigracyjne kontakty polsko-ukrainskie, białoruskie i litewskie w latach 1945–1950 // Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie / Pod red. M.Szerbińskiego i T.Wolszy. – Gorzow Wlkp., 2001; Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem przeprowadzili Basil Kerski, Andrzej Stanisław Kowalczyk. – Lublin, 2001; Boruta M. Wolni z wolnymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej. – Krakow: ARCANA, 2002 – 355 s.

⁴²Danel J.K. Stanowisko władz Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w Londynie wobec problemów kresów wschodnich i porozumienia polsko-ukrainkiego w latach 1976–1989 // Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie / Pod red. M.Szerbińskiego i T.Wolszy. – Gorzow Wlkp., 2001; Rudnycki J.B. Deklaracja polsko-ukrainka z 1979 r. na tle historycznym // Prace Kongresu Kultury Polskiej. – Londyn, 1987. – T.III. Nowoczesna historia Polski / Pod red. J.Jasnowskiego.

⁴³Les Archives de l’Institut Litteraire a Paris (AIP). – Les Coupures de Presse (CP). – 1956. – Vol.I. – P.158, Смаль-Стоцький Р. Українське посередництво в литовсько-польському спорі. Спомин у зв’язку з литовсько-польським діалогом на сторінках “Культури” // Свобода. – 8.03.1956

⁴⁴Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Його ж. Історичні есе. – К. Основи, 1994 – Т.1. – С.105–106; Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2001

⁴⁵Archiwum Adama Bienia. Akta narodowosciowe (1942–1944). – Krakow, 2001 – S.316

⁴⁶Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ). – Lepki Bohdan. – Sygn. D-XV-7. – Npg

БУКОВИНСЬКА МАЛАНКА: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

Серед різноманітних обрядів і звичаїв зимової календарної обрядовості буковинців виділяється Маланка.

З повідомлень Юрія Федьковича маємо опис Маланки на Буковині кінця XIX ст.: “Котре найкраща й найчесніша дівчина перебирала ся за Маланку. Один парубок за Василя (Чильчика), другий за короля (Місяця), а третій за Діда-Змія з білов та довгов бородов. Маланка мала зірку (звізду) на чолі, була прибрана у самі цвіти і мала з собов три подружечки з рожевими деревцями, котрі подібно, як она сама, були прибрані. Василь (Чильчик) був перебраний за ратая (оратаря), с чепигами або з серпом у руках; а Король з новим місяцем на чолі, а яко мисливець з сагайдаком і луком. Решта ледінів була то за плугатарів, то за мисливців перебрана; плугатарі водили з собов вола або барана, мисливці оленя або сокола, а Змий-дід нарешті, убраний у буйволову шкіру і оперезаний гадюками, водив з собов тура або цапа, мав велику косу у руці і три гробарі з рускалями за поплічників.

Так ходила Маланка хата від хати”¹.

Свято Маланки бере свій початок ще з дохристиянських часів, коли люди вірили в богів Природи та мали анімістичний світогляд (вірили в духів та душу).

Знову ж таки звернемось до повідомлень Ю. Федьковича, для того щоб зрозуміти назви головних дійових персонажів буковинської “Маланки”. Він писав: “Наші праотці, доки ще поробили їх християнами, то вірували у одного лиш Бога, у святого Прабога, вседержителя, творця неба і землі... А Прабог, казали, мав одну доньку, Ладу-Землю або Царицу-Водицу, і два сини: одного доброго, а другого злого. Того доброго називали Лад, Царь-огонь, Світ, Світовид, Білобог, Дажбог, Хорош, Доброрість, Радорість і так далі, а того злого Змий, Зима, Смок, Ад, Гад, Пек, Пекол, Біс, Чорт, Чортовид, Ворог, Див і так далі. Лад орудував світлом, теплом, літом, усім добром, а Ад потемком, студенев, зимов і усим лихом, ворогував на свого брата Лада і творив єму яку лиш міг пакість, а то з ненависти, зависти і злости за того, що отець Прабог дуще любив Лада і єму дочку свою Ладу за содругу дав, а Ада-Змія не тільки що без пари лишив, єго ще до того і в пекло, Пресподне, нетрудне завдав.

А Лад з Ладую, приповідали наші праотці, мали таке два сина і одну доньку. Найстарший син звав ся Лад-Сонечко, молодший Король-Місяць, а донька звала ся Весна-Маяна. Але Лад-Сонечко... ділав трояко: перший раз як Безсильчик, то єст зимове, слабе, молоденьке сонечко, ніби то малий хлопчик, вітак як Сильчик, то єст весінне, дуже сонечко, ніби то парубок, поборовший зиму, а нарешті як Васильчик, то єст сонечко у найбільшій свої силі, ніби то муж і царь всего світа. Для того ж і образували єго як узброєного рицаря на білому коні, Сильчика як ратаря-плугатаря с плугом і волом-Баланом, а Безсильсика як малого хлопчика без зброї. Сильчика признали опісля Чильчиком і Васильчиком, а Маяну-Маланов або Маланков”.

Далі Ю. Федькович, указуючи, що маланочна коляда є найкращою, що лишилася від праотців, зазначає, що “у вісім день по празднику Ко-Ладі святкували они і праздник Маланки, перебравши одну дівчину за Маланку, одного парубка за

Відозва молоді // Бюллетень Пресового Бюра при Уряді Української Народньої Республіки. – [Рим], 1940. – Травень. – С.10–16.

¹³AUJ. – Lepki Bohdan. – Sygn. D-XV-7. – Npg: Телеграма, вислана з Рима до Нью-Йорка // Бюллетень Пресового Бюра при Уряді Української Народньої Республіки. – [Рим], 1940. – Травень. – С.5.

¹⁴AUJ. – Lepki Bohdan. – Sygn. D-XV-7. – Npg: Rede des Herrn Mykola L. Wytzkij, gehalten im Februar 1940 in der Versammlung einer ukrainischen Kolonie anlässlich des 22. Jahrestages vom Abschluss des Friedens vom Brest. – S.1–7.

¹⁵Archives of Sikorski Institute in London (next: ASIL). – Stanislaw J. Paprocki. – Sygn. 30/1/2 – Gorka O. Obecny stan spraw ukraińskich (Promemorjal dla p. Ministra St. Stronskiego). – Paryz. 1940. – S.10–12.

¹⁶ASIL. – St. J. Paprocki. – Sygn. 30/1/2. – Zalewski A. Błędy wersalskie i powersalskie. – Londyn. 1941. – S.19–21.

¹⁷Archives of Polish Underground Movement Study Trust in London (next: APUMSTL). – Oddział IV Sztabu Naczelnego Wodza. – Ks. F.W. Wiceniak. Memorial w ukraińskiej sprawie. – Londyn, 10 marca 1941. – S.7,20.

¹⁸AUJ. – Bohdan Lepki. – Sygn. D-XV-8. – Npg: Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). – JL. – Sygn. 10. – K.267. So grusst die Ukraine die deutschen Truppen // Volkischer Beobachter. – Berlin. 1941. – №179. – 28. Juni. – S.1; Dank der Ukrainer an den Generalgouverneur // Krakauer Zeitung. – 1941. – №146. – 26 Juni; Вислів подяки Фірепові та Німецькій Армії // Українські Щоденні Вісти. – Львів, 1941. – №6. – 12 липня. – С.2

¹⁹AUJ. – Bohdan Lepki. – Sygn. D-XV-8. – Npg: Прокляття. До населення Галичини! // Львівські Вісти. – Львів, 1941. – Надзвичайне видання. – 1 серпня. – С.1; Прокляття до населення Галичини // Рогатинське Слово. – Рогатин, 1941. – №5. – 6 серпня. – С.2

²⁰ASIL. – St. J. Paprocki. – Sygn. 30/1/2. – W/z Kierownika Działu Narodowości. Pan Minister Informacji i Dokumentacji w miejscu. Tajne. – Londyn, 23 czerwca 1941 r.

²¹Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – T.II. Czerwiec 1941 – Kwiecień 1943. – Londyn. Studium Polski Podziemnej. 1973. – S.26–27.

²²Archiwum Akt Nowych (AAN). – Armia Krajowa. – Sygn. 203/VII-49. – K.119. Czy powrót do granic z 1939 r./ Barykada Wolności. – 1942. – N.80. – 18 stycznia.

²³AAN. – AK. – Sygn. 203/XV-38. – K.2. – Wolski. Wytyczne propagandy w sprawie ukraińskiej dla Orzecha; Włodarkiewicz W. Przedmoście rumuńskie 1939. – Warszawa: Bellona. 2001. – S.9–28; Влодаркевич В. Стратегічне значення Східної Галичини напередодні Другої світової війни // Галичина. – 2001. – №5–6. – С.341–342.

²⁴DeGregorio W.A. The Complete Book of U.S. Presidents. From George Washington to Bill Clinton. – N.Y.: Wings Books. 1997. – P. 501.

²⁵APUMSTL. – IV Oddział Sztabu Naczelnego Wodza. – Sygn. 3.1.1.13.2.1. – Sprawozdanie syt. z Kraju III 1942–43. – nr 1/43. – S.90–96; AAN. – AK. – Sygn. 203/XV-45. – K.152–154. – Rozmowy z Kubanem...

²⁶AAN. – St. Skrzyszewski. – Sygn. 478/293. – K.235–236; Przemówienie Premiera Mikołajczyka w Radzie Narodowej dnia 27.X.1944 // Polska i Zagranica / Tylko do użytku służbowego. – Londyn: MSZ, 1944. – N.7. – Listopad. – S.2–3.

²⁷Historia dyplomacji polskiej. – T.V. 1939–1945/ Pod red. W. Michowicza. – Warszawa: PWN, 1999. – S.569.

²⁸Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи. 2001. – С.536; Wierzbianski B. Teheran – Jalta – Poczdam. Reportaż w przeszłość. – B.m.: Recto. 1990. – S.86.

²⁹ASIL. – St. J. Paprocki. – Sygn. 30/1/1: Parliamentary debates. (Hansard). House of Commons. Official report. – Volume 408. – No.36. – London: His Majesty's Stationery Office. 1945. – 21 st Feb. – P.766–767.

³⁰AAN. – AK. – Sygn. 203/VII-7. – K.5.10.11. – Wytyczne propagandowe najbliższego okresu na tle ogólnej sytuacji politycznej Polski. – 31.XII.1944.

³¹AAN. – DR. – Sygn. 202/XVI-1. – K.2. – Uchwała RN z dn. 15.XI.1943 r.

³²AAN. – Rada Jedności Narodowej. – Sygn.199/2. – K.58. – Protokół z posiedzenia Komisji Głównej RJN w dn. 4 maja 1944 r.

³³AAN. – DR. – Sygn.202/II-49. – K.251. – Problem narodowościowy w Polsce na tle zagadnień polityki wschodniej. Projekt rezolucji.

³⁴AAN. – DR. – Sygn. 202/II-49. – K.341. – Uchwała w sprawie ukraińskiej (Projekt Przewodniczącego Rady).

³⁵APUMSTL. – Oddział IV Sztabu Naczelnego Wodza. – Sygn.3.1.1.13.2. – K.74,78,82.

³⁶AAN. – AK. – Sygn. 203/XV-46. – K.51–53.

³⁷APUMSTL. – Pelczyński T.W. – Sygn. 13/61. – Janikowski St. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie. Scisle tajne. – Rzym, 26 czerwca 1945 r.

³⁸AAN. – DR. – Sygn. 202/II-49. – K.46.

³⁹AAN. – AK. – Sygn. 203/XV-7. – K.156. – [B.a., b.t., b.m., b.d.] 27 czerwca odbyłem drugą rozmowę z M. ...

⁴⁰AAN. – Polskie ugrupowania... – Sygn. 220/1. – K. 11–14; Club Federal de la Europa Central. – Londres. Marzo de 1945; Central European Federal Club. – London, March, 1945; Club Federal de l'Europe Centrale. – Londres. Mars 1945.

Чильчика, другого за Місяця, третього за Змия-діда “з залізною бородою”, а решту дівчат і парубків за поїзд Маланки, Чильчика, Місяця і Змия, і ходили так хата від хати”².

Відома ще легенда, в якій розповідається, що за часів царювання Ірода розлючений можновладець розпорядився стягти голови хлопчикам від народження до двох років. Матері дуже горювали. І тоді чоловіки вирішили одягати на себе маски, щоб таким чином розвеселити засмучених матерів³.

В іншій легенді говориться, що Маланка – дівчина, яку поганський цар Ірод послав організувати маскарadne видовище, щоб розвеселити сумний люд. Маланка справилась із завданням. І сама, перебравшись на “смерть”, глумилась над великим горем. Відтоді маскарadne новорічне видовище дістало назву “Маланка”. З уведенням християнства маланкування вважалося поганським (язичницьким) звичаєм і зверхниками церкви переслідувалось. Збереглося навіть прислів'я: “Як си зганьбиш, вижену, як Маланку з двору”⁴.

За християнською легендою, Маланка – дочка знатних батьків, яка після заміжжя разом із чоловіком присвятила себе Богу. Подружжя поселилось у монастирі, а все своє майно віддало на благодійні справи: викуп полонених християн, спорудження церков тощо.

Вечір перед Новим роком на Буковинській Гуцульщині чоловіки називають звичайно “на Меланії”, а жінки – “Святвечір Василів”. Молоді жонаті чоловіки й старші парубки збираються в групу. Один із них перебирається на князя Василя, а інший – на княгиню Маланку. За Маланку вбирається парубок, який уміє добре жартувати. Маланка сама не ходить: має свій “почот” (почет): “орач” з чепігами від плуга, “сівач” зі сівнею через плечі, “циган” (лице мастить сажею), “єврей-орендар” (йому роблять маску з клоччя), “орендарка”, “жандарм” (його вбирають у жовнірську шапку, у руки дають кіл замість зброї), “дід” і “баба”, “ведмідь”, “коза”, “журавель”, “чорт”⁵.

Маланкувати ходили майже до кожної хати і там піснею просили дозволу “замаланкувати”. У містечку Глибока, що в передгір'ї, звернення звучало так:

Ой господарю, господарочку,
Пусти в хату Маланочку,
Маланочка чисто ходить,
Нічню в хаті не нашкодить.
Як нашкодить, то помие,
Їсти зварить та й накриє.
Добрий вечір!⁶

Подібне за змістом звернення зустрічалось і в інших селах Буковини⁷.

У селі Задубрівка (Прутсько-Дністровське межиріччя) зафіксовано такий зміст прохання Маланки: “Гой газдо-господарьочку, пусти до хати Маланочку, будем тобі щедрувати, добра й щастя бажати”⁸.

Дії маланкуючих у хаті дослідник-етнолог О. Курочкін спробував класифікувати за їх спрямованістю: господарська та шлюбна магія; імітація хатньої роботи господині; сімейні стосунки чоловіка і жінки; ігрово-еротичні, гумористичні та сатиричні сценки; пародіювання; елементи сімейно-обрядових драм (весілля) та ін.⁹

У хаті під час співів Маланка замітає віником від дверей до стола або вмочує в розведену глину віник і мие ним лавки, двері. “Дід” то свариться з “бабою”, то

знов обнімається. “Циган” нишпорить усюди і просить солонини, бо, мовляв, дитина ошпарилася і треба її змастити. “Циганка” кладе дитину на лавку, сама починає ворожити. “Ведмідь” танцює, “коза” грає на скрипці, а “журавель” вибиває в бубон. Хтось старається вхопити, що потрапить під руку: хліб, ковбасу. А “жандарм” стереже порядок, аби щедрівники в хаті не зробили якого “збитку”¹⁰.

У селах Буковинського Прикарпаття “Маланка” відбувалася за сценарієм, що наближався до дійства “Кози”. “Смерть” раптово вбивала дівчину косою. Тієї ж миті “дід” починав випрошувати в господаря гроші, щоб найняти лікаря. Отримавши гроші, “дід” звертався до “фельдшера” з проханням приступити до лікування. Той брався до діла, щоправда не до лікування, а до милування, що сердило “діда”. Та на цьому сцени ревнощів не закінчувалися, адже до Маланки, яка оживала, залищалися то “стрілець”, то “чорт”, то захмелілий “піп”.

Особливою є Маланка у деяких селах Буковинського Передгір'я (Великий Кучурів, Снячів, Тисівці, Червона Діброва, Кам'яна, Михальча). Так, у с. Тисівці маланкуючі (хлопці) поділяються за віковим цензом. Юнаки 12–15 років організують “Малу Маланку”. Хлопці, які досягли 17–18-річного віку, збираються в “Середню Маланку”, а парубки, які відслужили в армії, – “Стару Маланку”. Зустрічаються ще невеликі за кількістю дійових осіб (5–6 чол.) “Маланки”, які переважно ходять вітати з Новим роком близьких родичів і знайомих. В останніх можуть брати участь особи чоловічої статі різного віку¹¹.

Підготовка до маланкових обрядодійств здійснюється приблизно за місяць до Нового року. Хлопці шийють новий або ремонтують торішній одяг для рядження, плетуть батоги-гарапники з повісма, якими під час маланкування “троскають” (створюють звуковий ефект, подібний до пострілу з пістолета). Також розучують слова маланчиних пісень і текстів.

“Стара Маланка” складається з двох частин: “Диганії” та “Саржі”. Крім того, “Маланку” супроводжує група музикантів (4–5 осіб із духовими інструментами: трубою-“прімкою”, тромбонем, бубном. Серед музичного супроводу були також гармонь або акордеон). До складу “Маланки” входили ще “світлячі”. Це – хлопці, які були одягнені у звичайний одяг і несли спеціальний пристрій – “світло” (ліхтар зі свічкою, який виготовлявся з прозорого матеріалу у вигляді багаторамної зірки, півмісяця, сонця). Один хлопець із групи “Диганії” носив великий ліхтар, який називався “бомбою”. “Саржа” складалася з дійових осіб, які не мали масок. Очолювали “Саржу” і всю “Маланку” два перевдягнених у генеральський одяг “калфи-генерали”. Іншими членами “Саржі” були “кадети”, “шандарі”, “турки”, “молодиці”.

Друга частина “Маланки” – “Диганія” складалась із замаскованих дійових осіб: “жидів”, “циган”, “ведмеда”, “смерті”. На роль “ведмеда” вибирали сильного, сміливого і вправного хлопця, який міг би захистити “Маланку” при зустрічах із можливими нападниками з інших “Маланок” та виграти турнір-боротьбу “ведмедів”.

“Смерть” була вдягнена в біле вбрання, на голові – маска у формі черепа, на грудях намальовано чорною фарбою перехрещені кістки. Ходила вона з косою.

Перед початком маланкування, напередодні Нового року (ввечері 13 січня), усі учасники “Маланки” виходили на сільський майдан або на сільське пасовисько (“толоку”) і там танцювали перший маланочний танець, присвистуючи і

“гроскаючи” батогами. Уважалось, що перший і останній танець Маланка не повинна виконувати у дворі господаря. Існувало повір'я, що недотримання цього звичаю може заподіяти шкоду в майбутньому як маланкуючим, так і господарям. У с. Тисівці збереглися пам'яті про те, що в кінці 80-х рр. ХХ ст. Маланка танцювала перший танець на мосту через сільську річку Тисовець. Навесні, під час паводка, вода забрала міст. Жителі цього села вважали, що то є покарання за порушення звичаю предків.

У період входження Буковини до складу Австро-Угорщини та Румунії керівник “Маланки” – старший хлопець-“калфа” – звертався по дозвіл маланкувати до сільської управи, повідомляв кількісний і персональний склад маланкарів. У радянський час маланкування в новорічну ніч і в день Нового року за старим стилем (13–14 січня) було заборонене. Партійними організаціями, сільськими радами сіл і міст Буковини організовувалися бригади агітаторів із учителів, лікарів, студентів, які чергували на вулицях, проводили переслідування “Маланок” (ламали світла, зривали маски і т. ін.), стежачи, щоб маланкувань у населеному пункті не було. Натомість дозволялося маланкування 1 січня. Оскільки в селах Буковини традиційно відзначали Новий рік 14 січня, то 1 січня господарі “Маланку” не приймали. Тому “Маланка” ходила маланкувати 1 січня до сільського комуністичного активу та в сільський клуб чи будинок культури. Молодь, незважаючи на заборони й переслідування, продовжувала маланкувати на Новий рік за старим стилем. Виходило так, що “Маланка”, організовуючись і маланкуючи 1 січня, проводила ніби репетицію, а в ніч на 14 січня ходила маланкувати нелегально.

Дійові особи “Диганії”, приходячи на подвір'я господаря, починали “читаралити” – виголошувати куплетами або окремими реченнями різні бувальщини, побажання. Часто в змісті “читаранок” були гумористичні й навіть сороміцькі тексти. Якщо господарю не подобалися такого змісту “читарання”, то “читаральник” міг бути вигнаний із подвір'я або й дістати прочухана. Закінчивши “читарати” і шуміти дзвінками та батогами-гарапниками, “Диганія” виходила з подвір'я на вулицю, а її місце займала “Саржа”, яка співала пісню “Ой чинчику-васильчику” і танцювала. Один із членів “Саржі” носив із собою сумку-бріфташку для грошей, які отримувала “Маланка” від господарів за маланкування. Зароблені гроші розподілялися таким чином: частину грошей виплачували найнятим для “Маланки” музикантам, “читаральникам” та “світлачам”. У австрійсько-румунські часи за отримання дозволу на маланкування “Маланка” повинна була закупити для бідних дітей села певну кількість одягу та взуття. Решту грошей використовували для новорічного бенкету й оплати музикантів сільських танців.

Серед персонажів “Маланки” були “дід” і “баба”. “Дід” ходив із ціпом, виваркою, полонником, ножицями для стрижки овець, а “баба” – з ручною кожівкою-прялкою та згортком у вигляді спеленої дитини. “Дід” запитував, чи не потрібно молотити збіжжя, варити сир-будз або стригти овець. “Баба” ж зверталася до господарів під час маланкування зі словами: “Подаруйте Васильчикові на сорочку та труси”.

Серед атрибутів буковинської “Маланки” зустрічались і фалічні символи. Виготовляли їх зі стержня головки капусти, з моркви та ін. Носили фалічні символи “діди”, підвішуючи спереду до пояса.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. (час “горбачовської перебудови”) серед дійових осіб “Маланки” з'явилися “фінінспектори”, “мірники” та “обліковці”, “мільціонери”.

“автоінспектори”, які зверталися до людей зі словами вимоги вступати в колгосп, брати облігації державної позики, здавати збіжжя та реманент у колгосп, нараховували плату за роботу у колгоспі – трудовні. Тобто висміювалася колективізація та будні колгоспного життя. “Автоінспектори” зупиняли автомобілі й вимагали документи, імітували технічний огляд автомобілів, вимагали хабара за буцімто скоєне порушення правил руху тощо. Одягнені в старомодний міський одяг, вони носили із собою велику реєстраційну книгу та мірний інструмент – каблук.

Обов'язково в складі “Диганії” мали бути “чорт”, “лікар”, “пан”, “пані”, “циганка”. “Чорт” виявляв особливу активність при вході “Маланки” на подвір'я. Він міг залізти на дах хліву, а то й хати, бігав із мітлою в руках, “кривлявся” і кричав, що забере всіх у пекло. Якщо “циган” водив за ланцюг “ведмедя”, то “циганка” займалася ворожінням на картах.

При зустрічах “Маланок” під час маланкування в селі “ведмеді” виходили наперед і починали боротьбу між собою до повалення одного з “ведмедів” на спину. Та “Маланка”, “ведмідь” якої переміг, мала право маланкувати в тому куті села, звідки була “Маланка” переможеного “ведмедя”. Часто маску і всю голову “ведмедя” обмотували колючим дротом. “Ведмідь”, як таран, виступав проти нападників, намагався головою з колючим дротом поранити противника. Таке екіпірування запобігало, також травмам голови під час нічних “розборок” “Маланок”. Одяг “ведмедя”, крім маски, складався зі шкіряних штанів та короткого кожуха з вивернутою назовні шерстю. Кожух був підперезаний шкіряним ремнем.

Усі маланкарі особливо оберегали “світла”, які були головним атрибутом обряду. Утрата світла означала, що “Маланка” розбита й далі ходити маланкувати не має права.

“Ведмеді” з різних “Маланок” (у селі їх влаштовували по різних кутах чотирип'ять) у день Нового року за старим стилем (14 січня) у центрі села на майдані в присутності жителів та гостей в обідню пору вели між собою кінцевий турнір-боротьбу – хто кого повалить на землю. Учасники обох “Маланок” ставали в коло, потім опускалися на одне коліно й чекали результату боротьби. Якщо “ведмеді” з обох “Маланок” були рівні за силою, то боротьба затягувалася на тривалий час. Спостерігачі викрикували підбадьорюючі слова “ведмедам”. Великі “Маланки” могли мати 2–4 “ведмедів”, але боровся на турнірі лише один.

“Ведмедя”, який переміг, його товариші піднімали на руки і з вигуками “Ура!” виносили за межі майдану. Коли підходила чергова “Маланка” з іншого кута для боротьби “ведмедів”, то “ведмідь”-переможець знову вів боротьбу, і в кінці залишався лише один “ведмідь” у славі переможця “Маланок” усього села аж до наступного свята Нового року.

Турніри замаскованих учасників “Маланки” мали місце і в інших регіонах України. Так, на Тернопільщині (с. Милівці Чортківського району) з окремих кутів села відбирались по два замаскованих персонажі “Маланки”, які утворювали колоринг, де мав відбуватися турнір. У центр кола виходять два суперники-“ведмеді” в масках, і починається боротьба. Потрібно повалити суперника на землю всіма можливими способами. У цій боротьбі немає вагових чи вікових категорій. Також не обмежується час поєдинку. Боротьба ведеться до перемоги одного з борців. Якщо результат двобою сумнівний, то його повторюють до трьох разів. Для того, щоб

визначити найсильнішого, потрібно по черзі боротися з усіма претендентами. Тому той, хто вступає в боротьбу на останній стадії, має більше шансів на перемогу, оскільки попередня боротьба ослаблювала суперника. Мешканці кожного сільського кута гаряче підтримують криками свого учасника, свого “ведмедя”. Переможця вся команда та жителі кута підкидають тричі вгору із криком “Ура” – “гуркають”.

Оскільки змагання відбуваються зазвичай на снігу, де, як відомо, слизько, то “ведмеді” одягають на ноги спеціальні металеві шипи – “рачки”, якими користуються взимку при ходінні під гору або по льоду.

Порядок змагання визначає жереб. У XIX та першій половині XX ст. у турнірі поряд із “ведмедами” змагались “жиди”, “смерті”, “чорти”. У загальний залік ішов виступ кожного учасника. Якщо “ведмеді” боролись на повалення суперника на землю, то “жиди” вели суперництво у вмінні обхитрувати один одного, робили різні витівки, “смерті” боролись ударами дерев’яних кіс, намагаючись вибити з рук косу суперника. “Чорти” перетягували мотузку або боролись подібно до “ведмедів”, але групою – три на трьох суперників¹².

Кут-переможець мав право організувати на своєму майдані сільський вечір або сільські танці.

Турніри “ведмедів” або масок є залишком магичних дій – боротьби між зимою й літом, протиборства зі злими, нечистими силами. Падіння на землю й качання по ній були пов’язані з магією родючості. На наш погляд, така боротьба молодих хлопців на початку нового року була обрядом-ініціацією, формою виховання, загартування молодих членів колективу села чи окремого кута.

У XIX – на початку XX ст. в Україні маланкувати ходили й дівчата, які вибирали найкращу з-поміж себе й одягали її “молодою”. Інша з дівчат вбиралася за “молодого”, що звався Василем. Уся дівоча ватага називалася “дружками”. Дівчата до хати не заходили – щедрували під вікном. А господарі давали “скарбнику” гроші – “Маланці на вінок”¹³.

У селах Буковинського Передгір’я (В.Кучурів, Снячів, Тисівці та ін.) хлопці організовували колективний сільський танець за участю ряджених, влаштовували колективну трапезу після турніру-боротьби “ведмедів”¹⁴.

У містечку Вашківці, що розташоване в передгір’ї Буковини, “Маланка” імітувала сцени сімейної обрядовості. Одного року маланкарі перевдягались у костюми весільних чинів (молодої і молодого, весільної матки й батька, дружбів і дружок, старостів, священика та ін.). Приходячи на подвір’я якогось господаря маланкувати, маланкарі імітували етапи весілля. Музиканти, які були в складі “Маланки”, здійснювали музичний супровід весільного обряду. До господаря й господині, які виходили з хати до “Маланки”, підходили “старости” й починали проголошувати текст сватання. Імітувався обряд “рвання барвінку” та “вінокплетення”. Далі священик вінчав наречених при весільних свічках. Потім – частування, сцена “забирання молодої”, а також весільні танці.

Наступного року “Маланка” імітувала обряд хрестин. Ще через рік вашківська “Маланка” показувала обряд поховання покійника. Тільки через кілька років сценарій повторювався.

У XIX та першій половині XX ст. “Маланка” в день Нового року (14 січня) після обіду йшла “очищатись” у воду річки Черемош. Не звертаючи уваги на темпера-

туру повітря та води, маланкарі входили у воду і в такий спосіб очищались. Якщо річка була під кригою, то прорубували ополонку на міліні й тоді по черзі стрибали у воду. Ця обрядодія збереглася і до наших днів. Тільки нині “Маланка” не ходить до Черемошу, а “очищається” у воді невеликого рівчака, який протікає через містечко.

Досить своєрідно відбувається маланкування в селах із переважаючим румунським населенням. Так, у селі Красноільськ, що біля підніжжя Карпат, серед маланкових дійових осіб виділяється “крилатий ведмідь”. Це замаскований під “ведмедя” хлопець, одяг якого виготовлено із соломи. На місці рук – широко виставлені солом’яні крила. Водив такого “ведмедя” на ланцюгу “циган” із булавою в руці. Зайшовши на подвір’я маланкувати, “ведмеді” ставали в коло й пританцьовували під мелодію свистків “циган”¹⁵.

У цьому селі щорічно міняється тематика маланкових обрядодій. Одного року виготовляли із соломи вітряний млин, який везли на возі, по обидва боки воза йшли “крилаті ведмеді”, а на возі стояв “мірошник” із мішком муки. “Мірошник” розсипав муку в дворі, де “Маланка” вітала господарів із Новим роком.

Наступного року сценарій “Маланки” мінявся. Маланка імітувала роботу бойні із забою худоби. Два “цигани” несли колоду, на якій виднілися сліди крові від відрубаної голови барана. Ще два несли сокиру, голову барана та здерту з нього шкіру. Два “жиди” тримали в руках двометрову дерев’яну вісь-вертел, на якій було насаджено тулуб барана, підсмажений на вогні. Зайшовши на подвір’я маланкувати, вертел встановлювали на підставки посеред двору, розпалювали сніпок соломи й продовжували підсмажувати м’ясо, потім пригощали ним господарів. Ідучи по вулицю села, “жиди” відрізали шматочки м’яса з вертела і пригощали також зустрічних.

Цікавий матеріал про буковинську “Маланку” подав румунський етнограф та історик І.Г.Сбієра в праці “Колядки, зіркові пісні та весільні поздоровлення. З народу взяті і народу повернені”, опублікованій у Чернівцях ще в 1888 р.

Він писав, що маланкарі одягаються в жидівський, арабський, турецький, російський та інший одяг, а один із них перевдягається в дівчину. Маланкарі підходять до вікна хати й просять впустити їх.

Якщо їх впускають до хати, то музиканти починають грати і всі танцюють гору. Потім маланкарі переходять до традиційних жартів. Колядники ходять з Маланкою до тих хат, де є дівчата на відданні, і починають там “порядкувати”. За їхні жарти, що іноді переходять межі дозволеного, Маланку можуть випроводити з хати¹⁶.

Більшість дій під час маланкування мали магичний характер. Якщо в наш час магична символіка практично втратилась, то в давнину це не були жарти. Усі маланкові обрядодії мали риси своєрідної служби-благання, це було чаклування добрих сил, ворожіння, скероване на підкорення таємничих сил. Перевдягнені щедрувальники – це добрі й злі духи. Наприклад, в образах “діда” й “баби” можна розуміти показ духів-Лада, душ прародителів, опікунів нив та добробуту господарів. Пізніше їх почали називати домовиками. В образі сівача – Рожаниця (Доля), Василя – Щедрий Бог, Маланки – господиня, “жида” й “цигана” – злі духи. Образ “кози” – це образ багатства, добробуту, урожаю. Первісна людина спостерігала, що на місцях згону чи стоянки худоби були дуже високі врожаї і припускала, що ці врожаї “приносила” худоба, зокрема коза. Образ коня – це образ сили й добробуту. Узагалі, тварини – це символ багатства.

На Щедрий вечір в окремих селах Прутсько-Дністровського межиріччя та Буковинського Передгір'я “водять козу”, подібно до різдвяної, виготовлену з дерева та покриту кожухом. Узагалі, традиційні види одягу з хутра в обрядовості східнослов'янських народів посідають значне місце. Це пов'язано з уявленням про надзвичайно важливі для життя людини функції одягу з цього матеріалу, а також з ідеєю родючості, багатства щастя. Кожух символізував тепло родинного вогнища, можливість: “волохате й кучеряве” на противагу “голому й убогому”¹⁷.

У дохристиянські часи рядження мало магичну функцію – закликання багатства. Однак уже у ХХ ст. воно втратило первинне значення і стало звичайною новорічною розвагою. Про це свідчить і той факт, що всі три вистави – “Вертеп”, “Коза” і “Маланка” – мають спільних персонажів.

У новорічну ніч не сплять, бо, як вірили наші предки, у цю ніч, як і у святвечірню, по світу носяться різні злі сили, які можуть заподіяти лихо. У цю ніч треба ще зустріти Щедрого Бога, Новий рік, духів-Лада і вирядити старий рік.

До Нового року не виносять Дідуха (Снопа-Раю), що на першу Вілію внесли до хати. Після півночі на Новий рік Снопа-Дідуха зв'язують у три в'язки. Одну в'язку несуть у клуню, а дві – у сад. У саду одну в'язку разом із сміттям, що вперше вимели з хати від першої Вілії, запалюють. Уважалося дуже добрим, коли дим обкурював фруктові дерева – буде великий урожай. Дідуха запалювали перед ранком, щоб його дим очистив усе навколо від злих сил.

Отже, свято Щедрого вечора об'єднане символічними обрядами з “Маланкою” і “Козою”.

На Василія васильчиком (запашне зілля) вимітають горища-поди, “би смерть туди си не пхала”. Дівчата перед дзеркалом завивалися в рушник – “накликували заміжжя”. Баби сметаною змащували губи – буде гарне сонце для вибілювання полотна. Якщо сонце під захід на Василія червоне – врожай злягатиме від вітрів¹⁸.

У перший день Нового року приглядалися до всього – уважали, що все має якийсь пророче чи віщунське значення. Так, якщо в церкві гніт палаючої свічки зігнувся гачком – буде врожай цього року, якщо ж гніт стирчить – не буде врожаю¹⁹.

На Новий рік ще був звичай розносити кутю – щоб задобрити Щедрого Бога, аби він був щедрим для родини; кутею обсіпають бджіл, щоб справно перезимували і влітку меду наносили у вулики; корову, щоб легко розтелася й на розплід теличку привела. А горщик, що на покутті, також має магичне значення – забезпечити статками родину на весь рік, “аби в коморі та в оборі було зерна в засіках повні гори”²⁰.

У Буковинському Передгір'ї (у селах Вашківщини) до наших днів збереглася маланкова обрядодія купання дійових осіб “Маланки” у воді. Після нічного маланкування та денного вітання (14 січня) від центрального майдану поселення всі ряджені йдуть до річки, входять у воду (очищаються). Обряд купання-очищення в наш час відбувається у формі ігор і забав, коли у воді здійснюється проливання води через діряві відра й коновки, хлюпання, штовхання, обливання один одного з відер тощо.

У селищі Вашківці (Верхнє Буковинське Попруття) існує звичай, за яким при відвідуванні садиби Маланкою господарів-чоловіків, що носять ім'я Василь,

учасники обрядодій виносять на руках на вулицю, обливають водою або несуть “патронника” до річки чи ставка і там опускають у воду – ритуально освячують. З вдячності за відвідання Маланкою садиби та за такий освячувально-очисний обряд господар-Василь запрошує всіх до хати, частує Маланку горілкою та смачними стравами.

Юрій Федькович у 70-х рр. ХІХ ст. записав на Буковинській Гуцульщині ряд маланочних пісень, які засвідчують їх давню дохристиянську основу та вказують на весняний період святкування початку нового року:

Ще й з Любойов!

Гой подув Господь по щиту-гору,
Вкрило ся небо зорев та зорев:
Гой то не зоря, то Маланочка,
Прабога чадо, Прабога дочка.
Гой ти Маланко, Ладо і Люба,
Два-три голуби на явір-дубі,
Гой най добудуть живного твору,
Гой з під явора, з під русла моря!
Гой то не явір, то звідношец,
Даждбог мій, Ладо, мій Животрожец,
На руслі моря біле каміне,
А під камінем живне коріне.

Гой учуй нас!

Збором на море, Боже, ідемо,
Чорного тура з собов ведемо,
Оперед нас ся проскур кочас,
Там она стане, де Бог гадає.
Стане-ж в'на, стане, на райских дверех
В божих світлицях, в божих тереміх;
Божі тереми під короваем,
Боже деревце в рай ся хияє.
А ми до раю з гаю ідемо,
Чорного тура з собов ведемо.
Бо чорні тури – Змиеві слуги,
Перевернули всі божі луги.

Ой та горе!

Наша Маланка зарученая,
Долів водою вінчик пускала,
На камінчику ножечки мила,
Біль-рантушечок тай замочила.
Гой повій вітре ти із Поділя,
Висуши рантух ти як біль білий!
Гой повій вітре та буйнесенький,
Висуши рантух та й тонесенький!
Гой повій вітре та кидки д'горі,
Лиш не звій з чола ясну ми зорю!
Гой ще-ж бо й вітер та не повіяв,
Зорю з Маланков у море звіяв!

Гой ви тури!

Гой а учера, та дуже рано,
В золоті труби славно заграно;
Ой гоня тура с темного луга
Велесилчика вірній слуги.
Гой ти Місяцю, гой ти Королю,
Не гони тури та по діброві!
Бо в мене тури та дорогії,
Все по чотири та золотії.
Поганий царю з русла ти моря.
В неділю рано тебе поборю,
А в твоїх кривих руки умию,
А своїм славом всю землю вкрию.

Гой у сріблі!

А ваша хата під шеломами,
Пустіть Маланку в світлицю з нами!
Бо в нас Маланка та й укражена,
Ще й по під зорю та й проважена.
А ваша хата в паволок вбрана,
Пустіть Маланку в світлицю з нами!
Бо в нас Маланка та й господиня,
Кидрові столи в коверці вкриє!
Бо в нас Маланка та й кросна ткаля,
Та й до Місяця у дари слала:
Гой ти Місяцю, гой ти Королю.

Вінчованє до Маланки

А ти, пане господарю,
В тебе в дворі як у царя:
В тебе стелі все кидрові,
А помости маймурові,
В тебе стіни мальовані,
Сріблом, злотом цвітковані.
А ти, пане господарю,
В тебе в скринях як у царя:
Усі в срібло ковані,
В них червонні не бранії,
В них жемчуги не кивані,
В них коралі не вберані.
А ти, пане господарю,
В тя подвіре як у царя:

Куда станеш – кошарочка,
 Куда глянеш – отарочка;
 Куда станеш – все столодя,
 Куда глянеш – божа воля.
 А ти, пане господарю,
 В тебе стайні як у царя:
 В тебе коні все турецкі,
 В тебе воли загорецкі;
 В тебе коні в сріблї дзвоня,
 В тебе воли від короля.
 А ти, пане господарю,
 В тебе лани як у царя:
 В тебе лани як загаї,
 На них жита як дунаї.
 На них жита як жир ситї,
 А пшениця як столиця.

А ти, пане господарю,
 В тебе жона як у царя:
 Бо де ходит, жемчуг сходит,
 А де ступит, село купит,
 Вогонь кладе – злот хрест найде,
 По воду йде – вина несе

Жартівлива

А учера із вечера
 Пасла Маланка ба й качура,
 Та й пасучи загубила,
 Шукаючи заблудила.
 Заблудила в чисте поле,
 Аж там Василь сіє, оре,
 Аж там Василь оре, плужит.
 За Маланкою вельми тужит¹.

¹ Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. – Львів, 1902. – Т.1. Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання з першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав Др. Іван Франко. – С.657.

² Там само. – С.655, 658, 659.

³ Мінтенко М. Маланка // Буковинське віче. – 1994. – 12 січня. – С.1.

⁴ Маковій Г. Затоптаний цвіт. – К., 1993. – С.110.

⁵ Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. – Т.1. – С.577.

⁶ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (зберігаються в етнографічному музеї факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету). – 2003. – Т.12. – С.4.

⁷ Севернюк Т. Святися, земле, піднімайся ввись // Буковина. – 1993. – 5 січня. – С.1.

⁸ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. – 1998. – Т.3. – С.6.

⁹ Курочкін О. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка”. – Опішне, 1995. – С.140–160.

¹⁰ Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. – Львів, 1902. – Т.1. Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання з першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав Др. Іван Франко. – С.579.

¹¹ Лепша І. Новорічні свята // Наука і суспільство. – 1992. – №12. – С.11.

¹² Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. – 2000. – Т.1. – С.13–17.

¹³ Воропай О. Звичаї нашого народу. Т.1. – Мюнхен, 1958. – С.145.

¹⁴ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. – 1998. – Т.14. – С.10.

¹⁵ Там само. – 1998. – Т.6. – С.18.

¹⁶ Sbiera I. Colinde, cântece de stea și urări la nunți. Din popor luate și poporului date. – Cernăuți: Editura Societății pentru cultura și literatura română în Bucovina, 1888. – S.4.

¹⁷ Гурошева Н.О. Обрядова роль традиційного одягу українців // Народна творчість та етнографія. – 1990. – №2. – С.50.

¹⁸ Різдвяні свята в Україні. – К., 1992. – С.11.

¹⁹ Там само. – С.91.

²⁰ Скуратівський В. Суну кутю на покуть // Соціалістична культура. – 1989. – №12. – С.25.

²¹ Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. – Т.1. – С.675–677.

Володимир ГРАБОВЕЦЬКИЙ

НОВИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

Славетна Коліївщина знаменувала собою найвище піднесення гайдамацького руху, гострої збройної боротьби селянських мас. Цій важливій і героїчній сторінці в історії України присвячено багато статей, розвідок, книг. Об'єктивне і всестороннє висвітлення української гайдамаччини в першу чергу залежить від вивчення документів, які на сьогодні частково розкриті, а багато з них ще розкинуті й не відомі в багатьох архівах України, Росії й Польщі.

У зв'язку з цим кожний виявлений документ про гайдамацький рух не може не зацікавити дослідників-істориків, читачів, а тим більше, коли він цікавий своїм змістом.

З огляду на це заслуговує на увагу невідомий досі документ про гайдамацький рух із 1746 р., виявлений нами у фонді магнатів Потоцьких, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ.

Витяг із документа-листа написаний невстановленою особою до коронного гетьмана Йосипа Потоцького від 18 березня 1746 р. із м. Летичева. Зі змісту листа видно, що він складений представником феодальної верхівки, якимось шляхтичем, який негативно ставився до виступів гайдамаків. Він зневажливо називає повстанців “тультяями”, а їх антифеодальні дії – “грабунками”, намагається в загальному охарактеризувати гайдамаків, як простих розбійників, які діяли заради захоплення чужого майна, тобто так само, як оцінювала тогочасна шляхта різні вияви антикріпосницької боротьби селян на всіх територіях окупованих нею українських земель.

Але в цьому документі є багато цікавих даних, які заслуговують окремої уваги й розширюють наше уявлення про рух гайдамаків. Автор на початку листа виразно каже про значний розвиток гайдамацького руху на Правобережжі, тобто території, близько розташованій до “Московської України”, маючи на увазі Лівобережну Україну, яка була тоді в складі Росії. Він прямо пише: “Ідучи з Богуслава 20 березня 1746 р., ми наблизилися до Московської України, яка відрізняється, як день від ночі, від Волоської України” (тобто Буковини).

Далі в документі йде мова про сімейний побут гайдамаків, їх постійні переходи із села в село. Шляхтич зі страхом стверджує що “гайдамацький народ”, забувши про Бога й релігійну мораль, “готовий на все погане”, тобто на антифеодальні виступи.

Найбільш цікаві в листі ті дані, де йде мова про партизанську тактику дій гайдамацьких загонів. Під час нападу на намічений об'єкт у селі гайдамаки надійно забезпечували місця, які могли піднімати на сполох, менше карали тих, хто добровільно їм піддавався, зате були жорстокі до тих, хто чинив опір. Нападаючи на різних багатіїв на великих шляхах, вони застосовували іншу тактику. Основний загін ховався в непомітному місці, один із загону з дерева стежив за рухами проїжджих. Захопивши по одному на шляхах, привозили в яр чи балку, де забирали багатство, а потім раптово зникали, залишивши на деякий час одного з-поміж себе, який розв'язував ув'язнених і також поспішно відступав за своїм законом.

Безсумнівно, гайдамаки здійснювали напади на багатіїв як у селах і містах, так і на великих шляхах: на купців, шляхту, орендарів, лихварів – усіх тих, які наживалися на експлуатації простого люду.

У листі згадуються невідомі напади гайдамаків на гнобителів у с. Мельники біля Лисянки і в околицях с. Боярка.

Витяг із листа невідомого адресата до гетьмана Йосифа Потоцького про побут і тактику дій гайдамацьких загонів на Правобережній Україні
3 Летичева 6 березня 1746 р.

Ідучи з Богуслава 20 березня 1746 року, ми наблизилися тут до Московської України, яка [відрізняється], як день від ночі, від Волоської України. Ми дивувалися звичаям тої країни й були охоплені жахом, коли дивилися на гайдамацький народ, [що не знає] ні віри, ні церкви, ні навчання, ні сповіді. Кожний готовий на все погане. Якщо одружиться в одному селі й трохи там поживе, намовляє собі іншу жінку – іде до іншої. Там трохи затримається і йде далі. Знову жениться. Де сторона, то й жона. Учора, коли ясновельможний отець Луцький єпископ посвятив ново-збудовану церкву в Лисянці в маєтках ясновельможної княгині Яблоновської, жінки хорунжого Коронного, гайдамаки хотіли також дістати відпуст, бо тоді пограбували село Мельники вельможного пана Косатинського, брацлавського хорунжого, що віддалена на милю від Лисянки. Ми маємо тут достовірні відомості про ці грабунки гультаїв. Коли нападають на село або на містечко, то наперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає в брамі на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинити. Коли хтось добровільно відчинить, то лише забирають те, що він має. Коли ж буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли грабують на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві й дивиться на всі дороги. Коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру. Коли ловлять кілька або кілька десятків осіб, лише тоді їх обдирають і тікають із цією здобиччю. Близько лишають одного гайдамаку й тоді розв'язують одного з цих обдертих небожарків. Доки вони всі розв'язуються, то всі гайдамаки втечуть за кілька миль. Обдирають усіх разом для того, щоб не розійшлися [чутка праця], щоб люди не ховалися або щоб військо не довідалося. Сьогодні за милю звідси біля Боярки гайдамаки пограбували село. Тільки що повідомили нас про це. Ясновельможний отець Луцький єпископ іде від нас до Живолова, а відтіля до Кописівки, Красного, Морахви, Тиврова. Ми не знаємо, де припадуть двадцяті десяти свята пасхалії.

ЦДДА України у м. Києві,
ф.49, оп.2, спр.2652, арк.10–11.
Оригінал. Переклад із польської мови.

Тетяна ХОДАК

ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ Й МАТЕРІАЛИ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Поява націоналізму як ідеологічного й політичного явища відобразила загальну тенденцію до посилення етнопонаціональних факторів суспільного розвитку. Процес становлення модерних націй і національних держав перетворив націоналізм в один із найвпливовіших чинників новітньої історії.

З часу виникнення націоналізм еволюціонував від етнокультурного патріотичного сентименталізму до ідеологічної доктрини й політичного руху. Розмаїття його форм вияву визначалося конкретно-історичними обставинами, у тому числі особливостями політичних, соціально-економічних та культурних умов розвитку націй. Зокрема, поява українського радикального націоналізму була зумовлена поразкою визвольних змагань 1917–1923 рр., утратою української державності, репресивно-каральними методами правління більшовицького, польського, румунського режимів на українських територіях, а також розчаруванням у соціалістичних, монархічних і ліберально-демократичних доктринах, неефективності парламентсько-демократичних методів діяльності легальних українських політичних партій.

Український націоналізм не був єдиним цілісним явищем. У 20–30-х роках вирізняються три його різновиди: “чинний” націоналізм Д.Донцова, який сповідувала група “Заграва” і Українська партія національної р(оботи)* (УПНР), “інтегральний” або “організований” націоналізм, уособленням якого виступила ОУН і “творчий” націоналізм Д.Паліїва та М.Шлемкевича (Іванейка), відповідником якого був Фронт національної єдності (ФНЕ).

Першою з усіх українських націоналістичних організацій постала Українська партія національної р(оботи). Однак досі вона залишається на маргінесі наукового пошуку. Лише деякі учасники націоналістичного руху й окремі дослідники (О.Бойдуник, З.Книш, П.Мірчук, М.Сосновський, І.Лисяк-Рудницький, О.Зайцев, М.Кугутяк) опосередковано торкалися даної теми.

Тим часом “донцовська” група “Заграва” і УПНР стали важливим фактором розвитку українського націоналізму загалом. Попри всю відмінність між “чинним”, “інтегральним” і “творчим” націоналістичними рухами саме “Заграва” і УПНР висунули ті основні ідейно-політичні постулати, які згодом, так чи інакше, стали надбанням ОУН і ФНЕ.

УПНР виділилась з Української народно-трудової партії (УНТП) (до 1919 р. Українська національно-демократична партія) у результаті її організаційно-політичного розколу, викликаного поразкою політики екзильного уряду ЗУНР, ухвалою Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про анексію Польщею Східної Галичини.

* Оскільки партія була легальною, то абревіатура назви партії для сторонніх читалася як Українська партія національної роботи, а для її членів вона розшифровувалась як Українська партія національної революції. У зв'язку з цим повна назва партії позначалась як Українська партія національної р(оботи).

Спочатку з УНТП виділилась група діячів цієї партії на чолі з Д.Паліївим (В.Кузьмович, Ю.Полянський, С.Шухевич, О.Луцький, Є.Зибликевич, М.Голубець, М.Матчак та інші)¹, яка з 1 квітня 1923 р. почала видавати журнал “Заграва”, редагований Д.Донцовим. У редакційній статті “Наші цілі” “загравісти” оголосили себе поза існуючими українськими політичними партіями лівого й правого напрямів, піддали гострій критиці український політичний провід, який, на їх думку, призвів до втрати національної державності, натомість заявили про “один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя”². У “Тезах для дискусії серед наших прихильників” група “Заграва” висунула на перший план “расову приналежність селянської більшості нації... , кличі національного егоїзму, ексклюзивності, віри тільки в свої сили, почуття особистої національної гідності, свідомості, що лише боротьба дасть політичну незалежність, підчеркування моменту боротьби і змагань перед моментом супокійного розвитку”³.

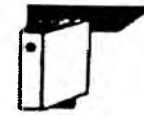
Визнавалась вищість національної ідеї над соціальною, нація оголошувалась найвищою цінністю, вирішальним чинником суспільного розвитку. В ієрархії вартостей поруч з ідеєю “нації” центральне місце займала ідея “держави”, на здобуття якої мала бути спрямована боротьба всієї нації, яка ототожнювалась із селянством. У зв’язку з цим група “Заграва” з 15 жовтня 1923 р. приступила до видання популярної ілюстрованої газети для селян “Новий час” (редактор Д.Паліїв)⁴.

У програмних статтях “Заграві” (“До перерібки внутрішніх вартостей”, “На два фронти”, “Чи ми фашисти?” та інших) значне місце відводилось проблемам соціального й національного визволення українського народу, демократії й націоналізму. Редакція журналу в категоричній формі наголошувала на неможливості соціального визволення українського селянства без національно-політичної революції й побудови української держави, соціальною базою якої мало стати селянство. Запорукою вирішення соціальних і державно-політичних завдань українського народу, на думку Д.Донцова, мав стати активістичний, чинний націоналізм. “Власне тому, що соціальне визволення українського селянства... без власної державності було б лише часовим і ілюзорним, – писав він, – що політичне панування нації над своєю землею і територією є конечною передумовою успішної боротьби за соціальне визволення її широких верств, власне тому ми націоналісти, ті, що національне визволення ставлять на перший плян... Наш націоналізм є для нас практикою щоденного життя”⁵.

Боротьба за корінні інтереси широких верств українського народу виводила “загравістів” на ідею демократії. “Неправда, що ми відкидаємо засади демократії”. – писала “Заграва”. Ці засади звучать: “Все для народу, то значить для подавляючої більшості, селянства, тому ми є безоглядними противниками всіх тих, які, цій селянській більшості хочуть накинати чужі їй культурні, релігійні, соціальні і політичні ідеали невеличкої меншості, як би вона не називалась – обшарниками чи пролетаріатом”⁶.

Звідси “загравісти” виводили потребу ведення активістичної політики. “Ми не боїмося маси і йдемо до неї з нашими кличами, – писали “загравісти”, – які, на нашу думку, відповідають її інтересам, і за цими кличами хочемо повести її... Цей активізм, це бажання накинати власну думку, власні ідеали і власні методи широким масам, цей егоїзм класовий чи національний – хочемо ми внести і в селянську політику”⁷.

Д.Донцов закликав до злиття етнонаціональних і класових гасел. “Треба звернутись до ідеї, – писав він, – яка підкреслювала б в першій лінії расову прина-

лежність селянської більшості нації, звернутися до ідеї, яка підкреслювала б її етнічну індивідуальність, протиставляючи сю останню таким самим іншим індивідуальностям. Поглибити се почуття расової окремішності з усіма з того випливаючими консеквенціями, ось та формула, що має прийти на зміну дотеперішнім”⁸.

Група “Заграва” виступила з революційними гаслами боротьби проти всіх окупаційних режимів, заперечила будь-яку можливість співпраці з радянською Україною та її прихильниками в краї та за кордоном, засудила автономістську програму УНТП. “Розклад трудової партії, хитка ідеологічна підстава радикалів, нарешті ставка комуністів на ворожу нації силу, – підкреслювалось у “Заграві”, – всі ці причини спонукали гуртки людей, сприяючих платформі нашого журналу, получитися в окрему організацію”⁹.

Створений у Львові Центральний ініціативний гурт об’єднав роботу місцевих націоналістичних гуртків у Перемишлі, Львові, Яворові, Бориславі, Дрогобичі, Копичинцях, Коломиї, Станіславі, Стрию, Луцьку.

20 квітня 1924 р. “загравісти” на своєму з’їзді у Станіславі створили Українську партію національної р(оботи). До Виконавчого комітету УПНР було обрано посла з Волині до польського сейму С.Підгірського (головою), О.Луцького (заступником), Д.Паліїва (секретарем), а також К.Трояна і Ю.Шепаровича¹⁰. П.Мірчук у своєму “Нарисі історії ОУН” пише про те, що Д.Донцов був обраний секретарем партії. Помітну роль в УПНР відігравали також В.Кузьмович, Д.Левицький, В.Целевич, В.Кохан, Р.Сушко, І.Кедрин-Рудницький, Я.Цурковський, М.Рудницька¹¹. Ухвалою з’їзду окружні Виконавчі комітети було створено у Львові, Станіславі, Тернополі, Дрогобичі, Перемишлі, Коломиї, Луцьку, Ковелі, Пінську. Кожен член УПНР зобов’язувався вести активну діяльність на користь партії.

УПНР проголосила себе націоналістичною партією з радикальною тактикою боротьби. Вона поширювала свою діяльність на всі українські землі, що перебували в складі Польщі. На з’їзді було прийнято програму й регулямін партії, ухвалено резолюції. Однак вони були заборонені до друку, або ж публікувались зі значними купюрами.

У програмі партії, що складалася з 10 пунктів, зазначалося, що УПНР гуртуватиме представників усіх верств нації, а тому “партія піде з пропагандою незалежницьких кличів, як до інтелігенції, так і до селянства і робітництва, організуючи їх політично”¹².

Головними в програмі були національний і державно-політичний аспекти. У журналі “Заграва” зазначалося, що “всупереч гаслам міжнародної солідарності висунуто національний клич “Україна для українців”, всупереч сентиментальним радикально-соціалістичним кличам “Землі і волі”, висунуто клич свідомої своїх цілей нації: “Земля і влада”¹³. Один із діячів партії В.Інцигур у статті “До програми партії” зазначав, що головним у діяльності УПНР буде “домагання державної незалежності”. Без здобутків політичних немає і соціальних. “Тому то всякий, – писав він, – хто дійсно стремить до соціального визволення широких селянських мас України мусить

⁸ Журнал “Заграва” не вказує, де відбувся з’їзд. Твердження тогочасної польської дослідниці А.Бельціковської про те, що з’їзд відбувся у Львові, нічим не підтвержене, до того ж вона перекрутила назву партії, допустилася помилки при публікації програми УПНР, дати її опублікування в журналі “Заграва”. Газета “Діло” у статті “Конституюючий зїзд партії праці” пише, що він відбувся у Станіславі (Діло. – 1924. – 23 квітня).

стреміти до державної незалежності, головної запоруки успішності селянської соціальної (не соціалістичної) революції на Україні”¹⁴.

Партія відкидала будь-які варіанти федерації майбутньої незалежної України з Польщею чи радянською Росією. До складу суверенної української держави мали бути включені всі українські етнічні території, у тому числі й Крим.

Значна увага в програмі партії була присвячена державно-політичному устроєві майбутньої української держави. УПНР обстоювала республіканські засади державного ладу, при цьому категорично заперечувала “гетьманство”, “федерацію”, “народне” республіканство УНР, що стало синонімом кволасти державної влади, “радянство”, як синонім панування чужинців і національних меншин на Україні. Чужими оголошувались гасла УНР: “хай живе демократія, хоч би під нею і держава мала завалитися”¹⁵.

Державний устрій України мав бути підпорядкований інтересам збереження державності і її зовнішньої безпеки. В.Інцигур писав, якщо “інтереси вимагатимуть скрайної демократії, ми будемо скрайними демократами... Коли сі інтереси вимагатимуть диктатури, ми її будемо обстоювати, як кол. соціалісти і демократи Ленін і Мусоліні... Форма правління не є для нас справою принципіальною. Ми не догматики, не доктринери”¹⁶.

Своїм ідеалом УПНР оголошувала такий державний устрій, який, з одного боку, забезпечив би виконавчій владі потрібну свободу рухів і авторитет, а з другого – дав би представництву нації дійсну змогу контролювати урядову політику. Крім того він був покликаний забезпечити ефективність і тяглість внутрішньої й зовнішньої політики.

У сфері соціально-економічних відносин УПНР стояла на позиціях приватної ініціативи й відповідальності, коли інтереси кожної господарської групи мали бути підпорядковані інтересам нації, держави та економічного поступу. Констатуючи факт, що українська нація є головним чином нацією селянською, партія відстоювала ідею про те, що інтерес нації – це, у першу чергу, інтерес українського селянства¹⁷.

Соціальна політика партії була спрямована на зміну того стану, при якому нація фактично була зведена до однієї селянської верстви, залежної економічно й політично від чужого міста й капіталу. А тому важливим елементом боротьби нації за власну державність оголошувався перехід торгівельного, промислового й фінансового капіталу до національного елементу.

В аграрному питанні УПНР вимагала передачі всього земельного фонду українським селянам. “Наша партія, – писав В.Інцигур, – відкидає як гегемонію поміщиків, так і панування міського пролетаріату, не признаючи ідентичності їх інтересів. Так само відкидає вона гегемонічне гасло розщеплення села... Які б ріжницькі не заходили поміж заможнішими і біднішими колами села, сі ріжницькі ніколи не доходять до остроти ріжниць, що ділять “пролетаря” від “буржуа”. Спільною їх ціллю, спільним ідеалом лишається – збереження або збільшення своєї приватної власності”¹⁸. Вирішення земельного питання мало відбутися шляхом революції, у першу чергу силою самих селян, до яких мала перейти політична влада в державі.

Поряд із селянством важливою соціальною верствою та активним чинником будівництва держави УПНР вважала національно свідоме робітництво, господарські, соціальні й політичні інтереси якого зобов’язувались захищати.

Церковно-релігійна політика партії ґрунтувалась на засадах повної свободи совісті й віросповідання, “загрависти” вбачали в церкві один із чинників національного визволення¹⁹.

Таким чином “Заграва”, а згодом УПНР виступили з активістичною концепцією боротьби за відновлення української державності. Рушійною силою нової української революції мало стати селянство, виховане в душі націоналізму й класового егоїзму. Саме селянству відводилась провідна політична роль у майбутній українській державі. Конкретизація форм республіканського державно-правового устрою підпорядковувалась внутрішнім і зовнішнім потребам української держави.

Після з’їзду УПНР приступила до організаційно-політичної роботи в масах, однак її діяльність тривала недавно. Протягом другої половини 1924 року провідні діячі УПНР, крім Д.Донцова й С.Підгірського, вели переговори з представниками УНТП і українськими послами з Волині про можливість об’єднання в одну політичну партію з чітко виявленою національно-державницькою платформою. Об’єднанню сприяла ідейна еволюція УПНР, від якої в середині 1924 р. відійшов Д.Донцов. У зв’язку з цим у листопаді 1924 р. редактований ним “Літературно-науковий вісник” писав: “Що ж до партії Н.Р., що повстала з групи “Заграва”, то її еволюція пішла в напрямку не партійної ексклюзивності і самовистарчальності, лише в напрямку єдиного фронту з іншими партіями до трудовиків включно”²⁰.

Для остаточного зближення позицій УПНР, різних груп в УНТП, а також групи українських парламентарів на початку 1925 р. було створено Об’єднуючу комісію, до якої увійшли від УПНР Д.Паліїв, В.Кузьмович, В.Целевич, від УНТП – С.Голубович, А.Малецький, М.Струтинський, від групи “Діло” – В.Охримович, Д.Левицький, М.Стефанович, від Української парламентарної репрезентації (УПР) – М.Черкавський.

Робота комісії ґрунтувалась на положеннях “Тез української національної політики”, з якими виступила УПНР, а також резолюціях останнього з’їзду УНТП. Політичні розрахунки Д.Паліїва та його прихильників з УПНР полягали в тому, щоби перетворити УНДО в легальну націоналістичну партію з радикальною державно-незалежницькою програмою.

Остаточне узгодження Об’єднуючою комісією всіх політичних суперечностей протягом першої половини 1925 р. дало змогу випрацювати платформу консолідації національно-державницьких сил. 11 липня 1925 р. на з’їзді у Львові на основі об’єднання УПНР, обох груп УНТП і національної групи УПР було створено нову політичну партію – Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО). Влившись в УНДО, УПНР перестала існувати.

* * *

Документальна база УПНР є незначною з огляду на короткий термін існування партії. Досі документи з історії УПНР не публікувались, за винятком редакційної статті “Наші цілі” журналу “Заграва”, що була надрукована Т.Гунчаком і Р.Сольчаником у другому томі документів і матеріалів “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті” (Сучасність. – 1983).

Публікація трьох програмних документів і матеріалів УПНР становить значний історико-археографічний та суспільний інтерес у контексті вивчення української

політичної думки. До того ж особливість сьогоденної суспільно-політичної обстановки в Україні багато в чому актуалізує проблематику, підняту УПНР ще в середині 20-х років минулого століття.

Увазі читача пропонується редакційна стаття журналу “Заграва” “Наші цілі”, витяг з програми УПНР, прийнятої на установчому з’їзді партії 20 квітня 1924 р., а також обширний коментар до неї одного із “загравістів” В.Інцигура “До програми партії”.

Тексти документів і матеріалів друкуються повністю (за винятком статті В.Інцигура, публікацію якої “Заграва” не закінчила) і передаються мовою оригіналів зі збереженням їх стилістичних, мовних і технічних особливостей.

1. Спадщина минулого // Заграва. – 1923. – Ч.1. – 1 квітня. – С.7.
2. Наші цілі // Заграва. – 1923. – Ч.1. – 1 квітня. – С.1.
3. До перерібки внутрішніх вартостей. Тези для дискусії серед наших прихильників // Заграва. – 1923. – Ч.3. – 1 травня. – С.38.
4. Від редакції // Заграва. – 1923. – Ч.13. – 1 жовтня. – С.194.
5. Чи ми фашисти? // Заграва. – 1923. – Ч.7. – 1 липня. – С.100–101.
6. Там само. – С.101.
7. Там само. – С.102.
8. За новим гаслом // Заграва. – 1923. – Ч.3. – 1 травня. – С.135.
9. По з’їзді // Заграва. – 1924. – Ч.9. – 1 травня. – С.1.
10. Там само.
11. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк. – 1968. – Т.1. 1920–1939. – С.50. По з’їзді // Заграва. – 1924. – Ч.9. – 1 травня. – С.1.
12. Інцигур В. До програми партії // Заграва. – 1924. – Ч.12. – 2 червня. – С.2.
13. По з’їзді // Заграва. – 1924. – Ч.9. – 1 травня. – С.1.
14. Інцигур В. До програми партії // Заграва. – 1924. – Ч.13. – 9 червня. – С.4.
15. Там само. – 23 червня. – С.2.
16. Там само.
17. Витяг з програми УПНР // Заграва. – 1924. – Ч.9. – 1 травня. – С.1.
18. Інцигур В. До програми партії // Заграва. – 1924. – Ч.16. – 30 червня. – С.2.
19. Витяг з програми УПНР // Заграва. – 1924. – Ч.9. – 1 травня. – С.1.
20. О.В. Єдинофронтова метушня // Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн. XI. за падоліст. – С.176.

№ 1

Наші цілі

“Заграва” є органом гурту людей, що не належать і не хочуть належати до жодної з існуючих партій. Єднає сей гурт те націоналістичне “Вірую”, яке мов молотом залізо кується в нас в огні останніх десятих років. Се “Вірую” знає лише один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя. Ми далеко стоїмо і від тих, що з ліва й від тих, що з права. Соціалізм прийняли ми хіба, колиб він був патріотизмом, розпеченим до червоности; офіційний патріотизм – колиб мав в собі щось з релігійного запалу соціалізма. Від першого ділять нас наші цілі, від другого – наш настрій. Від обох – що ми ще не закамяніли в догмах і не узнаємо пановання фраз, які сковують свободну творчість і з яких ні одна не зогородила нам дороги до того, до чого прямуємо.

Мертвим звуком є для нас фраза про “інтернаціоналізм”. В наші часи війни всіх, стала ця фраза шкідливим люксом, мов без взаємности любов, гаслом замаскованої і тим небезпечнішої заборчости. Мертвим звуком є для нас фрази про “право” й “справедливість”, про “пацифізм”. Бо є це моральний намордник, в який вбирають тих, які ще не в силі диктувати своє право, свою справедливість і свій мир. Фразами є для нас гасла “гуманітаризму” і “еволюції”: це потіха для тих, в кого зосталися лиш очі, щоб плакати, або фантазія, щоб мріяти і ждати. Обидва гасла зайві для того, хто має віру в себе і покладається тільки на власні сили. Фразою є для нас розмова про “реакцію”, бо коли обстоювання нашим селянством своїх етичних, родинних і соціальних ідеалів проти

руйнуючої моралі комунізму, є реакціонерство, то з гордістю повинні ми носити це ім’я. Фразою є для нас “демократія”, що вічно на устах політичних дурисвітів і політичних трусів. Перші, (як большевики), уживають цієї фрази про “демократію” для знищення – демократії, другі – так вірять у неї, що не годні зробити без “демоса” ні кроку, навіть тоді, коли той питається у них дороги: два сліпці, що топчуться на місці!..

Не йдемо в сліди ні одних, ні других. Демократія, воля більшости нації є для нас закон, лиш ми думаємо, що всі мандати в тім числі і від демосу, як і багато інших гарних річий, не одержується, лише береться. Вміти їх взяти – в цім і лише в цім є для нас загадка демократії. Ясно, що вона дасться розв’язати лише коли мається за собою tacitus consensus широких мас. Де ціх мас шукати? В чім їх воля? В нас шукають їх у “селянстві”, у “власних силах”, в “самостійності”, в “єдинім національнім фронті”. І це також фраза! Тільки, що тут фразою є не слово, а зміст, що в його вкладається. Бо в нас говориться про “власні сили”, а шукається за ними в Відні і Берліні, в Парижі й Москві. Говориться про революцію, а роками впоюється думку, що хтось для нас десь щось зробить. Говориться про самостійність, а думається про федерацію. Говориться про федерацію, а думається про “рідну школу” і пять моргів ґрунту. Проповідується єдиний національний фронт, а твориться його з “Русским Исполнительным Комитетом” і з румунським Болгаром Раковським проти величезної більшости нації. Говориться “біле”, а думається “чорне”. – Говориться “так”, а думається “ні”, а додається: “Я ще подумаю”.

Інші знова воюють з “клерикалізмом” у краю, де ще донедавна ціла інтелігенція складалася майже з самих клерикалів. Воюється з “шовінізмом” на те, щоб іти під P.P.S. як до недавня соціалісти, або як комуністи, – під владу варшавських, або московських “товаришів”. Кажуть самі, що комуністи “старались завжди підпорядкувати село містові”, що село завше було для них дійною “коровою революції”, – і замість того, щоби проголосити боротьбу з тим, що селови наступає коліном на груди, – клякається перед ним і благається залишити “обидливе недовіря до українських революційних мас”. Поза старих ц.к. політиків, змиваючих вірно-подданчими заявами “ганьбу зради” з нації!..

Що дивного, що з людьми такої психіки зачали говорити тим тоном, яким тепер говорять? Що їм перестали вірити і свої і чужі? Ті, що з права і ті що з ліва, всі вони не знали, що хотіли, а те що хотіли, хотіли лише на половину. Їх фрази, мов колода, надавали їм рухатися, вносячи баламуцтво в маси: фрази про пролетаріят не дали їм утворити ясної селянської політики. Фрази про інтернаціоналізм – ясної, державної думки. Фраза про шовінізм не дозволила їм безкомпромісово відноситися до інших націй. Фраза про демократію паралізувала свободу рухів активної меншости, що плелася за масою, замість вести її. Обожанне не легалізму, одідичене від ц. к. гофратів не дало їм поставити карту на “руїницькі сили; приневолюючи покладатися на рішення й ласку тих, хто в даний момент був в горі. Так затемнювалося провідну думку, якою жила селянська маса, роблячи її нерішучою, важкою, непевною своїх прав, своїх шляхів, своїх провідників. Своя маса не чула в них власної думки, ні сильної волі, яка хотілаб їй себе накинути. Чужі не бачуть в них тої сили, яку можна правда зломити, але не мняти як віск – в свої власні форми.

Наш націоналізм потребує основної реформи але чи цю реформу дасться przeprowadити в рамках старих партій? Ні. І власне тому, що вони є старі. Бо в них кладеться натиск не на живе, а на мертве, не на суть, а на фразу. На програму, а не на характер. Волиємо характери, які псують політику, як політику, яка псує характери і повітря, в яким виховується молода генерація. Прецінь до кожного уряду, до кожної посади, вимагається особистих здібностей компетента. В партіях, – лиш те аби він писався на програму. Якже ж перешкодити, аби в партіях не роїлося від воскреслих мумій, молодих стариків, поважних сінекуристів, шукачів посад, людей з наполеонівською зарозумілістю і з цивільною відвагою

філістра? Від людей, які в десятій частині так не імпонують юрбі, як юрба їм? Які ніколи не вийдуть на перід, не штовхнуті ззаду; які так ненавидять все, що має характер, що приймають до себе кожного вчорашнього “хруня”, аби лиш той вдарився в груди і написав покаянного листа до редакції? Які є відважні, як гієни, що кидаються лише на трупів? Які є генії в дрібних інтригах – і дрібні інтриганти в великім...

Не кажемо, що так є, але кажемо, що самі засади партійного будівництва сприяють утворенню такого стану. Бо не дають запоруки офірности, карности і відповідного добору членів групи, аби з лона старого партійництва можна було чекати регенерації нашого громадського життя.

„Заграва” ставляє собі скромні завдання. Хочемо бодай для себе скінчити раз з панованням фрази, яка гальмує політичну творчість правих, лівих і середніх і нищить відпорність народу. Хочемо скинути з себе цю фразу, як скидає гадюка лушпиння на весні. А на її місце поставити чистий, національний егоїзм і безкомпромісові інтереси кляси, на яку він спирається і яка творить в нас подавляючу більшість. Хочемо причинитися до вироблення, хоч невеликого числом, але впертого думкою гурту, який знає, чого хоче, а того чого хоче – дуже хоче. Який бривдивсяб компромісом, в свою ціль вносивби незахитаність і ясність, що притягає маси, а в афїрмацію свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея.

Коли питатися за нашим рухом, як за чимсь вже оформленим, то він є без імени. Колиж числити всіх тих, що думають як ми, й які змуджені фразою шукають за новим, без компромісовим націоналізмом, то всім тим, які питаються “хто ми?” – можемо відповісти: “Імя моє – легіон, бо нас багато”.

Заграва. – 1923. – Ч.1. – 1 квітня. – С.1–4.

№ 2

Витяг із програми партії УНР

1. Партія має ціллю згуртувати і організувати з різних верств нації людей, які булиби: а) свідомими політичних і соціальних стремлінь української нації, б) обєднані карністю і спільними способами їх здійснюють.

2. (говорить про цілі партії).

3. Партія кладе особливий натиск на свої політичні домагання, уважаючи їх здійснення конечною передумовою реалізації своїх соціальних жадань.

4. Визначаючи республіканський принцип, партія не бачить свого ідеалу ні в гетманщині, ні в монархії, ні в У.Н.Р. і ні в Радянстві. Партія стремітиме до такого внутрішнього устрою, який за безпечувавби: а) оборонну силу нації на вні, б) тяглість зовнішньої і внутрішньої політики, в) повагу державної влади внутрі і зовні, г) забезпечити здобутки соціально покривджених верств Української Нації.

5. Соціально-економічною метою партії є довести до усунення того ненормального стану, при яким нація фактично є зіпхнута до значіння одної (хліборобської) верстви економічно залежної від чужого міста і капіталу. Тому партія змагає до опановання всього господарства українським елементом, а в тій цілі стремить до того, щоби: а) цілий земельний фонд країни опинився в правничій і фактичній розпорядимості українських селянських мас, а цілий торговельний і промисловий капітал України перейшов в національні руки, б) з окрема буде стреміти до створення умовин для інтензифікації сільського господарства і його продукції.

6. В своїй економічній політиці партія стоїть на становищі приватної ініціятиви і відповідальности, оскільки вони не входять в суперечність з загальним добром нації. Інтереси кожної господарчої групи мають бути підпорядковані інтересам нації та економічному

поступу. Констатуючи факт, що українська нація є головним чином нацією селянською, партія стоїть на становищі, що інтерес Нації – це в першу чергу інтерес українського селянства.

7. Уважаючи національно-свідоме робітництво цінною господарчо суспільною верствою та активним чинником у будівництві держави, партія боронитиме робітництво від господарського, соціального і політичного визиску капіталом. Тому признаємо за робітництвом право свободної коаліції і гуртування у корпорації задля оборони своїх господарських і соціальних здобутків в межах широкого, під оглядом державно творчим доцільного роботоохоронного законодавства.

8. В відношенню культурнім партія уважає за конечно піднесення культурного рівня широких народніх мас на засадах: пошановання родини, національної традиції, особистої і корпоративної гідности та вільної самодостатности поодиноких верств і груп нації. У відношенню церковно-релігійнім партія стоїть на ґрунті повної свободи совісти і віросповідання. Стремітиме до того, щоби церква стала одним із чинників національного визволення.

9. Уважаючи, що всякі космополітичні кличі суперечать одвічному закону межинаціональної боротьби і є, або утопією, або плащиком для прикриття заборчих намірів тимчасово сильніших націй – партія відкидає всякі інтернаціональні доктрини, які перешкоджують здійсненню її цілей.

Визнаючи, що міжнаціональні конфлікти не розв'язуються ні в дорозі порозуміння, ні в дорозі октруя пануючої нації, ні шляхом легальних можливостей для поступового реформування існуючого ладу – партія числить в своїй діяльності тільки на власні сили, свідомість і організованість членів нації.

10. (говорить про засоби партії).

Заграва. – 1924. – Ч.9. – 1 травня. – С.1.

№ 3

В Інцигур. До програми партії

Ніколи до тепер не відчувалася така пекуча потреба в створеню на західно-українських землях нової політичної групи, яка дійсно малаби свідомість своїх політичних і соціальних цілей, і ясну тактику. Замість сього панує в нас поки що порожня фразеологія найгіршої сорти або безвідповідальне дон-кіхотство, без політичної програми, без політичної ініціятиви, без тверезої оцінки існуючого становища.

Однак і ті самі групи нині є сторонниками приватної власности і поділу ґрунтів, а завтра – соціалізації землі і взагалі якогось ближче не означеного соціалізму. Під оглядом політичним, одні і ті самі угруповання нині стоять – за “демократію”, завтра – за “радянство”, яке є запереченням демократії. Нині – спираються на селянство, як на більшість нації, переняту до тогож її традиційними ідеалами, як на її найздоровішу частину, аби на другий день прийти до “переконання”, що тільки пролетарят може стати на чолі визвольної боротьби нації. Раз – соціальний момент підпорядкується національному, раз – навпаки. Одні і ті самі групи є нині завзятими приклонниками повної самостійности, а завтра доводять, що засаді самостійности ані трішки не суперечать: ні “федерація”, ані навіть “автономія”, бо мовляв суверенности в її чистому виді в природі нема, і пр.

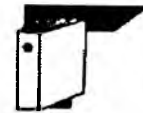
Найбільш цікаво в цілім сім зігагованю нашої хитної думки є те, що сі зміни “переконань” наступають одна по одній у вражаючо коротких відступах часу, і то не під впливом якихсь катастрофальних подій, що, міняючи ґрунтовну ситуацію, міняють і тактику, – ні, сі зміни наступають під впливом причин, несхопимих для найуважнішого спостерігача: то під впливом нової політичної плітки, то – чергової провокації зі сторони противника, то – якогось “маніфеста” з заповідженням “далеко ідучих” реформ, маніфеста, якого ніхто не

гадає виконувати вже в хвилину його підписання, і пр. Ся сама застрашаюча безкритичність і мінливість в політичних цілях, в програмі – повторюється і в питаннях політичної тактики. На словах – найдалі ідуча непримиримість і революційність, на ділі – безпардонна угодовість. На словах – самостійницька гістерія, театральні присяги, на ділі – застосовання до “обовязуючих приписів”. Чужа поміч („орієнтації”), “власні сили”, “реальна” – і “негативна” політика, парламентарна праця, використання “легальних можливостей” і революційна боротьба, – всі ці гасла і способи національних змагань, зле зрозумілі, не підпорядковані одній вищій, їх обіймаючій загальній думці, відірвані одно від другого, без всякої системи уживається в нас в залежності від натхнення або випадку. При таких настроях, що панують в нашій політичній життю, не може воно не бути подібним до хаосу, а існуючі політичні групи – до агльомерату людей позбавлених ініціативи, які стало виступають перед кожною новою офензивою противника. Свідомість такого стану річий, як і свідомість, що гнилизна думки вдерлася до кожної з існуючих національних партій, в яких реформовання ми не віримо, – роблять конечним утворення нової політичної групи, з ясною програмою і тактикою, – і з суворою дисципліною членів, якаб уважала належність до партії не за право кожного бажаного, лише за честь і за обовязок, за привілей, який зискується за відповідні прикмети вдачі і за заслуги перед партією, – з дисципліною, якаб кожде ухилення від своїх засад каралаб всякими доцільними средствами.

Кладучи головний натиск не на кількість, лише на якість своїх членів, партія уживати ме строгого добору при затягненню нових партійних товаришів, але гуртувати ме їх серед усіх верств нації. Бо маючи за ціль осягнення не клясових чи групових інтересів, лише – здійснення остаточного ідеалу цілої нації, партія не може присвятити свою діяльність обороні певної соціальної верстви і її потреб. Використовуючи незадоволення існуючим ладом усіх верств суспільности, пояснюючи се незадоволення поодиноких кругів одною загальною причиною, – партія піде з пропагандою незалежницьких кличів як до інтелігенції, так і до селянства і робітництва, організовуючи їх політично.

Своїм ідеалом партія ставляє – соціальне і політичне визволення нації але на перший плян висуває свої політичні домагання. І се не для того, що (як кажуть наші противники, вульгаризуючи наші думки) нам “все одно яка буде самостійна Україна”, хоч би і “панська”. Лише тому, що ні культурно, ні соціально ніколи нація не вийде зі стану гельотів, поки не чужій, а якійсь своїй національній клясі не належати ме зверхня політична влада.

Не раз вже нація поривалася скинути пановання зайдів соціальне і політичне, але досі се не удавалося власне через те, що на перший плян провідники повстань висували соціальні вимоги, а в жертву їм приносили свої політичні постуляти. Бо через недотепність або недоцінення “політики” противником, пірвавши владу, будучи політичною горою на Україні, чужа влада зуміла в більше або менше короткий час зробити ілюзорними всякі соціальні “здобутки революції”, якими тішилася українська “голота”, залишаючи, так недотепно політичний провід у руках чужинців. Наша історія повна такими прикладами (найбільш маркантний з них – віддане соток тисяч десятин землі українського селянина – жидам). Власне через згадану причину скінчилася невдачею соціальна революція 1648 року. Наші історики махнівського типу пояснюють невдачу сеї революції і запровадження на ново кріпацтва на Україні царицею Катериною (1783) клясовим егоїзмом української козацької шляхти. Але се хибне пояснення, бо се клясовий егоїзм самої України ніколи не вистарчав би для запровадження кріпацтва; бо навіть української державності, М. Драгоманів признає, що в самостійній гетманщині українська шляхта ніколи не набралаб такої сили, щоби закріпачити селянство; що в самостійній гетьманщині наше селянство ніколи не дозволилоб запровадити панщини, а коли і дозволилоб, то скоро її скинулоб. Коли отже українське панство так міцно взяло в карби селянство, запроваджуючи кріпацтво спершу лиш де

факто, а від 1783 р. і де юре, то лише через те, що оперлося о міцний, сконсолідований і вправний чужий державний апарат Москви. Коли український плебс не піддавсяб московській демагогії і не поміг цареві обмежити, а потім і зовсім знести державну незалежність гетманщини, коли в погоні за соціальними здобутками незрікся борби за пол. провід – його соціальні здобутки з р. 1648 напевно не пішлиб так на марне. А коли хвилево і мусів би він втратити сі здобутки, то привернувби напевно скорше свою соціальну свободу, аніж аж в 1861 р., коли то цареві Александрови II-му зібралося на ласку. Політична недосвідченість провідників української соціальної революції, підпорядкування ними політичних інтересів соціальним інтересам одної верстви, нарешті – готовність іти на політичні угоди для ніби то ратовання соціальних здобутків, – доправили до тим скоршої їх втрати. Про це саме свідчить і наша найновіша історія. Здана на свої сили не роблючи жадних політичних компромісів з сусідами, українська революція 1918 року дуже скоро скинула пановання невеличкої жменьки “Союза земельных собственников” із “сфедерованим” гетманом на чолі. І навпаки, всі “соціальні здобутки революції” знов пішли на марно, коли для їх ніби то закріплення провідники української революції пішли на порозуміння з російською революцією: пановання чужого (поміщицького) міста, українське село дуже легко скинуло гетмана, коли Україна як хінським муром була відгороджена від Москви, коли вона не робила політичних компромісів для осягнення соціальних здобутків. Але пановання сього самого (лиш пролетарського) міста ніяк не може вона скинути, коли селу на підмогу прийшла чужа держава. Безприкладне зубожіння нашого села під совітською владою, недавні голодівки, обезлюднення степової України, втрата живого і мертвого інвентара, величезні подати, якими наше село утримує цілий державний апарат імперії і Комінтерн, зменшення кількості ораної землі, кольосальне зменшення урожаю, коротко всі ті нещастя, які звалилися на голову українського селянина по окупації України більшовиками, і які зробили ілюзорними всі соціальні здобутки революції, – все се має наше село завдячувати своїй, або своїх провідарів політичній короткозорості; тому, що вони ніби то для ратовання соціальних здобутків революції пожертвували її політичною самостійністю на річ Москви. Повторяю ще раз, причина безприкладного визиску нашого села пролетарським містом зовсім не втім, що над селом панує чужа кляса, а в тім, що чужа держава. Бо пролетарська міська кляса України, здана лише на свої власні сили, ніколи не могла би на довгий час пірвати гегемонію вкраю. Се зрештою признають самі соціалісти, як більшовики, так і інші. Так напр. Хр. Раковський так і пише: “Встановлення пролетарської диктатури на Україні з огляду на незначне число пролетаряту, відсутність розщеплення серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливо географічне становище України, що зробило з неї протягом років плацдарм імперіалістичного наступу на радянську Росію і зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанчого руху й національну боротьбу – можливе тільки з допомогою Радянської Росії й Радянської комуністичної партії.

(Дані буде)

Заграва. – 1924. – Ч. 12. – 2 червня. – С. 2–3.

* * *

“Тільки в тісному обєднанню господарсько-економічного апарату, тобто при централізації, обліку й розподілу матеріальних богатств як Росії, так і України – забезпечена перемога робітників і селян України. Се положення є основною директивою Радянської влади на Україні, бо так звана орієнтація тільки на внутрішні сили (України) не витримує критики” (Червоний шлях, Харків, чч. 4–5 1923 р.)... Іншими словами «пролетарська диктатура», себ то диктатура міста над селом на Україні можлива лише з помічю чужого

(російського) державного апарату, тобто при знищенні української незалежності. Тоб то: сам Раковський признає, що диктатура міста, що ущуплення соціальних здобутків нашого села; факт, що всі добрі сторони експропріації поміщицьких земель пішли для нашого села на марно внаслідок страшних податків на користь міста і його держави, внаслідок "ножиць", внаслідок чужого (жидівського) осадництва, – українське село завдячує в першій мірі політичному панованню чужинців, втраті політичної незалежності, без втручення чужої держави (Росії), ніколи місто не запанувало над селом на Україні, ніколи не пішли б на марно для нашого села соціальні здобутки революції. Цілком наша теза: – що випущення політичної керми з рук, уступки в справі політичної незалежності країни ніби то для рятунку соціальної революції з залізною конечністю ведуть до загроження сих соціальних здобутків. Навіть тоді коли та чужа сила, з якою робиться політичний компроміс, є також "революційна".

Те саме стверджує і ворог – приятель большевизма укр. соціаліст і б. премер міністрів от. С.Петлюри, Ісак Мазепа. Він каже: "Революція на Україні... не знайшла у себе розвиненого пролетаріату, який був історично покликаний відограти за допомогою селянства провідну роль у сій революції. Тому підпорядкування України впливові російських політичних сил... стало неминучим" (Большевизм і окупація України", Львів 1922, ст.65). Отже знов те саме – автор, як і Раковський, стверджує, що сам по собі міський пролетаріат України був за слабкий, аби пірвати диктатуру над селом, та що се йому удалося лише з помічю Москви, тоб то: що коли українська селянська соціальна революція розгайнувала свої здобутки або мусіла спокійно приглядатися, як вони вислизнули їй з рук, то сталося се не тому, що інша українська кляса, міська, прийшла до влади (зданий на власні сили міський укр. пролетаріат до сеї влади, як каже автор, ніколи б не прийшов), а тому, що Україна втратила політичну незалежність; тому що провідники укр. селянської революції не схотіли або не вміли утриматися від політичного компромісу з чужою державою, яка, заволодівши політичною владою на Україні, зробила в значній мірі ілюзорними всі здобутки соціальної селянської революції на Україні, а з цілої країни визискувану економічно й політично чужу кольонію.

Подібно ілюзорними були б і всі соціальні здобутки евентуальної селянської революції на українських землях Польщі, коли політична влада в ній лишилась би в руках хоч і революційних, але чужих, польських, чинників. Бо напевно ні уряд Дашинського, ні уряд Круліковського не дозволив би Українцям скорігувати зміну стану посідання в Галичині і на Волині, переведену шляхоцко демократичним урядом на річ мазурських кольоністів, а краєві вийти з положення кольонії, якої богатствами розпоряджає хто інший. Тут так сама резігнація з політичної влади привела б до знищення або зкарікатуризованя всіх евент. соціальних здобутків революції.

Політичний апарат держави – се страшна сила, особливо в наші часи, коли всі (існуючі в середні віки) права корпорації і станів, (а по часті вони самі), які з успіхом робили опозицію державі, знищені. Через кольонізацією (через свідоме оселення чужого елементу, як напр. Мазурів Україні ітд.), через усталення довільних конституційних та інших законів, через вивозові і ввозові в Галичині, чеських легіонерів в Закарп. Україні, Німців, Болгар, Сербів і тепер Жидів в Степовій тарифи, фінансову і податкову систему через регуляцію цін, залізнично-тарифну політику, регулювання справи війни та мира, через впливання на розвиток чи упадок тієї чи іншої галузи промислу, через фаворизовання, або нищення промислово торговельного розвитку тої чи іншої частини держали при помочи законодавства, відповідної будови шляхів і відповідної тарифної системи, – може чужонаціональна держава завше звести край до ролі кольонії, а його населення до значіння соціальних паріїв, які не потрапляють використати навіть найдалі ідучих соціальних здобутків dokonаної революції, Тому власне партія і висуває на перший плян політичні домагання, домагання державної незалежності. Тому то визвольні змагання народів-націй,

як от Ірландців, Італійців, стреміли передусім до політичної мети, їх боротьба все мала політичний підклад, елемент соціального визволення підкреслювався не так яскраво. Підкреслення політичного моменту у випадку Ірландії особливо характеристичне, бо там, подібно як і в нашій революції, ішло головню о знищення соціальної сторони феодалізму: в противність до наших соціалістичних революціонерів Ірландці не представляли собі знищення.

Без політичних "здобутків" нема "здобутків" соціальних. Або, виражаючись примітивно: ніхто не певний свого варстату праці (а спеціально – земельки), коли він хоч ним і володіє, але до кого іншого належить правне регулювання сього володіння, способи його переходу до спадкоємців, або до чужих осіб, права держави супроти сего володіння, способи його оподаткування, його розмір, встановлення круга осіб, що з сього права володіння користають (автохтони чи й чужинці), ціни здобуваних при помочи сього варстату продуктів, процент сих продуктів, який сміє затримати власник, а процент, який мусить віддати кому іншому (чужій державі, місту) і пр. саме володіння – се те, до чого стремлять наші соціалістичні партії уважаючи себе професійними оборонцями "клясових інтересів" працюючих. Правне регулювання володіння і користання продуктами праці – се "політика", на яку наші соціалісти так мало звертають уваги, як без якої повторюю, всякі соціальні здобутки лишаються проблематичними.

"Земля наша, а врожай ваш", так в розмові з большевиками виражають наші селяне такий стан.

Не тому що нам байдуже соціальне піднесення нищих мас, кладемо ми натиск на політичний момент нашої програми, на конечність завойовання політичної влади, здобуття власної державности – лише тому, що перше без останнього є фантазія, гідна інтелігенції Максимів Залізників, Довбушів, Махнів та їх теперішніх соціалістичних духовних нащадків, але не інтелігенції відповідального політика, що хоче бути идеологом не банди бунтівників, а нації. В теперішню хвилину соціально-групова будова нашої нації того роду, що ніяка верства, (опріч селянської, що творить більшість), політичного проводу на довший час не зуміє утримати, коли вона здана на власні сили. Вона (земельне панство, пролетаріат міста) утримається лише з допомогою чужої держави. Тому то всі наші соціалісти, які уважають пролетаріат клясою будуччини отверто (укр. комуністи) або замасковано (укр. соціалісти) кличуть поміч Варшави або Москви. З природи своєї идеології, яка на їх власну думку не має ні соціальної, ні идеологічної бази на Україні, – мусять вони бути або москвофілами, або польонофілами. Тому то всякий, хто дійсно стремить до соціального визволення широких селянських мас України мусить стреміти до державної незалежності, головню запоруки успішности селянської соціальної (не соціалістичної) революції на Україні.

(Далі буде)

Заграва. – 1924 . – Ч.13. – 9 червня. – С.3–4.

* * *

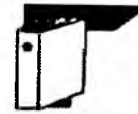
Нація, яка уступає в своїм краю політичне пановання над своєю територією і людністю чужому елементові (хоч би клясово спорідненому) мусить вмерти, мусить зійти до ролі колоніальних наймитів у руках метрополії. Бо законом в межинаціональнім життю є расова боротьба, боротьба між окремими народами. Хто з них викаже більший організаційний і політичний хист – стає нацією панів, що як метрополія, уярмлює собі інші народи.

Софісти пануючих націй стараються довести, що всякі розмови про суверенність – порожні розмови, бо мовляв, абсолютної суверенности не може бути при тих тісних взаєминах, що усталилися внаслідок нашої економічної системи, між поодинокими націями світу. Яко на маркантний і близький приклад покликаються на ніби то суверенну Польщу, цілковито залежну від Франції.

Звичайно, економічна залежність поодиноких держав між собою є дуже велика в наші часи. Хто з сим сперечатиметься? Але політична залежність економічно слабшого конкурента від другого ні в якій мірі не може бути прирівняна до політичної залежності країни, в якій столиці сидять не яко послі, а як уряд, представники чужої держави, – на чийй землі волочаються не лише військові аташе чужої держави, а ціла чужинецька армія, в якій се є в деяких країнах Сходу, не тільки є “капітуляція” (власне судівництво для чужинців), але де чужинець накидує свій суд автохтонам. Тому то, коли економічно, а через те й почасті політично залежна держава (але яка зберігає свято повну формальну суверенність), – коли б вона захотіла увільнитися від занадто невігідної опіки чужинців, то їй се далеко легше буде зробити, аніж державі другого типу, що втратила не лиш формальне, але й *de facto* свою незалежність. Прикладом є Японія, п'ятьдесят літ тому погорджувана колонія Європи, тепер – азійська Велика Британія. Прикладом є Болгарія, що – в сімдесятих роках ще васаль Росії з губернатором ген. Каульбарсом на чолі, стала державою ні від кого незалежною. Зрештою, ми охочо прийняли б і таку суверенність (в лапках чи без них), з якої користає Польща. Її залежність не перешкодила їй відбити Росію в 1921 р., від мурів Варшави. Залежність Югославії і Чехії від Франції не перешкодила їм, коли настала потреба, висмикнутися з під впливу одного протектора і знайти собі догіднішого. У держав другої категорії, залежних не лиш *de facto* але і правно, се на жаль виключено. Для сего не мають вони потрібної свободи рухів.

Підкреслюючи конечність завоювання суверенности, партія, спеціально зазначає, що вона проти федерації Самостійної України з ким би то не було (се застереження звернено проти тих, хто тепер займає укр. території). Се застереження вимагає двох пояснень: перше, на що ми його спеціально зробили? а друге – чому ми проти федерації? Спеціально застереження уважав я потрібним зробити з огляду на страшне замішання понять, яке панує в нас. Поширений в нас скрайний політичний опортунізм і безпринциповість позволяє в нас висувати під плащиком самостійности найбільш угодову програму. У нас дійшло до того, що поважні вчені й політики доводять, що і самостійник може бути федералістом, та що ідея самостійности ні скільки не суперечить ідеї “чесної” або “дійсної” федерації і пр. Виходячи з сього заложення деякі учені і політики навіть оправдують “федералістичний” маніфест гетьмана “тактичними взглядами”, так як би тут ходило о такі другорядні річи, ще одну чи двох палатову систему, або отой чи инший вимір доходного податку. У нас дійшло до того, що передання гетьманом влади в кінці 1918 р. в руки російського генерала (не лиш національності), заткання російського прапору над українським клубом і пр. поважні учені називають федерацію України з Росією і навіть “чисто –декларативного характеру”. Власне супроти сього шахровання словом і поняттям федерації, уважав я потрібним зробити спеціально що до сього застереження. Аби ясно і точно зформулювати програм самостійницький партії і не дати приводу толкувати його як кому подобається.

Опріч того, ми принципіальні противники федерації. Як і кожде инше політичне гасло, і се можна трактувати тільки конкретне, в дійсних обставинах. А в дійсних обставинах се шкідлива утопія. Федерація України з Польщею (поминаючи важний психологічний момент, який робить її неможливою), коли взяти під увагу простір України, її багатства і число населення в порівнянні з Польщею – се була б така нерівна спілка для останної, що нема і думки, щоб вона на се могла погодитися. Федерація ж України з Росією (знов таки поминаючи психологічний момент), з огляду на колосальну чисельну і територіальну перевагу Росії був би для нас правдивою “соціетас леоніна”. В обох випадках, при спільній заграничній політиці (що конечне при федерації) оден зі спільників все був би витягнутий в лінію експансії зовсім неприродної (напр. Україна була б втягнута в рос. похід на Східну й Центральну Азію, до Вел. океану), щоб непотрібно нищило його економічну силу. Або

оден зі спільників був би стриманий в своїй експансії (як була б втримана в своїй експансії до Балтики і проти Німеччини Польща в разі федерації з Україною, яка має зовсім инші цілі загр. політики), що також повелоб до розвільнення союзу. Я не згадую вже, що в обох випадках і Польщі і Росії дозволилося б зрезигнувати з своєї експансії на Україні, що так же дуже тяжко. Зрештою, і се є дуже важно, федерація частини українських земель з Польщею, або усіх українських земель з Росією, чого наслідком є спільна воєнна сила довелоб – через великість укр. населення і географічне положення України – до так нечуваного зміцнення міжнародної потуги пануючої в федерації держави, що не тільки державна (хоч би і обмежена) самостійність України була б виставлена на велику небезпеку, але і її національн і стновання. Бо ніколи у самостійнення нації не осягалося зміцненням міждержавної сили антагоніста. Бо передумовою унезалежнення України було і буде ослаблення великодержавного становища Польщі і Росії.

Коли ми говоримо про суверенність України, то розуміємо під Україною цілу її територію, так з етнографічною більшістю, як і територію, де насильно переведено зміну націон. стану посідання на користь хвилевого переможця, рівнож і території, які під оглядом стратегічним з інтегральною частиною України, що до перших двох родів територій, то згадка про них не потребує більше пояснень. Щож до останнього, до земель належних до України під оглядом стратегічним, то до них в перших ліній належить Крим, що є ключем до посідання України. Для того, хто хотів мати міцно в руках Україну, конче стремів до посідання Криму. Стремів до того Мазепа, стреміли Петро і Катерина. За всяку ціну хотіли утримати його в своїх руках Туреччина і Бахчисарайський хан. Коли в 1918 році по розгромі царської Росії і по мирі в Берестю, Туреччина зачала знов думати про свої впливи на Чорнім морі, вона зачала лянсувати ідею автономії Криму, себто виділення його з території України. Се саме перепроводили тодіж Німці, які стримали похід бригади Натієва на Симферопіль, обсадили своїми військами півострів і проклямували його осібною державою. То самісінько зробили по завоюванню України російські большевики і як відомо Крим не входить у склад совітської України. Коли в 1856 році союзники, через упадок Севастополя стали панами Криму, цар мусів капітулювати, бо зі здобуттям Криму їм отвором стояла дорога на Україну. Й поминаю вже факт, що панування над Кримом, значить панування над Чорним морем. Подібні території, яких втрата зробилаби утопією всяку мрію про державну самостійність нації, очевидно не сміють бути від неї відділені, вони є інтегральною частиною України, яко на такі на них мусить бути розтягнута державна суверенність української республіки.

(Далі буде)

Заграва. – 1924. – Ч.14. – 16 червня. – С.3–4.

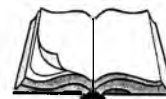
* * *

В аграрній справі партія стремить до переходу до рук українських селян цілого земельного фонду України, що тепер находиться в чужім посіданю. В сім відношеню партія ріжниться як від монархістів, так і від соціалістів. Перші проклямують ідентичність інтересів всіх “хліборобів”, великих і малих, уважаючи м.и. (хлібороби-державники) поміщицький елемент на Україні за головно державно творчий, другі – признають тожсамість інтересів селян з інтересами мійського пролетаріяту. Обидва керунки стримлять в сути річи накинути гегемонію своєї кляси, а комуністи ще до того стараються розщепити єдину селянську масу на два ворожі табори (як се зрештою робили і колишні російські монархісти) на два ворожі собі, взаімно себе поборюючи табори: “куркулів” і “мало-земельників”. В противність до обох сих доктрин, наша партія відкидає як гегемонію

поміщиків, так і пановання міського пролетаріату, не признаючи ідентичності їх інтересів. Так само відкидає вона гегемонічне гасло розщеплення села. Це гасло є виключно демагогічне, в цілях ослаблення опору єдиної селянської маси диктатурі міста, бо і совітські теоретики, і совітська навіть практика прийшла до переконання, що селянство представляє масу перейняту наскрізь не комуністичними, лише власницькими інстинктами, що які б різниці не заходили поміж заможнішими і біднішими колами села, ці різниці ніколи не доходять до острої різниць, що ділить "пролетара" від "буржуа". Спільною їх ціллю, спільним ідеалом лишається – збереження або збільшення своєї приватної власності. Майже всі соціалістичні теоретики в аграрній справі однозгідно стверджують (взгл. нарікають на) "буржуазну" психіку сільських незаможних елементів. Це мусіла ствердити і большевицька практика на нашому селі, яка зачала від "кол(лективних) хоз(яйств)ів" і "сов(ітських) хоз(яйств)ів, від насильного запровадження комунізму, "чорного поділу" і соціалізації цілого земельного фонду, а скінчила – на закріпленню права приватної власності на селянську посілість, на активній ліквідації колхозів і совхозів, на формальній забороні "чорних поділів" і на ставці цілої своєї політики на "середняка", на капітуляції перед "куркулями", сим синонімом сільської "буржуазності". Головним стремлінням нашого селянства на Вел. Україні є закріпити існуючий по привласненню поміщицьких земель стан, тут – присвоєння дідицького земельного фонду, і фонду не українських селян кольтоністів. Тим власне наша програма різниться і від монархістів, і від радикалів і комуністів, які з фальшивого демократизму не сміють виступати за ескпропріацію наших селян. Від трудовиків наші погляди на розв'язання земельної справи різняються тим, що ми уважаємо немислимим рішення цієї справи в мирній дорозі, лише одиноким в дорозі насильного перевороту. Від всіх наших партій – наш програм різниться тим, що ми не узнаємо мислимим рішення (соціального) земельного питання, інакше як власними силами революційного села, інакше, як при захопленню ним політичної влади в державі, іншими словами – інакше як при виборенні державної незалежності. Правда історія знає приклади, коли чужа влада або перепроводжувала саму аграрну реформу (1848 рік, 1913 в Росії) але – як я вказував в горі – ці рішення вже були дуже проблематичними, або пізніше просто касувалися, коли рівночасно в руки соціально упослідженої верстви не переходила і політична влада. Власне досягнути широку аграрну реформу без національного політичного визволення України гадали і гадають наші соціалісти і се є те, що величезною пропастю ділить нашу аграрну реформу від їх.

Не замикаймо очей на те, що насильне пересунення стану володіння землею з рук великої посілості до рук селянства, є болісна операція і на перший час допровадить до обниження видатності хліборобської продукції. (так м.н. сталося і на Україні, де майже цілий заграничний експорт постачався з поміщицьких земель). Але – ця операція є кінцевою. По перше для того, що нею знищується остя економічного політичного пановання чужої меншости ворожої нації (або – в самостійній країні – головної ості іредентизму). По друге ця реформа потрібна, бо інакше, як історія свідчить, ніколи не знищиться у Росії претексту до вмішування в наші внутрішні справи і до агітації проти нашої державності, як се було за першої і другої гетьманщини. По третє – і се не менш важно – не зважаючи на вищість культури більшої земельної власності, кляса що її презентує безперечно – бодай на території України є кляса, що морально хилиється до упадку, даючи приклад моральної гнилизни, абсентізму, невміння боронити своїх інтересів (цікаве в тім відношенню їх захованне підчас протигетьманської революції в кінці 1918 р.). Зрештою процес ліквідації великої посілості, ліквідації кляси, що перестала бути соціально корисною, спостерігається майже на цілім просторі Східної і середньої Європи, і галицько-волинські дідичі не можуть ставляти виїмку в загальній катастрофі, яка спала на голову російських і українських поміщиків, лотишських баронів, румунських бояр.

Заграва. – 1924. – Ч.16. – 30 червня. – С.2.

Інна КІСІЛЬ

АНТІН МОГИЛЬНИЦЬКИЙ У ПОЕТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В.ШАШКЕВИЧА ТА Ю.ФЕДЬКОВИЧА

Мета статті – ширше оприлюднити раритетний вірш Володимира Шашкевича "Гомін молоді Русі", проаналізувати причини, хронологію появи, зміст і форму цього твору, а також сонетів Юрія Федьковича, висвітлити образ Антона Могильницького у даних творах.

Цього питання лише побіжно торкався у розвідці про Юрія Федьковича літературознавець Михайло Шалата¹. Є потреба доповнити, розширити, поглибити висвітлення даної проблеми, бо вона стосується трьох визначних постатей в історії української літератури XIX століття – Антона Могильницького (1811–1873), Юрія Федьковича (1834–1888) і Володимира Шашкевича (1839–1885).

Процитуюмо М.Шалату: "В історії української літератури Юрій Федькович є з'єднуючою демократичною ланкою між Маркіяном Шашкевичем та Іваном Франком, а разом із Марком Вовчком він демократично єднає Франка із Шевченком [...]."

Винятковість Юрія Федьковича і в тому, що він до певної міри зачинатель народного письменства. І.Котляревський почав це письменство в загальноукраїнському масштабі, М.Шашкевич – на Західній Україні, а Ю.Федькович – конкретно на Буковині². Варто додати, що між М.Шашкевичем і Ю.Федьковичем було немало послідовників "Руської трійці", серед них найвідоміший – Антін Степанович Могильницький.

За нашим спостереженням, ім'я Антона Могильницького Іван Франко в більшій чи меншій мірі згадував у двадцяти п'яти публікаціях і чотирьох листах. Великий Каменярь зачисляв А.Могильницького до "другої трійці" (М.Устиянович, А.Могильницький, І.Гушалевиц)³, подавав його серед "людей правдиво талановитих і доволі характерних" (Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Микола Устиянович, Лев Трещаківський, Осип Шухевич та ін.), які стали "головними провідниками духовного і літературного відродження руського народу в Галичині"⁴, вважав, що А.Могильницький – талановитий співробітник, "другий видний талант старої генерації..."⁵, "другий визначний письменник тої доби..."⁶, "немалий поетичний талант"⁶, "очень талантливый украинский поэт и оратор"⁷.

Уперше ім'я А.Могильницького двадцятидворічний І.Франко згадав у 1878 році у статті "Критичні письма о галицькій інтелігенції", де визначив місце цього поета як продовжувача "першої "Руської трійці", назвав його другим (після М.Устияновича) у "другій трійці"⁸.

У цій же статті І.Франко пише й про Ю.Федьковича, у якого "був талант свіжий та саморідний, була спосібність зазирати безпосередньо в самі глибокі тайники життя народного і людської душі, було знання народних звичаїв і народних типів, було знання бесіди людової і той чаруючий дар приймання людських душ, котрого не дасть ніяка наука і ніяка рутиня"⁹.

І.Франко високо цінував і В.Шашкевича, зокрема в праці "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." (1910) писав: "Із поетів, що виступили

тоді (йдеться про початок 60-х років XIX ст. – *І.К.*) в Галичині і збудили зразу великі надії, треба згадати наперед усього Володимира Шашкевича, сина Маркіяна Шашкевича. Виступивши на літературне поле в “Зорі галицькій” 1860 р., він був співредактором “Вечорниць” у першій, а головним співробітником – у другій їх річнику, а пізніше, 1866 р., був редактором літературного часопису “Русалка”. Окремо, за свого життя, видав він тільки “Зільник”, збірник віршів у Львові 1863 р., в якому, окрім власних поезій, помістив також ряд удачних перекладів із Генріха Гейне. Володимир Шашкевич як поет виявив дуже гарний і симпатичний талант, гідний стати обік свого батька, але життя його склалося так, що не дозволило йому розвинути той талант так, як можна було надіятися”¹⁰.

Як бачимо, І.Франко, а за ним дуже багато літературознавців, уважав, що за життя В.Шашкевича окремим виданням вийшла лише збірка “Зільник”. У цій збірці, обсягом 112 сторінок, було вміщено 35 поезій і поему “Черна”.

Дослідник творчості В.Шашкевича Осип Петраш писав: “... Можна сміливо сказати, що після “Русалки Дністрової” поява цієї збірки знаменує собою чи не найбільш визначну подію в літературному житті Східної Галичини. Правда, за рік перед цим у Львові Б.Дідицьким була видана книжка поезій Юрія Федьковича. І все ж Федькович у цих творах виступає в першу чергу як “соловей Буковини”, як “поет одного закутка – розкішного та принадного, але все-таки тісного” (І.Франко), а суспільно-поетичний аспект “Зільника” значно ширший. Активно включившись у літературну і громадську діяльність, В.Шашкевич разом зі своїми ідейними однодумцями – Ксенофонтом Климковичем, Данилом Танячквичем, Федором Заревичем та іншими – утворюють неначе друге покоління “Руської трійці”, ставлять перед собою мету – оживити національно-культурне життя, що після смерті Маркіяна Шашкевича, а особливо в роки реакції після революції 1848 року, було повністю завмерло”¹¹.

Стверджуємо, що за життя В.Шашкевича окремим виданням вийшла не лише збірка “Зільник”, але й твір під назвою “Томонь молодой Руси. Стихъ, составленный именемъ русской молодежи зъ причини слова, виголошенного нашимъ Посломъ, Преп. Антоніємъ Могильницькимъ на думѣ державной въ Вѣдні 27 червня 1861 року, въ доказъ благородности и глубокого почитанія”¹². Вірш написаний “въ день святыхъ верховныхъ апостоловъ Петра и Павла”, як зазначено в кінці твору, тобто 12 липня, і підписаний криптонімом В.М.Ш., що означає Володимир Маркіянович Шашкевич (це підтверджує “Словник українських псевдонімів О.Дея”¹³. Твір виданий у липні 1861 р.

Приємно дивує оперативність реагування літераторів і журналістів на тодішні події. 27 червня 1861 р. А.Могильницький виступає з промовою в Думі. 3 липня промову починає друкувати газета “Слово” в ч.41 і завершує в ч.42¹⁴. 12 липня на виступ А.Могильницького відгукується В.Шашкевич “Томономъ молодой Руси”, який виходить окремим виданням протягом наступних 12 днів, бо вже 24 липня 1861 р. у ч.47 газета “Слово” під рубрикою “Новинки” інформує: “Восторг, який произвело слово посла А.Могильницкого въ сердцахъ молодежи русской, нашол свое выражение въ широко-русской чувствительной думцѣ, котору слушатели Львовского всеучилища напечатали подъ слѣдующимъ заглавіемъ: “Томонъ молодой Руси” (Львов, 1861). [...] Яко мотто до тої думки поставлено двоєстишіе Шевченка [...]. Сама же думка начинаєсь поздоровленьемъ отъ руского сердца (після цього

цитуються три перші строфи вірша. – *І.К.*). Далше наведені таким же пливучимъ звонкимъ стихомъ головные мысли въщюна-бесѣдника Думы державной и въ концѣ высказаны Ему благодарность за то слово, що ним Русь кипить наново, – и цветами украшає борцевъ Руси”¹⁵ (далі цитується остання строфа вірша. – *І.К.*). У цій міні-рецензії немає жодної згадки про авторство В. Шашкевича, який чомусь не помістив “Томінъ молодой Руси” в збірку “Зільник”. Цьому може бути дві причини: 1) задекларувавши вірш від імені “руської молодежи”, не можна було виділятися одноосібно в авторстві; 2) вірш вийшов окремим виданням, а тому міг не входити в другу, окрему книжку.

Основна суть промови, виголошеної послом А.Могильницьким у віденській державній Думі 27 червня 1861 р., виражена у двох фрагментах із неї, які наводимо нижче: “Въ справѣ щодо языка мы хотимъ, абы нашъ языкъ, такъ дуже оскорбляемый, такъ часто запознаваный, найшоль разъ признаніе, абы досталъ также свое право къ существованью обокъ иныхъ братнихъ славянскихъ языковъ въ школахъ и урядахъ” і “Алежъ, мои Панове, розвяжѣть пута, що на рукахъ носимъ, розвяжѣть уста наши, выречѣть, що равноправность для всѣхъ станеся дѣломъ, тогда мы покажемо, що еще жіємъ. Въ скоромъ часѣ буде мати наша мова все, що здѣбно творить ю до школь и уряду.

Поза нами въ краю жые сильна, многонадѣйна молодежь, она кипить жаромъ ревности для життя народоваго. Она жде лише на то, абы разъ выданъ былъ той вырокъ. Она рада силы свои пожертвovati на то, абы мову сію ублагороднити, выобразовати и на той степень піднести, чтобы вже бѣльше не выкидано ей изъ школь и уряду”¹⁶.

Вірш В.Шашкевича “Томінъ молодой Руси” починався епіграфом – рядками із Шевченкового “І мертвим, і живим...”:

В свой хаті – своя й правда,
І сила, і воля!¹⁷

Вірш складається з чотирнадцяти чотирирядкових строф із перехресним римуванням (абаб), що і донині є найпоширенішим у силабо-тонічній версифікації.

Вірш починається строфою вітання і визнання:

Здоров, Батьку Могильницький!
В Тобі Руси давня сила,
Давній дух ей передвільський,
Давня бодрість ей оджила!¹⁸

Друга строфа поезії характеризує А.Могильницького як такого, що розумів, чому галицький люд нещасний на рідній землі:

Твое сердце відтануло,
Чому доля в нас шербата,
Чому щасте ся минуло –
Чужов стала рідна хата!¹⁹

Заслугове цитування третя строфа, де йдеться про ораторський хист А.Могильницького і про відгомін його слів серед українців:

Твое слово загриміло
Чародійнимъ Карпатъ громомъ
І трикратнимъ одгриміло
В сердцахъ руськихъ міліономъ!²⁰

У вірші немов передається зміст промови А.Могильницького і відчутний вплив творчості Т.Шевченка як у змісті, так і в образах:

Довго нас ся навпрягали
В ярмо, браття, супостати.
Довго кров з-під серця ссали –
Але годі все ридати!
Годі, браття! – ну же сміло!
Лишім зойки – лишім стони,
А приймімся раз за діло –
Най не крячуть нам ворони!²¹.

Є і впевненість у майбутньому:

І знов стане розвиватись
Злотоцвіта наша воля,
Та й знов візьме процвітати,
Як бувало, наша доля²².

Велика вдячність за виголошену в Думі промову звучить у десятій строфі, де автор називає А.Могильницького Віщунном, Соловієм, Чародієм:

То ж здоров був за те слово,
Наш Віщуне-Соловію!
Русь скипіла днесь наново
Твоїм жаром, Чародію!²³.

Останні чотири строфи вірша оптимістичні: всі радіють із майбутнього, збирають квіти, аби ними прикрасити “руських борців”:

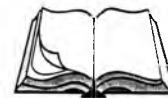
Скорше, скорше б'ють серденька.	Руських борців пристроїти.
Радість груди розпирає –	Що боронять родиноньку.
Лугом, степом – руська ненька	Що боронять, що хоронять
По цвіточки ся хилає...	Нашой віри, нашой мови –
Щоби ними умаїти,	І за волю, що уронять
Увінчати головоньку,	З-під серденька теплої крові! ²⁴ .

У всіх наведених строфах, звернених безпосередньо до А.Могильницького, відчутна велика і глибока шана до нього “руської молодіж” (читай: В.Шашкевича).

У час написання поезії “Гомін молоді Русі” В.Шашкевич мав усього 22 роки і, звичайно, А.Могильницький, який у 1861 році відсвяткував п'ятдесятиріччя, за віком годився йому в батьки, однак, на наш погляд, звернення “Здоров, Батьку Могильницький” прозвучало за аналогією до присвяти Т.Шевченка “На вічну пам'ять Котляревському” (1838), де є рядки:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!²⁵.

Хто ж такий “Батько Могильницький”? Звичайно, В.Шашкевич міг знати, а можливо, і знав його як однолітка свого батька (народилися в 1811 році), як одного з послідовників “Руської трійці”. В.Шашкевич міг прочитати панегірики А.Могильницького, надруковані окремими виданнями: “П'єснь радісна...” (1838)²⁶ і “Радостное привитаніє...” (1839)²⁷, а також поміщені в “Зорі галицькій” – “Михайлу Куземському...” (1850)²⁸, “Речь говорена пред Єго Величеством Францѣшком Йосифом І...” (1851)²⁹. Безперечно, читав у “Вінку русинам на обжинки...” (Відень, 1847. – Ч.2) поезії А.Могильницького “Згадка старовини”³⁰ і “Рідна мова”³¹, а в часописі “Новини”

– поезію “Ученим членам Руської Матиці (Нового року 1849)”³². На той час А.Могильницький уже був досить відомим як письменник (значну славу йому принесла поема “Скит Манявський”, перша частина якої вийшла 1852 р. у Перемишлі)³³, як церковний, освітній і громадський діяч, визначний оратор (від 11 травня 1859 року – декан богородчанський, від квітня 1861 р. – посол до сейму крайового з повітів Богородчанського і Солотвинського, делегат державної думи у Відні від Станиславського, Тисменицького, Монастирського, Надвірнянського, Богородчанського повітів)³⁴. Усе це принесло повагу й шану А.Могильницькому серед суспільності в цілому і серед молоді зокрема. Однак найбільшу спонуку до написання вірша “Гомін молоді Русі” дало “Слово Антонія Могильницького, сказаное въ Думѣ державной на засѣданью дня 27 юнія с. г.”.

В.Шашкевич був одним із перших, хто високо оцінив цей виступ А.Могильницького, і першим, хто сказав про це в поезії, опублікованій окремим виданням.

“Слово...” А.Могильницького “зачепило” й буковинського соловія – Юрія Федьковича, який, без сумніву, не без впливу поезії “Гомін молоді Русі” написав сонет “До нашого Батька Могильницького”, опублікувавши його 18 вересня 1861 року (на два місяці пізніше від В.Шашкевича) у газеті “Слово”³⁵.

Як відомо, Ю.Федькович почав друкуватися в 1859 році – була це балада німецькою мовою, присвячена панночці Е.Марошані³⁶.

Другий друкований твір Ю.Федьковича – оповідання “Der Renegat” (“Ренегат”) – з’явився в кінці 1859 року в маловідомому журналі “Familien-blatter” (“Родинні листки”), що видавався в Чернівцях.

До активної творчості українською мовою Юрій Федькович перейшов під впливом Антона Кобилянського, який, знаючи німецькі твори Федьковича, наполягав, щоб він писав “по-руськи”. Сам Ю.Федькович у першій автобіографії згадував: “І показав-єм єму (А.Кобилянському. – І.К.) мою думочку “Нічліг”. Сеся думочка, запевно, без усього поетичного вартунку, єсть моя перша руська поезія...”³⁷.

Ю.Федькович, за свідченням К.Горбала, до кінця листопада-грудня 1860 р. ще нічого не знав навіть про Шевченка, і Горбаль прочитав йому Шевченкову поезію “Думи мої, думи мої...”, яка Федьковича дуже схвилювала. Після цього Федькович просив у К.Горбала книжок для читання.

М.Шалата стверджує, що в бібліотеці К.Горбала були різні збірники й альманахи, які читав Ю.Федькович: “У “Вінку...” поет мав нагоду познайомитися з окремими творами М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького...”³⁸.

М.Шалата, звісно, не ставив собі за мету подати всіх авторів, які друкувалися у “Вінку русинам на обжинки” (Відень, 1846–1847. – Ч.1–2), а тому не назвав уміщених тут (Ч.2. – С.23–26, 42–44) поезій А.Могильницького “Згадка старовини” і “Рідна мова” (друга – у тексті промови “Слово о повинностях підданих”).

Прийнявши пропозицію А.Кобилянського писати чеською транскрипцією, Юрій Федькович створив поезії, що увійшли до брошури “Slovo na slovo do redaktora “Slova” (Чернівці, 1861). Це – добірка із семи оригінальних віршів: “На день добрий!”, “Дністер”, “Оскресни, Бояне”, “Виправа в поле”, “У Вероні”, “Під Маджентов”, “Співацька доля” та з перекладу “німецького гімну”.

Ця добірка відкрила Ю.Федьковичу дорогу в літературу.

Сонет “До нашого Батька Могильницького” надруковано в газеті “Слово” 16 вересня 1861 року. Це була третя публікація Ю.Федьковича у “Слові” – після “Гуцулки”, уміщеної 8 липня 1861 р., а також віршів “Товариші” й “Співацька клятва”, які з’явилися в цьому виданні 15 липня 1861 року.

Напевно, тоді Ю.Федькович не знав біографії А.Могильницького, лиш як говорилося, ознайомився з його творами у “Вінку...”, хоч на 60-ті роки А.Могильницький уже був досить відомим.

Однак найбільший поштовх до написання сонета “До нашого Батька Могильницького” дали, безперечно, виступи А.Могильницького у Відні як делегата Державної Думи, зокрема ті, які були надруковані в знаній Ю.Федьковичу газеті “Слово”, а саме: промови від 27 червня 1861 р.³⁹ і від 26 липня 1861 р.⁴⁰.

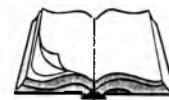
Уважаємо, що Ю.Федькович знав про поезію “Гомін молоді Русі”, бо епіграф до неї (слова Т.Шевченка) і чотири строфи (три перші й остання) були подані, як уже згадувалося, під рубрикою “Новинки” у газеті “Слово” (1861. – Ч.47), де тоді часто друкувався Буковинський соловій. Ю.Федькович міг хіба що не знати, хто автор поезії.

Ю.Федькович швидко запозичує нові образи з історії України. Так, у ранніх поезіях “Нічліг”, “На день добрий”, “Дністер”, “Виправа в поле”, “У Вероні”, “Товариші” немає образу козака. І лише, мабуть, познайомившись із поезією Т.Шевченка, він вводить цей образ у поезію “Під Маджентов”: “Гетьмане-пане, звінчай же ти мене, Козака молодого” та у “Співацьку долю”: “Ви, славнії козаченьки...”.

Ю.Федькович українською мовою написав шість сонетів (“До руського боянства”, “До нашого Батька Могильницького”, “Мій образ”, “До неї”, “В церкві”, “На дорогу”). Форму сонета в українській романтичній ліриці 30–60-х років XIX ст. найчастіше мають послання, що можна пов’язати з італійською поетичною традицією (творчість Ф.Петрарки). Більшість сонетів Федьковича – це традиційні для тодішнього українського сонетярства вірші-звернення (“До батька нашого Могильницького”, “До руського боянства”, “До неї”, до брата (“На дорогу”), до самого себе (“Мій образ”). У 1859 чи 1860 році Ю.Федькович вписав два свої сонети німецькою мовою “An Emilie” (“До Емілії”) та “Die Rose and der Schutz” (“Троянда і стрілець”) до альбому згадуваної вже Е.Марошані⁴¹. Найпродуктивнішою в українському сонеті середини XIX століття є канонічна схема римування на п’ятьох римах, причому за європейською версифікаційною традицією домінує французький варіант – із кільцевим римуванням чотиривіршів абба абба – над італійським із перехресним римуванням абаб абаб.

Подамо сонет Ю.Федьковича “До нашого Батька Могильницького” повністю:

Пресвітлий Боян галицької раті,	a
Я не приходжу, би з Тобов посполу	b
Засісти в раду до царського столу	b
Або соколи на дотік пускати, –	a
На то мня моя не родила мати.	a
Я лиш приходжу з браттями посполу	b
Поклін віддати Твоєму престолу	b
І по-козацьки піснев привітати.	a
Но відки возьму я такої честі,	e
Би Твоїй славі варту пісню сплести,	e
Коли Бояном я ся не родив?	e

Але не дума, що мені бракує,	o
То Твоя ласка чей не подивує, –	o
Коби лиш Батько Могильницький жив! ⁴²	e

Як відомо, зневажений класицизмом, сонет знову відродився в добу романтизму, став улюбленою формою “парнасівців” та символістів, а перший сонет в українській поезії з’явився 1830 року (переробка вірша Сапфо, здійснена О.Шпигоцьким), його форму використовували А.Метлинський, М.Шашкевич, М.Старицький, Б.Грінченко, І.Франко, Леся Українка і серед них Ю.Федькович.

Твір “До нашого Батька Могильницького” був першим друкованим сонетом Ю.Федьковича.

Римування в сонеті “До нашого Батька Могильницького” будується не за традиційною основною схемою (абаб абаб ввд еед), а має такий вигляд: абба абба ввг ддг. У перших чотиривіршах застосовується кільцеве або охопне римування (абба абба), а у двох тривіршах – традиційне тернарне римування (ввг ддг).

Цікаві й образи твору. Образ Бояна поет застосовує вдруге після поезії “Оскресни, Боян”. М.Шалата стверджує: “Про Бояна він (Федькович. – І.К.) чув від А.Кобилянського (ім’я “Боян” Федькович наголошував двоєко)”⁴³.

Перший рядок сонета “Пресвітлий Боян галицької раті” використовували майже всі літературознавці, які писали про А.Могильницького.

Ю.Федькович у сонеті звертається до А.Могильницького як до співця галицького війська, називає його “пресвітлий” і приходять до нього не для того, щоби “посполу” (себто разом), “засісти в раду до царського столу” (за яким годиться сидіти Могильницькому) і “соколи [...] пускати” (подекуди на Буковині і на Покутті “соколи пускати” означає: говорити мудрі слова. – І.К.), а приходять разом із братами, аби “поклін віддати” і “по-козацьки піснев привітати”.

Завершують сонет слова-побажання: “Коби лиш Батько Могильницький жив”, на відміну від Шевченкового переконання щодо І.Котляревського: “Будеш, батьку, панувати...”

Сонет “До нашого Батька Могильницького” є прикладом художньо вмотивованого використання в сонеті анафори, побудованої на словесному повторі, хоч за канонічними вимогами сонет не допускає повторів. Настрій сонета оптимістичний. Цьому сприяє використання автором образу пісні – одного з найбільш символізованих образів української романтичної поезії. У функції тропа цей образ є символом творчості. Образ Бояна теж характерний для української поезії. Архаїзми “рать”, “посполу”, “престол” уживаються автором для надання мові поезії піднесено-урочистого звучання.

У сонетах Ю.Федьковича спостерігається певна еволюція поетики, поширення літературної традиції європейської поезії у структурному ускладненні фольклорних елементів, літературній інтерпретації ключових образів: Бояна, сокола, пісні. Попри незначну кількість сонетів у поетичному доробку, Ю.Федькович збагатив та розширив тематику українського сонета, його образно-символічне навантаження, ритмічну та метричну структури.

Має рацію М.Шалата, коли стверджує, що сонет “До нашого Батька Могильницького” безпосередньо зв’язаний із сонетом Ю.Федьковича “До руського боянства”⁴⁴, який звернений до “галицького” боянства, яке “уособлювалося іменами

М.Шашкевича (уже покійного), І.Вагилевича, Я.Головацького, М.Устияновича, А.Могильницького”⁴⁵.

Сонет “До нашого Батька Могильницького” не залишився непоміченим.

Омелян Партицький у статті “Літературна діяльність Антона Любича Могильницького” (1885) писав: “Найлучший знаток народної поезії, Ю.Федькович, високо цинив поетичний талант Могильницького і навіть признавав єму в руській літературі пальму первенства. В своїх поезіях з року 1851 посвятив Федькович в честь “Батька Могильницького” окремих стишок (сонет)”⁴⁶. Далі О.Партицький цитує сонет Ю.Федьковича повністю.

Однак О.Партицький помиляється щодо дати написання сонета “До нашого Батька Могильницького”: вищенаведені нами дані однозначно доказують, що це було в 1861, а не в 1851 році.

Зрозуміло, що не тільки твори, промови А.Могильницького вплинули на те, що Ю. Федькович назвав його Батьком і присвятив сонет. А.Могильницький мав тоді великий авторитет.

Про неабияке значення А.Могильницького для української літератури говорив І.Франко в рецензії на книгу Костя Лучаківського “Антін Любич Могильницький. його життя, його значення” (1887): “Його (Могильницького. – І.К.) велике значення і вплив належить до історії: в темну і вбогу добу нашої літератури від 1850 до 1860 р. він був поряд із Устияновичем найбільшим поетом Галицької України, найпопулярнішим і найбільш поцінованим талантом. Його твори “Скит Манявський” і “Русин-воєв” порівнювали з поемами Міцкевича. У цей сумний період загального відвертання української інтелігенції від народу, загальної зневаги до народної мови, твори Могильницького підтримували, бодай серед нечисленної жменьки молоді, віру в можливість і майбутнє справді народної літератури. Отож не дивно, що з першими проблесками нової доби, в 1862 р. (треба: 1861 р. – І.К.), новий, справді народний поет Федькович, який виступив тоді на арену, на перших своїх кроках звернувся з гарячими привітаннями до “нашого батька Могильницького”⁴⁷ (треба: “До нашого Батька Могильницького”. – І.К.). Як бачимо, і І.Франко допустив неточність щодо дати опублікування сонета і його назви, а про вірш В.Шашкевича, мабуть, не знав.

Зі сказаного вище можна зробити такі висновки:

1. Вірш В.Шашкевича “Гомін молоді Русі” з’явився під впливом літературної і громадсько-політичної значимості А.Могильницького, зокрема і його патріотичної промови 27 червня 1861 р. у Державній думі у Відні на захист прав української мови, і під впливом творчості Т.Шевченка, зокрема його “послання” “І мертвим, і живим”.
2. Вірш “Гомін молоді Русі” – перша поетична шана А.Могильницькому.
3. “Гомін молоді Русі” – “щиро-руська чуттєва думка”, “пливучий дзвінкий вірш” із головними думками А.Могильницького і зі словами вдячності за його діяльність.
4. Вірш “Гомін молоді Русі” – раритет, а тому заслуговує на повну републікацію – з відповідним коментарем.
5. Ю.Федькович, увійшовши в літературу з німецькими поезіями, буквально через рік-два (1859–1861) завдяки спілкуванню з Л.Лукашевичем, К.Горбалем, А.Кобилянським непогано ознайомився з українською літературою і перейшов до активної творчості українською мовою.

6. Поезія “До нашого Батька Могильницького” постала під впливом знайомства Ю.Федьковича з творчістю цього поета і його промовами в австрійському парламенті 27 червня і 26 липня 1861 р., а також під впливом поезій Т.Шевченка “На вічну пам’ять Котляревському” і В.Шашкевича “Гомін молоді Русі”.

7. Поезія “До нашого Батька Могильницького” за формою – сонет-звертання, перший опублікований сонет Ю.Федьковича.

8. Сонет “До нашого Батька Могильницького” безпосередньо пов’язаний із другим опублікованим сонетом Ю.Федьковича – “До руського боянства”.

9. Сонет “До нашого Батька Могильницького” повністю передрукував у своїй розвідці про А.Могильницького О.Партицький, згадував у рецензії на книжку К.Лучаківського І.Франко, цитували й інші дослідники. Це свідчить про неабияке значення цієї поезії як у творчості самого Ю.Федьковича, так і в розумінні значимості Антона Могильницького для української літератури ХІХ століття.

¹ Шалата М. Юрій Федькович: Життєвий і творчий шлях. – К.: Дніпро, 1984. – 239 с.

² Там само. – С.4–5.

³ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т.26. – К.: Наукова думка, 1980. – С.93.

⁴ Франко І. Переднє слово (до видання “Переводи і наслідування Осипа Шухевича. Посмертне видання”. – Львів, 1883) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т.26. – С.256.

⁵ Франко І. Іван Гушалевиц // Франко І. Зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.35. – С.36.

⁶ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.41. – С.93.

⁷ Франко І. Матеріали для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Кн.1. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.44. – С.133.

⁸ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т.26. – С.93.

⁹ Там само. – С.76.

¹⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.1. – С.18.

¹¹ Петраш О. Володимир Шашкевич (Передмова) // Шашкевич В. Зільник. – Львів: Каменяр, 1965. – С.5.

¹² Шашкевич В. Гомон молодой Руси. Стихъ составленный именем русской молодежи зъ причины слова, виголошеного нашим Послом, Преподобным Антонієм Могильницьким на думѣ державной въ Відні 27 червня 1861 року. – Львів: Тип. Инст. Ставропігійського, 1861. – 6 с.

¹³ Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (ХVІ–ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – С.85.

¹⁴ Слово Антонія Могильницького, сказанное въ Думѣ державной на засѣданью дня 27 Юнія с. г. // Слово. – 1861. – Ч.41. – С.1–2; Ч.42. – С.1.

¹⁵ Новинки. (Про публікацію окремих виданням вірша “Гомонъ молодой Руси”) // Слово. – 1861. – Ч.47. – С.4.

¹⁶ Слово Антонія Могильницького, сказанное въ Думѣ державной на засѣданью дня 27 Юнія с. г. // Слово. – 1861. – Ч.42. – С.1.

¹⁷ Шевченко Т. Кобзар / Вступ. стаття О.Гончара; приміт. Л.Козацької. – К.: Дніпро, 1986. – С.245.

¹⁸ Шашкевич В. Гомон молодой Руси. Стихъ составленный именем русской молодежи зъ причины слова, виголошеного нашим Послом, Преподобным Антонієм Могильницьким на думѣ державной въ Відні 27 червня 1861 року. – Львів: Тип. Инст. Ставропігійського, 1861. – С.3.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С.4.

- ²² Там само. – С.5.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – С.5–6.
- ²⁵ Шевченко Т. Кобзар / Вступ. стаття О.Гончара; Приміт. Л.Козацької. – К.: Дніпро, 1986. – С.27.
- ²⁶ Могильницький А. П'єсьнь радостна съ пригоды поставленія въ Церквѣ Митрополічой Львовской Св. Великомученика Георгіа дна 6 марта 1838 р. Его Високопочтеннаго Господина Васіліа Поповича катедральной церкви Прашовской Крылошана, Доктора Любомудріа, Архідіакона Спизжаго и прч., прч. на Єп[иско]па Мункачовской Єпархіи, обр. гр. кат., Оуграхъ произнесенна Алумнами Семінарії генеральной обр. гр. кат. – Львів: Тип. Інституту Ставропіганського, 1838. – 6 с.
- ²⁷ Могильницький А. Радостное Привитаніе его Цѣсарско-Королевского Височества Єри-Герцога Францѣшка Карля, во Львовѣ Мѣсоца Сентямврія 1839. – Львів, 1839. – 4 с.
- ²⁸ Могильницький А. Михайлу Куземскому. Предсѣдателеви Головной Рады, неутомленному заступникови справи народной // Зоря галицька. – 1850. – Ч.19. – С.115–116.
- ²⁹ Могильницький А. Рѣчь говорена пред Его Величеством Францѣшкомъ Іосифомъ І дня 29 жовтня 1851 при триумфальной брамѣ в Майданѣ Станиславовского округа // Зоря галицька. – 1851. – Ч.93. – С.781–782. – С.782–784 (нім. мовою).
- ³⁰ Могильницький А. Згадка старовини // Вінок русинам на обжинки. – Відень, 1847. – Ч.2. – С.42–44.
- ³¹ Могильницький А. (Рідна мова): (Поезія в тексті промови) “Слово о повинностях підданих...” // Вінок русинам на обжинки. – Відень, 1847. – Ч.2. – С.23–26.
- ³² Могильницький А. Ученим членам Руської Матиці (Нового року 1849) // Новини. – 1849. – Ч.6. – С.23–24; Ч.7. – С.28; Ч.9. – С.37–38; Ч.10. – С.40–44.
- ³³ Скит Манявскій. П'єсетвореніе епическое, основане на повѣстех простонародныхъ русскихъ. Сочинене Антоніємъ Любичъ Могильницкимъ. – Ч.1. – Перемышль: Книгопечатня соборной русской Капитулы, 1852. – 80 с.
- ³⁴ Лучаковский К. Антон Любич Могильницький, его жите, его значѣне. – Львів, 1887. – С.38–43.
- ³⁵ Федькович Ю. До нашого батька Могильницького // Слово. – 1861. – Ч.66. – С.4.
- ³⁶ Спомин К.Горбала, записаний Василем Лукичем (В.Левицьким) // Зоря. – 1892. – №17. – С.332.
- ³⁷ Шалата М. Юрій Федькович: Життєвий і творчий шлях. – К.: Дніпро, 1984. – С.103–104.
- ³⁸ Там само. – С.106.
- ³⁹ Слово Антонія Могильницького, сказанное въ Думѣ державной на засѣданью дня 27 Юнія с. г. // Слово. – 1861. – Ч.41. – С.1–2; Ч.42. – С.1.
- ⁴⁰ Слово Антонія Могильницького, сказанное въ комнатѣ пословѣ Думы державной на засѣданью 26 юлія с. г. // Слово. – 1861. – №50. – С.1–2.
- ⁴¹ Шалата М. Юрій Федькович: Життєвий і творчий шлях. – К.: Дніпро, 1984. – С.101.
- ⁴² Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Упоряд. і примітки М.Шалата; Вступна стаття Ф.Погребенника. – К.: Наукова думка, 1985. – С.50–51.
- ⁴³ Шалата М. Юрій Федькович: Життєвий і творчий шлях. – К.: Дніпро, 1984. – С.130.
- ⁴⁴ Там само. – С.135.
- ⁴⁵ Там само. – С.129.
- ⁴⁶ Партицкій Ом. Літературна дѣяльність Антона Любичъ Могильницького // Письма Антонія Любичъ Могильницького. – Львів: Друкарня Товариства імени Шевченка, 1885. – С.212.
- ⁴⁷ Франко І. Кость Лучаківський. Антін Любичъ Могильницький, його життя, його значення // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т.27. – С.165.

ЕВОЛЮЦІЯ САТИРИЧНОЇ ПОВІСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Підвищення рівня наукового аналізу творів української літератури зламу епох, яке останнім часом відбувається із залученням новаторських поглядів, підходів та методології, спонукає до спроби зробити додатковий внесок у розв'язання питання про специфіку й головні засади жанрово-стильової єдності гумористичної повісті XIX – початку XX ст., її внесок у справу духовного виховання українського громадянства.

Перше десятиліття XX віку знаменне приходом у літературу нового покоління перехідної формації, з європейським літературним смаком, новочасними суспільними й політичними поглядами, з душею, що рветься до суцільної, гармонійної і широкої діяльності. В українській літературі цього періоду переважали жанри малої сатиричної форми – оповідання, новела, памфлет, пародія, епіграма¹ та ін. Вплив стильових напрямів і тенденцій літератури на творчість повістярів XIX – початку XX ст. є одним із визначних факторів, що взаємодіють з ідейно-художньою прагматикою, жанровою специфікою творів української літератури.

Водночасі з успішним і багато в чому новаторським розвитком малих прозових форм у сатирі й гуморі українська проза опановувала й таку форму сатиричного узагальнення, як сатирико-гумористична повість або епічна повість із більш чи менш виявленими елементами комічного. До таких належали повісті М.Павлика “Пропаший чоловік” (1880), “Перекинчики” (1897), Є.Ярошинської (1868–1904), “Залісся” (1897) О.Маковея, сатирична повість “Забобон” (1911) Л.Мартовича. Усі вони дуже добре знали життя, побут, правове й матеріальне становище сільського духовенства Галичини й Буковини й найшвидше усвідомили, що українська православна церква остаточно омосковилась, зробилась наймогутнішою опорою царя-імператора, фарисейськи оголошеного главою православної церкви. Утиснуте до складу державної адміністрації зовнішнє управління церкви втратило суто церковний характер і служило не Богові, а державі, цареві, перетворившись на невилітну частину царської деспотії: “Вважаючи себе пересемцем Візантії, Москва dokonує остаточного спотворення, приниження та експлуатації для імперіялістичних інтересів, – пише д-р о.Ортинський. – Вона переіначує основне завдання, істотну суть релігії, бо чинить її політикою, яка служить до визиску людини та підкорення народів. Від такої релігії крок до псевдо-релігії є прямий”². Не відставало від нього й галицьке духовенство, впливові кола якого підтримували староруський напрям, тоді як уніатські митрополити та єпископи часто запобігали перед австро-польською адміністрацією краю.

Саме таке духовенство піддав критиці М.Павлик у повісті “Пропаший чоловік”. І зробив це так яскраво, що змушений був відповідати за неї перед судом. “Кождий, хто за народ стоїть, мусить якнайгірші неприємності терпіти, – писала Є.Ярошинська М.Павликові. – Я виджу то по Вас, але виджу то і по собі, хоть я не єсьм чимось великим, хоть мої груди для добра народа суть дуже слабі, то все маю неприємностей цілу копу, навіть не щадять окремих коресподенток, щоби мені допечи”³.

Найбільші неприємності мала Ярошинська за повість “Перекинчики”, яку почала друкувати в газеті “Буковина” 1897 р., та через протести буковинського духовенства мусіла припинити її публікацію: “Повість далі публікувати ми не можемо,

– вибачався редактор газети Лев Турбацький перед авторкою 20 січня 1898 р. – На мене зробила вона дуже добре вражінє, і я тому почав її містити. Тим часом вже перша сцена між протопопихою і о/тцем/ Моцаном викликала між православними обуренє. Напали на нас з усіх боків, так що тутешні проводирі зажадали від мене рукопису, щоб прочитати дальшу часть повісті, і рішили вкінці повісті надалі не друкувати з чисто політичних причин, бо тим дало би ся волохам і москвофілам оруже до руки, немовбито ми виступаємо проти православія”⁴.

Удар був такий сильний, що Ярошинська не мала сили продовжувати працю. Підтримка старшої товаришки по перу Н.Кобринської (1855–1920) допомогла їй перенести несправедливі напади: “Ваша спроба з новою повістю – то лиш для Вас хвала і честь, – заспокоювала молодшу колегу Н.Кобринська. – Ті речі, котрі загал з обуренням приймає, довшу мають вартість ніж ті, котрі усім подобаються. Коли люди гніваються? Тоді, як їм правду сказати в очі, а висказана правда – то найбільша заслуга писателя. Кажете, що не будете вже більше писати, а мені видиться, що Ви повинні писати, коли Вам такі штуки удаються, що так на Вас накидаються”⁵. Повість була видана І.Франком 1903 р. окремою книжкою у “Видавничій спілці” під назвою “Перекинчики”.

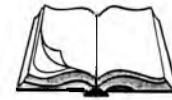
Відмова від віри батьків – це найстрашніший злочин. Його тягар і кару несе кілька поколінь. Зрада свого народу призводить до моральної спустошеності, до втрати людського в людині, до руйнування людини і, урешті-решт, до моральної смерті. Це блискуче показала Ярошинська в повісті на прикладі сім’ї протопопа Артемія. “Не визначаючись великими духовими здібностями, – каже про нього письменниця, – йшов протопопа у всім за радою своєї жінки, що й нарадила його, аби, будучи русином, пристав до волохів, бо так скорше зможе дійти до всяких почестей. Та рада не вийшла йому на зло, бо коли вмер старший протопопа, то хоч о. Артемії мав найменше здібностей, все-таки зістав протопопою, тому що був записаний у консисторії як щирий волоський патріот”⁶.

Повісті “Пропаший чоловік” М.Павлика, “Перекинчики” Я.Ярошинської, “Залісся” О.Маковея”, “Забобон” Л.Мартовича порушували одну з найактуальніших і найболочіших проблем – проблему моральної деградації людини (священника, інтелігента) – відступника від своєї віри, від свого народу; злочинної ролі клерикалів у денационалізації українського народу.

Викриття бездіяльності, інертності до громадських справ, паразитичного способу життя клерикальної інтелігенції, що претендує на роль керманіча й захисника народу, – таке ідейне спрямування названих вище повістей. Тема настільки дразлива для галицької суспільності, наскільки актуальна. М.Павлик відбув судовий процес 1882 р. за те, що він, публікуючи “Пропашого чоловіка”, висміював і принижував подружжя, намагався збуджувати в читачах ненависть та порушував правила публічної пристойності”⁷, а в 1909 р. перевидав повість у Чернівцях.

Повість “Пропаший чоловік” уперше друкувалася в редакціях І.Франком та М.Павликом журналах “Дзвін” і “Молот”. Характерною особливістю твору була постановка в ній важливих соціальних питань поруч із певними психологічними й філософськими проблемами.

Сюжет повісті “Пропаший чоловік” становить історія життя попівського сина Кольця, зайвої, “пропашої” людини. Написана у формі роздумів, спогадів, міркувань, повість має різноманітні картини пробудження марнотратника. Соціальний конфлікт породжує конфлікт у душі Кольця. Симпатії до народу, з яким він стикався в

дитинстві, з одного боку, кастове виховання, приналежність до привілейованого стану суспільства – з другого, – такі причини душевної боротьби “пропашого чоловіка”, що призводять його до самогубства. Думки у вигляді ос, шершнів гризли йому мозок і белькотіли: “Ти нікому нічого доброго не зробив!”. Так: нічогісінько доброго. Ця думка мучила Кольця ще з малої дитини, а за нею, десь, гейби в тумані, з’явилася й думка: “То не жий...”⁸.

Та реалізація цієї думки відбудеться аж після глибокого й тривалого аналізу свого життя, учинків і життя свого оточення. Психологічний конфлікт перебивається зображенням обставин життя, формуванням характеру героя, ліричними авторськими відступами, в яких висловлене авторське ставлення до подій, героїв, явищ тощо. Павлик використовує багаті й різноманітні викладові форми нарації: від автора, форму діалогу, монологу, ораторських промов – і все це, щоб вирізнити головного героя серед синків, “підсвинків, які, вибившись у люди, цураються своїх батьків-селян, яких не мучать жодні рефлексії: “А чи багато найдеся межі його товаришами таких, котрі б бодай що-небудь подумали, помучилися думками та взнали, що їх робота шкідлива для плоду? Ні, вони, гладенькі та щасливі, плавають поверх хвиль життя – що їм до думок, котрі заїдають Кольця? Вони аж тоді хіба опам’ятаються, як вдарить важка хвиля та затопить їх”⁹.

Написана у формі роздумувань, спогадів, міркувань, повість має різноманітні картини, що становлять цілість, узяті в рамки мислення персонажа. Автор подає ніби стенограму думок головного героя, що сприяло більшій правдоподібності зображуваних подій. Вибір життєвих вражень відбувається переважно за психологічними асоціаціями. Психологічна вмотивованість такого огляду виправдана, оскільки Кольцо аналізує своє життя перед самогубством, шукає аргументів у минулому, щоб переконати себе в тому, що його нічого не чекає в майбутньому. Дальший хід думок Кольця – це ціла галерея картин, що складають безперервний ланцюг асоціацій. Вибір картин зумовлений гостро виявленими викривальними тенденціями. Власне, за різкість і нещадність викриття суспільного ладу “Молот” конфісковано, М.Павлика притягнуто до судової відповідальності. У “Підставах” кофіскації маємо першу рецензію на повість з оригінальним “кримінальним” аспектом: “В прикінцевій статті під заголовком “Пропаший чоловік” автор намагається збудити ненависть проти священників твердженням, що вони тільки обдирають народ, а самі збагачуються, що вони є справжніми пропагандистами неморальності, що кожен з них називає себе просвітителем народу для того, щоб, прикриваючись прихильністю до народу, могли його більше кривдити...”¹⁰.

За жанром твір Павлика є соціально-психологічною повістю із широким використанням сатиричних прийомів: застосування влучних епітетів високого стилю до предметів і осіб незначних. Прикладом такого високого стилю може послужити епізод зі священниками, що їдуть на збори, скликані “патріотичним дзвоном Наумовича” (М., 170) “Дві патріотичні фіри” їдуть “патріотичною дорогою”; “Вся світла галицько-руська погань”; львівський м’якенький адвокат “радить своєму гуртові” закласти таку говорильню, де б училися народовці говорити багато й гладко, переперечуючи один одному, бо без того, каже, пропаде мати Україна” (М., 187).

Пожвавлюють стиль ужиті письменником різні викладові форми (розповідь від автора; форма діалогу, монологу, ораторських промов); моральне обличчя учителів гімназії та сферу їх інтересів Павлик передає одним реченням: “вислужений офіцер,

кривий, загонистий Сабара, котрий трагив третину часу на “зицирку”, третину на бійку, а третину – на пиятику” (М., 165).

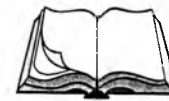
Для показу напрямку школи й кадрів, які вона випускає, Павлик використав оригінальний прийом парафраза в поєднанні з градацією. Професор гімназії звертається до студентів у майбутньому: “панове міністрове, архієпископи, єпископи, каноніки, професори, генерали, офіцери, урядники, жандарми, поліціянти, купці, п’яниці, гицлі, злодії і розбійники” (М., 166). Суть сатири – у тому, що посади міністрів, єпископів тощо об’єднані з п’яницями, злодіями тощо. “Позитивною рисою стиллю Павлика, – зазначає І.Денисюк, – є чергування різноманітних прийомів викриття. Критикуючи систему виховання, письменник то малює поведінку вчителя, то переходить до гнівного, сповненого пафосу лірично-публіцистичного відступу, то знов наводить промови вихователів”¹⁰.

Як прозаїк, Павлик мав своє досить широке коло улюблених тем і важливих суспільно-політичних проблем, мав свій спосіб спостереження явищ дійсності, свої критерії відбору матеріалу й свою манеру художнього виразу думки, образного живопису словом. Звичайно, у плані художньої майстерності повість має чимало хиб: надмірне використання публіцистичних відступів сповільнює розвиток подій, робить їх млявими; хибує на стрункність композиція; відчувається брак почуття міри такту у використанні художнього перебільшення, гіперболи, дещо прямолінійно й односторонньо поданий образ попа – Кольцевого батька.

І це закономірно, якщо зважити, що жанр повісті у 80-ті роки, закрової на ширші розміри, не може похвалитися великими успіхами. “Не знаю, – зробив висновок І.Франко, – чи наше життя ще замало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи, може, нашим письменникам не стає творчої сили, знання, відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісті були не зовсім удавні”¹¹.

Невдалою спробою більшої повісті, написаної в дусі нової школи, Франко вважав “Залісся” (1897) О.Маковей із-за невідповідності творчої сили автора його інтенціям. О.Кобилянська, незважаючи на дружбу з Маковеем, написала рецензію, відзначивши добрі сторони, і все ж, не без підстав, робить закид, що він не скрізь виступає як митець-артист, що поряд із блискуче написаними сторінками подибуються сторінки із сухим, мало образним описом подій, людських взаємин. “Осип Маковей – не артист, а обсерватор-поет, – писала вона. – Він віддає життя і людей крізь призму свого спокійного, гумором випосаженого ества, безпретенціонально і виразно, надумуючися... майже засухо, – се його головна хиба, але і без кокетерії з публікою о з’єднання симпатії на кошт штуки. Він не грається ані словами, ані символікою, не шукає за ефектами і за всякими прикрасами не раз дуже підозрілого артизму нових літературних стремлінь”¹².

За власним свідченням Маковей, він мав намір “представити відносини руського села більше зацофаного на тлі нових часів”. Та це йому не зовсім удалося. Твір вийшов надто розтягненим, композиційно слабким, з млявим, не дуже струнким сюжетом. Центральний персонаж, Славко Левицький, “не є герой, що щось робить; він лиш пробує то тут, то там, аби я міг усе показати, а саму роботу пічне аж по скінченню повісті”. Повернувшись у Залісся “окінченим богословом”, зневірений, розбитий невдалим жениханням, Славко мав багатий вибір: вигідно одружитися й осісти на багатій парафії, віддатися громадським справам, стати учителем і просвічувати власний народ. Обставини життя примусили Славка відкинути химерні думки, і після коротких,

самозаспокійливих роздумів він висвятився безженним священиком і посів після смерті батька його місце в Заліссі. Усе повернулося в попереднє русло з поправкою на час та інші умови.

Та попри певні хиби повість “Залісся” показує реалістичні картини з життя галицького села, його страшну економічну злиденність, темноту земельних і безземельних селян. Обтяжена податками, грабована й розорювана війтом, писарем, шинкарем, поміщицтвом, селянська біднота пролетаризується, утікає від видимої голодної смерті світ за очі, емігрує за океан. У таких обставинах народжуються, страждають і помирають знедолені мешканці Залісся. “Життя селян, їх самих і їх відносини до всяких змагань зі сторони інтелігенції поліпшити їх бит, – писала О.Кобилянська, – змалював автор дуже вірно. Маковей знає мужика, і мужицькі зворушення (...), і хто би хотів пізнати руського селянина з книжки, нехай візьме в руки “Залісся”¹³.

В образі Славка Левицького, безуспішно запланованого письменником як образ позитивного героя, втілено характерні риси галицької інтелігенції, далекої від інтересів народу: інертність, лінивість, фальшиве народолюбство, дріб’язковість інтересів, убогість духу. За намірами працювати для народу Славко Левицький нагадує Павла Радюка з повісті “Хмари” І.Нечуя-Левицького, Семена Жука з повісті О.Кониського “Семен Жук і його родичі”; за реалізацією намірів – він поповнив галерею образів зайвих людей та “мертвих душ” у галицькому суспільстві на зламі віків (як Кольцо з повісті М.Павлика і Славко Матчук з повісті Л.Мартовича “Забобон”). “У викритті засобами сміху буржуазно-клерикальної інтелігенції як провідної теми твору автор різною мірою розвиває традиції повістєвої форми І.Франка (“Основи суспільності”, “Великий шум”), М.Павлика (“Пропаший чоловік”), Д.Лукашевича (“За Кадильню”) та інших різних за обдаруванням митців, творчість яких об’єднувалась принципом реалістичного відображення явищ дійсності”¹⁴, – справедливо відзначив Фелікс Білецький.

У трьох героїв є чимало спільного: поповичі за соціальним станом, вони усвідомили своє становище “зайвої людини” у цьому застиглому від бездіяльності світі. Микольцо здійснює самогубство, Славко Левицький і Славко Матчук залишаються живими духовними трупами. М.Павлик у повісті “Пропаший чоловік”, О.Маковей у повісті “Залісся”, Лесь Мартович у “Забобоні”, С.Тудор у романі “День отця Сойки” – кожен по-своєму і в міру своїх сил і таланту показали антинародну роль частини галицької інтелігенції та духівництва на західноукраїнських землях останньої чверті ХІХ і перших трьох десятиліть ХХст.¹⁵

Невипадковим збігом обставин вважаємо той факт, що М.Павлик якраз 1909 р., року початку праці Л.Мартовича над “Забобоном”, перевидає свою повість, уважаючи порушені в ній проблеми актуальними. Адже саме в цей час пікового рівня досягають соціалістичні ідеї з неодмінними атрибутами: вільнодумством, атеїзмом та космополітизмом. “Гімназисти люблять бути страх “атеїстами”, не здимають шапку перед хрестом, обдурюють попа, коли треба йти сповідатися, – на доказ свого радикалізму йдуть під церкву залагоджувати свої природні потреби (товариші свідками тої відваги). Відтак роблять кар’єру, записуються до “християнсько-суспільної” партії – і добре їм з тим... “вільнодумством”¹⁶.

Та й “критикованих же Кольцом патріотів 70-х років минулого століття тепер у нас – тисячі, – писав у передмові до повісті М.Павлик, – лише з тою різницею, що

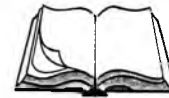
коли там-ті визискували наших селян ярко-беззаконно та й лаяли їх, маючи себе за щось зовсім інше, то теперішні наші патріоти (всіх відтінків) – луплять наших селян “по закону” (коли не в державному, то в усякім разі, національному) та в далеко більших розмірах, під найрізнішими формами й фірмами, – але за те хвалять їх під небеса, мають за своїх братів, майже за одно з собою, хоть і пруть лавою на теплі становища “просвітників-проводирів народу”¹⁷.

Перше десятиліття ХХ віку характерне загальним упадком української літератури. Естетична культура, дійшла до застою, до тої межі, де треба або капітулювати, або починати самовиховуватися; загальний настрій якоїсь в’ялості, творчого вичерпання, утоми. “Запалу не було, не було пориву і бажання об’єднати думку творчу з життям, через мистецтво дати життю глибший зміст та красоту. І се цікаве, як той брак ніжного організму, брак артистичного вироблення та організаційного таланту, одним словом – брак якогось центрального пункту, огнища, з якого всі творці могли би черпати огонь натхнення, – віддалив нас від синтези і привів до повної розбіжності доріг”¹⁸.

Уявлення про тенденції української літератури цього часу дають критичні огляди М.Євшана. Порівнюючи стан літератури останніх десятиліть минулого століття із сучасним, критик наголошує на нових, незрівняно вищих вимогах до письменників та завдань літератури. Раніше найменше вміння розповідати, відгукуватися на найважливіші події культурного й суспільного життя, відтворювати *нові* типи громадських діячів, проповідувати національні ідеали було цілком достатньо їм для того, щоб називатися чільним письменником, який іде в ногу з життям, добре виконує свою соціальну функцію і знає своє завдання. Таким способом виробився тип “письменника-патріота”, репрезентанта органічно непоборного лінівства власної душі й “національної гордості” та самопізнання; тип урівноважено-ситого та задоволеного володаря дум, стремління цілих поколінь. І коли творці інших країн Європи постачали духовний корм народу зі своєї крові, життя, самопожертви, то наші творці відразу зрезигнували без болю з усіх інших завдань – “і відбивали в собі життя.”

Період між виходом у світ “Пропащого чоловіка” М.Павлика і Мартовичевого “Забобону” обіймає більше трьох десятиліть, але проблеми залишалися ті ж самі. “На широкому полотні ще раз проходять перед нами сумні герої галицької провінції: інтелігенти й селяни, читальники й не-читальники, українці й поляки, а разом з цим ще раз оживають усі проблеми й конфлікти, сьогодні забуті, майже історичні, що хвилювали й обурювали колись бойових провісників нашого відродження”¹⁹.

Естетичний ідеал Павлика й Маковея збігався з програмою української радикальної партії: в економічних справах передбачалась заміна способу виробництва відповідно до здобутків наукового соціалізму, тобто до колективного устрою праці й суспільної власності (“Роздобудь для села сто тисяч, – радить Дорош Славкові Левицькому, – господарюй ними розумно, не давай їх, борони Боже, в руки хлопські, тільки дай їм їсти, одягни їх і справ їм музики – а станеш заліським пророком”²⁰); у політичних справах метою партії була повна свобода особи, слова, зборів, товариств, друку й сумління, забезпечення кожному, без різниці статі, якнайповнішого впливу на вирішення всіх питань політичного життя, автономія громад, повітів, країв у всіх справах, що їх торкалися, надання кожному народові змоги повного культурного розвитку. Та для Мартовича цей ідеал у “Забобоні” зазнав відчутних змін, відповідно до змін, що відбулися в галицькому суспільстві з початку ХХ ст., а саме: обрання графа Андрія Шептицького (1865–1944) на галицький митрополичий престол (1900). З

його іменем пов’язані заснування нових чернечих орденів, літургійні реформи, ідея заснування українського університету у Львові, на підтримку якої він виступив в австрійській Палаті панів (1910). “Той факт, що греко-католицьку церкву тепер очолювала важлива персона й водночас виразна, яскрава особистість, – зазначає І.Лисяк-Рудницький, – дав українському національному рухові певності у своїх силах”²¹.

Важливі історичні події знайшли відбиток у “Забобоні” Мартовича, названому Ю.Гамораком монографією галицького політичного життя. Не відкидаючи в принципі жодного з пунктів програми радикальної партії, Мартович показав відірваність радикальної інтелігенції від народу, слабку організацію, невміння підпорядкувати свою волю вимогам цілісності, але найголовніше – нездатність радикалів зорганізувати селянські маси та повести їх до свідомого політичного життя.

Отець Матчук, його син Славко навіть не знають, що в їх селі Вороничах закладається читальня. Надії читальників почути від Потурайчина, як змінити свої давні звичаї, “щоби стати до боротьби зі старим пережитим світом”, “обновити життя”, не виправдалися. Промова, на яку чекали селяни з увагою й завзяттям, не відзначалася ні новизною ідей, ні практичними порадами: “Потурайчин говорив дуже плавно й своїм звичаєм дуже хутко, не договорюючи деяких слів до кінця. Сам зміст його промови не додавав слухачам духу. Те, що треба голосувати на Сосоновича, а не на кого іншого, вони вже знали. В самій промові хотіли ж дослухатися того заповіту, як їм повести своє життя, щоби переродитися на нових людей. Для того більше цікавили їх ті частини промови, на які Потурайчин покладав найменшу вагу, а саме: поклик до боротьби, до єднання мужицьких сил. Потурайчин був політичний агітатор, поза програму своєї політичної партії нічого більше слухачам не роз’ясняв. Не почував навіть потреби дати їм щось більше понад таке роз’яснення. А зрештою, не був навіть свідомий того, чого прагне мужицька душа від нього довідатися. Та ще питання, чи мав би він чим заспокоїти те бажання своїх слухачів”²².

Об’єктом своєї повісті Мартович обрав не дрібні побутові теми, а суспільно значимі явища, що само по собі знаменувало подальший розвиток сатири. Власне, сатиричні твори Леся Мартовича сприяли гострому розвінчанню антинародної політики австро-угорської монархії, виродженню української інтелігенції, її духовної убогості. Тип такого zdeградованого до карикатури інтелігента виведено в образі Славка Матчука – гнилої колоди із запитаними живота й плоті (тип без знання, без світогляду, без життя).

М.Рудницький вважає, що “в характері “героя”, Славка, Мартович схопив не одно власне переживання – можна зрозуміти, скільки глуму і їди вмів він добувати з себе, щоби глядіти на людину таким студеним оком!”²³, з чим можна погодитися лише частково. Проникнення в зміст творів будь-якого письменника, фактів і портретних рис рідних, коханих і приятелів – типове явище, властиве й Мартовичу. Так, деякі риси матері письменника вгадуються в образі їмості – єдиної з персонажів повісті, що зберігає рівновагу й здоровий глузд. Ще більш помітні автобіографічні відзвуки статусу “залізного правника” в образі Славка. Його внутрішній світ, моральні муки із-за нескладених іспитів, комплекс неповноцінності як людини й чоловіка, що не заслуговує уваги не тільки служниці Пазі, а й сільської повії Варвари, – виписані з тонким осягненням і з великою силою живого особистісного почуття презирства, окутаного співчуттям. Так, без сумніву, міг написати автор, що опанував даним типом

не тільки як художник, а й як людина, що сама мала тривалу й безпосередню причетність до подібної проблеми.

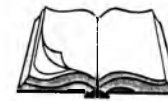
Деякі факти особистої біографії письменника справді допомагають з'ясувати генезис Славка Матчука й пояснюють, чому у ХХ ст. даний тип остаточно визрів у творчій свідомості письменника. До появи "Забобону" у творчості Леся Мартовича не було такого вичерпного розкриття психіки zdegradovanogo інтелігента, що і в 24 роки марнує своє життя, не спромогаючись навіть на спроби вийти з інфантильного стану. Картини аморальності, повної відсутності якихось моральних засад постали перед читачами повісті в усій своїй наготі.

В образі Славка Мартович вивів сотні інтелігентів, які, закінчивши гімназію, застряли в болоті сільського життя, без охоти до будь-якої праці, навіть до думки, відрізані від культурного центру, чекали якогось спасіння, якогось припадку або просто чуда, що мало їх повести в дальшу життєву мандрівку. "Озираючи своє існування лиш на заспокоєнні найконечніших (головно жолудкових і їм подібних) потреб, попавши в стан мужиковатости, одначе без тих додаткових сторін, що є гарними прикметами наших гарних селян, без ніякої яснійшої мети в життю, загулюкані, прибиті, несмілі, без ініціативи, вони вегетують як живі, відстрашуючі для оточення прикладом з титулом "залізного правника". Ся хвороба так була в нас поширена, що треба жалувати, що так пізно переведено її аналізу в повістевій формі"²⁴.

Мартович указує на причини деградації патентованої псевдоінтелігенції, найголовнішою з яких є духовний занепад суспільства, домашнє та шкільне виховання. Після гімназії чи семінарії сильніші духом (їх меншість) ідуть в університети, записуються в академічні, просвітні товариства й тим заповнюють прогалини гімназійної науки; більшість випускників виходить звідти духовно бідними, не підготовленими до самостійної праці, "попадають дуже скоро в зневіру й нидіють"²⁵. До останніх належав і Славко Матчук.

Ідейно-тематичною спрямованістю й багатством засобів сатиричного аналізу твір Мартовича істотно збагатив естетичну платформу української літератури. Якщо повістям М.Павлика, Є.Ярошинської, О.Маковея, при всьому індивідуальному підході авторів до висвітлення конкретної теми, властива зовнішньоописова манера зображення подій, то Л.Мартович у "Забобоні" вирішує важливий суспільно значимий конфлікт на основі принципу соціально-психологічного аналізу явищ життя, за допомогою глибинного проникнення у внутрішній світ персонажів. Такою манерою зображення визначалися й "рамки" опрацьованого матеріалу й сутність об'єкта викриття. "Вибір засобів сатиричного викриття певною мірою визначався і своєрідністю таланту письменника, – робить цікаве і слушне спостереження Ф.Білецький, – який, трансформуючи чималі художні досягнення попередників, убираючи в себе справді по-новаторському нове, що вже з'явилося в українській сатиричній прозі, вносив також свою частку в збагачення реалістичної прози романно-повістєвої форми. Ось чому в повісті "Забобон" так органічно поєднуються гіпербола і гротеск, іронія і шарж з надзвичайно проникливим зображенням внутрішнього світу персонажів"²⁶.

Панорамність сатиричного змалювання життя, глибина розкриття суперечностей між справжньою суттю персонажів і їх претензіями – друга ціха повісті, що відрі-

няє її від попередниць. На відміну від своїх попередників, у яких головні герої задумувались як нові люди, у цілому позитивні, яких навколишнє середовище всмоктувало в "прозу" побуту, а то й у болото життя, Мартович героєм повісті робить zdegradovanogo інтелігента. Звільнившись від ваги й відповідальності оповідання, Леся Мартович вільно оперує аналізом, оцінкою й уособленням усіх елементів суспільства, виявляючи при цьому приховані в ньому хвороби. Його велика форма органічно зв'язана з новою тематикою, визначеною життям у новому столітті з переломним, кризисним його характером.

Зіставлення образів повісті Мартовича з його попередниками й сучасниками говорить про те, що формування у творчості автора "Забобону" великого художнього жанру тісно зв'язано зі створенням цілісного художнього сатиричного світу. Такою ідейною й художньою цілеспрямованістю, такою внутрішньою цілісністю й узагальнюючою силою, такою політичною гостротою не відзначалася жодна з повістей першого десятиліття ХХ віку.

Звернення до розгляду факторів єдності жанрово-стильового комплексу української повісті ХІХ – початку ХХ ст., її системної співвіднесеності з притчею зумовило в нашому дослідженні ряд узагальнень стосовно специфіки інтерпретації минулого, співвідношення історичної правди й художнього домислу, функціонування системи образотворення, ролі поетикальних, сюжетно-композиційних вирішень та принципів конструювання художнього часопростору.

¹ Поліщук В. Що є повістю? // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. Наукові записки кафедри української літератури. – Черкаси: ЧДУ, 2000. – Вип.1 – С.10–23.

² Марчук Г. Сатира Леся Мартовича в контексті сатиричних жанрів доби. – К.: Знання, 1999. – 143 с.

³ Ярошинська Є. Перекинчики // Твори. – К., 1968. – С.377

⁴ Ярошинська Є. Твори. – К., 1968. – С.436–437.

⁵ Кобринська Н. Вибрані твори. – С.411

⁶ Ярошинська Є. Перекинчики // Твори. – К., 1968. – С.213.

⁷ Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ – початку ХХ ст. – Львів. Академічний експрес, 1999. – 276 с.

⁸ Павлик М. Пропащий чоловік. – С.233

⁹ Павлик М. Пропащий чоловік // Молот. – 1878. – С.203. Далі, посилаючись на це видання, вказуємо в тексті назву журналу (М.) і сторінку.

¹⁰ Денисюк І. Михайло Павлик. – К. 1960. – С.136

¹¹ Франко І. З остатніх десятиліть ХІХ віку // Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т.41. – С.523–524.

¹² Кобилянська О. "Залісся" Осипа Маковея // Твори: В 5 т. – К., 1963. – Т.5. – С.169.

¹³ Там само. – С.166.

¹⁴ Білецький Ф. Жанрова своєрідність реалістичної повісті – Дніпропетровськ, 1975. – С.16.

¹⁵ Марчук Г. Леся Мартович і Марко Черемшина – самототожність чи "стефанікова школа"? // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип.4. – С.186–192.

¹⁶ Євшан М. Листи з Галичини // Критика. Літературознавство. Естетика. – К., 1998. – С.453.

¹⁷ Павлик М. Оповідання. – Чернівці, 1909. – С.4–5.

¹⁸ Євшан М. Українська література в 1910 році // Критика. Літературознавство. Естетика. – К., 1998. – С.240.

¹⁹ Гаморак Ю. Талант без середовища (Життя і творчість Леся Мартовича) // Мартович Л. Твори: В 3 т. За ред. Ю.Гаморака. – Краків–Львів, 1943. – Т.1. – С.ХХХVII.

²⁰ Маковей О. Залісся // Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.1. – С.469.

²¹ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.437.

²² Матрович Л. Забобон. – К.: Вид-во худ. л-ри, 1956. – 290 с.

²³ Рудницький М. Леся Мартович // Циг. праця. – С.13.

²⁴ Данчицький Б. На лаві обжалуваних (Леся Мартович "Забобон"...) // Шляхи. – 1917. – №11–12. – С.742

²⁵ Др. Лука Мишуга. Реалізм в творах Леся Мартовича (З нагоди виходу посмертної його повісті "Забобон") // Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч.10. – С.150.

²⁶ Білецький Ф. Жанрова своєрідність реалістичної повісті. – Дніпропетровськ, 1975. – С.17

Ярослав **ОБОДЯНСЬКИЙ**

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ МІЖВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (“вісниківство” – “празька школа” як ідеологічна та естетична опозиції)

Суспільно-політичне та культурне буття української літератури виразно просякнуте національними рефлексіями. Загалом будь-яке реформування відбувається неодмінно з урахуванням національного чинника. Оскільки ідея національного простору та протиставлення особистих, національних і державних інтересів та цінностей і дотепер не втратила своєї актуальності, цивілізаційні та гуманістичні принципи, які сьогодні пропагує українська суспільність, вимагають творчого переосмислення як самих критеріїв національного міфу, так і абсолютно іншої світоглядної основи. Тут варто було б звернутися до національного літературно-мистецького досвіду еміграції з його унікальним та предметно багатим багажем, який має перспективу лягти в основу новітніх культурно-філософських концепцій.

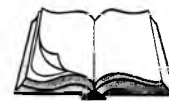
Життєві долі відірваних від рідної землі, розкиданих по світу українських письменників, яких В.Державин назвав “празькою школою”, склалися по-різному, та єднало їх одне – Україна, далека, недосяжна, до болю шемка. Відірвані від неї, вони творили, на противагу реальному, свій художній світ, у якому чільне місце відводилося національним проблемам, духовним цінностям. Представники “празької школи” – це передусім поети, покликані в літературу бажанням оповісти про себе і свій час. Лірика була для них формою самовиразу, швидкого реагування, а проза – формою глибшого осмислення, багатогранного відтворення життя.

Феномен “празької школи” до цього часу змушує науковців ламати списи стосовно доцільності використання даного терміна та з’ясування ролі в українському літературному процесі міжвоєнних десятиліть. Необхідність з’ясування цих нюансів зумовлюється потребою розширення уявлень про даний етап літературного процесу як органічної ланки історії українського письменства та культури.

Зрозуміло, що термін “празька школа” є дещо умовним, але зовсім не штучним, адже дана дефініція визначила спільність мотивів, тем, ідей, хоча не засвідчила цього на декларативному рівні.

Так що ж є спільним чи відмінним для цих письменників та як їх диференціювати? Чеський дослідник української літератури М.Неврлий наголошує на тому, що “є всі підстави вважати цю елітарну групу за школу. Усі ці поети були зближені світоглядно, стильово й тематично. Їхня творчість викликала низку наслідувань і для їхнього й пізніших поколінь стала школою”¹. М.Ільницький визнає певну умовність терміна “празька школа”, але водночас чітко вказує на існування “вісниківського крила” в їх колі². На думку Б.Рубчака, їх об’єднує в одне ціле поетика, зокрема спільними для “пражан” є “згущена алітерація, метричні модуляції (особливо лейми), почуттєво-риторичні повторювання слів, паралелізм фраз, підкреслено приблизне або ж надто повне римування, гра анафорами”³.

Щодо паралельного вживання термінів “вісниківці”, “вісниківство” та “празька школа”, то й тут думки науковців розділилися. У сучасному літературознавстві дані терміни існують паралельно, відбувся своєрідний процес ототожнення групи журналу “Вісник” та “празької школи”. У своїй праці про Л.Мосендза Ігор Набитович указує на

вужчість значення “вісниківство”: “З цієї досить широкої групи письменників розглядатимемо ту її частину, яка є, кажучи математичним терміном, “підмножиною”... Цю націоналістичну частину празької школи заведено називати “вісниківцями”⁴. О.Баган, навпаки, вводить у контекст феномену “вісниківства” саме “празьку школу”, у першу чергу через те, що даний термін “затемнює істину, є суб’єктивним (його вперше використав В.Державин, який протиставлявся вісниківству-націоналізму). Тому краще використовувати визначення “Празька група” паралельно із поняттям “вісниківці” на означення підтечі в неоромантизмі, тих письменників, що менше політизували свою творчість (О.Стефанович, О.Лятуринська, Н.Лівицька-Холодна, Г.Мазуренко, Зореслав, І.Колос, М.Чирський, І.Ірлявський), хоча залишалися у колі вісниківської культурософії і загальної лінії естетики”⁵. Г.Грабович під терміном “вісниківство” розуміє ідеологію, риторичку й поетику Д.Донцова, журналу “Вісник” та загалом “войовничого українського націоналізму”. “Празькою школою” вчений називає те коло авторів, на якому позначився вплив вісниківства⁶.

Звичайно, не стиль, а швидше спільність світогляду, віри та ідеології об’єднувала цих митців. Не можна нехтувати й географічним чинником: усе-таки всі вони проживали в еміграції доволі компактно. Визначальним є гуртування їх усіх навколо Д.Донцова та “Літературно-наукового вісника”. На даний час такої позиції притримуються Ю.Шевельов, Б.Рубчак, Г.Грабович, М.Ільницький, Т.Салига. Поділяючи думку вищевказаних дослідників, зауважимо, що імперативність “Літературно-наукового вісника” обмежувала естетичний чинник у творчості, а умовна назва “празька школа” дозволяє виокремити для літератури з числа “вісниківців” саме тих, хто попри ідеологічний пафос творчості не забував про естетику.

Актуальною ця заувага є і в плані пізнання мистецького світу “пражан”, бо “Юрій Липа писав не так, як Олена Теліга, а Теліга була відмінна від Олекси Стефановича чи Євгена Маланюка, не є ознакою стильової подібності відразу до побутово-народницьких традицій та прагнення до витонченості вірша: “неокласичного” в Олега Ольжича, барокового – в Юрія Липи, стилізованого в дусі фольклору в Оксани Лятуринської”⁷. Звідси “вісниківство” є загальним поняттям, а “празька школа” частковим. На нашу думку, доцільно диференціювати письменників “пражан” не тільки як тих, хто у своїй творчості урівноважував естетичне й суспільне (О.Стефанович, Г.Мазуренко, М.Чирський, О.Лятуринська, Н.Лівицька-Холодна), а й тих, хто активно дискутував із цього приводу з Д.Донцовим (Є.Маланюк, Ю.Липа).

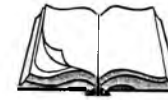
Основи естетичної концепції “празької школи” українських поетів були закладені ще в надрах таборового часопису “Веселка”, зорієнтованого на “аристократів духу”, на мистецтво в його іманентній національній сутності, на естетику національного та громадянського. Саме в цей час світоглядові настанови Д.Донцова відіграли позитивний вплив, не давши талановитій молоді, яка була песимістично налаштована, через втрату державності, загубити свій талант. Об’єднавши їх навколо відродженого в 1922 році “Літературно-наукового вісника”, Д.Донцов тим самим заклав підвалини до творення культурно-мистецького феномену “вісниківства”. Д.Донцов акцентував на неможливості автономії естетичного, а політика терору та репресій, що супроводжувалися надідеологізацією мистецтва, тільки підтверджували його думку. Д.Донцов пише: “В нашій журналі не раз і не два зверталось увагу на той вольовий чинник, який – один лиш він зможе здигамізувати нашу психіку в грядучім поррахунку з большевизмом”⁸.

Конфлікт у середовищі “Вісника” привів до відходу від Д.Донцова Є.Маланюка, Н.Лівицької-Холодної та Ю.Липи. Вони пропонують відмовитись від надмірної ідеологічної заангажованості в літературі й творити мистецтво високоестетичне, але національне за змістом. Окрім цього, Ю.Липа дискутує з Донцовим щодо особи національного провідника, пропонуючи на роль лідера нації селянина, а не аристократа. Ю.Липа вказує на моральний занепад українського дворянства, яке здатне хіба що до заяв на зразок “Справжня Росія у нас на Україні, бо там таких смачних медів нема” чи до хизування модною геральдикой. Наслідком дискусії стало створення в 1929 році літературної групи “Танк”, яка поставила перед собою завдання формувати національну літературу, орієнтуючись на героїзм, господарність та волю. Група заявила про пристрасне бажання до художнього експерименту та нових естетичних досягнень. “Танківці” прагнули органічно врівноважити ідеали правди й краси та відстояти творчу незалежність митця, при цьому не відмежовуючи його від громадянського обов’язку – служіння народові та державі. Ідейно-естетична платформа групи була викладена Ю.Липою в збірнику “Статті про “Танк”.

Розвитку та самоствердженню молоді літературної генерації передувало глибоке осмислення всього історичного багажу нації, причин чергової втрати державності. Історичні ремінісценції стають домінантою художньої творчості даної когорти митців. “Олітературнення” власних історіософських концепцій, основні положення яких формувались під впливом доктрини В.Липинського (Ю.Липа) та Д.Донцова (Є.Маланюк, О.Теліга, О.Ольжич), сприяли культивуванню ідей месіанізму, традиціоналізму, аристократизму й монархізму. Віра у вищу ідею України, в її культурні традиції та духовні сили, рафінування власного художнього стилю, виховання героїзму й шляхетності з відповідними звертаннями до лицарського минулого України в князівську й козацьку епохи дали ґрунт для формування історіософської орієнтації поезії “празької школи”.

Підвищена увага до історичних мотивів, у першу чергу, із славних часів державництва, тонке ліричне сприйняття рідної природи, філософія боротьби та оптимізму рясно проросли на добром ґрунті. У 1925 році виходять друком збірки “Стилет і стилос” Є.Маланюка, “Сагайдак” Ю.Дарагана, “Дорога” Б.Кравціва. “Світлість” Ю.Липи, де відродження княжої традиції, показ співзвучності між сучасністю й славним минулим стали джерелом великого пробудження національного духу, який був так потрібний після поразки у визвольних змаганнях 1917–1920 років. Наближення української літератури до княжого середньовіччя, оспівування волелюбного народу – тема збірки “Сагайдак” Ю.Дарагана. Його історіософію розвинув Є.Маланюк у збірці “Стилет і стилос”, що співав осанну волелюбному степові, закутому у “варяжську сталь” та “візантійську мідь”. Він мріяв, щоб “Власний Рим кордоном впerezався і поруч Лаври станув Капітолій”. До цього кликали майже всі письменники-“вісниківці”: “Ольжич викликав її, добу обрахунку “багряну”, “мріяв про нашу Жанну д’Арк, – вслухався, “як двигтить земля й небо”, як “надходить страшний суд”... Клен мріяв про “добу прекрасну й почварну”. Мосендз уявляв її собі в образі “всесвітньої фути””.

Спільність мотивів у творчості поетів-емігрантів, своєрідна історіософська концепція України, художня домінанта з притаманною їй історичною конкретикою лягли в основу культурологічно-історичних досліджень Є.Маланюка (“Нариси з історії нашої культури”, 1954), Ю.Липи (“Українська доба”, 1936; “Українська раса”, 1937) тощо; княжій добі як символу епохи державності надано неабиякої уваги. Княжа Русь стала

символом держави, змагання за яку було життєвим кредо “п्राжан”. Заглиблення в княжу давнину розширило лексичні межі їх поезії, сприяло виробленню в них високого стилю.

Історіософська концепція творчості “п्राжан” наповнена особистим призначенням, призначенням для України. Прецедент “месіанського мислення” був особливо характерним для всіх письменників-націоналістів. Яскравий приклад – “Святий Юрій” Ю.Липи:

...Націє, народжена з огня,
Ось прийшов твій Юрій, мов вокрес,
Стримує могутнього коня,
Простягає руку до небес...¹⁰.

Стосовно месіанізму Євген Маланюк у своїй роботі “До проблеми большевизму” говорив про те, що месіанізм психологічно виростає на вузькій межі, яка ділить комплекс меншовартості від комплексу надвартості, а часом месіанізм є своєрідним виразом навіть історичного відчаю і стан безвихідності пропонує більш або менш фантастичний лжевихід. Попри свої теоретичні розмірковування Є.Маланюк не зміг уникнути мотивів месіанізму у своїй творчості.

Розпочавши процес повернення історичної пам’яті, письменники “празької школи”, на противагу загальній тенденції “Вісника”, оновлюють в українській літературі тематику, яка базується на силі ґрунту, що категорично заперечував Д.Донцов, який стояв на позиціях кастовості українського суспільства. Юрій Шерех із цього приводу пише: “Українські елементи, які були в вісниківстві, не задовольнялися диким і безглузким фанатизмом, а старалися поєднати вісниківство зі справжніми українськими духовними традиціями”¹¹.

Культуротворчим компонентом художніх творів “п्राжан”, усеосяжним символом їх творчості є чільний образ степу як праобраз шляхів, долі, ментальності українців. Стихія степу у творах наділена як позитивними, так і негативними властивостями. Зокрема, завдяки численним мікрообразам (“пустеля просторів сумних”, “дикий простір”, “жорстока широчінь” та ін.) степ постає як “прокляття України”. Саме з архетипом степу Є.Маланюк, утім як і О.Ольжич, Ю.Клен, пов’язує і державне майбуття, народження “Мадонною Диких Піль” сильного, мудрого “степового Месії”. Як ознака національного ландшафту, степ стає константним елементом духовного краєвиду, створеного в мистецькій уяві поетів-“п्राжан”, органічно вписуючись в емоційну палітру їх творів.

У багатьох поезіях образ “синьоого, стрибожого” вітру прочитується крізь призму поетової концепції долі України як “східний”, “азійський”, “чорний” вітер, що символізує руйнівну силу. Це підсилює теорію Євгена Маланюка про “відвічний географічний протяг”. Градації ж “вітер-бура-вітри історії” надано вольового імперативу, водночас вона постає уособленням сили, здатної долати перешкоди на шляху від мрії до дійсності. Дещо відмінним від Маланюкового є бачення стихії вітру О.Телігою. Її поезія, сказати б, овіяна вітром. Частотне функціонування цього образу характеризує і Маланюка, і Телігу як поетів динамічних, неспокійних, пристрасних. У Ю.Липи степ є синтезом усіх українських первнів, символом осідлості, яка зумовила основну ментальну номінацію – орач.

Бажання письменників-емігрантів здобути омріяну волю для своєї держави, яка була втрачена, веде до використання біблійної символіки, яку автори вміло використовують, чим значно урізноманітнюють свою стилістичну палітру. Власне,

мотив державності і є причиною з'яви в художніх творах “пражан” великої кількості релігійних вкраплень, символічних за своїм змістом. Ретроспекція в біблійні часи дозволяє гранично зіставити позиції ліричного героя й дійсності, що призводить до драматизації поезії, а звідси й експерименти в царині жанру (драматичні поеми, балади) та збільшення динаміки (зростає роль монологу й діалогу як основних центрів акумулювання думки, з'являється сюжетність). Можна сказати, що при зіставленні позицій відбувається демонстрація основного змісту збірки, так би мовити, синхронний зріз, який характеризується чотирма площинами зіставлень: а) Бог – Батьківщина; б) ліричний герой – держава; в) біблійний герой – слуги диявола; г) свої – чужі.

Площина Бог і Батьківщина – це намагання розв'язати тотальний конфлікт, який призвів до втрати державності. Для прикладу, Ю.Липа чітко вказує на характер інтервенції – зміна світоглядної орієнтації людей. Для вирішення даної проблеми автор пропонує культивувати героїзм та мілітаризм. Шлях до цього – не що інше, як спроба реконструювати матеріалістичний підхід у розв'язанні суспільно-політичних проблем. Ю.Липа-поет, навпаки, повністю ідеалізує даний конфлікт, бо основою зміни є внутрішній світ – ментальність нації, а знаряддя для цього – віра в Бога. Відродження держави йому бачиться символічно – через відродження виноградника. Стилізуючи євангельську притчу про виноградник (біблійний символ Батьківщини), письменник послуговується й біблійним поетичним арсеналом (риторичні запитання, алегорії, персоніфікації). Подібним чином диференціювали свою публіцистичну й художню творчість Є.Маланюк, Л.Мосендз, О.Ольжич.

Письменники-емігранти органічно розвинули тезу М.Хвильового щодо орієнтації на культуру Європи. Живучи у вільному світі, вони мали можливість досліджувати світову культуру й літературу, тож не дивно, що їх мистецька практика увібрала в себе кращі надбання класичної зарубіжної культури й літератури, серед яких численні “вічні” образи (образи-персонажі легенд і міфів, постаті державних діячів та діячів науки, культури, мистецтва, літератури, персонажі світової літератури) переплетені з образами рідної міфології, історії, культури. Ці образи тісно поєднують два суттєві елементи поетичного світобачення “пражан”, два їх світи, взаємно невід'ємні – Україну і Європу.

Слід зазначити, що формування феномену “празької школи” можна назвати процесом динамічним, бо творчість його учасників – Л.Мосендза, О.Стефановича, О.Лятуринської, Є.Маланюка, Ю.Липи... – стала своєрідною відповіддю на імперативну статичку Д.Донцова. Звідси творчість усіх “пражан” є невід'ємною частиною даного феномену, а їх оригінальність робить дане явище непересічним історико-літературним фактом в історії української літератури, яке ще чекає на своє синтетичне дослідження.

Наталія ВІВЧАРИК

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ПОВІСТЯХ ГРИГОРА ЛУЖНИЦЬКОГО “СІМ ЗОЛОТИХ ЧАШ”, “ЗАМОК ЯНГОЛА СМЕРТИ”

Ідейно-художні пошуки Григора Лужницького (1903–1990) тісно пов'язані з намаганням оновити українську літературу, не заперечуючи тягlosti традицій. Свідченням цього слугують історичні повісті.

Пишучи твори на історичну тематику, Григор Лужницький зауважував: “...всякі екзотичні теми сенсаційності й криміналістики, перейнятої з англійського, французького чи навіть німецького роману, – не мають на нашому ґрунті умовин для розвитку. Зате українська нація розпоряджає іншим, ближчим джерелом сенсаційності й романтики. Джерелом, що добре знане лише недержавним народам”, адже їх історія здебільшого сповнена елементами сенсаційності¹. В основі повістей автора – автентичні документи, побачене або почуте. Такий матеріал не робить пізнання минувшини самоціллю, він стає творчим засобом, що “веде мову про продовження життя, а не про завершену історію”². Григор Лужницький висвітлював визвольну боротьбу українців. Його творчість ґрунтувалася на “логосівських” засадах і вирізнялася з-поміж тогочасних письменників (Юрія Рудницького (Юліан Опільський), Катрі Гриневичевої, Андріяна Кащенко).

У часи боротьби народу за незалежність створюються своєрідні легенди про героїв, наділених національними чеснотами. Григор Лужницький послуговувався як історичними фактами, так і художньою вигадкою. Беручи до уваги поділ історичних творів Стефанією Андрусів на художньо-історичні, історико-художні, художньо-документальні (в основі поділу співвідношення достовірних даних і вигадки, більшість повістей Лужницького відносимо до історико-художніх (увага зосереджена на художності, домислі). Домисел письменника виявляється в посиленні чи послабленні окремих рис характеру історичних персонажів. Адже в передмовах до творів письменника сказано: “... в старих споминах і описах мусить автор просто вишукувати те, про що дуже рідко писалось, а то й забувалось, отак, між іншим, між стрічками”³. Слід пам'ятати, що літературознавці початку ХХ століття констатували: “Ми тепер зовсім не маємо історичної белетристики ні в повісти, ні в драмі... за дуже малим виключенням”⁴. Відтак можна стверджувати, що Григор Лужницький творив у нетрадиційному руслі. Намагаючись відвернути пильність цензорів, виступав під псевдонімами Богуслав Полянич, Семен Ордівський, Павло Корнич, Р.Жданич. Письменник прагнув за допомогою історичних творів вплинути на свідомість читача, “виховати” його в патріотичному й релігійному дусі.

Стефанія Андрусів зауважує, що “сенсаційний” талант письменника впадає в очі вже в заголовках його історичних повістей: у ролі опорного ключового слова використовуються експресивно й історично інтенсивні іменники, а також “палаючі” епітети-означення...”⁵.

Повісті “Сім золотих чаш” та “Замок янгола смерти” – композиційно завершені окремі твори, проте розповідають про споріднені події: часи гетьманування Івана Скоропадського в Україні та Пилипа Орлика в еміграції, період правління Кирила Розумовського, який співпрацює з Григором Орликом (сином Пилипа Орлика). Відтак письменник показує боротьбу за державність в еміграції та спроби відстояти

¹ Неврлий М. Празька поетична школа // Сучасність. – 1991. – №7–8. – С.63.

² Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. – Львів, 1999. – С.188.

³ Ільницький М. Від “Молодої Музи” до “Празької школи”. – Львів, 1995. – С.48.

⁴ Набитович І. Леонід Мосендз – лицар святого Граалю. – Дрогобич, 2001. – С.64.

⁵ Баган О. Естетика і поетика вісниківського неоромантизму. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – С.6.

⁶ Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С.393–394.

⁷ Ільницький М. Від “Молодої Музи” до “Празької школи”. – Львів, 1995. – С.318.

⁸ Там само. – С.318.

⁹ Донцов Д. Поетка вогняних меж Олена Теліга. – Торонто, 1953. – С.32.

¹⁰ Липа Ю. Поезія / Укл. Є.Маланюк). – Торонто, 1967. – С.64.

¹¹ Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С.152.

її в Україні. Григор Лужницький основну роль у побудові держави відводив мудрому керівнику (гетьману) й еліті, інтелігенції. Згадані тлумачення пов'язані також із західноєвропейськими філософськими та соціологічними концепціями Ніцше, Ортеги-і-Гассета. У мотивуванні дій черні використано й етнопсихологічні чинники. Козацька еліта ототожнюється з культурою, зокрема рільничою, а чернь – це некерована маса. За таким критерієм структурується і простір. Він поділяється на опанований та неосвоєний. Названа опозиційна пара відповідає основній “дихотомії трилогії – “Україна-Москва”, де “еліта” ототожнюється з Україною, а “чернь”, просторово включена в Україну, ідеологічно проектується на Московію”⁶. Гетьман виступає в ролі будівничого держави, розважливого провідника, “батька”. Його постать асоціюється з архетипом Мудрого Старця (Великого Батька) за Юнгом. Боротися за державність змушує туга за власною ідентичністю та автентичністю України (сакральний простір рідної землі): “Не до жартів тому, кому рідні руйнують хату”⁷. За твердженням учених, країна – це не просто територія, це ідея, а нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах⁸.

Гетьман, будучи Господарем, позбавлений “власного” дому (намагання Росії та Польщі поділити Україну), змушений стати Войовником заради утвердження ідеї державності. У такий спосіб повісті Григора Лужницького стали місцем зустрічі Історії та Доісторії, що загалом характерно для історичних творів.

Повісті “Сім золотих чаш” та “Замок янгола смерті” відрізняються від інших не лінійним, а паралельним розвитком сюжету (дія відбувається в різних містах Західної Європи та України). Концепція, на якій він побудований, єдина: козацька еліта, потрапивши під хвилю мазепинської еміграції, не перестає боротися за українську державність, намагається заручитися підтримкою європейських країн для подолання нищівного впливу Москви.

Головні герої творів – Андрій Войнаровський, Пилип Орлик (“Сім золотих чаш”), Григор Орлик (“Замок янгола смерті”) – історичні особи, які борються за утвердження української державності, перебуваючи в еміграції. Автор створює активно-творчого героя, котрий на протигагу стихійній пропонує “ділову” концепцію розбудови України. Григор Лужницький зображає персонажів представниками козацької еліти, яка нічим не поступається перед західноєвропейськими політичними й військовими діячами. Тому керувати державними справами повинна саме еліта (вияви впливу ідей В’ячеслава Липинського щодо ролі аристократії у функціонуванні національно-державницького організму), адже народ за своєю природою безвідповідальний. Творцями держави є не народні маси, чернь, а сильні історичні постаті, так звані “вищі одиниці”.

Гетьман Іван Скоропадський “жертвує всім, що тільки має найдорожчого, щоб зберегти під кривавим тиском царя Петра I хоч рештки того українства, що ним жила Україна під кермою Гетьмана Мазепи”⁹. Гетьманування письменник порівнює з хресною дорогою Ісуса: “Ти дав мені нести хрест, і я несу його, хай буде Твоя воля, не моя... і нестиму доти, аж покличеш мене до Себе. Але я німецький, Господи, щораз то важче мені нести його... Дай мені сили, Господи... і нехай буду я гідний... що віддам своє життя за батьківщину нашу”¹⁰. У такий спосіб реалізовується символіка статусу. Григор Лужницький намагається показати внутрішні переживання, не відомі оточенню. При цьому виявляються категорії патріотизму та релігійності, характерні для усієї творчості письменника.

Релігійність українців протиставляється “лжехристиянськості” росіян: “Їх скоріш можна назвати богомільними, і то тільки до деякої міри. Коли москаля зуміє перекопати, що для слави Бога треба йому рідну матір зарізати, то він не тільки її заріже, але ще й тупого ножа візьме, щоб довше було різати, бо тоді жертва більш приємлива буде...”¹¹.

Для характеротворення письменник використовує й етнопсихологічні дані: українцям притаманна шляхетність, тому слід шукати союзників у Європі. Для цього гетьмани Іван Скоропадський і Кирило Розумовський таємно співпрацюють з емігрантськими гетьманами Орликами: “Я десятки разів читав цей підпис, я любувався ним... І немає вже цього гидкого додатку: “Його Царського Пресвітлого Величства”... О, коби мені Господь дозволив передати булаву в руки Орлика...”¹². Їх постаті в повістях – це ідеальні образи керівника, борця за державність, що здатний на жертву заради Батьківщини, інтереси якої відстоює, а зміна поколінь – це теж ініціація, що засвідчує “вірність” родові¹³. Героїка альтруїстична, жертвна, одухотворена надособистісною метою. Вона пов’язана з вольовою зібраністю, часто з безкомпромісністю. Саме збереження державницьких ідей, об’єднання українців еміграції та рідної землі вказує на існування та відродження нації. Адже “нація – це порив до остаточного оформлення-народження задля довічного утвердження себе у світі...”¹⁴. Заради цього ведеться боротьба за незалежність, яка пов’язана з внутрішнім спротивом нації, її намаганням повернути собі втрачену гідність, ідентичність.

Країни Західної Європи, які допомагають емігрантським гетьманам, роблять це з корисливою метою, щоб запобігти впливу Москви на політику їхніх держав, отримати під власний контроль нові території: “не в Швеції, і не в Англії, і не у Франції розіграється бій за владу над світом, а в Україні”¹⁵, “керму володіння над Європою візьмуть в свої руки Франція й Україна, а ми будемо тільки виконувати її накази”¹⁶. Єдиною системою український простір “продовжував існувати хіба на метафізичному рівні – спільної історії та пам’яті про минуле, культури, традиції, мови, ментальності, ще глибших пластів культурної свідомості, що охоплювали архетипи етнічного підсвідомого та різні способи бути українцями у світі – від образу Бога і світу до їх переживання...”¹⁷, – відзначає Стефанія Андрусів.

У повісті “Сім золотих чаш” пильним захисником церковних та державних ідей виступає рід Шептицьких – митрополит Атанасій та його небіж Федір. Резиденція владики на горі Святого Юра стала своєрідним самостійним державним утворенням, в якому діють Божі постанови та закони України. Оскільки національний простір втрачається, то його намагаються зберегти хоча б на певній території – резиденції митрополита. Вона стала своєрідною державою у державі, а її кордони сприймаються як образ ритуального порога, за яким міститься неупорядкований простір. Кличем українського осередку стало – “вмерти за якусь ідею не штука, штука цю ідею втілити в життя і для неї жити!”¹⁸. Символом державності виступають гробниці славних родів. Вони є уособленням духовної сили, історії. Водночас науковці вказують на символічність образу могил і співвідносність із “міфом про вихід померлого воїна з кургану”¹⁹. Отже, залишається надія на воскресіння славного минулого, відродження нації. Оксана Забужко зауважує, що живі і мертві перебувають у силовому полі “долеобміну”, який в сукупності і складає спільну національну долю²⁰.

У повісті “Замок янгола смерти” духовним провідником українців показано київського католицького митрополита Флоріяна Гребницького – це чернець-василіянин, “великий патріот, що мислить із всеукраїнською настановою, а водночас глибоко релігійна людина з нахилом до містики в розумінні призначення українського народу”²¹. Як бачимо, Григор Лужницький звертається до етнопсихології.

Вибраність українського народу пояснюється не тільки географічним положенням, менталітетом, а й політичною роллю у світі, божою обраністю: “Сину мій, самі знаєте, що так як існують вибрані люди серед народів, так же існують вибрані народи. І ніхто з вибраних не живе в добробуті, в розкошах, але кожному з вибраних дано важку долю. Але це не є кара, це досвід, це гарт, це підготовка, щоб могли сповнити своє завдання, свою ціль”²². Флоріан Гребницький зумів налагодити зв’язки з гетьманом Кирилом Розумовським, який усвідомлював роль церкви в побудові держави. Адже народ для виконання місії слід підготувати. А найважливіше не допустити до того, щоб він перетворився на масу. Письменник, реалізуючи “лого-сівську” концепцію, показує українців мислячими, адже тільки мудрий народ спроможний збудувати державу з відповідним керівництвом: “Тільки дурні народи зразу ж мають державу, бо розумними людьми керувати важко, а чередою дураків легко. Вискочить один мудрий, а слухатиме його ціла череда дурнів!”²³.

Григор Лужницький спробував дослідити внутрішній світ людини, у якої забрано Батьківщину: чи зможе емігрант або людина при бездержав’ї зберегти національну ідентичність? Поняття Вітчизни у творах письменника співвідноситься з поняттям “дім”: “... відповіджте самі собі на питання: де я властиво живу, де живе людина, якій відібрано вітчизну?!”²⁴, тобто автентичний простір. Умберто Еко стверджує, що слово “батьківщина” конотує цілий світ моральних і політичних позицій, оскільки у цій дефініції держави виявляється певний спосіб осмислення асоціацій і пов’язаних із нею взаємодій²⁵. У такий спосіб герой історичних повістей Григора Лужницького набуває статусу “бездомного”. Еміграція творить опозиційну пару поняттю “дім”. Деструкція власного простору пов’язана з політичними чинниками. Його фрагментація зумовлена вимушеним перебуванням частини українців на чужині. Тому побудова держави пов’язується зі спорудженням житла – як матеріального, так і духовного. Стефанія Андрусів зауважує, що “втратити дім для українця – втратити себе, свою самість, що можливе лише на своєму місці – у своєму Домі”²⁶. “Дім” оберігає національний організм від хаосу.

Символічний простір постійно породжує тугу за власною ідентичністю. Герої поза рідним домом проходять різні випробування непередбачуваними й неоднозначними ситуаціями. Новий, невідомий людині простір часто викликає почуття страху та невпевненості. При переході до нього герой втрачає опору у вигляді старого простору з його якостями, людину огортає жах, який є елементом пізнання, відчуттям дисгармонійності світу. “Життя емігранта – це подвоєне буття чи інобуття: у зовнішньому, реальному, фізично присутньому просторі чужої культури і внутрішньому, символічному та метафізичному рідно”²⁷.

Звідси прагнення повернути кордони та устрій рідного простору, спроба демократизації, метою якої є захист від ворожих зазіхань, – заради збереження цінності акцентів. Григор Лужницький показує географічну, політичну, етнічну різницю між

державами: “Просто: старовинну назву Русь, чи то пак “Русія”, цар Петро накидає всім підкореним собі народам. Історична назва москалів, Московія, перестає існувати, так як перестане існувати назва Україна...”²⁸. В історичних творах Григора Лужницького певні події “ініційовані” простором: взаємодіючи з “чужим”, герой намагається віднайти “своє”.

У повістях “Сім золотих чаш” та “Замок янгола смерти” поняття український та російський протиставляються. Письменник спробував показати різницю у культурі, поведінці націй: українці – народ гордий, але не зверхній, його еліті притаманна європейськість, тоді як росіяни втілюють азіатські риси – “це варвари, підозрілі, неотесані, брудні, обжори”²⁹. Однак Україна у творах Григора Лужницького не ототожнюється з Європою, а виявляє притаманні тільки їй риси, що розкриваються в моральному кодексі: вмінні відстояти свою честь, повазі до жінки-матері, постійності почуттів. Добрими політичними стратегами письменник зображує і українських жінок. Так, королевою Франції певний час була Анна Ярославна, свідченням цього є документи, знайдені у таємному схові монастиря. Поява невідомих “паперів”, дивні шифровки містять у собі детективну інтригу, вимагають пошуку розгадок.

Часто розвиток дії пов’язаний з історично “інтенсивними” спорудами (замками, монастирями, церквами). Саме тут приймаються важливі рішення. Композиційним центром у творі служить Замок Янгола Смерті, від якого невіддільні зав’язка, компонування оповіді та розв’язка твору – містична розповідь про колись існуючий Замок Янгола Смерті. Топос замку виступає в ролі просторового денотата, за допомогою якого будуються численні геополітичні, філософські, психологічні, культурно-історичні конотації, а також непросторові відношення світу. Здебільшого хронотоп вказує на складні завдання, які покладені на героїв. Позитивні або негативні просторові характеристики замків переважно пов’язані з кольористичними ефектами.

Ця споруда сповнена таємничості. Від неї невіддільні елементи містичного: у замку, де відбуваються дивні зустрічі, живе ангел смерті, астролог повідомляє про зникнення яскравої зорі, що постійно горіла в сузір’ї гетьмана. Містичні знаки вказують на невдалу спробу відродження незалежності: смерть Григора Орлика знаменує завершення операції. Проте письменник залишає читачеві надію: “хоч які важкі часи переживаємо, остаточна перемога буде наша”, “бо тільки цілюща кров Христових мучеників і ісповідників за Христа може спасти націю від загибуні”³⁰.

В історичних сенсаційних повістях письменник часто використовує вербальні та іконічні (візуальні) знаки-коди, які уособлюють певну ідею або вказують на ту чи іншу таємницю. Для підтвердження проаналізуємо символічний образ семи золотих чаш. Цю річ Андрію Войнаровському подарувала княгиня Кенігсмак. Вона є свідченням аристократичності, певного статусу героя: у словнику символів чаша розглядається як “зміцнюючий” предмет для керівника, що слабне (в цьому випадку втрачається ідентичний простір-держава), водночас саме ця посудина часто виявляється отруєною. Відтак образ чаші асоціативно поєднується з долею головного героя. Багатомовною є символіка кольору й чисел: сім чаш та сім днів творення світу, а золото символізує божественне начало, вказує на цілий спектр якостей – від чистоти, витонченості, духовної просвіченості, правди, гармонії, мудрості до земної сили,

слави, знатності. Крім того, за асоціаціями із сонцем золото стало символом чоловічого начала. Прикладом кодів-розгадок слугують назви творів “Сім золотих чаш” (подарована чаша і чаша терпіння, яку треба випити, щоб народ здобув волю), “Замок Янгола Смерти” (замок, де відбуваються політичні зустрічі, водночас містичні загадки пов’язані саме з ним). Просторові назви виступають у ролі “самостійних індикаторів” (за Юрієм Лотманом).

Поєднуючи документальні факти, домисел і вигадку Григор Лужницький відтворює історичне минуле, намагаючись підвести читача до певних висновків. Для цього автор використовує як ретроспективний, так і авантюрний типи розгортання сюжету, а читач стає їх “співучасником”.

Істотний вплив на історичні твори Григора Лужницького здійснили праці В’ячеслава Липинського, його ідейно-філософська позиція. Чужорідність національного в радянській ідеології призвела до замовчування творчості письменника. З В’ячеславом Липинським Григора Лужницького об’єднує заперечення “загальноприйнятого” підходу до історії.

¹ Поляннич Б. Стріл уночі: Сенсаційна повість / Передмова автора – Львів: Видавництво І.Тиктора, 1936. – С.7.

² Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.197.

³ Ордівський С. Чорна ігуменя. – Львів: Червона калина, 1994. – С.4.

⁴ Ніковський А. Історична белетристика // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Т.75. – Кн. VII–IX. – С.127.

⁵ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Монографія. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка. Тернопіль: Джура, 2000. – С.171.

⁶ Там само. – С.172.

⁷ Ордівський С. Чорна ігуменя. – Львів: Червона калина, 1994. – С.157.

⁸ Мащіні Д. Обов’язки перед країною // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.61.

⁹ Ордівський С. Чорна ігуменя. – Львів: Червона калина, 1994. – С.274.

¹⁰ Там само. – С.300.

¹¹ Поляннич Б. Замок Янгола Смерти: Сенсаційна повість. – Торонто: Добра книжка, 1963. – С.8.

¹² Ордівський С. Чорна ігуменя. – С.274.

¹³ Мелетинский Е.М. О происхождении литературно-мифологических сюжетных архетипов // Литературные архетипы и универсалии / Под ред. Е.М. Мелетинского. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – С.84.

¹⁴ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Монографія. – С.27.

¹⁵ Ордівський С. Чорна ігуменя. – С.288.

¹⁶ Поляннич Б. Замок Янгола Смерти: Сенсаційна повість. – С.11.

¹⁷ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Монографія. – С.67.

¹⁸ Ордівський С. Чорна ігуменя. – С.273.

¹⁹ Чамама Н.П. Вірш Шевченка “Розрита могила” // Слово і час. – 1991. – №3. – С.50.

²⁰ Забужко О.С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Факт, 2001. – С.156.

²¹ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Монографія. – С.262.

²² Поляннич Б. Замок Янгола Смерти: Сенсаційна повість. – С.125.

²³ Там само. – С.30.

²⁴ Поляннич Б. Замок Янгола Смерти: Сенсаційна повість. – С.34.

²⁵ Умберто Е. Риторика та ідеологія // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. – Львів: Літопис, 1996. – С.426.

²⁶ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Монографія. – С.98.

²⁷ Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Монографія. – С.315.

²⁸ Поляннич Б. Замок Янгола Смерти: Сенсаційна повість. – С.318.

²⁹ Ордівський С. Чорна ігуменя. – С.317.

³⁰ Поляннич Б. Замок Янгола Смерти: Сенсаційна повість. – С.197.

Марія Корпанюк

Пейзаж. 40x40
пастель, 2003р.

Храм в руїні. 50х50
пастель, 2003р.

Ви - храм. 50х50
пастель, 2003р.

Сходження 50х50
пастель, 2003р.

Архангел. 40х40
пастель, 2002р.

Володимир ЛУКАНЬ

ТВОРЧИСТЬ ЯК ДОЛЯ
(ОБРАЗОТВОРИ МАРІЇ КОРПАНЮК)

Очевидно, що ніхто не може претендувати на те, щоб сповна охопити духовний світ мистця чи заглянути в його найвіддаленіші куточки. У мистецтві Марії Корпанюк дивовижне все: те, що зроблено, і те, як зроблено. Її мистецтво настільки неповторне, індивідуальне, що для його осягнення головним і суттєвим, у першу чергу, є не “що” і “як”, а “хто”.

Донька галицької землі, Марічка Корпанюк народилася в селі Суботів, навчалася в Косівському технікумі художніх промислів, працювала на Івано-Франківському художньо-виробничому комбінаті, була відповідальним секретарем обласної організації Спільки художників, викладала в художній школі. Закінчила Інститут мистецтв Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка, мала персональні та групові виставки. Вона – лауреат обласної премії в галузі мистецтва й архітектури ім. Я. Лукавецького. Нині творчо працює і є викладачем кафедри мистецьких дисциплін Педагогічного інституту вищезгаданого університету.

Марія Корпанюк – поетеса, авторка збірок поезій. Останню – “Ніким не бачені картини” – сама ж і проілюструвала¹. На слова її віршів складені пісні. Як Івано-Франківськ, що розташований у межиріччі двох рік, так і творчість Марії Корпанюк перебуває в межиріччі образотворчого мистецтва та поезії. Особливі слова про неї написав до каталога виставки кераміки один із кращих мистецтвознавців Прикарпаття, який, на жаль, передчасно залишив цей світ, Віктор Мельник: “Досвідчений майстер кераміки, поетеса, ініціатор багатьох цікавих починань в артистичному жіночому середовищі міста, учасниця міжнародних і вітчизняних виставок і пленерів, шляхетна вродою і розкритим назовні внутрішнім духовним світом жінка”².

Постає питання, яким чином своєрідна й оригінальна художниця-керамістка, позитивно відзначена критикою та глядацьким визнанням, звертається до виражальних засобів образотворчості та поезії водночас? Тому, що поезія неперекладна, а мова образотворчості універсальна? Чи, можливо, тому, що її, від природи і батьків, широке обдарування настійно вимагало різноманітних способів самовиразу? Схоже на те, що в її особі – митець живе в поезії, а поет – в образотворчості.

Марія Корпанюк завжди щира перед своїм внутрішнім почуттям, вона мандрує дорогами й храмами свого внутрішнього ландшафту. Мова її творів загадкова й магічна, завжди нова при постійній упізнаваності й завжди вражаюче природна. Їй відомі асоціації й інтерпретації реальності та магічна влада над іншими вимірами, які надають її творам майже чаклунської притягальності з певною дозою чистого смутку та легкої меланхолії. “Чистий сум, кращий за сумну чистоту”, – записав хтось із відвідувачів її виставки в книзі відгуків.

З чого почалася творча доля Марії Корпанюк? На прохання кореспонденки часопису розповісти про важливу подію у творчому житті, художниця згадала про те, як створила керамічну композицію “Карпати” на творчій базі Спільки художників у місті Дзінтарі (Латвія), яка потім експонувалася на міжнародній виставці в Центрі

Марія. 50x50
пастель, 2002р.

Чаша. 40x40
пастель, 2002р.

сучасної світової кераміки в італійському місті Фаенса³. Саме це суттєво змінило світоглядні позиції художниці. “Такого сміливого і водночас органічного поєднання масштабної абстрагованої форми, ритміки немовби оповитих пісенною архаїкою гуцульських мотивів, які вільно розгортаються довкола стилізованих гір з багатством різнохарактерних фактур і природною колористикою випаленої глини, здається, не очікували від майстрині”, – писав про цю роботу Віктор Мельник⁴.

Головні герої образотворчості Марії Корпанюк – дивовижні півпостаті жінок, підсклепіння храмів, небесні птахи, магичні краєвиди – одухотворені. Вони живуть своїм власним життям, не залежним від часу й простору. Щось є загадкове в їх мовчазному, але напруженому житті, цьому дивному ширянні. Перед нами ніби друга реальність, що за силою впливу не тільки не поступається перед першою, а навіть сперечається з нею. Категорія часу у творах художниці немов уповільнюється, і слідом за нею ми вступаємо у сферу споглядальної медитації, що у своїй глибинній основі звернена до вічності.

Її твори – світ, у якому зникли всі просторові та часові межі, в якому нема означених кордонів між реальним і вигаданим, мріями і фактами. Це – вселенський театр (“Театр” – назва однієї з робіт М.Корпанюк. – В.Л.) з вічно існуючими архетипами – всесвіту, природи, жінки, матері, дитини; звертання до праформ життя; світ як грандіозна загадка, задана людині і недоступна їй, з тривогою невідомості, чи є відповідь у кінці книги життя. Її твори – світ урочистої відстороненості, що спонукає нас до епічного прочитання й космічного масштабу розуміння.

Вдивляючись у твори художниці, зайвий раз усвідомлюєш, що для їх створення потрібно набагато більше ніж для того, щоб відтворити реальне. Унікальна інтуїція дозволяє Марії Корпанюк видобувати з нудного світу реальності смарагди своєрідного художнього досвіду. У силу безмежності її фантазії це видобування завжди несподівано парадоксальне, пов’язане з провокуючим викликом правдоподібності. Водночас, за словами художника, лауреата Національної премії ім. Т.Г.Шевченка Василя Вільшука, “присутність правди у творах Марії Корпанюк об’ємна, значуща, вона вміщає в собі віки спільного людського досвіду, доріг, доль. Це рідкісний випадок, коли особисте, суб’єктивне стає об’єктивним”⁵.

Образотворча мова художниці неповторна, вишукана, вибіркова, лаконічна. Їй притаманна любов до серій творів, високий ступінь умовності, вишукана чистота контуру й символічність кольору, варіативність деталей композиційних схем. Такі роботи, як серія “Ви Храм”, “Марія”, “Задума” творяться за законами внутрішньої самоперспективи, що народжується й живиться прагненням індивідуального виразу. Вона свідомо відходить від видимого і явленого в ім’я чистого виразу духовної реальності.

Безпосередня дійсність і лінійний простір не здатні існувати з прамовою її натхнення. Митець підпорядковує реальний простір аркуша владі своєї артистичної магії, розкуто оперуючи об’ємами й площинами, формами й кольором. Створюється повне відчуття, що образотвори Марії Корпанюк виникають спонтанно, медитативно під час спілкування з художнім матеріалом, у процесі якого зображуване немов виступає з форм і кольорів. Світ не являється художниці, а виявляється нею. Простір уже не є самостійний об’єкт зображення, а засіб виразу, як і колір.

В одному з інтерв’ю пані Марія зізналася: “Я страшенно люблю колір, я відчуваю усі його напівтони. Наважитись малювати я ніяк не могла. А тут немов прорвало. Усі сто робіт я зробила за рік. Не робила навіть ескізів. Просто малювала, малювала, малювала...”⁶.

Достатньо побіжного погляду на малярство Марії Корпанюк, аби збагнути, що її твори – царица чистого, інколи локального кольору. Сплітаючи лінією, площиною різнобарвні насичені кольором композиції, вона створює неповторну живописну субстанцію, яка гранично концентрує смислову метафізичну природу кольору. Саме кольором їй вдається подолати жорсткість і стагичність зображення, вносячи в нього динаміку й експресію. Будуючи колорит на принципі різких контрастів, митець завдяки природженому смаку й почуттю міри ніколи не порушує його цілісності й гармонії.

Художниця надає перевагу визначеному діапазону кольорів та виражальних засобів, що сприяє мистецькості та витонченості колориту. Вона творить наче медіум, що передає емоційні імпульси могутньої духовної сили.

В окремих творах Марії Корпанюк (“Юрій змієборець”, “Мадонна”, “Благовіщення”) відчутна спорідненість з іконою. Вона підсвідомо відчуває глибинну стихію народного мистецтва, природну монументальність зображення, що має визначену семантику. Зображене дає могутній зоровий сигнал, запрошуючи роздивитися, а потім зануритися у світ, запропонований творцем.

Ідучи за законами народного мистецтва, Марія Корпанюк завдяки глибокому внутрішньому такту не впадає в комплікативне стилізаторство. Фольклорна основа, постійно присутня в її творах, виявляється лише у відтінках сприйняття, у характері трактування, у підтексті зображуваного, вона – їх друге, нерозгадане, утаємничене значення. Художник-монументаліст Микола Сарапін відносить творчість Марії Корпанюк до “ліричного концептуалізму, що переростає в імпресіонізм – через авангардний хід і вічну імпровізацію, елітарне мислення”⁷. Тяжіння до цілісності, що провокується народними коренями творчості художниці, надає їй стилю чіткого синкретичного характеру, який нівелює чистоту шкіл і напрямів, межі між гранями різних видів мистецтва.

Зустріч із мистецтвом Марії Корпанюк породжує відчуття повної співприсутності при трансформації світу в інші форми й категорії. Її твори – стежки-дороги внутрішнього світу обдарованої творчої особистості, що ведуть нас до очищення від буденності, до усвідомлення першоджерела життя й злиття з ним.

Образотвори Марії Корпанюк не дають сумніватися в тому, що вона – митець за покликанням, що чує звернений до неї голос Творця і тому творить сама. Вона має свій світ у цьому світі, долю як творчість і творчість як долю.

¹ Корпанюк М. Ніким не бачені картини. – Івано-Франківськ. Лілея-НВ. 2003.

² Мельник В. Стаття до каталога виставки М.Корпанюк. – Івано-Франківськ. 1998.

³ Шалкітене І. Я люблю йти вперед // Анонс-контракт. – 2003. – №24.

⁴ Мельник В. Марія Корпанюк: голос глини // Образотворче мистецтво. – №2. – 2001 – С 86–87.

⁵ Вільшук В. Стаття до каталога виставки М.Корпанюк. – Івано-Франківськ. 2003

⁶ Лісконог О. Ніким не бачені пастелі, або Храм душі Марії Корпанюк // Західний кур’єр. – 2003. – 14 липня

⁷ Сарапін М. Ода кераміці // Західний кур’єр. – 1998. – 24 липня.

Михайло ГНАТЮК

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АНСАМБЛЮ НАРОДНОГО ТАНЦЮ “КАРПАТИ” НА ТЛІ ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА КРАЮ

У 2006 році минає 40 років із часу створення в м. Івано-Франківська ансамблю народного танцю “Карпати”, колективу, який зробив значний внесок у справу вивчення, збереження й популяризації хореографічного мистецтва Прикарпаття. Ансамбль став творчою лабораторією таких корифеїв народно-сценічного танцю, як Володимир Петрик, Алла Зібаровська, Георгій Железняк, які роками вдосконалювали численні постановки улюблених у народі танців: гуцулку, бойківчанку, космачанку, лісоруби, чабани, решето, голубку, аркан, півторак, чіпак та багато інших, виникнення, розвиток і художньо-конструктивні особливості яких ще недостатньо вивчені. За роки свого існування в колективі не раз змінювався склад. Колишні танцюристи, а часто це були подружні пари, приводили на зміну своїх дітей, але за репертуаром і складом учасників ансамбль незмінно залишався глибоко народним, завойовував повагу й симпатії глядачів високою технічною майстерністю, знанням глибинних традицій. Відомий танцювальний колектив області виступав у багатьох зведених концертах із Гуцульським ансамблем пісні і танцю та в окремих постановках. Історія створення ансамблю “Карпати”, його досягнення, творчий шлях та фольклорно-етнографічні висліди поширених на Прикарпатті танців стали предметом дослідження в даній статті колишнього учасника колективу Михайла Гнатюка.

На початку 1966 року керівництво виробничого об’єднання “Прикарпатліс”, об’єднавши колективи художньої самодіяльності підприємств лісової та деревообробної промисловості, утворило єдиний ансамбль пісні і танцю “Карпати”¹. Для роботи були запрошені: на посаду художнього керівника хормейстер Богдан Кавенський – випускник Львівської консерваторії та артист Державного гуцульського ансамблю пісні і танцю, балетмейстер Георгій Железняк – тоді ще студент хореографічної школи Львівського державного академічного театру опери та балету ім. Івана Франка. Керівником оркестру працював Василь Саньков, акомпанував хорові Михайло Лавринець, а танцювальній групі – Ярослав Щирба. Одним із найперших організаторів новоствореного колективу був головний балетмейстер Державного гуцульського ансамблю пісні і танцю заслужений артист УРСР Володимир Петрик.

Вивчивши численні збірники пісень і методичну літературу, художні керівники окреслили перші плани концертів, згуртували навколо себе самодіяльних артистів, співаків, танцюристів, представників різних професій, а також студентів навчальних закладів м. Івано-Франківська. Репетиції здебільшого починалися з 15-хвилинного розспіву й продовжувалися вивченням пісень О.Александрова “Поєма про Україну”, Е.Козака “Верховина, мій ти краю”, М. Лисенка “Туман хвилями лягає” та інших. Водночас у сусідньому залі Георгій Железняк проводив заняття танцювальної групи. Успіх і визнання ансамблю стали результатом наполегливої праці, яка вимагала повної самовіддачі, обмеження у відпочинку. Перші роки існування ансамблю стали

роками його становлення, утвердження на сцені, пошуку репертуару, стилю. Він виступав у містах і селах Прикарпаття, а також був частим гостем на телебаченні. До складу ансамблю входили 65 учасників хору, 24 танцюристи і 16 музикантів. Це були Марія Олексин, Катерина Гривінська, Ярослава Кушніренко, Іван Українець, Роман Паньків, Оксана Роп’яник, Ніна Мельникова, Юрій Проданюк, Мирослава та Василь Прокопіві, Ярослава Пташник, Євген Горельчик, Володимир Зубяк, Ярослав Хробатин, Лариса Шалейко, Ганна Гринишин, Ольга Вашкевич, Михайло

Г. Железняк. 1958 р.

Чопик, Антон Семак, Анатолій Дерейчук, Валентина Морозова, Михайло Кімакович, Ірина Брош, Любов Макаренко, Ярослав Дем’янчук, Мирослава Гоголь, Любов Тимчишин, Валентина Тарасюк, Лариса Ваганова, Неля Романюк, Катерина Климко, Любов Целікова, Галина Сапата, Петро Нестерук, Роман Максимів, Микола Кузик, Андрій Циганюк, Оля Соколовська та десятки інших.

Основні досягнення ансамблю танцю “Карпати” пов’язані з його багаторічним керівником Георгієм Железняком, який досконало опанував основи хореографічного мистецтва Прикарпаття ще працюючи в Гуцульському ансамблі, де від В. Петрика, І. Долинського, В. Чуперчук та інших перейняв розуміння краси гуцульських танців, інтуїтивне відчуття їх природи та характерних особливостей. Під його керівництвом ансамбль побував на багатьох міжнародних фольклорних фестивалях у Румунії, Польщі, Угорщині, Голландії, Німеччині, Італії, Росії і, починаючи з 1966 року, не пропустив жодної участі у Всесоюзних і Всеукраїнських фестивалях, на яких не раз був серед лауреатів. Крім основної роботи в “Карпатах”, з 1969 року Г. Железняк виконував обов’язки старшого методиста з хореографії в будинку художньої самодіяльності облпрофради, де проводив навчання керівників колективів, брав участь у республіканських семінарах, активно пропагував не тільки мистецтво народного, але й бального танцю. Він, співпрацюючи з відомими балетмейстерами Прибалтики, Закавказзя, Росії, виховав цілу плеяду відомих танцюристів – переможців конкурсів у Івано-Франківську, Львові, Тернополі, Одесі, а також Києві, Харкові, Ризі, Вільнюсі, Москві.

Загалом перші 25 років існування ансамблю були насичені інтенсивними репетиціями й численними концертами на виробництві, поїздками на фестивалі, концерти, огляди в Київ, Москву. У 1970 році, після Республіканського фестивалю самодіяльного мистецтва, ансамблю пісні і танцю “Карпати” присвоєно почесне звання “Самодіяльного народного колективу”. Проте з 1986 року хорова група припинила свою роботу і колектив був реорганізований в ансамбль танцю. Але справжні випробування випали на нього після 1990 року, коли відбулися зміни в структурі об’єднання “Прикарпатліс” й ансамблю було відмовлено у фінансуванні. Щоб зберегти колектив, його керівники розділили обов’язки: художнім керівником став Ярослав Семкович,

балетмейстером – Георгій Железняк, а музичними керівниками – Петро Якимів і Юрій Федорин.

У 1991–1993 рр. ансамбль існує завдяки благодійній та комерційній діяльності, гастролує в Польщі на фольклорному святі-огляді “Лімановська Сляза”, бере участь у святкуванні 735-річчя м. Старий Сонч. Проте важке становище ансамблю змушує його керівників звернутися за допомогою до директора обласного науково-методичного центру народної творчості й культурно-освітньої роботи Василя Олексюка, який домігся, щоб ансамбль деякий час утримувався центром. Позитивні наслідки мало об’єднання в декількох хореографічних композиціях із танцювальною групою Гуцульського ансамблю пісні і танцю, оновлення програми й корекція репертуару. Це дало змогу успішно виступати на обласних сценах і побувати на XXV Міжнародному фестивалі фольклору гірських земель в м. Закопане (Польща), де серед учасників із 28 країн світу ансамбль отримав Диплом лауреата і почесну нагороду – “Бронзову цюпату” (бартку).

У 1994 р. з ініціативи начальника Івано-Франківського відділення Львівської залізниці Іллі Одовійчука та голови територіального комітету профспілки Мирона Ткачука ансамбль переходить на їхнє утримання, що допомогло зберегти колектив, а з ним – і самобутнє мистецтво танцю. І знову неабиякий успіх на Міжнародному фольклорному фестивалі “Бескиди-94” у Польщі – І місце в категорії стильових танців – та в 1995 році – участь у Міжнародному перегляді фольклору в місті Горліце (Польща), на який запрошений як показовий ансамбль танцю. Місцеві часописи повідомляли, що ансамбль “Карпати” став окрасою свята. А наступного року його учасники вже взяли участь у Міжнародному фольклорному фестивалі в королівстві Нідерланди (Голландія).

У 1998 р. оновлений склад ансамблю “Карпати” став лауреатом Міжнародного фестивалю “Стежками Мавки” в місті Рівне, за що був відзначений цінними подарунками. У цьому ж році обласне управління культури Івано-Франківської обласної державної адміністрації нагороджує дипломом за участь у хореографічному святі “Прикарпатські візерунки-98” і висловлює подяку за виступи з нагоди 1100-річчя Древнього Галича. На такому творчому злеті колектив продовжує концертну діяльність на численних фестивалях, конкурсах. У 1999 р. знову Польща: тиждень культури Бескидів у м. Живець. А такі міста, як Вісла, Освенцім, Маков Подхалянський, Істебна, Щирк, а також Союз українців Підляшшя з м. Більськ Підляський відзначили колектив “Карпати” дипломами та цінними подарунками.

Починаючи з 2000 р., на хвилі творчого піднесення – знову Польща: “Дні міста Зельона Гура-2000” та XIX Міжнародний фестиваль фольклору, артистична рада якого нагородила ансамбль медаллю та Дипломом за високу техніку виконання танців. У цьому ж році ансамбль народного танцю “Карпати” Будинку науки і техніки Івано-Франківської дирекції залізничних перевезень прийняли у Всесвітню федерацію фольклору.

У 2001 р. відбувся творчий звіт художніх колективів області в Києві. Цього ж року колектив виступав у I, II та заключному турах Всеукраїнського огляду народної творчості “Укрзалізниця”, що проводився в Харкові з нагоди 10-ї річниці незалежності України, де учасники ансамблю стали лауреатами, отримавши дипломи й грошові

нагороди. У жовтні цього ж року – участь у Першому Міжнародному фольклорному фестивалі етнографічних регіонів України “Родослав” в Івано-Франківську.

Значний вплив на професійний ріст ансамблю, як і загалом на розвиток хореографічного мистецтва в регіоні, мав Гуцульський ансамбль пісні і танцю. Співпраця В.Петрика², Г.Железняка та І.Курилока з такими майстрами сцени, як Ярослав Чуперчук, Вахтанг Вронський, Кім Василенко, Анатолій Кривохижа, Павло Вірський, Дарій Ластівка, Клара Балог, Мирослав Вантух, теж мала позитивні результати. Колективи, якими вони керували, та численні театри, кіностудії запрошували провід-

Зліва направо: Г. Железняк, Е. Щербанюк, В. Дрекало, В. Плясов, І. Долинський.

Сидять: М. Павлюк, В. Петрик. На зйомках кінофільму “Олекса Довбуш”. 1959 р.

них прикарпатських артистів для постановок танців (*гуцулки, аркана, голубки* та ін.) у своїх ансамблях, виставах і кінофільмах. Наприклад, у кінострічці “Олекса Довбуш” (1959) кіностудії ім. О.Довженка В.Петрик, В.Дрекало, Г.Железняк, В.Плясов, І.Долинський, Василина Чуперчук³ та інші відомі артисти, одягнуті в гуцульські стрі, були задіяні в сольних і масових сценах разом із місцевими жителями. Кадрування фільму відбувалося серед мальовничої карпатської природи на тлі традиційної народної архітектури, побуту в селах Верховинського й Косівського районів. Зауважимо, що постановки танців і роль Весельчака виконував сам Я.Чуперчук⁴ – випускник школи Василя Авраменка в Тернополі, який стояв біля колиски гуцульської хореографії. Наукові консультації до кінофільму давав професор В. Грабовецький. Подібних запрошень до співпраці було чимало.

В.Петрик і Г.Железняк входили до складу журі на щорічних обласних оглядах і районних звітах художньої самодіяльності. Це давало змогу постійно спілкуватися з численними професійними, народними й аматорськими колективами, ділитися з ними своїм досвідом, запозичувати щось нове. Працюючи поряд з “академіком гуцульського танцю”, Г.Железняк пригадує, що “Володимир Васильович експериментував з танцювальною групою ансамблю “Карпати”. Це була свого роду база, де він випробовував рухи і композиційні малюнки, які згодом переходили в полотна професійного колективу. На цьому колективі, який з часом став народним ансамблем танцю “Карпати”, залишився неповторний почерк Петрика, який пізнають професійні митці й етнографи, і не тільки України, а й Західної Європи”⁵. І хоча ще в 40-х роках ХХ ст. Я.Чуперчук уперше об’єднав рухи й фігури танців воедино у своєму ансамблі з метою показу їх на сцені, що мало неабиякий успіх, проте далі, в пошуках їх композиції та гармонії, пішов саме В.Петрик, який, досліджуючи гуцульський фольклор, класифікував елементи *гуцулки*, визначив закономірності рухів і назв у

різних місцевостях Гуцульщини. На сцені це відображено в його постановці танцю *космачанка* 1957 року в Гуцульському ансамблі пісні і танцю та 1967 року в ансамблі танцю “Карпати” – *гуцулка на царинці* – Георгієм Железняком.

За класифікацією, яку навів у своїй праці “Гуцульські танці” Р.Гарасимчук, *гуцулка* належить до коломийково-козачкових танців і, залежно від віку танцюючих, традицій, має багато різновидів, які відображені у назві: *гуцулка старовіцька, гуцулка*

*космацька, гуцулка повільна, гуцулка висока, гуцулка півторак, гуцулка на царинці, гуцулка з приспівками, гуцулка опришківська та інші*⁶. Подібне можна було бачити в 70-х роках ХХ ст. на весіллі в Березовах, коли після перших столів танцювали підряд декілька видів *гуцулки* (одну – для парубків, іншу – для молодих газдів, ще

Танець *гуцулка* у виконанні колишніх учасників ансамблю на ювілейному концерті в залі Обласної філармонії. Івано-Франківськ. 2001 р.

іншу – для поважних літніх людей). Р.Гарасимчук подає села на Гуцульщині, розташовані по периметру площини умовного трикутника, в межах якого в 30-х роках ХХ ст. найбільше була поширена *гуцулка*: Дора, Яремча, Яблуниця, Ворохта, Гринява, Білоберізка, Сгодна, Косів, Яблунів. У нинішній час це територія Буковинських Карпат Вижницького та Путильського районів, Рахівського та Міжгірського районів Закарпаття, а між ними осередком традиційного та обрядового танцю є Верховинський, Косівський та гірська частина Коломийського й Надвір-

Танець *бойківчанка* у виконанні ансамблю “Карпати”. 1984 р.

нянського районів Івано-Франківщини. Цей танець, як і *коломийка*, поширений також на Покутті, Буковині, Бойківщині, Опіллі, Закарпатті. У народі *гуцулку* називають *простим танцем* – для простих селян, *наш танець* (Білоберізка), *гуцульський танець* (Яблуниця, Гринява), *руський танець*. З огляду на те, що гуцули цим танцем, а покутяни *коломийкою*, починають і завершують свої святкування, їх називають ще *першим танцем*. Головною архітектонічною фігурою в танці є коло (Барвінкова, Білоберізка, Розтоки, Стебне), тому ця структурна одиниця вплинула на його назву: *у колесі* (Гринява), *кругла* (Березів, Довгополе, Космач) тощо. Взагалі гуцульські колові танці фактично імітують хід сонця й пов’язані з вірою в магію кола як оберегу, силу якого символізує вінок із зілля і звичай триразових обходів⁷.

Найдавніший вид *гуцулки* склався зі вступу і трьох частин. Подібну структуру має *коломийка*, записана в 1882 році польським дослідником О.Кольбергом у с. Чортовець на Городенківщині (Покуття), яка складалася зі вступу (*заводити танець*), *коломийки*, *передка* і *згори*⁸. На початку *гуцулки*, у вступі, чоловіки *розводять танець* – рухаються в колі в одному напрямку декілька разів і на останні такти музики запрошують жінок або дівчат. Першу частину чоловіки й жінки танцюють у повільному темпі в колі під мелодію *гуцулки*, рухаються кроками *рівна, тропот* і *крутити сі*, а інколи виконують присядку (*гайдука*). У другій частині, названій *догори*, темп танцю значно зростає. Чоловіки у внутрішньому колі тримають один одного за рамена або шию, а жінки рухаються позаду своїх партнерів зовнішнім колом. У різних селах по-різному тримаються за руки: в одних *за долоні*, в інших *вище ліктя*. Крок *рівна* теж має свої відмінності. Так, у селі Космач його виконують тримаючи вертикально все тіло. В інших селах переставляють праву ногу перед лівою вбік, а ліву переводять у повітрі в лівий бік або, як у Криворівні, ліву ногу волочать по землі на пальцях. Ці рухи танцюристи виконують в колі й парами. Інколи крок *рівна* нагадує хвилю, яка вимальовується почерговим згинанням і підніманням ніг у такт музики руху *за сонцем*. Для зміни напрямку (*в стріт сонця*) командують *обертай*. У Ст. Косові, Сгодній, Черганівці й Вербовці поряд із кроком *крутити сі* виконують *трісунку*, у Березовах дещо по-іншому, як в інших селах, *сідають гайдука*. Свої дії, рухи, кроки танцюристи часто підкреслювали заспівуванням відповідних куплетів, які підсилювали зміст танцю. Приведемо декілька прикладів з описом окремих рухів:

Ой піду я танцювати гуцулку-трісунку,
А дівчина молоденька ані тої думки (*Краснопілля*)

– вказує на один з основних кроків *гуцулки* – *трісунку*, яку виконують на прямих ногах у такт музики. А в іншому

Ой піду я танцювати гайдука веречі,
Сорочечка рантухова видеј подересі

ідеться про давній козачковий чоловічий танець *гайдук*, якого гуцули виконували особливо темпераментно, або крок *гайдук* (*нівгайдук*) на чотири (два) такти музики, які є в багатьох танцях. У наступному куплеті

А я піду та у данець та си потрьопочу,
Того любка пошолюю єкого захочу (*Космач*)

згадується крок *трьопот*, *троніт* або *гуцоплес*, який виконують у гуцульських танцях у декількох варіантах, що відрізняються між собою зміною ритміко-рухової схеми ударів ногами. На інший характер основних кроків указують два куплети:

А ковала зозулиця коло перелазу,
От так, от так поволеньки до півтора разу (*Гринява*)
А кувала зозулечка там на Черганівці,
Данцювали два парубки тай чотири гіуші (*Черганівка*).

У першому йдеться про крок *півторак*, який виконують на півтора такту музики при русі вправо й обов'язково повторюють у дзеркальній симетрії при русі вліво. На Гуцульщині здавна існував танець *півторак*, який є попередником *гуцулки*. У другому, ймовірно, йдеться про *горішок* – структурну одиницю в колі, яку виконувала здебільшого непарна кількість танцюристів (один чоловік і дві жінки). У селах на Покутті подібно танцюють *рондель*, в якому беруть участь більше виконавців, переплітаючи руки за плечима сусідів (*тримаються гребінцем*).

При аналізі структури танцю *гуцулка* переконаємося, що в різних місцевостях він має специфічну будову, оскільки місцеві жителі мало піддаються чужим впливам, а дотримуються традиції танцювати по-своєму. Необхідно взяти до уваги найпоширеніші форми, які зустрічаємо нині на Гуцульщині й записані дослідниками в минулому. У конструкції *гуцулки* окремо виступає елемент *сольо* в парі або *на вигоду*, який характерний для танців парами. *Гуцулку* парами танцювали в Яблунові, Ямні, Яремчі, Старому Косові, Старих Кутах, Краснолілі, Верховині, Прокураві, Шешорах тощо.

Значний внесок у хореографічне мистецтво Прикарпаття зробила заслужений працівник культури України Алла Зібаровська⁹, яка керувала ансамблем “Карпати” з 1980 до 1985 року. Ще до свого переїзду в Івано-Франківськ вона підтримувала творчі стосунки з В. Петриком, Г. Железняком, організувала в м. Долина танцювальний ансамбль “Веселка”¹⁰, який був лауреатом міжнародних фольклорних фестивалів у Закопаному (Польща, 1976 р., найвища нагорода – “Золотий топірець”), у Руському Керестуві (Югославія, 1978 р.) на святі слов'янського фольклору “Червона ружа”, на фестивалі фольклорних колективів у м. Науси (Греція, 1978 р.), побував із гастролями в Польщі, Румунії, Німеччині. Більшість танців, а це – кращі зразки бойківської, покутської і гуцульської хореографії (*гуцулка*, *голубка*, *півторак*, *вишківський веселий*, *долинський дрібонький* та інші), наново була поставлена в ансамблі “Карпати” і тепло сприймалася глядачами. Тонкий знавець народного танцю, досвідчений балетмейстер-постановник А. Зібаровська, як пригадує Г. Железняк, уміла знаходити свіжі структурні й пластичні рішення. Створені нею композиції і сьогодні є в репертуарі колективу, а її вихованці, серед яких професійні хореографи, педагоги й працівники закладів культури, зберігають найкращі спогади про роки, проведені в ансамблі.

Однією з постановок, які виконував ансамбль під керівництвом А. Зібаровської, був танець *решето*, що поширився на Гуцульщині з Покуття, і перше його виконання зафіксовано в с. Річка 1921 р.¹¹ У селах його називали по-різному й виконання мало свої особливості. Так, у Бабині, Барвінку, Білоберізці, Брустурах, Річці, Яворові, Криворівні, Жаб'є він відомий як *решето*, а в Космачі, Яблуніці, Малому Рожені – *голубка*. Назва танцю походить від елементів тектонічної конструкції, яку відтворюють здебільшого жінки: рухи вперед, назад, вправо, вліво, немов просіваючи збіжжя за допомогою решета. Виразності досягають завдяки крокам і фігурам, підсиленним

звучанням мелодії, побудованої без зміни метрики – ритмічному поділі анапестичної стопи, зміщенням акцентів, різномірністю музичних фраз тощо.

Танцювати *решето* починають на рівному місці, рухаючись парами в одному напрямку. Вихідна позиція в танці – хлопець тримає правою рукою витягнуту праву руку дівчини, а лівою – дещо зігнуту ліву руку. Інколи хлопець тримає правою рукою її ліву руку за командою *лікоть за лікоть*, *понад ручку* чи *понад пахи*. У Космачі *руки на плече* ставить кожний своєму сусідові, що йде попереду. У Білоберізці танець починався за командою *кожний по дамі*, в Розтоках – *темно*, після чого сильніше підкреслюються ритмічно рухові одиниці основного кроку. Положення в парах і лобовний характер танцю при одночасному підкресленні команди підсилює пісня, яку на початку заспівувала дівчина: “А пішло решето, а я ніжков дубну, не скажу, що зміню, бо я з желю пукну”¹².

Описуючи танець *решето*, Р. Гарасимчук відзначає, що, крім основного кроку, він містить елементи, запозичені з інших танців, котрі в різних селах виконувалися по-різному. Наприклад, у с. Барвінок дівчата, що утворюють внутрішнє коло, залишаються на місці, а хлопці у зовнішньому колі кроком *троніт* посувалися від них і плескали в долоні кілька разів. На команду *хлопці навколо дами на місці* або *дами до кулка*, *мужі по краях* чоловіки виконують *троніт*, а на команду *гайдук сій* – *гайдука* в різних інтерпретаціях (*раз гайдук*, *ще гайдук*, *добре було ще поправ* тощо). Чоловіки змінюють напрям руху за командами *хлопці обертай*, *мужі до кулка*, *дами навколо*, *хлопці на місці*. Далі чоловіки стоять у внутрішньому колі, а жінки навколо них виконують *троніт* і *крутити сі*. Інколи чоловіки й жінки на команду *хлопці кошелек* утворюють одне коло, переплітаючи руки за голови дівчат, і рухаються разом то в одному, то в іншому напрямках. На закінчення танцю, після команди *руки догори*, керівник розриває коло й веде всіх за собою, проходячи під руками, почергово обминає одного, спереду, іншого ззаду за синусоїдою. На команду *гора усі*, танцюючи *решето*, утворюють пари й чоловіки, обнявши своїх партнерок, повертаються до середини кола. У танці вибудовують такі фігури: *гойданку* – у такт музики руками імітують розкачування; *телефон* – піднесення і опускання рук на плечі особи, яка йде попереду; *права рука вгору* – чоловіки підносять руку і після опускання плещуть 10 разів у долоні; *летіти* – танцюрист бере руками витягнуті в сторони руки дівчини, яка йде перед ним і виконує почергово *вверх*, *вниз* вертикальні рухи кілька разів¹³. У постановці танцю *решето* А. Зібаровською на останні такти музики лунали команди *до стодоли січку різать* і *до криниці воду тити* та інші.

Ми, учасники ансамблю “Карпати”, спільно з Гуцульським ансамблем пісні і танцю в травні 1988 року під час відзначення ювілею 1000-ліття Хрещення Русь-України на площі перед ратушею в м. Івано-Франківську розіграли сценічне дійство, кульмінацією якого було виконання *аркану* – танцю чоловічої непокори й гордині. Гуцули називають його своїм, танцем опришків, і здавна танцюють у важкодоступних гірських селах. Танець *аркан* використовувався часто в обряді посвячення двадцятирічного хлопця в легіні, після участі в якому він отримував право носити бартку (топірець), підперізуватися широким шкіряним ременем (чересом) і танцювати¹⁴, після чого ставав потенційним опришком. Назва танцю, як стверджує О. Гуцуляк¹⁵, походить від етруського слова, запозиченого римлянами: *arcamus* – “прихований, таємний,

мовчазний”, і, за словами українського археолога Ю.Шилова, вказує на індоевропейський корінь *arta*, наявний у назві держави трипільців-пелазгів Аратта та слов’янської держави Артанії. Цікаво й те, що музика *аркана* близька за мелодією до ірландської застільної пісні “Ev Sistr”. Однак сам танець містить багато румунських елементів, які, очевидно, перейняли ремісники, перебуваючи на роботах у Румунії чи на службі в австрійському війську на Буковині. До Першої світової війни *аркан* танцювали повільно, але з поширенням коломийкових і козачкових танців у 30-х роках ХХ ст. темп танцю значно зріс, особливо коли його виконували молоді хлопці. У більшості населених пунктів Гуцульщини він мав назву *аркан*, іноді *арган*, *орган*¹⁶. У с. Русові на Снятинщині *аркан* виконували під іншу мелодію, де він називався *підківка*, а танцюристи трималися за долоні в розірваному колі.

На Гуцульщині поширені два види *аркана*. У першому, який має давніше походження, танцюристи шикуються півколом, а другий, складніший за структурою, виконують значно більше виконавців, що тримаються за плечі в колі. Разом із чоловіками інколи в танці брали участь жінки (Гринява, Яблунів, Льці). У Брустурах поєднано виконання елементів у колі з півколом. За свідченням Р.Гарасимчука¹⁷, до 1901 р. в Яблуніці *аркан* танцювали шеренгою, а у 1930-х роках (у Березові, Дземброні, Яблуніці, Ворохті, Ростоках, Соколівці, Кривопіллі) півколові форми почали змінюватися на коло. У цьому танці розрізняють два види кроків: перший – *прибий* і *зміни* (належать тільки йому) і другий – *підківка*, *тропачок*, *гайдук*, що поєднується з основним кроком і є складовим елементом інших коломийкових і козачкових танців.

Аркан виконують у пришвидшеному темпі в замкнутому колі за командою старшого, котрий має бути добрим танцюристом. Кожний рух має своє призначення. В.Петрик описав такі команди: *а халяви*, *а підошви* – означає, що опришок забрав у пана чоботи й гордий з того, бо сам ходив у постолах; *батько спить* – виконують тихо на пальцях, щоб не розбудити батька, з нагнутим уперед корпусом; *батько встав* – виконується на піднесенні, бадьоро; *дубовий лист* – виконавці ніби згрібають листя до купи, розпалюють ватру й будуть веселитися навколо неї; на команди *а за діда*, *а за бабу*, *а за дівку* згадують рідних, яких залишили вдома. Дещо по-іншому виконують команду *а за бабу* (коли жартують) – тоді високо піднімають праву ногу й роблять вигляд сильного замаху, але удару не виконують, а легко опускають на пальці. На команду *колінце* б’ють рукою в долівку (підлогу), що означає: гасити вогнище і розходитися, аби не датися в руки гайдукам¹⁸. Сценічні варіанти *аркана*, *гуцулки*, *українського вітального* та багатьох інших танців у постановці Г.Железняка, С.Дергоусова виконують нинішні учасники ансамблю “Карпати”.

Незважаючи на труднощі, які переживають більшість сучасних аматорських народних колективів, ансамбль танцю “Карпати” продовжив свій творчий шлях. Чимало його учасників стали професійними артистами Державного гуцульського ансамблю пісні і танцю, в тому числі солістка заслужена артистка України Дарія Івасюк, танцюристи Михайло Довгий і наймолодший Ігор Вихованський з мамою Надією Вихованською, подружжя – Наталія і Мирослав Никифоруки із сином Андрієм, стаж участі в “Карпатах” яких понад 25 років. Тривалий час танцювали в ансамблі провідна артистка Гуцульського ансамблю Любов Семкович і вихованець

ансамблю “Карпати”, колишній художній керівник Ярослав Семкович. Школу ансамблю пройшли Мирослава Михайлівна Царук-Гордієнко – провідний педагог Калуського училища культури, Богдан Білогубка – соліст ансамблю пісні і танцю Московського військового округу, Тарас Магдач – художній керівник і балетмейстер народного самодіяльного ансамблю пісні і танцю “Сузір’я” Львівського заводу “Електрон”. А колишній староста ансамблю Василь Романець у даний час

Учасники ансамблю “Карпати” на святкуванні вулиці Івана Франка. м. Москва.

балетмейстер відомого народного ансамблю пісні і танцю “Барви Прикарпаття” в с. Старі Кривотули Тисменицького району. У Георгія Железняка опановував ази хореографії і керівник народного самодіяльного ансамблю “Тисменичанка” районного будинку культури заслужений працівник культури Ярема Галига. Багато колишніх танцюристів закінчили Снятинське, Калуське училища культури і тепер працюють керівниками колективів в Україні та за її межами. Колишні учасники сьогодні працюють у професійних колективах в Англії, Туреччині, Ізраїлі, Польщі, Росії. Володимир Смирнов відкрив свій клуб бальної хореографії у Варшаві й нині відомий усій Європі. У кінці 80-х років минулого століття в ансамблі також танцювали Богдан Стельмах, Ольга Мельник, Ігор Майданський, Лілія Тимків, Наталя Скрипник, Микола Бай, Аня Прокопишин, Ярослав Король, Роман Максимів, Михайло Гнатюк та інші.

З ініціативи народного депутата України Миколи Круця та Голови правління Богдана Зайця у травні 2004 р. ансамбль утримує ВАТ “Івано-Франківськцемент”,

хореографічну групу у складі 40 чоловік ведуть художній керівник Георгій Железняк, балетмейстер Сергій Дергоусов та музичний керівник Юрій Федорин. Ансамбль “Карпати” успадкував позитивний досвід минулих поколінь, зафіксований у ритмах, рухах, характері виконання, зберіг і розвинув давні традиції мистецтва народного танцю. Його виступи захоплено сприймають глядачі, оскільки народне мистецтво близьке й зрозуміле людям навіть інших країн і континентів. Танцювальне народне мистецтво є одним із скарбів самобутньої багатомістової культури, на ґрунті якого виник професійний бальний танець. Багаторічна діяльність ансамблю сприяє розвитку хореографічного мистецтва Прикарпаття, є гордістю українців, тим, чого необхідно навчати й на чому виховувати наступні покоління. Проте в сучасних умовах духовні надбання нерідко знецінюються. На наш погляд, поширення чужих латиноамериканських чи африканських танців на тлі загального занепаду національного автентичного танцю є наслідком втрати культурних надбань.

¹ Железняк Г. А дороги пахнуть смереками / Буклет. – Івано-Франківськ, 2001. – С.6.

² Затварська Р. Маєстро гуцульського танцю (художньо-публіцистичне видання). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2002. – С.110.

³ Затварська Р. Василина Чуперчук – перлина гуцульського танцю. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – С.38.

⁴ Демків Д. Ярослав Чуперчук відтанцював свої перші дев'яносто років // За вільну Україну. – 2001. – №45. – С.8.

⁵ Затварська Р. Маєстро гуцульського танцю (художньо-публіцистичне видання). – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2002. – С.136.

⁶ Narasymczuk R. W. Tańce Huculskie. – Lwów, 1939. – S.120.

⁷ Сабан Л.С. Народні танці / Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – С.354.

⁸ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Kraków, 1882. – Т.1. – С.3.

⁹ Стасько Б.В. Хореографічне мистецтво Івано-Франківщини. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – С.24.

¹⁰ Мистецтво України: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1995. – Т.1. – С.313.

¹¹ Narasymczuk R. W. Tańce Huculskie. – Lwów, 1939. – S.188.

¹² Там само. – С.191.

¹³ Там само. – С.198.

¹⁴ Kolberg O. Rús Karpacka. Т.55. – Wrocław-Poznań, 1883. – S.299–300.

¹⁵ Гуцуляк О. Аркан: Гуцульський танець ініціації // www.mesogaia.il.if.ua/arkan.htm.

¹⁶ Narasymczuk R. W. Tańce Huculskie. – Lwów, 1939. – S.206.

¹⁷ Там само. – С.225.

¹⁸ Затварська Р. Маєстро гуцульського танцю (художньо-публіцистичне видання). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2002. – С.108.

Наталія МАЛЕЦЬ

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯЦКА ОСТАПЧУКА (1907–1911 рр.)

Яцко Остапчук – один із визначних діячів національного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Він був великим ідеалістом і ще як гімназист мріяв осісти на селі й працювати для народу як громадський діяч. Перебуваючи в лавах РУРП і УСДП, сформувався як провідний політичний лідер Збаражчини. Не випадково крайня обрали його в 1907 р. послом до австрійського парламенту.

Метою даної статті є аналіз передвиборної і парламентської діяльності Я.Остапчука в Державній Раді у Відні в 1907–1911 рр. Для її реалізації поставлено такі завдання: 1) охарактеризувати передвиборну кампанію представника УСДП на Збаражчині й Тернопільщині; 2) з'ясувати зміст та основні напрями парламентської роботи Я.Остапчука.

Джерельною основою дослідження є неопубліковані архівні документи, матеріали періодичної преси (“Земля і воля”, “Червоний прапор”), а також спогади Я.Остапчука¹.

Дана проблема є малодослідженою. У більшості досліджень Я.Остапчук лише згадується як посол австрійського парламенту, активний діяч УСДП. М.Ганкевич, В.Левинський у своїх працях, присвячених виникненню й розвитку УСДП, виділяють Я.Остапчука як посла Державної Ради, характеризують його як політичного лідера Збаражчини². М.Стахів, визначаючи місце УСДП у розвитку соціалістичного руху на західноукраїнських землях, звернув увагу на виборну активність місцевої організації УСДП у Збаразькому повіті, яку очолював Я.Остапчук³.

Парламентська діяльність українських партій та її окремих представників не була предметом дослідження вітчизняних істориків радянської доби. Лише після відновлення незалежності України 1991 р. сучасна історіографія поступово почала заповнювати білі плями в політичній історії Галичини в ХІХ – на початку ХХ ст. О.Жерноклеєв, досліджуючи історію зародження й розвитку української соціал-демократії в Галичині, зупинився на аналізі парламентської діяльності УСДП. На його думку, участь УСДП у парламентських виборах 1907 р. стала першим значним самостійним кроком партії⁴. Дослідник охарактеризував взаємини Українського клубу з представниками УСДП Я.Остапчуком і С.Вітиком у віденському парламенті⁵.

Серед зарубіжних науковців варто виділити праці польської дослідниці В.Найдус, яка, досліджуючи історію розвитку соціал-демократичного руху в Галичині, звернула увагу на парламентську діяльність Я.Остапчука як представника інтересів селянства краю⁶. Таким чином, більшість дослідників лише побіжно торкалася окремих епізодів політичної діяльності Я.Остапчука. А проблема його парламентської діяльності не була предметом дослідження у вітчизняній історіографії.

Демократизація політичної системи країни внаслідок парламентської реформи 1907 р. сприяла поживленню політичного життя українців і подальшому зміцненню українського елемента в Австро-Угорщині. Негайно після ухвалення нового закону були проголошені нові вибори до парламенту.

Уже в січні 1907 р. політичні партії почали розглядати можливі кандидатури на майбутні парламентські вибори. Дві основні українські партії, народовці й

радикали, висунули кандидатів спільно. Москвофіли ставили своїх кандидатів самостійно. Українські соціал-демократи також ішли до виборів самостійно, хоча й не мали достатніх фінансових засобів порівняно з іншими партіями.

Українська соціал-демократія, підкреслюючи своє право репрезентувати міське населення української частини коронного краю без погодження з ППСД, висунула своїх кандидатів у двох міських округах Бучач – Снятин (Р.Яросевич) і Бережани – Рогатин (В.Старосольський), а також у сільських округах Дрогобич – Старий Самбір (С.Вітик) і Тернопіль – Збараж (Я.Остапчук).

Я.Остапчук на перших порах відмовлявся балотуватися на виборах і рекомендував на своє місце А.Шмігельського. Обидва користувались великою популярністю серед краян як активні провідники радикального руху. Не переставали вони вести активну боротьбу з цісарським режимом і після переходу в соціал-демократичну партію. Лідери УСДП наполягали на тому, щоб Я.Остапчук висунув свою кандидатуру. Таке прохання висловив, зокрема, В.Темницький у своєму листі до А.Шмігельського: “Конче є потреба, щоб на виборах балотувалися Остапчук і Ви, для того, щоб боронити права молодого і обездоленого хлопа. Краще б було, щоб увійшли Ви оба, але є надія, що як обидва висунете кандидатуру, то хоч один ввійде”⁷.

Я.Остапчук і А.Шмігельський уважали, що найкращим кандидатом мав би бути хтось із старших політиків. Наприклад, великий досвід політичної боротьби мав С.Шмігер, який програв на виборах 1897 р. унаслідок баденівського терору, або І.Франко, який на додаткових виборах 1898 р. не став послом лише тому, що комісія сфальсифікувала результати голосування. Але про кандидатуру І.Франка тоді не можна було думати, бо він відійшов від політики, а до того ж був важкохворий. Сафат Шмігер рішуче відмовився кандитувати з різних особистих причин. Я.Остапчук звертався до Р.Яросевича, який уже був послом із Борщівського округу в 1897–1901 рр. і виявився здібним політиком. Але він заявив, що коли партія хоче здобути мандат в окрузі Збараж – Тернопіль – Козова, то повинна ставити кандидатом тільки Я.Остапчука. Останній відповів, що “справа не тільки в здобутті мандату, але також у закріпленні його. [Я.Остапчук] запевняв Яросевича, що коли б він став послом від нашої округи, то ми з Шмігельським могли б закріпити мандат і успішно його боронити від усяких нападів, бо люди довіряли б нам, знаючи, що ми це робимо не для власних інтересів. Натомість, коли б хтось з нас став послом у власній окрузі, то нам важко було б захищати самих себе від багатьох противників, які тільки б чекали на кожний наш крок і кожне наше слово. До того ж, коли б виборці не дочекались здійснення своїх сподівань, то вони були б розчаровані нами, і ми втратили б їх довір’я”⁸. Після довгих роздумів Я.Остапчук згодився висунути свою кандидатуру, але при цьому зробив застереження, щоб партія не оголошувала про це, поки думка про його кандидатуру не вийде від самих виборців при обговоренні даного питання.

У своїй передвиборній агітації місцевий осередок УСДП обійшов добру третину виборчого округу, який нараховував більше 180 громад із населенням 250000 чоловік. “Вихідним пунктом у моїй передвиборчій агітації в Тернопільщині, – згадував Я.Остапчук, – були села на північ від Тернополя, які тягнуться вздовж залізничного шляху. В цій смузі лежать села Біла, Чистилів, Глубочок Великий, Курівці, Воробіївка, Цебрів та інші. Я дійшов до Янковець і Обаринець, а звідси повернув на південь і

відвідав села в долині річки Серет. Всі ці села колись стояли за радикальних кандидатів Шмігера та Франка. Там я мав багатьох друзів і однодумців, ... їх не треба було переконувати, вони готові були постояти за нас до кінця. Село за селом, всюди приймали наші думки й обіщували підтримати нас”⁹.

Місцева влада й духівництво, до якого потрапив у немилість Я.Остапчук за поширення соціал-демократичних ідей, робили все, щоб не допустити кандидатуру Я.Остапчука у виборчий округ №68. На передвиборних зборах у Чернівцях, Клебанівці та в Збаражі священники Курдин, Конистянський, Зачуна відверто заявляли про поборення кандидатури Я.Остапчука¹⁰. Але селяни, наперекір їхній волі, агітували за Я.Остапчука.

У ході передвиборної кампанії популярність Я.Остапчука швидко зростала. Програма його була близька збаразькому селянинові, і він вірив йому. Так, збаражани звернулися в газету “Червоний прапор” із такими словами: “...хочемо вислати до Відня посла з-поміж себе, хлопа, щоб він там з хлопським сумлінням пригадував там в уряді міністрам, що вони мають не попам підносити пенсію, але і о нас, про наші кривди дбати. Нашим послом, хоч то і не дуже подобається попам, буде Я.Остапчук. Всі як один віддаймо голоси за єдиного нашого хлопського кандидата тов. Я.Остапчука”¹¹.

Виборча платформа УСДП передбачала боротьбу за усунення нерівності виборчого права, зниження вікового цензу, поширення цього права на жінок, національну автономію, розширення демократичних свобод громадян, проведення реформ в інтересах селянства¹².

Найактивнішою виборна кампанія була в березні-травні 1907 р. 20 березня 1907 р. відбулися передвиборні збори в Збаражі, на які приїхали виборці із 47 сіл Збаразького повіту. Вони проголосували за кандидатуру посла австрійського парламенту Я.Остапчука й доручили президії зборів заявити про це в Тернополі. 22 березня 1907 р. відбулися передвиборні збори в Тернополі, де вислухали обох кандидатів: Я.Остапчука та І.Голубовича. Після тривалих дискусій більшість голосів було віддано за кандидатуру Я.Остапчука¹³. Газета “Червоний прапор”, яка перебувала під впливом УСДП, у той час писала: “Від тої хвилі, як кандидатуру Я.Остапчука прийняла Збаражчина і Тернопільщина, для кожного стало ясным, що для тої кандидатури треба провести якнайширшу агітацію”¹⁴.

На зборах 24 березня в Козовій, а ввечері 25 березня в Красносільцях також було підтримано кандидатуру Я.Остапчука. Останній виступив у Красносільцях перед виборцями з промовою: “Я русин, і то такий русин, що ніколи своїй народній справі не споневірюся і маю надію, що не споневірюся. В справах народних руських прошу мене уважати як члена руського клубу, коли би м ся дістав до парламенту. Однак ж, як хлопа в справах господарських, економічних я не можу рахувати на те, що буду згідним з такими людьми, які будуть сидіти в руськім клубі із адвокатами та священниками, а ще із урядниками... Буде ще не раз таке, що займуть вони становисько некорисне для хлопів. Якщо хлопа, яко чоловік чорної праці, я буду шукати собі компанії межі такими самим, як і я, і не буду оглядатися на те, хто в тій компанії буде: чех, поляк, італієць, румун чи хто – аби то були люди праці, які хочуть відстоювати і стояти за інтерес і за долю робочого люду”¹⁵.

Популярний на Збаражчині агітатор А.Шмігельський організував збори в Новиках, Зарубинцях, Чумалях, Опрішавцях, Добриводах та ін., на яких підтримували кандидатуру Я.Остапчука як посла до віденської Державної ради.

Вибори до нового віденського парламенту закінчилися в середині червня 1907 р. УСДП здобула 28607 голосів, або 8% усіх голосів, відданих за український політичний табір (21% припав на УРП, решта – на НДП). Від УСДП послами до парламенту були обрані Я.Остапчук і С.Вітик¹⁶. У складних і загалом несприятливих умовах молода українська партія цілком слушно вважала здобуття двох мандатів своїм успіхом.

Уперше за період після революції 1848–1849 рр. в австрійському парламенті з'явилась численна українська репрезентація, на яку повинні були зважати австрійський уряд та інші політичні сили. Монополії поляків на політичну владу в краї, їх безроздільному пануванню над українським населенням було завдано відчутного удару. Співвідношення сил в українсько-польському протистоянні почало змінюватися в напрямку посилення позицій українських політичних сил.

Уже 25 червня 1907 р. вибраних послів було покликано на перше засідання. Як згадував Я.Остапчук, "...посли приїздили з усієї Австрії і відразу попадали в парламенті на свої місця, приготовлені для кожного посла за його партійною приналежністю. На першому засіданні вибрано провід парламенту – голову і кількох заступників, від усіх більших партійних груп як від прихильних до уряду, так і до опозиційних. Після виборів проводу послы мали йти до цісарського палацу вислухати тронну промову. Соціал-демократичний клуб вирішив, що хто хоче, може йти, хто ж не піде на ту церемонію, тому не буде братися це за зле. Добра третина соціалістичних послів не пішла слухати промови цісаря"¹⁷.

У новому парламенті представники української соціал-демократії Галичини Я.Остапчук та С.Вітик увійшли до соціал-демократичної фракції, яка розділилась на 5 автономних національних фракцій: німецьку, чеську, польську, італійську, українську. Фракцією керував відділ, складений із представників усіх національних секцій (від української – С.Вітик). Інші українські партії утворили Руський Клуб, до складу якого увійшли націонал-демократи, радикали й москвофіли. Останні невдовзі вийшли з клубу і він був перейменований на Український¹⁸. Розстановка політичних сил у парламенті, як і спільність ряду політичних вимог, спонукала українських послів до зближення із соціал-демократами. Обидва клуби опинилися в опозиційній меншості. Однак передбачалося, що Я.Остапчук і С.Вітик братимуть участь у нарадах Українського клубу на правах гостей і будуть підтримувати всі його національні змагання¹⁹.

Я.Остапчук аргументував свою приналежність до соціал-демократичної фракції доволі іронічно: "Найбільшою групою в парламенті було об'єднання соціал-демократичних послів. Це об'єднання мало 87 послів різних національностей: 49 німців, 24 чехи, 6 поляків, 5 італійців, 2 українці і 1 румун. Виходить, нібито, що тут кожний народ в Австрії мав своїх "зрадників" (так називали соціалістів їхні противники), які не погоджувалися і не йшли спільною лавою зі своїми "патріотами", а шукали собі спільників серед таких самих "зрадників" інших народів. Їм не по дорозі було йти з більшістю, бо вона підтримувала владу, яка не хотіла йти на поступки народним масам. Вони знали, що до поступок владу доведеться примушувати боротьбою, в якій потрібна єдність соціалістів. І тому послы соціалістичного

об'єднання в своїх виступах завжди доводили своїм противникам, що нехтуючи інтересами робочого люду, вони тим роблять погану прислугу собі й державі. Адже робочий люд рано чи пізно візьме сам силою те, чого йому не визнавали по доброму!"²⁰.

Під час першої сесії нового австрійського парламенту (17 червня – 24 липня 1907р.) соціал-демократи внесли резолюцію про заснування українського університету у Львові. Водночас, перебуваючи у Відні, Я.Остапчук отримав листа з Бічкє, що недалеко від Будапешту, від своїх земляків зі Збаражчини. Писали вони в тому листі, що їх намовили якісь агенти їхати туди на жнива до маєтку графів Метерніхів. І просили, щоб він відвідав їх і порадив, як їм вийти з біди, в яку вони потрапили. У листі підкреслювалося, що їх "примушують працювати понад силу, що годують їх нужденно й поводяться з ними, як з якоюсь худобою. Як привезли їх, то загнали до якоїсь стодоли, дали на підстилку трохи соломи. З часом ця солома потерлась на порох, а свіжої на заміну не дають. Однак вони в тій берлозі й живуть – сплять і їдять, а від бруду намножилось стільки паскудства всякого, що вони не мають ні хвилини спокою. Скаржились, але на скарги їхні ніхто не звертає уваги"²¹.

Я.Остапчук відразу ж відреагував на своєрідний перший депутатський запит і справу було залагоджено в інтересах земляків. Молодий парламентар прекрасно усвідомлював, що нова виборча реформа не була демократичною, а новий парламент не дуже відрізнявся від попереднього. Улітку 1907 р., коли члени парламенту роз'їхалися на канікули, він відвідав деякі села свого виборчого округу і, за його власними словами, звітував перед людьми про роботу парламенту на недавній сесії: "Хотів я попередити людей, щоб вони не дурили себе і не чекали від того парламенту якихось незвичайних змін чи реформ. В новому парламенті залишився старий дух, бо його обновляли не революційні події, а послы старого парламенту. Новий парламент різниться від старого лише тим, що в ньому, завдяки новому виборчому праву, є більше представників народу. І тому тепер є краща можливість виривати від уряду різні поступки для народу"²². Я.Остапчук усвідомлював, у чому полягала його основна місія і чий інтереси він представляв і кого мав захищати.

Від людей по селах Я.Остапчук дізнався, що державна адміністрація й далі ставиться неприхильно до збаразьких селян. Тому він разом з А.Шмігельським, новообраним послом до Галицького сейму, вирішив звернутися до намісника графа Потоцького, якому розповів про зловживання владою в селі Чистилів під Тернополем, де поміщиком був граф Коритовський.

У грудні 1907 р. у віденському парламенті проводились кількатижневі дебати стосовно питання про державний бюджет за участю 200 послів із різних політичних груп. У цих дебатах узяв участь і Я.Остапчук як представник опозиції, що виступала проти запропонованого урядом проекту. Він виступив з великою промовою, вимагаючи реорганізації всієї крайової адміністрації в Галичині, заснування українського університету та значного збільшення кількості українських шкіл. Згодом Я.Остапчук, детально проаналізувавши свій виступ, залишився незадоволеним, бо сама промова, на його думку, вийшла задовгою і він порушив багато проблем, які не належали до компетенції парламенту і не мали нічого спільного з бюджетом. Однак заслуга промовця в даному разі полягала в тому, що він звернув увагу урядових

і парламентських кіл на важке становище українського народу в Австро-Угорській імперії. Я.Остапчук виділив ті проблеми, на які ще досі ніхто не звертав уваги: “Віденський уряд своєю угодою з польською шляхтою позбавив український народ Галичини рівноправности, і що для 4 млн. українців нашого народу конституція є тільки на папері. Український народ Галичини вже 50 літ вимагає відділити його від поляків, щоб вони були собі панами на своїй землі за Сяном, а ми – господарями на своїй землі – по цей бік Сяну. Бо тоді обидва народи були б рівноправними, і не було б причини боротьби між ними. Тепер же український народ є наймитом на своїй землі. Але цих наших вимог досі не здійснено, і тому УСДП вже не буде повторювати старих вимог, а ставить нову мету – самостійну, ні від кого незалежну Україну, яку показав нам у своїх пророчих словах найбільший дух України, Тарас Шевченко”²³. Дана промова Я.Остапчука, як представника УСДП, виголошена ним у віденському парламенті 21 грудня 1907 р., яскраво продемонструвала кінцеву мету політичної боротьби української соціал-демократії на даному етапі. Її підтримали представники Українського клубу.

У травні 1908 р., після вбивства Потоцького, загострилось питання українсько-польських відносин у Галичині і стало протягом тижня предметом нарад австрійського парламенту. Ініціював розгляд цієї проблеми представник Українського клубу Г.Цеглинський із Перемишлянщини, який зібрав багато матеріалу про важке становище українського народу в Галичині, упорядкував усі зловживання влади, обґрунтувавши їх статистичними даними. Йому відповів новообраний голова Польського клубу професор Гломбінський, який заявив, що ніяких зловживань щодо українців не було – ні під час страйків, ні під час виборів, і що твердження Г.Цеглинського – звичайні вигадки.

Після цієї промови слово взяв Я.Остапчук, який підкреслив: “Ще кілька місяців тому посол Гломбінський лаяв прилюдно владу в Галичині за несправедливе відношення до його партії (народова демократія) під час парламентських виборів. А сьогодні він твердить, що влада в Галичині ніколи не була в таких добрих руках, як тепер. Але якщо в Галичині все в порядку, то чому голова Польського клубу не хоче, щоб до нас прийшла комісія парламенту і подивилась на наші порядки? нехай би нас хвалили чужі люди, коли є за що. Я остерігав уряд у Відні не легковажити того, що діється в тому нещасному краю Галичині, бо йдеться тут приблизно про третину простору всієї держави, а може, і про цілість держави. Відповідальність за лад і порядок в руках польської шляхти”²⁴.

Три дні тривали дебати у Віденському парламенті про ненормальні відносини в Галичині. Звичайно, урядова більшість у парламенті не визнала українських внесень (пропозицій) – вони були відхилені більшістю урядового німецько-чесько-польського блоку. Українську позицію підтримували послі міжнародного соціал-демократичного клубу, частина німецьких послів та професор Т.Масарик разом із кількома чеськими послами.

Взаємодія Українського клубу із соціал-демократією змусила уряд у 1909 р. здійснити заходи щодо зрівняння української мови в правах із польською в галицькому судівництві, а соціал-демократи з допомогою українських послів домоглися створення спеціальної депутатської комісії для розробки законопроектів про рівноправність

національностей і практичного заходу прав національних меншостей. При цьому слід зазначити, що в ряді випадків справедливі національно-політичні домагання українців серед усіх фракцій австрійського парламенту підтримував тільки соціал-демократичний клуб²⁵.

Однак співпраця цих різнорідних за характером політичних сил виявилася нестійкою й суперечливою. Помітним був брак послідовності в політиці обох клубів, різне розуміння першочерговості завдань демократичного парламенту. Соціал-демократичний клуб, керівну роль у якому відігравали партії панівних національностей, головний наголос зробив на вирішенні конкретних соціальних і правових питань. Я.Остапчук та С.Вітик у складі клубу активно домагалися реформи податкової системи, звільнення від податків незаможних селянських господарств, зниження оподаткування продуктів масового споживання, скорочення контингенту рекрутів, відміни смертної кари. Під їх тиском уряд у 1908 р. вніс у парламент законопроект про соціальне забезпечення робітників і селян по старості та інвалідності, а в 1911 р. запровадив 8-годинний робочий день у гірничодобувній промисловості²⁶.

Парламентська діяльність Я.Остапчука була достатньо жвава, насичена. Володіючи добре німецькою мовою, блискуче виступав як правознавець і не давав себе збити окриками неприємних польських послів, реагуючи негайно й доцільно в самій промові. Лише в 1907–1908 рр. підготував 23 інтерпеляції до окремих міністрів із різноманітних питань. Сам Я.Остапчук підсумовував свою парламентську діяльність так: “Протягом двох перших років мого послування 1907–1908 рр. мав я особливо багато праці, бо треба було не тільки підготувати потрібні матеріали для моїх виступів у парламенті, але також полагоджувати різні справи громадські, а ще частіше приватні справи окремих людей. Я мав часто виїжджати на села, щоб підтримувати зв’язок з людьми. За тих два роки відбув я у своїй величезній окрузі рекордну кількість зборів – 180”²⁷.

Отже, послом у віденському парламенті Я.Остапчук був рівно чотири роки – з червня 1907 р. до червня 1911 р. (до наступних виборів). Це була одна з найбільш яскравих сторінок його діяльності. Він був справжнім народним трибуном. Завдяки своїм ораторським здібностям він не раз виступав і викривав антинародну політику цісарського уряду, критикував і засуджував галицьке москвофільство, яке плазувало перед урядом. Посол Я.Остапчук боронив права не тільки українських робітників і селян, але й поляків і євреїв, представників інших національностей.

30 квітня 1911 р. австрійський парламент було розпущено і в країні розпочалася інтенсивна передвиборна боротьба.

Передвиборна кампанія українських партій в умовах загострення міжнаціональних протиріч, зростання свідомості народних мас проходила під гаслами консолідації українських політичних сил у парламенті, унаслідок чого становище УСДП виявилось найскладнішим. Під час передвиборних зборів на Збаражчині та в інших повітах виборці майже одностайно вимагали, щоб майбутні послі в парламенті увійшли до Українського клубу, і відмовлялися підтримати кандидатури УСДП. З цією проблемою зіткнувся і Я.Остапчук. Однак керівництво УСДП уперто дотримувалося класового принципу в політиці, і в спеціально присвяченій цьому питанню статті “Землі і волі” наголошувалося, що “соціал-демократичний посол не сміє вступити до Українського клубу разом з панами та попами”²⁸.

Ці настрої в соціал-демократичному таборі дуже гнітили Я.Остапчука: “Я бачив, що в соціалістичному світі не все іде так, як би бажалось; що дійсність часом відбігає від теорій. Я відчував якусь душевну і фізичну втому, мене почала огортати нехоть, і я не бажав тоді нічого більше, як спокою”²⁹. Не ставши послом вдруге, у 1912 р. Я.Остапчук переселився зі своєю сім’єю з Галичини до Ізбудья-Радвані (тепер Радвань над Лаборцем (нинішня Словаччина)).

¹ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини (Думки і спогади з мого життя) // Збаражчина: Збірник споминів, статей і матеріалів. – Торонто, 1964. – С.183–470.

² Ганкевич М. З перед двадцяти літ (Початки української соціал-демократії в Галичині) // Календар “Вперед” 1920. – Львів, 1920. – С.71–82; Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. – К., 1914. – 116 с.

³ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях. – Львів, 1934. – 135 с.

⁴ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899–1918). – К.: Основні цінності, 2000. – С.70.

⁵ Там само. – С.90–92.

⁶ Najdus W. Kwestia narodowa w ujęciu Polskiej Partii socjalno-demokratycznej Galicji i Śląska. – Warszawa, 1979. – 279 s.

⁷ Центральний державний історичний архів України м. Львові, ф.309, оп.1, спр.2472, арк.13.

⁸ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини... – С.392.

⁹ Там само.

¹⁰ Червоний прапор. – Тернопіль, 1907. – 1 березня.

¹¹ Там само.

¹² Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині... – С.70.

¹³ Червоний прапор. – Тернопіль, 1907. – 1 березня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – 6 квітня.

¹⁶ Лозинський М. Вибори в Австрії // ЛНВ. – 1907. – Т.38. – Кн.6. – С.535.

¹⁷ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини... – С.396.

¹⁸ ЛНВ. – 1907. – Т.39. – С.150–155.

¹⁹ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині... – С.90.

²⁰ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини... – С.397.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.402.

²³ Там само. – С.405.

²⁴ Там само. – С.410–411.

²⁵ ЛНВ. – 1909. – Т.48. – Кн.12. – С.609–610.

²⁶ Чого домагалися соціал-демократи в парламенті // Земля і воля. – 1911. – 28 травня.

²⁷ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини... – С.413.

²⁸ Земля і воля. – 1911. – 14 червня.

²⁹ Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини... – С.416–417.

Микола ВІТЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ПОДЕННИХ НАЙМИТІВ ТА ДВІРСЬКИХ СЛУГ У ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Сьогодні українська держава перебуває на етапі зміни державного і колективного характеру власності на приватний. Цей процес особливо суперечливо проходить у сфері врегулювання поземельних відносин. Він супроводжується значними порушеннями чинного законодавства з боку селян і представників влади на місцях, сприяє значній майновій та світоглядній диференціації населення. Це спонукає вчених до детального аналізу соціально-економічних факторів в історичній ретроспективі й розробки нових механізмів вивчення вітчизняної історії, що могло би сприяти вирішенню сучасних проблем.

Однією з них є питання трансформації менталітету селян Наддніпрянщини у 1861 – 1918 рр. (статті Ю.Присяжнюка¹), вплив дефіциту землі на міжетнічні стосунки в Україні у другій половині ХІХ ст. (монографія Д. Бовуа²).

У даній статті досліджуються тенденції та закономірності у відносинах між сільськими громадами та панськими маєтками Галичини* в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., вивчаються життєві пріоритети поденних наймитів і двірських слуг, їхні ролі в еволюції польсько-українських взаємин.

Земля займала важливе місце у світоглядних орієнтирах людей ХІХ ст. Усім верствам населення Галичини був притаманний світогляд антеїзму. Для поміщиків, майже 4 тис. (82 %) яких становили поляки, земля виступала малою батьківщиною, овіяною ореолом життєвого благополуччя, джерелом прибутків та ознакою важливості місця її власника в соціальній ієрархії³. Земля у їх свідомості ніколи не була самодостатньою. Вона являла собою фільварок або “ключ” (сукупність кількох територіально близьких фільварків). Фільварок поєднував земельні угіддя з господарськими спорудами, робочими тваринами, реманентом і слугами. Неодмінним атрибутом фільварку виступав будинок орендаря (“державця”, або “власителя”) чи панський палац, який підкреслював економічну могутність власника, свідчив про його становище у суспільній ієрархії. Замість слова “фільварок” часто вживалися вирази “добра” (dobra), “територія займанщини” (obszar posiadania), “польська територія займанщини” (polski stan posiadania)⁴. Маєток сприймався не лише поміщиками та їхніми слугами, а й українськими селянами з довколишніх сіл як осередок польських звичаїв та культури – “уособлення польськості”, “польський острів серед руського моря”⁵.

Панських слуг, які перебували у повній економічній та особистій залежності від поміщика, часто змушували розмовляти польською мовою з дідичем та орендарем, святкувати свята за Григоріанським календарем, одягати вбрання, надане великим

* Територіальними межами статті є етнічні українські землі, які нині входять до складу Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей України. У досліджуваний період вони входили до складу Австро-Угорщини і разом із частиною польських етнічних земель утворювали єдиний коронний край “Королівство Галичини і Лодомерії з великими князівствами Краківським, Освенцімським і Заторським”. Їх називали невірним з історичного погляду терміном “Східна Галичина”.

землевласником. При цьому вони зазнавали різноманітних принижень і знущань. Панські слуги в одному з маєтків під Львовом вимагали від поміщика: "...не принижуйте лише нашої мови, обряду, звичаїв, не втручайтеся непрохано до наших справ домашніх..."⁶.

На думку польського князя Осипа Пузини, у Галичині двірські робітники становили 1/6 всіх селян. Їх робочий день тривав 16–20 годин на добу. Так, форналі – слуги, які доглядали панську худобу, – працювали від 3 до 23 години ночі, а плата за таку працю була настільки низькою, що більшість із них узимку та навесні голодувала⁷.

У 1885 р. посол Галицького крайового сейму Л.Василевський вніс пропозицію законодавчо закріпити методи державного примусу селян до праці в панському маєтку, якщо вони уклали контракт із поміщиком про роботу в наймі на визначений термін. Однак цю пропозицію парламентська більшість не схвалила. Відхилення її сеймом не означало ліквідації численних фактів, коли панських слуг, які хотіли розірвати угоду, силою змушували виконувати різні роботи у фільварку. Більше того, після хвороби або ув'язнення із завершенням терміну дії контракту слуг змушували працювати ще певну кількість днів понад норму. Більшість форналів, погоничів, пастухів, сторожів та інших слуг, найнявшись один раз на роботу до двору, потрапляли у довічну боргову залежність⁸.

Становище двірських слуг особливо погіршилося з поширенням товарно-грошових відносин. Один із польських економічних оглядачів, аналізуючи права форналів, зазначав: "Якщо б пан купував форналя як коня чи вола, то інакше б до нього ставився. Худобина як згине – то втрата для двору, а забитий форналь нічого не коштує, на його місце одразу знайдуться інші. А де ж сумління? – Сумління добре до костелу, церкви, божниці, але до господарки його не треба"⁹.

Особливе місце у взаєминах між польським двором та українською громадою займали орендарі – вихідці зі збіднілої польської шляхти або євреї (кількість євреїв-орендарів особливо зросла після масової еміграції євреїв із Росії, спричиненої антисемітськими погромами у 1881 – 1883 рр.). Орендарі більшості маєтків були поставлені у тісні рамки господарської діяльності, визначені текстом угоди із землевласником. Дідичі контролювали не лише сплату грошима та натуральною продукцією вартості оренди, а й розміри посівних площ, процентне співвідношення серед посівів різноманітних сільськогосподарських культур, закупівлю нових знарядь праці, сортів рослин і порід худоби, коней, будівництво та ремонт господарських і житлових споруд¹⁰.

Упродовж 1880 – 1914 рр. у Галичині непоодинокими були випадки неврожаїв. Рентабельність маєтків постійно зменшувалася. Орендарям, які не мали інших джерел прибутку, крім експлуатації фільварків та права пропінанції, це завдавало значних збитків. Контракти про оренду укладалися з поміщиком на 3–12 років з обов'язковою сплатою ренти кожних півроку і не передбачали різних кризових ситуацій. Таким чином, обставини змушували орендарів до ощадливості. Вони, перш за все, економили на виплаті зарплат двірським слугам і поденним робітникам, а також на витратах за вдосконалення й ремонт знарядь праці та сільськогосподарських машин. Такі вимушені заходи здебільшого перетворювалися на джерело особистого збагачення орендаря. З іншого боку, надмірна економія на дотриманні правил техніки безпеки була умисною і вела до масового травматизму серед двірських слуг, а часом

і до їхньої загибелі. Так, лише в гуральні* Олександра Гневоша (орендар єврей С.Штайн) померло від опіків упродовж двох років четверо робітників, а ще троє стали каліками. Потерпілі та їх сім'ї не одержали жодного відшкодування і навіть обумовленої в договорі про найм на роботу зарплати. Аналогічні випадки були масовим явищем у гуральнях, на тартаках, копальнях, кар'єрах, що існували при фільварках¹¹.

Двірським слугам, які не зазнали каліцтва і уникли смерті, загрожувала інша небезпека – безробіття на старість і смерть від голоду. Газета "Sluzba dworska" ("Двірська служба") повідомляла про випадок, що стався зі слугою Іллею Кириловичем Шестернаком. Про його долю сучасники писали: "Праця безмірна – брага, гуральня, біля худоби, в лісі, в полі, в неділі і свята. Били його батогами, палицею, кулаком. Його батько працював 3 дні для двору, а 3 для себе. А Ілько працював (вільна людина) для двору 7 днів на тиждень..."¹². На старість йому давали менше роботи, оскільки поміщик Красицький пам'ятав слугу ще з дитинства і з певних моральних міркувань його не виганяв. Та коли змінився власник маєтку, 74-річного І.Шестернака звільнили з роботи без жодних засобів для існування. Такі випадки були надзвичайно поширеними у Галичині¹³. Економічна доцільність визначала долю двірських слуг маєтків краю у кінці XIX – на початку XX ст., поступово перетворюючи аморальні дії окремих дідичів із безпрецедентних винятків на закономірне явище. Цей процес посилював невдоволення деяких категорій українського селянства ситуацією в суспільно-громадській ієрархії.

Перед двірськими робітниками завжди існувала дилема визначення життєвих пріоритетів. З одного боку, вони не могли розірвати зв'язок із сільською громадою, забути про своє походження, а з другого – економічна та особиста залежність змушувала їх слухняно виконувати накази, які віддавали польські поміщики, їхні орендарі, економи, привілейовані категорії прислуги. Часто двірські слуги під впливом обставин виступали на боці поміщиків у "локальних боях" із сільськими громадами за сервітути** та інші права¹⁴. Але, з іншого боку, за умов соціально-економічної та політичної незахищеності, породженої нерівномірним розподілом знарядь і засобів виробництва і в першу чергу землі, доброзичливе ставлення українських селян до двору, особливо двірських слуг та поденних наймитів, існувало лише в уяві польських поміщиків. У будь-якій неординарній події розкривався справжній стан справ, проявлялася в усій повноті міжнаціональна ворожнеча.

Типовим був випадок, який відбувся 4 липня 1908 р. у с. Василіві під Львовом. Тамтешній економ Юліан Рушинський (поляк за національністю) конфіскував коні в Антонія Лорика (українця) за те, що вони начебто паслися на двірській конюшині, і зажадав відшкодувати збитки – 40 крейцерів***. Однак Лорик відмовився платити, заявивши, що за наклеп "...уб'є Русинського...". Він влаштував засідку на економи і побив його. Ю.Рушинський вирвався, але втікав через усе село. Поблизу фільварку

* Гуральня – напівкустарне мале підприємство з виробництва горілки.

** Сервітути – права сільських громад на користування панськими лісами, пасовищами, луками, водними угіддями.

*** Золотий ринський – грошова одиниця Австро-Угорщини, дорівнювала 2 коронам. 1 корона дорівнювала 100 крейцерам (сотикам). – 5 с.

стояла група селян, які на заклик економа про допомогу кинулися допомагати не йому, а Лорику. Економ, відстрілюючись від селян, зміг уникнути розправи¹⁵.

У цьому випадку ситуацію значно ускладнювало те, що економ за національністю був поляком. Польські поміщики проводили своєрідний відбір кадрів до своїх маєтків. Чорноробами працювали здебільшого українці без жодних документів, трудових договорів. На привілейовані посади людей призначали дідичі за письмовими чи усними рекомендаціями, причому перевага віддавалася полякам із західної частини Галичини чи, принаймні, із сусідніх повітів. Це суттєво перешкоджало двірській прислузі тісно контактувати з місцевим українським населенням. Саме слуги-поляки на посадах орендарів, економів, лісничих, побережників відзначалися надзвичайно самовідданою охороною власності та прав поміщика. Вони не лише залежали від власника в соціально-економічному відношенні, а й часто поділяли його погляди на суспільно-політичний та економічний устрій, взаємини між двором і сільською громадою, оскільки походили переважно зі збіднілої польської шляхти. Усе це перетворювало двірських слуг указаних категорій на об'єкт особливого, прихованого ворожого ставлення з боку українських селян, навіть інших слуг-поляків.

Відкритий опір двірських слуг у відповідь на несправедливі образи та побиття поміщиками був рідкістю. Польські поміщики, дбаючи про свою моральність, намагалися всіляко замовчувати факти ворожнечі й непорозуміння зі слугами. Так, Володимир Гневош дав 5 корон своєму форналю Яську за те, щоб той мовчав про побиття поміщика у дворі. Для посла Галицького сейму навіть поширення розмов про цей випадок було великою ганьбою¹⁶.

У 1880 – 1914 рр. часто траплялися ситуації, коли поміщики наймали осіб із маргінальних груп селянства для таємних розправ з опонентами. З метою збільшення соціальної опори окремі польські поміщики цілеспрямовано сприяли маргіналізації українських селян. Львівська газета “Діло” зазначала: “Найбільше буває зіпсутий люд при дворах...”. Редакційна колегія доносила інформацію, що в одному селі Белзького повіту три поміщики (брати) регулярно організовували у своїх фільварках свята, які перетворювалися на п'яні оргії, за участю не лише двірських слуг, а й звичайних селян. Через кілька років господарювання ці поміщики були змушені продати свої маєтки. Такий розгульний спосіб життя засуджувався не лише українськими селянами, але й окремими польськими поміщиками¹⁷.

Такі заходи попри певні недоліки приносили очікувані результати. Зокрема, у с. Челятині під Перемишлянами, де був розташований маєток польського дідича Володимира Устрицького, одна вдова володіла господарством “...серед двірських ґрунтів...” і не хотіла продати його поміщику. У відповідь на відмову шляхтичу панський управитель зі слугами напав уночі на селянське господарство. Нападники зірвали дах, розібрали хату, вбили кілька поросят і втекли до панського двору, коли на крик удови збіглися сусіди. Потерпіла звернулася з позовом до суду, який виправдав поміщика. Учасники нападу відбули кілька днів арешту і незабаром знову тероризували селянку, доводячи її до банкрутства¹⁸.

Характерною ознакою панських маєтків було відмежування поміщиків від дій двірських слуг. Воно свідчило про намагання поміщиків приховати свої протизаконні справи та конфлікти з українськими селянами, показати їх як непорозуміння, що сталося з вини слуг, яких треба “долучати до досягнень польської культури”¹⁹. Так,

український посол до Галицького сейму Ю. Романчук повідомляв про судовий процес війта с. Хотинь Калуського повіту з поміщиком. Збитки, завдані війту, не були відшкодовані, хоч, за словами посла, орендар змушував пастуха випасати двірську худобу на землях сільської громади. Очевидно, безчинство чинилося з волі чи принаймні з мовчазної згоди поміщика²⁰.

Опосередкованим доказом участі польських поміщиків у сваволі, що чинилася окремими групами двірської прислуги, став опір селян проти проектів об'єднання сільських громад із двірськими обшарками. Саме об'єднання передбачало одне – зрівняння у правах і свободах двірської прислуги і селян, підпорядкування їх єдиній системі оподаткування та судочинства. Проте перші пропозиції здійснити таке об'єднання наштовхнулися на рішучі протести української інтелігенції і сприяли поразці політики “нової ери” у 1893 – 1894 рр. Українські послы сейму вказували, що таке зрівняння в правах носитиме декларативний характер і насправді позбавить більшість українських селян політичних та економічних здобутків, які надала їм династія Габсбургів у 1848 р.²¹ Особливо гостро дебати розгорілися в Галицькому сеймі у січні 1896 р., коли посол М. Дунаєвський подав на розгляд крайового парламенту проект закону про правовий статус дворів та їх жителів. Цей проект підтримали великі землевласники на чолі з К. Бадені, Я. Потоцьким та В. Баворовським, але однастайності щодо нього серед поміщиків не було. Проти проекту виступили польські послы від селянської курії, більшість українських послів і навіть москвофіли, очолювані М. Ковбасюком, із гаслом: “Най буде, як бувало”²². Проект Дунаєвського було відхилено, і надалі правове становище форналів та інших двірських слуг визначалося уставою про двірські обшарки від 1866 р. і деякими змінами до неї, внесеними 1888 р.²²

У свою чергу послы від селянських курій намагалися розширити права двірських слуг. Особливо вони активізувалися після страйку українських селян у 1902 р. Зокрема, виразники інтересів польських селян – Бойко, Василевський, Зубликевич, Кремпа, Сколишевський, Поточек, Фрішман висували свої проекти об'єднання дворів із гмінами, що передбачали реальне, а не декларативне поліпшення становища двірської прислуги. Їхні проекти були рішуче відкинуті графом А. Потоцьким (тогочасним імперським намісником Галичини). З цього приводу Бойко заявляв, що “...в краї ще багато дворів, котрі не хочуть знести високих парканів, що відділяють їх від гмін”²³.

Слід зауважити, що двірська прислуга в Галичині не мала чіткої організації. Поза Львовом, у провінції, не було жодної впливової політичної партії чи громадської спілки, яка би рішуче і послідовно відстоювала її права. Гостроту проблеми показали події 1905 р. Так, у Бучачі на 9 квітня 1905 р., як і в інших повітах, було заплановано проведення наради форналів, погоничів та інших двірських слуг. На нараді планувалося розглядати такі проблеми: ліквідація фізичних покарань; надання соціальної допомоги при хворобах і нещасних випадках; зменшення тривалості робочого дня; звільнення від роботи в неділю; збільшення розмірів оплати праці; заборона видачі прислузі гнилої ординації (оплати праці зіпсованими зерном, мукою, картоплею).

* В Австро-Угорщині існувала куріальна виборча система. Депутати до австрійського парламенту та Галицького сейму обиралися від 4 курій, що репрезентували різні верстви населення: 1) вірилісти; 2) великі землевласники; 3) міста та торгові палати; 4) селянство.

Ці суто соціально-економічні вимоги, висунуті українськими й польськими селянами, були сприйняті поміщиками як загроза польським національним інтересам. Проведення цієї та інших аналогічних нарад категорично заборонялося. Проти ініціаторів і активних прихильників скликання нарад було вжито різних репресивних заходів²⁴.

Соціально-економічне становище поденних робітників (батраків чи наймитів), які адміністративно підпорядковувалися гмінам, володіли деяким майном, було більш престижним. Наймити часто перебували в гірших умовах життя, ніж двірська прислуга, залежали від кон'юнктури на ринку праці. Їх зобов'язання працювати на поміщика обмежувалися тривалістю одного світлового дня.

Великі землевласники економічно були не готові до заміни натуральної оплати праці поденним робітникам на грошову. Натуральна платня не завжди компенсувала наймитам їх затрати, не забезпечувала прожиткового мінімуму. Водночас у маєтках польської шляхти та магнатів найбільш поширеною була відробіткова система. За нею селяни зобов'язувалися працювати в господарстві поміщика певну кількість днів, взамін одержуючи право на користування панськими орними землями, пасовищами, лісом, реманентом. Селяни не були зацікавлені в збільшенні продуктивності своєї праці. Тому поміщики певною мірою справедливо звинувачували батраків у лінощах, не роблячи жодних кроків, щоб економічно зацікавити селян до інтенсивнішої праці. Така ситуація створювала сприятливі умови для тісного переплетення і загострення соціальних та національних протиріч.

Розв'язання цих проблем було можливе завдяки вирішенню земельного питання. Так, посол Галицького сейму О.Олесницький домагався парцеляції великого землеволодіння, починаючи з державних угідь, для всіх селян краю, незалежно від їх національності. Він уважав, що більш доцільно продавати ділянки невеликих розмірів – 1–5 моргів*, що дозволило б українцям на рівних умовах із поляками взяти участь у парцеляції. Оренда земельних ділянок, на його думку, повинна була передбачати забезпечення селян сільськогосподарським реманентом та посівним матеріалом, із правом подальшого викупу землі через сплату її вартості частинами²⁵.

Вимоги О.Олесницького та інших українських послів сейму (зокрема Ю.Романчука, о.Т.Войнаровського) були відкинуті польською більшістю. Більше того, посол Т.Пілат у 1898 р. запропонував не лише створювати рентові господарства за рахунок поміщицьких маєтків, а й проводити викуп чи конфіскацію земель у тих селян, які володіли господарствами, меншими за 695 сажнів орної землі (0,25 га) чи 2 морги 970 сажнів лісу (1,5 га). Абсолютна більшість таких господарств належала українцям – форналям та поденним наймитам²⁶.

Наступним кроком поміщиків у боротьбі за землю з українським селянством стали суперечки щодо реалізації впродовж 1907–1909 рр. проекту закону про обмеження мінімальних розмірів селянських земельних ділянок. Автори цього проекту із середовища великих землевласників справедливо вказували на те, що селянські господарства "...внаслідок дроблення зменшилися до такого ступеня, що площа певної частини займає ледь кілька метрів і коштує 2–5 корон (тижнева заробітна плата

* Морг – одиниця площі, що існувала в Австро-Угорщині, а згодом у міжвоєнній Польщі, дорівнювала 1600 кв. сажнів, або 0,57 га.

одного наймита); тому про раціональне ведення господарства не може бути й мови..."²⁷. Однак методи конфіскації землі через викуп із заниженням вартості селянських угідь, які проектувалися, викликали справедливі протести української громадськості, масові віча та мітинги, що поступово перетворювалися з боротьби за землю на боротьбу за дешеві кредити.

Завдяки ініціативі окремих греко-католицьких священників українські селяни самоорганізовувалися у спілки для купівлі землі у більшості повітів Галичини. Такі добровільні об'єднання були конкурентами аналогічних польських товариств. Українська газета "Батьківщина" регулярно повідомляла про купівлю сільськими громадами поміщицьких та державних земель у різних повітах краю, заохочуючи населення до аналогічних дій. Так, громада с. Токи Збарзького повіту в 1886 р., взявши позику під заставу своєї землі, викупила у графа Тадея Дідушицького не лише 1200 моргів землі, а й 200 моргів ставків, млини та право пропінатції. Вартість покупки становила 278 тис. золотих ринських²⁸. Громада с. Брустори Коломийського повіту в 1890 р. викупила у держави 800 моргів землі за 13 тис. золотих ринських²⁹. Землю купували переважно заможні селяни, однак і поденні робітники при цьому зберігали можливість поліпшити своє економічне становище.

З 1890 р. купівля українськими громадами землі зменшилася. Це пояснюється не лише зростанням цін на землю, а й активізацією польських парцеляційних товариств, місцевих властей, які перешкоджали українським селянам у наданні кредитів і навіть правдивої інформації про можливість купівлі землі. Так, майже з 276 тис. га розпарцельованих у 1890–1902 рр. поміщицьких земель у східній частині Галичини лише 38 тис. га перейшли до українських селян, решта – до польських³⁰. Ця тенденція продовжувалася до 1914 р., коли її на п'ять років перервала Перша світова війна.

Інколи великі землевласники купували землю в селян та сільських громад. Розміри таких ділянок рідко перевищували один морг. Продавали їх переважно найбідніші категорії селянства – форналі, які лише поглиблювали свою залежність від дідичів. Відповідно й вартість таких торгових угод була незначною в грошовому еквіваленті, але мала деморалізуючий вплив на селян, які втрачали "вітцівщину", "батьківщину". Так, граф Р.Потоцький у с. Романів Бібрського повіту купив у Д.Орловського 395 сажнів землі за 12 золотих ринських, у В.Яськової 330 сажнів за 10 золотих ринських, у П. Гопка 2258 сажнів за 71 золотий ринський.³¹ Продаж землі цими селянами майже завжди був вимушеним актом, який погіршував їх становище.

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. у Східній Галичині існували дві групи економічно залежного від великих землевласників селянства – поденні робітники (наймити чи батраки) та двірські слуги, серед яких переважали українці. Розширення товарно-грошових відносин сприяло загостренню боротьби між українським селянством і польськими поміщиками не лише за збільшення розмірів оплати праці, а й за створення трудового законодавства в цілому, за створення можливостей для реалізації поденними робітниками та двірськими слугами своїх прагнень до економічної й політичної незалежності від польського двору, до здобуття елементарних прав і громадських свобод. Поденні робітники могли політично й економічно усамостійнюватися від фільварків, а двірська прислуга зазнавала впливу процесів маргіналізації та ополчення. Цьому сприяло руйнування ціннісно-мораль-

них установок, норм звичаєвого права галицького суспільства, а також існування законодавчого поділу населення на сільські громади (гміни з певним самоуправлінням) і панські маєтки (двірські обшарки), економічно залежні від великих землевласників. Усе це загострювало польсько-українські протиріччя в Галичині.

¹ Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у II пол. XIX ст. // Історія в школах України. – 2000. – №3. – С.9–10; Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (II пол. XIX ст. – 1905 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С.88–96.

² Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

³ Bujak F. Galicya. – T.1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – Lwów, 1908. – 62 s.

⁴ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. Василя Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛНБ, ВР), ф.5 (фонд Потоцьких), спр.2 [Копія з Тестаменту графа Альфреда Потоцького з 1888 р.], арк.2–16.

⁵ Agrarne hasło // Słowo Polskie. – 1908 – №34. – 21 stycznia. – S.1–2.

⁶ Польський дядичь, якихъ мало // Батьківщина. – 1890 – №5. – 1 марта. – С.35–36.

⁷ Що говорить польський шляхтич про гаразди нашого хлопа // Громадський голос. – 1898. – №20. – 1 октября. – С.153–155.

⁸ Agrarne hasło // Słowo Polskie. – 1908 – №34. – 21 stycznia. – S.1.

⁹ Семак В. Форнальський катехизм // Służba dworska. – 1905. – №3. – Sierpień. – S.5–6.

¹⁰ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. 214 [Зведені дані про оренду фільварків, млинів, права пропінації та ін. із зазначенням об'єктів оренди та розмірів чиншу, (1863–1925 рр.)], арк.26–30.

¹¹ Письмо зъ Жидачьвського повѣту // Батьківщина. – 1887 – №33. – 19 серпня. – С.196–197.

¹² Kto to jest? // Służba dworska. – 1905. – №2. – Lipiec. – S.1–7.

¹³ Ibid.

¹⁴ Семак В. Форнальський катехизм // Służba dworska. – 1905 – №3. – Sierpień. – S.5–6.

¹⁵ Ruskie “krzywdy” // Słowo Polskie. – 1908 – №588. – 17 grudnia. – S.2.

¹⁶ Ibid. – S.3.

¹⁷ Сливич С. Про галицьку більшу посьлѣсть та еи значенъ въ одношенъхъ нашого краю // Дѣло. – 1887. – Ч.14. 5 (17) лютого. – С.2.

¹⁸ Всячина и новинки // Батьківщина. – 1890 – №34–35. – 24 серпня.

¹⁹ Справозданє посла Юл. Романчука // Батьківщина. – 1895 – №15. – 1 серпня. – С.113.

²⁰ Там само.

²¹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000. – С.56–59.

²² Połączenie dworu z gminą // Słowo Polskie. – 1896. – 24 stycznia. – S.1–2.

²³ Sejm // Słowo Polskie. – 1908 – №456. – 30 września. – S.7–8.

²⁴ Agrarne hasło // Słowo Polskie. – 1908 – №34. – 21 stycznia. – S.4–5.

²⁵ Радикалізм іде в гору! // Громадський голос. – 1895. – №4. – С.23–27.

²⁶ Соймова опіка над селянами // Громадський голос. – 1898. – №5. – 10 лютого. – С.33–35.

²⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф.146 (Галицьке намісництво, 1772–1920 рр.), оп.4, спр.5016 [Справа про видання положення про заборону дроблення кадастрових земельних ділянок, (1907–1909 рр.)], арк.33, 50–53.

²⁸ Письмо зъ Подоля // Батьківщина. – 1886 – №14. – 9 цвітня. – С.82.

²⁹ Всячина и новинки // Батьківщина. – 1890 – №34–35. – 24 серпня.

³⁰ Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Т.76. – С.159–160.

³¹ ЛНБ, ВР, ф.5, спр.303 [Про купівлю ґрунтів в селах Перемишлянського повіту, (1885–1912)], арк.3–12; Там само. – Спр.304 [Про купівлю ґрунтів у селах Бібрського повіту, (1889–1914 рр.)], арк. 3–58.

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ XIX ст. – 1939 р.): СПРОБИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Проблема інтелігенції як найбільш освіченої верстви, покликаної очолити націю на шляху суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних перетворень, завжди стояла в центрі наукових зацікавлень істориків, політологів, філософів. Свідченням цьому є численні дискусії щодо базових критеріїв, на підставі яких можна говорити про приналежність тієї чи іншої особи до даної соціальної групи. Однак будь-які спроби сформулювати універсальне визначення залишаються безрезультатними. На сьогодні існує понад 300 трактувань¹ і всі вони певною мірою відбивають основні сутнісні характеристики цього феномену. Таке розмаїття поглядів усе частіше приводить дослідників до висновків, що інтелігенція була й досі залишається досить аморфним явищем². З огляду на всю складність і невичерпність дискусії стосовно наведеного питання, цінною, на нашу думку, є спроба виокремлення української інтелігентної верстви в соціальній структурі галицького села кін. XIX ст. – 30-х р. XX ст.

Об'єктом нашого дослідження виступає безпосередньо сільська інтелігенція, під якою розуміємо представників зазначеного прошарку, що проживають на селі й працюють над піднесенням його культури. При цьому проживання в провінції є обов'язковою підставою зарахування до даної категорії. Маючи на меті виокремити всі професійні групи, що більш-менш співвідносилися з поняттям “сільська інтелігенція”, вважаємо доцільним з'ясувати погляди сучасників на цю проблему, а також прослідкувати можливість застосування модерних підходів до її вивчення.

Удаючись до аналізу кількісних і якісних показників сільської інтелігенції кін. XIX – 30-х рр. XX ст., необхідно зважати на деякі моменти. Не можна сучасні уявлення про освічену верству переносити на означений період без урахування особливостей життя галицького села. Крім того, історично склалися два принципово відмінні підходи стосовно трактування інтелігенції: соціологічний (визначення її як окремої соціальної групи в структурі суспільства, при якому велика увага відводиться наявності спеціальної кваліфікаційної сертифікації, тобто здобутій освіті) та культурологічний (пояснення інтелігентності на основі світогляду особистості, її ціннісних орієнтацій)³. Проте ці підходи мають свої суттєві недоліки: якщо перший абсолютизує освітній, то другий – морально-етичний критерій. Згідно з останнім не можна ставити в один ряд інтелігента, що прагне жертвовно працювати задля суспільного блага, і освічену особу, яка керується виключно особистими інтересами.

З огляду на специфіку досліджуваного періоду, не слід брати вищу чи середню професійну освіту як основний показник приналежності до інтелігентного прошарку. У такий спосіб ми автоматично відкидаємо всіх суб'єктів, які з тих чи інших причин не змогли одержати документальне підтвердження своїх знань. Адже непоодинокими були випадки, коли студенти залишали навчання в університеті і йшли працювати на село. Тут доречним є приклад відомого письменника, “майстра психологічної новели” з життя галицького селянства В.Стефаника, який після кількох років

навчання залишив медичний факультет Краківського університету й повернувся в рідне с. Русів Снятинського повіту на Станіславщині⁴. Аналогічні факти відобразились і в художній літературі, зокрема в п'єсі І.Франка "Учитель". Один із героїв твору вчитель Іван Хоростіль із патріотичних міркувань покинув студії на юридичному факультеті й пішов працювати на село⁵. У тогочасних умовах освічена верства виступала своєрідним орієнтиром, еталоном як у суспільно-політичному житті, так і в повсякденних справах. Важливе значення мали не стільки професійні навички інтелігента, скільки його участь у передачі цих знань і соціального досвіду оточенню. Недарма нова генерація працівників діючих на селі культурно-просвітніх установ оцінювала свою громадську діяльність не з погляду фахової зайнятості, а як священний обов'язок служити народові, національній справі⁶. Наступним аргументом, який свідчить не на користь цього критерію ідентифікації, є те, що часто люди з так званою "домашньою освітою" виявляються значно більше підготовленими до розумової праці, аніж особи з офіційними дипломами⁷. Тому правильним видається твердження російського дослідника Н.Юркіна про те, що потрібно вести мову не про конкретну вищу чи середню освіту, а про певний рівень освіти, розуміючи під ним суму знань, не обов'язково офіційно закріплену, але повністю достатню для професійного виконання тієї чи іншої роботи, пов'язаної з розумовою працею⁸.

Однак не варто надавати абсолютну першість і морально-етичному критерію, адже в такому разі ми ризикуємо зарахувати до інтелігентного прошарку й численний контингент освіченого селянства. Так, слід урахувати ту обставину, що після Першої світової війни на зміну дещо сентиментальному, пасивному селянину прийшов новий тип – тип "сільського філософа", який постійно прагнув до самоосвіти й самоорганізації. Ця категорія активних суспільних діячів, що в джерелах доволі часто протиставляється сільській інтелігенції за якісними й кількісними характеристиками, відома під назвою "селянська інтелігенція". Серед її переваг сучасники називали детальне знання обставин сільського життя, близькість до народу⁹, а головне – фінансову незалежність від державних установ, яка практично виключала ризик тиску бюрократичного апарату¹⁰. Такі селяни вели активну політичну діяльність, очолювали осередки просвітніх товариств, обирались послами до парламенту. Вони самотужки опановували вітчизняну й іноземну літературу, передплачували періодичні видання, створювали власні бібліотеки, пропагуючи друковане слово серед місцевого населення. Показовою в цьому плані є постать мешканця с.Сапотів на Тернопільщині Миколи Томенчука, який подарував читальні 250 примірників зі своєї приватної книгозбірні¹¹.

На наш погляд, досліджуючи галицьку інтелігенцію, потрібно виходити насамперед із єдності соціального й культурно-особистісного аспектів. Водночас необхідно зважати на те, що культурологічний підхід є більш-менш прийнятним тільки при розкритті морально-етичного "обличчя" інтелігенції, її обов'язків і завдань перед громадянським, місійної ролі в долі народу. Натомість з'ясувати численність освіченої верстви, показати динаміку росту чи занепаду, особливості соціально-економічного становища й політику влади щодо неї можна тільки на підставі соціологічного трактування.

До української сільської інтелігенції сучасники зараховували, головним чином, представників двох професій, а саме: учительство й духівництво. Кількісне

співвідношення між ними змінилося на рубежі XIX–XX ст. на користь працівників освіти. За перше десятиліття XX ст. педагогічний персонал народних шкіл Галичини зріс на 32 % і в 1910 р. налічував понад 14 тис. осіб, близько 3 тис. з яких були українцями¹². Паралельно зі збільшенням чисельності цієї соціальної верстви проходили процеси її фемінізації. Уже в 1926–1927 рр. частка жінок серед учителів початкових навчальних закладів перевищувала частку чоловіків у 1,5–2, а в окремих місцевостях – у 3 рази¹³. Однак, поряд із цим, через репресивну політику влади стосовно патріотично налаштованих сил існувала стійка тенденція до зменшення контингенту вчителів-українців. Особливо великих втрат у кількісному відношенні зазнавали вони внаслідок примусового переведення на роботу на етнічні польські землі. Тільки за період жовтня – листопада 1930 р. під маркою "для добра школи" чи "із службових поглядів" на територію західної Польщі перенесено 25 осіб¹⁴. Часопис "Учительське Слово" так передавав увесь трагізм становища у сфері національного шкільництва: "Після масових переносень, передчасних пенсіонувань і редуцій без ніяких пенсій українців-учителів, що вже від довгого часу тягнуться довжезним шнурком – остали на місцях нечисленні недобитки, самі такі, що не було вже ніякої найменшої навіть уявної притоки їх рушити з місця чи в який інший спосіб зробити їм кривду"¹⁵. У результаті українське вчительство чисельно переважало польське в одному Турківському повіті, де воно становило 51,6 %¹⁶. У 1938 р. із 2630 освітян греко-католицького віросповідання на селі працювали 2249, з них тільки 2115 ототожнювали себе з українцями¹⁷.

За кількісними показниками на другому місці після вчительства було сільське духівництво. Станом на 1914 р. у Львівській, Перемишльській і Станіславській єпархіях налічувалось 2250 священників¹⁸, близько 90 % з яких працювали на провінції. Протягом наступних років у рядах представників кліру спостерігався незначний приріст (у 1933 р. зареєстровано 2289 душпастирів¹⁹), тому суттєво співвідношення між даними соціальними групами не змінилось. Таку ситуацію значною мірою спричинили політика російського окупаційного режиму 1915 р. і терор польської влади безпосередньо після закінчення війни, коли з Галичини було вислано понад 1 тис. греко-католицьких священнослужителів²⁰. Хоча духівництво чисельно поступалось учительству, однак його роль у тогочасному національному русі важко переоцінити. Згідно зі статистичними даними абсолютна більшість парохів мала сім'ї²¹. Саме ці священничі родини формували основу інтелектуальної еліти краю, були головними виразниками ідей української освіченої верстви, натхненниками суспільно-політичного й культурного поступу галицького села.

Щодо інших груп, які традиційно репрезентують інтелігентний прошарок (лікарів, юристів, інженерів), то вони, як правило, мешкали у великих центрах чи принаймні в повітових містечках і становили відносно нечисленну верству. Це можна детальніше прослідкувати на прикладі медиків. Як під час австро-угорського правління, так і в період польського панування, сфера охорони здоров'я краю залишалась виключно монополією поляків і євреїв. Станом на 1914 р. у Галичині налічувалося 62 лікарі-українці²². У 1922 р. серед 844-х медиків Львівського воєводства частка українців складала 5,3% (45), натомість частка представників польської і єврейської національностей – відповідно 71,6% (604) та 22,6% (191)²³. В

окремих повітах узагалі не було жодного українського лікаря²⁴. Криза поглиблювалась через нерівномірність кадрового розподілу між центром і провінцією. Якщо у Львові один медик припадав на 455 мешканців²⁵, то, наприклад, у Рудківському повіті – на 19311²⁶. Повністю в Польщі цей показник у середньому зберігався на рівні 1:3225²⁷. Через такий незадовільний стан медицини близько 70% населення країни не одержувало фахову допомогу²⁸. Не кращою була ситуація на селі зі спеціалістами інших галузей. Тому під українською сільською інтелігенцією зазвичай маються на увазі вчитель і священник, які в джерелах 20-х – 30-х років фігурують під назвою “стара” сільська інтелігенція і протиставляються “новій” інтелігенції в особі активістів чинних культурно-освітніх, економічних, спортивних організацій²⁹. Більше того, у зв’язку з переслідуваннями українських педагогів і засиллям у шкільництві польського елементу все частіше висловлювались думки про те, що духівництво подекуди є єдиною освіченою верствою на селі³⁰.

Окремі уявлення про інтелігенцію дозволяють скласти спогади священника О.Пристая³¹. Вони відображають специфіку галицького соціуму кін. ХІХ – поч. ХХ ст., коли за умов малочисленності й недорозвиненості внутрішньої структури української еліти до неї подекуди зараховували студентів і учнів старших класів гімназії. Зокрема, автор підкреслює: “У шляхотно уроджених поляків мого часу людина ставала чоловіком доперва, від “графа” а у галицької інтелігенції зачинали ся люде рахувати доперва, від гімназійального суплента, концепіента, адвокатокого, чи нотаріяльного, практиканта лікарського у якім шпитали, адіюнкта податкового, капітана, у військовім стані, а в українській суспільности, де було дуже мало сьвіцької інтелігенції, зачали ся рахувати з питомцем (студентом духовної семінарії – *Авт.*) з четвертого року”³². Така повага й шана до особи, що здобуває освіту, була закономірною. Адже окремі села завдячували своїм розвитком саме студентам чи, як називали їх у Галичині, “академікам”. Свідома молодь під час канікул активно долучалась до суспільно-політичного життя краю, хоча здебільшого обмежувалась культурно-освітніми заходами: виголошенням рефератів, організацією хорів, аматорських гуртків, різноманітних урочистостей, спортивних змагань. Усі складніші ділянки роботи належали до компетенції вчителів і душпастирів.

Не менш цінними з погляду дослідження тогочасного суспільства є міркування О.Пристая стосовно різних груп інтелігенції. Поряд із духівництвом, учительством, державними урядовцями він виділяє “нижчу”, чи “сурдутову” (від загальноновживаної в Галичині назви костюма – *Авт.*), інтелігенцію, до якої зараховує лісничих, писарів, листонош, судових виконавців, працівників залізниці, сторожів, а також дяків³³. Ці категорії працівників практично не вписуються в рамки модерних уявлень про освічену верству, що зайвий раз підтверджує тезу про неприпустимість застосування сучасних штампів до означеного періоду й навпаки. Особливу зацікавленість у наведеному переліку викликає така соціальна група, як дяки. Відомий діаспорний історик І.П.Химка для характеристики дяківського стану вживає термін “напівінтелігенція”. На його думку, дяки складали важливий проміжний прошарок між селянством і місцевою елітою. Вони часто виступали активістами читалень, сільськими писарями, агентами кредитних спілок, диригентами хорів і, що не менш важливо, не були так культурно й кастово віддалені від селян, як священники³⁴. Крім того, доволі багато-

численний прошарок української напівінтелігенції, за словами дослідника націоналістичного руху З.Пеленського, поповнювався також за рахунок “відскоків” – молодих людей, які через ті чи інші обставини не змогли завершити навчання в університетах³⁵. Повернувшись на село, вони реалізовували себе в організації самоосвітніх гуртків, кооперативів, різноманітних курсів. Ті ж, хто залишили гімназії, як правило, обирали практичний фах. Принагідно варто зауважити, що відсоток учнів, які так і не здобули гімназійну освіту, серед українців був доволі високим. У 1894/1895 шкільному році з 943 учнів усіх галицьких гімназій випускний іспит здали 656³⁶. У листі до відомого суспільно-політичного діяча О.Барвінського учитель Г.Бобяк писав, що під час його педагогічної праці тільки на першому році із Самбірської гімназії виступили 33% учнів, більшість серед яких становили українці³⁷. Такий стан речей зумовлювався не байдужістю молоді до освіти, а політикою польської шкільної влади, спрямованою на унеможливлення продукції української еліти.

Як бачимо, аналізуючи соціальну структуру Галичини поряд із поняттям інтелігенція, нерідко вживається поняття напівінтелігенція. Здебільшого напівінтелігенція – це дяки та особи, які з об’єктивних причин не закінчили університетське навчання. Із зовсім іншим трактуванням даного феномену зустрічаємось у дослідженні І.Лисяка-Рудницького “Виродження та відродження інтелігенції”³⁸. Характеризуючи західноукраїнське суспільство міжвоєнної доби, історик зазначає, що в 30-х роках безперечно переважав тип напівінтелігента. Він бере за основу не освіту (здобуту чи незавершену), а морально-етичний критерій, здатність інтелігенції бути творцем і носієм духовних цінностей. У розумінні І.Лисяка-Рудницького напівінтелігент – це “людина з “панськими” претенсіями без етосу інтелігентської кляси”, в якій переважає прагнення до наживи, побутовий матеріалізм³⁹. Ці твердження автора збігаються з обвинуваченнями в інерції, відстороненості від громадських справ і запобіганні перед владою, що висувались на адресу освіченої верстви в тогочасній пресі⁴⁰. Критики вказували на притаманну їй псевдоінтелігентність, що виявлялась у байдужості до науки, книги, релігії тощо⁴¹.

Однак, незважаючи на досить неоднозначне ставлення громадськості, сільська інтелігенція була органічно пов’язана із селом як своїм соціальним корінням, так і сферою проживання, діяльності. За походженням більшість її складу становили вихідці із сільської місцевості. Згідно з підрахунками активних діячів суспільно-політичного руху В.Будзиновського, А.Борковського станом на 1890 р. у Галичині не було жодного світського інтелігента, який би не походив зі священничої чи селянської родини⁴². Протягом наступних двох десятиліть принаймні половина української інтелектуальної еліти формувалась “з-під сільських стріх”⁴³. Як писала з цього приводу газета “Діло”, “українська інтелігенція є кість від кости і кров від крові української народної маси, українська інтелігенція в 90 проц. є селянською, народницькою інтелігенцією в першому, другому чи третьому поколінні”⁴⁴. Велика частина освіченої верстви поєднувала свої професійні обов’язки із сільськогосподарською працею. Іноді її господарська діяльність диктувалась не стільки економічним інтересом, скільки прагненням показати тогочасному селу модерні методи раціонального господарства, запровадити новинки агрокультури. Наприклад, учителька із с. Денисів на Тернопільщині

І.Блажкевич мала пасіку⁴⁵, зразковий курник⁴⁶, розводила кроликів⁴⁷, популяризувала вирощування нових сортів буряків⁴⁸, суниць⁴⁹ тощо. Розвитку тісних контактів інтелігенції з основною масою сільського населення сприяла професійна діяльність. Остання зумовлювала високий рівень комунікативної активності представників освіченої верстви, що у свою чергу призводило до порівняно широкої політичної діяльності. Учителі, священники відігравали роль ланки, яка з'єднувала сільський загаль із державними установами та урбанізованою частиною суспільства. Слід згадати їх вклад у формування правової культури українського селянина. Зокрема, парох с. Мшанець на Львівщині М.Зубрицький ознайомлював односельчан з основними законами й розпорядженнями, чинними не тільки в краї, але й за кордоном. У своїй "Автобіографії" він згадував: "Я старався все людям показати, де границя їх обов'язків і що они мусять сповнити, а чого ні. Часто писав їм рекурси в справі оплат військової такси, виміру різних належитостей, акцизних оплат і т. д."⁵⁰. Виклики часу висували перед інтелігенцією також низку завдань, пов'язаних зі зміною традиційного світогляду галицького селянства. Особливо важливою була роль священників у подоланні дуалізму релігії, досить сильно закоріненого в гірських районах⁵¹. Неабияке значення мала й боротьба проти забобонів, що тісно поєднувалась із пропагандою фахової медицини. Характерно, що інтелігенти приносили на село не тільки моду щодо одягу, зачісок, косметики, але й намагались прищепити селянству нову етику поведінки. Вони, як правило, виступали ініціаторами проведення всіх нетрадиційних для провінції форм святкувань, на зразок чайних вечорів, костюмованих балів⁵². Завдяки їх зусиллям у календарі пересічного селянина з'явилась низка нових дат, прив'язаних до пам'ятних подій з історичного минулого (1 листопада, 22 січня, 29 січня тощо). І це далеко не весь обсяг обов'язків і повноважень інтелектуальної еліти краю.

Отже, через ряд об'єктивних причин українська сільська інтелігенція Галичини кін. XIX–30-х років XX ст. була представлена, головним чином, учительством і духівництвом. Коли ж узяти до уваги, що в тогочасному селі провідне значення мала не стільки розумова, скільки поведінкова активність, то список інтелектуальної еліти краю можна поповнити за рахунок працівників місцевих культурно-освітніх, економічних, спортивних товариств в особі студентів, учнів старших класів гімназій і врешті-решт освічених селян. Останні часто не поступались за рівнем обізнаності в різних галузях науки фахівцям з офіційними дипломами.

¹ Юркін Н. Дискусии об образованности как критерии отнесения лиц к интеллигенции // Интеллигентоведение: проблемы становления нового вузовского курса: Материалы межгосударственной заочной научно-методической конференции (июнь 1999). – Иваново, 2000. – С. 30.

² Стадніченко О. Роль інтелігенції в історії України XX–XXI століть // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця: ДП "ДКФ", 2004. – С. 23.

³ Никитина Т. О. понятти "гуманитарная интеллигенция": социологический подход // Социс. – 1993. – №2. – С. 34.

⁴ Равлюк В. Пам'яті найцирнішого друга // Василь Стефаник у критичі і спогадах: статті, висловлювання, мемуари. – К.: Дніпро, 1970. – С. 319.

⁵ Франко І. Учитель // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 24. – С. 84.

⁶ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ) у м. Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 6802, арк. 6.

⁷ Юркін Н. Назв. праця. – С. 30.

⁸ Там само. – С. 30.

⁹ А.Ж. Наша просвітна політика // Діло. – 1912. – Ч. 19. – С. 3–4.

¹⁰ Творидло М. Творім селянську інтелігенцію // Діло. – 1925. – Ч. 31. – С. 3.

¹¹ З українського життя: Гарний приклад // Христос наша сила! – 1939. – Ч. 31. – С. 3.

¹² Баран С. Галицьке шкільництво в цифровім освітленю (Звіт Ради шк. кр. за рік 1910) // Діло. – 1912. – Ч. 62. – С. 2.

¹³ ЦДАУ у м. Львів, ф. 179, оп. 6, спр. 970, арк. 1–84.

¹⁴ Годі мовчати: З приводу переносення українського вчителства // Новий час. – 1930. – Ч. 141. – С. 4.

¹⁵ Чи дійсно для "добра школи"? // Учительське Слово. – 1936. – Ч. 9. – С. 159–161.

¹⁶ Ліщинський І. Українське народне учительство. З приводу Загальних Зборів "Взаємної Помочі" // Діло. – 1926. – Ч. 146. – С. 2.

¹⁷ Великанович Д. Українське вчителство у Польщі у світлі статистики // Рідна Школа. – 1938. – Ч. 19. – С. 194.

¹⁸ Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: Історичний нарис. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – С. 69.

¹⁹ Там само. – С. 101.

²⁰ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 20.

²¹ Шематизмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на ро́къ отъ Рожд. Хр. 1900 – Перемышль, 1900. – С. 411; Шематизмъ всего клира греко-католической епархії Станиславської на ро́къ Божий 1900 – Станиславовъ, 1900. – С. 191; Шематизмъ всесветного клира гр. кат. митрополитальной архидієцезії Львовской на ро́къ 1900 – Львовъ, 1900. – С. 249.

²² Лікарі України // Ілюстрований народний Календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1914 – Річник XXXVII. – Львів, 1914. – С. 34.

²³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1, оп. 9, спр. 68, арк. 51.

²⁴ Чи лікарі належать до бюрократів і панів? (З лікарських кол.) // Діло. – 1934. – Ч. 273. – С. 3.

²⁵ ДАЛО, ф. 1, оп. 9, спр. 68, арк. 41.

²⁶ Там само. – Арк. 42.

²⁷ Mały rocznik statystyczny. – Rok VI. – Warszawa, Nakładem głównego urzędu statystycznego, 1935. – S. 188.

²⁸ ЦДАУ у м. Львів, ф. 348, оп. 1, спр. 6768, арк. 8.

²⁹ Там само. – Спр. 6802, арк. 6, 7, 37, 44.

³⁰ Там само. – Спр. 165, арк. 3.

³¹ Там само. – Ф. 789, оп. 1, спр. 4, арк. 1–139; Там само. – Спр. 19, арк. 1–160.

³² Там само. – Спр. 19, арк. 37.

³³ Там само. – Спр. 4, арк. 66.

³⁴ Химка І. Релігія й національність в Україні другої половини XVIII – XX ст. // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Ч. 4. – Львів, 2003. – С. 61.

³⁵ Пеленський З. Між двома конечностями: Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 516.

³⁶ Свістун Ф. И. Прикарпатская Русь подъ владыніемъ Австрій. – Ч. II. – Львовъ, 1896. – С. 665.

³⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ) НАН України відділ рукописів, ф. 11, спр. 660, арк. 7 зв.

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Відродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грнцака. – С. 361–380.

³⁹ Там само. – С. 369.

⁴⁰ Більше ініціативи! // Громадський вісник. – 1923. – Ч. 14. – С. 1; В. М. Інтелігенція і село // Діло. – 1925. – Ч. 70. – С. 1–2; Е. Я. На культурні теми. Інтелігенція і парід // Діло. – 1925. – Ч. 173. – С. 1–2; Наша сільська інтелігенція // Український голос. – 1921. – Ч. 12. – С. 1; Сільська інтелігенція // Діло. – 1923. – Ч. 114. – С. 1.

⁴¹ ЛНБ НАН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 854, п. 1, арк. 18.

⁴² Будзиновський В. Латинка // Нові шляхи. – 1931. – Кн. III. – С. 323.

⁴³ Пеленський З. Назв. праця. – С. 514–515.

⁴⁴ Інтелігенція і маса // Діло. – 1928. – Ч. 222. – С. 1.

⁴⁵ Блажкевичева І. Як я пасічкувала в часі війни // Жіноча Доля. – 1930. – Ч. 33–34. – С. 5–6.

⁴⁶ Під увагу господарям! // Жіноча Доля. – 1930. – Ч. 15. – С. 12.

⁴⁷ Кисілевська О. З моїх мандрівок: Що я бачила в гостині в куми // Жіноча Воля. – 1932. – Ч. 5. – С. 7.

⁴⁸ Блажкевичева І. Не забуваймо про нашу худібку // Жіноча Доля. – 1926. – Ч. 5. – С. 16.

⁴⁹ Блажкевич І. Хто слідуєчий? // Жіноча Доля. – 1930. – Ч. 39. – С. 9.

⁵⁰ ЛНБ НАН України, відділ рукописів, ф. 206, спр. 922, п. 27, арк. 28.

⁵¹ Горинь Г. Роль сільського духовенства в культурі Бойківщини // Бойківщина. Історія та сучасність. – Львів: Фіра-локс, 1996. – Ч. 2. – С. 53.

⁵² Маскарада в селі Гушанках // Жіноча доля. – 1930. – Ч. 19. – С. 8.

Олена ГАЙДУКЕВИЧ

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК ПРИРОДИ В ГОРГАНАХ

Глобальна екологічна криза, що в планетарному масштабі нависла сьогодні над людством, безпосередньо пов'язана з різноманітними суспільними процесами, які нашаровувалися один на одного впродовж багатьох віків. У структурі сучасних суспільних відносин усе більшої ваги набирає потреба у формуванні в рамках загальної свідомості екологічно орієнтованого світогляду. У зв'язку з цим назріла актуальна проблема розвитку соціально-екологічної культури та дослідження шляхів її вирішення в минулому.

Природокористування й охорона природи як аспекти діяльності людини широко вивчаються в Україні природознавцями, біологами, лісівниками. Зокрема, варто згадати праці В.Борейка¹, А.Бегеки², І.Пилипенка³, В.Вербицького⁴ та ін. Серед дослідників, що частково порушили історичний контекст питання, можна відзначити С.Васюту⁵, М.Горошка та В.Дудка⁶. Проте з погляду історичної науки дослідження природоохоронної діяльності в минулому майже відсутні. У зв'язку з цим сфера наших наукових інтересів окреслилася природоохоронною діяльністю Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) у 1930-х роках та створенням на її землях першого національного заповідника природи.

* * *

Сосна кедрова європейська (*Pinus cembra* L.), або карпатський кедр, кедрина, як її називають місцеві жителі, має міцну й надзвичайно оригінальну текстуру деревини, що високо ціниться на міжнародному ринку. Тому внаслідок інтенсивного промислового розвитку в кінці XIX – на початку XX століть її починають повсюдно вирубувати, що набуло в 1920-х роках у Карпатах особливо загрозливих масштабів. Науковці (ботаніки, лісівники, природоохоронці) та широка громадськість стали на захист карпатського кедр. Усе частіше в ті роки піднімалося питання про заборону вирубування кедр в лісах Карпат. У коло наукових інтересів учених-природодослідників широко увійшло дослідження цієї цінної лісової породи: ботанік, доктор Олена Мрицівна досліджувала морфологічні та біолого-екологічні властивості карпатського кедр, студент-лісівник Андрій П'ясецький займався питаннями охорони кедр від шкідників тощо⁷.

Отже, на початку 1930-х років у Карпатах чітко окреслюється проблема охорони карпатського кедр, внаслідок цього науковці-природодослідники порушили питання щодо створення кедрового заповідника в регіоні. Однією з таких ділянок, найбільшою за площею, було урочище “Льолінське Яйце” біля с. Осмолода на території так званих митрополичих Столових дібр маєтності “Перегінсько” УГКЦ.

У травні 1931 р. у Станіславі було проведено краєзнавчий з'їзд, організований спільно українськими та польськими вченими⁸, на якому обговорювалося питання охорони цінних природних об'єктів, у тому числі карпатського кедр. Українські ботаніки та лісівники, члени комісії Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) з охорони природи Всеволод Левицький, Богдан Лучаковський, Олена Мрицівна, Володимир Бригідер, Андрій Мельник звернулися до митрополита Андрея Шептицького з проханням виділити осередок кедр на горі “Яйце” й

закріпити за ним заповідний статус. У відповідь на пропозиції науковців митрополит дав дозвіл на створення в Горганах кедрового заповідника на горі “Льолінське Яйце”, про що Центральна Адміністрація митрополичих Столових дібр у Львові офіційно повідомила воєводський уряд у Станіславі: “...Маємо честь повідомити, що його Ексселенція Високопреосвященний Отець Митрополит Андрей граф Шептицький, йдучи назустріч проханням широких кругів любителів природи, дав Свою згоду на утворення в маєтності Перегінсько кедринного заповідника (резервату)...”⁹.

У спеціальній літературі¹⁰ домінує теза, що науковцем, який вплинув на рішення митрополита виділити осередок карпатського кедр як заповідне урочище, був молодий львівський лісівник Андрій П'ясецький. При всій пошані до постаті цього видатного вченого-лісівника необхідно все-таки зазначити, що в 1931–1932 рр. А.П'ясецький був студентом лісового відділу Львівської політехніки, готував дипломну роботу, предметом якої був карпатський кедр у лісах Осмолоди і яку він захистив лише в 1933 р., одержавши диплом інженера-лісівника. Архівні документи свідчать, що виділення й організація кедрового заповідника “Яйце” були результатом колективних намагань як науковців, так і широкої громадськості у відповідь на нагальну потребу того часу. Згідно з повідомленнями Центральної Адміністрації митрополичих Столових дібр у Львові* (далі – Центральна Адміністрація), кедровий заповідник на горі “Яйце” в Горганах створено в 1934 р. “заходом Греко-католицької Митрополії Галицької, що вилучила цю частину своєї лісної посілости з лісовпорядкового користування в окрему простірну і правну одиницю, як сповнення побажань, ставлених на з'їздах українських природників, лікарів та інженерів...”¹¹.

3 березня 1932 р. у Центральній Адміністрації у Львові відбулася нарада, на якій обговорювалося питання доцільності виділення кедрового резервату в маєтності “Перегінсько”¹². Учасниками було прийнято позитивне рішення, після чого в Управу митрополичих Столових дібр** (далі – Управа) у Перегінськ уже 14 березня 1932 р. відправлено листа з проханням до місцевих спеціалістів підготувати конкретні пропозиції з даного питання:

“...Приймаючи до відома вислід дискусії на сесії в Хвальній Управі з дня 3 с.м. в справі кедрового резервату в маєтності Перегінсько просимо о конкретну пропозицію”¹³. Природоохоронці Управи у Перегінську тут же склали відповідні пропозиції щодо створення і функціонування цього заповідника¹⁴ і незабаром відправили до Центральної Адміністрації у Львів відповідне обґрунтування, в якому, зокрема, відзначалося: “...Створення кедринного заповідника в маєтності Перегінське буде в І-й мірі квестією (питанням – *О.Г.*) престижу Митрополії, дальше точкою амбіції лісників маєтності Перегінське, а вкінці вимогою часу, коли на кожному природничім з'їзді видвигається домагання створення дальших і дальших заповідників – музеїв живих скарбів нашої природи... В маєтності Перегінське створимо кедровий резерват

* Центральна Адміністрація митрополичих Столових дібр – центральний орган, що займався господарською діяльністю маєтностей УГКЦ. Був розташований у м. Львові на Святоюрській горі. Керівником Центральної Адміністрації був генеральний адміністратор. Довгі роки (з 1913 р. по 1938 р.) цю посаду обіймав отець-митрат Тит Войнаровський.

** Управа митрополичих Столових дібр – орган, що керує господарською діяльністю в окремих маєтностях митрополії. Керівником Управи був управитель. Управа маєтності “Перегінсько” була розташована в селищі Перегінськ, а керував нею лісовий інженер Йосиф Сальц.

в найсильнішим... скупченню кедрини, яким є...верха "Яйце" 1600 м. ...Для вигоди тих, що відвідували би заповідник, служити мають дві маленькі хатки і одна в долині Лімниці на початку плаю, що веде до заповідника, а саме ловецький домок графа Пальф (розуміється за його попередньою згодою про це)... Вступ до заповідника чужим дозволений був би лише за окремим дозволом Хвальної Управи або завідуючого її господарським округом. Заборонений був би туди доступ від 10 вересня до 10 жовтня в році в часі рикевиська (період гону у тварин – *О.Г.*)...¹⁵.

З 1933 р. в урочищі "Льолінське Яйце" біля Осмолоди почалися широко-масштабні практичні роботи з виділення й організації цього заповідника: проводилися дослідження лісових масивів із цінними екземплярами кедр, були окреслені їх межі, проводилися окремі охоронні заходи на місцевості, облаштовувалася під'їзна дорога та оформлялися піші стежки, дороговкази, таблиці тощо. Для надання наукової лісівничої характеристики насадженню кедр Центральною Адміністрацією спеціально було запрошено львівських спеціалістів-інженерів Андрія П'ясецького та доктора Всеволода Левицького. Згідно з розпорядженням Центральної Адміністрації, направленої в Управу в Перегінськ, інженер Андрій П'ясецький одержав завдання виконати опис кедрового заповідника "за вказівками п. інженера Всеволода Левицького, який в тій цілі приїде до Осмолоди десь II декаді ц(*ього*) м(*ісяця*)..."¹⁶. Далі було сказано, що "...з кінцем цього місяця приїде п. інженер Всеволод Левицький в цілі фотографічних знімків поодиноких партій заповідника"¹⁷.

10 серпня 1934 р. з Управи до Центральної Адміністрації у Львів відправлено повідомлення, що робота в кедровому заповіднику закінчена¹⁸, і вже через два дні, 12 серпня 1934 р., у неділю, відбулося урочисте відкриття заповідника, на якому був присутній митрополит Андрей Шептицький, греко-католицьке духовництво, науковці, члени НТШ, зі Львова, Станіславова, представники Української господарчої академії з Подєбрад (Чехія), Богословської академії, Польської Ліги охорони природи, члени громадських організацій "Просвіта" і "Сільський господар", туристичних товариств "Плай" і "Чорногора", мисливських об'єднань "Тур" і "Ватра", спортивних організацій, представники окружної влади, австро-німецької деревообробної фірми "І.Ф.Глезінгер", інженери-лісівники, журналісти часописів "Діло", "Новий час" і "Нова Зоря", численні гості¹⁹. Отже, відкриття першого національного заповідника в Горганах стало помітною подією в тогочасному суспільному житті української громадськості Галичини.

Свято почалося із Служби Божої, після якої були виголошені промови митрополита Андрея Шептицького, голови НТШ доктора Всеволода Левицького, голови Польської Ліги охорони природи професора Володимира Шафера і короткий реферат інженера Андрія П'ясецького про заповідник. За програмою свята відбувся також виїзд в урочище "Льолінське Яйце" і огляд кедрового заповідника²⁰.

20 вересня 1934 р. за рішенням Станіславівського воєводського уряду ділянка сосни кедрової європейської в урочищі "Льолінське Яйце" біля Осмолоди була офіційно визнана заповідником²¹.

Вивчаючи архівні матеріали, переконуємося, що відкриття заповідника не було декларативною чи суто показною акцією. Митрополит Андрей Шептицький, глибоко розуміючи суть справи охорони природи рідного краю, ще 15 квітня 1935 р. у грамоті, виголошеній на V з'їзді українських природників і лікарів, зазначав: "...Маючи

на увазі велике значення, яке для науки, культури українського народу має творення із цінних закутин нашої землі окремих заповідників, котрі на всі часи стояли би для грядущих поколінь, з яких молодь черпала би любов до рідної землі та вчилася пізнавати її красу, котрі були би великим невичерпним джерелом для научних природничих дослідів та студій і творили спільну національну цінність, щоби дати основи до майбутнього українського національного парку в Карпатах – на загальне бажання і прохання нашого громадянства утворили Ми в маєтності греко-католицької Митрополії Галицької в громаді Перегінсько Долинського повіту Галицької землі кедриний заповідник на верху "Яйце" 1600 м в горах Горганах о поверхні 255,1908 га"²².

Було чітко окреслено мету створення першого національного заповідника і завдання, що стояли перед його керівництвом²³. Судячи з опису кедрового заповідника, підготовленого спеціалістами Управи, він був створений, щоб "...заховати первісні групи високогірської рослинності характеристичні для горганських верхів, в передусім кедрові лісостави, що знаходяться на його просторі... Вони є найбільші і найкращі в цілих Карпатах, а то в цілій європейській високогірській полосі. Ці кедрині лісостани знаходяться там... у зовсім первісному стані пралісу, тому являють собою незвичайно цінний об'єкт для природничих, а зокрема, лісонаучних дослідів, а також є як би розродчим гніздом, з якого можна буде кедрину впроваджувати на втрачені нею її давні становища..."²⁴. Слід звернути увагу на серйозність наукових досліджень, що мали проводитися в заповіднику: були чітко намічені напрямки майбутніх наукових розробок, планувалося проведення інвентаризації цікавих дерев, рідкісних рослин, тварин, вивчення місцевих ґрунтів тощо. Отримані результати досліджень планувалося опублікувати окремою монографією²⁵.

З огляду на розвиток туризму в заповіднику спеціалістами Столових дібр були відзначені цікаві та незвичайні ботанічні природні об'єкти: "...В заповіднику зустрічається багато дивовижних постатями престарих велетів дерев, багато рідких квітів, прегарних закутин на пляях і грехотах... пошматованими громами верхів'я дерев, що стоять немов залякли у віковичнім, впертім змаганні на тлі зелених килимів жерепу. Особливі умови створюють такі лісні дива, як от пень кедрини, вбитий у смереку сніговою лавиною на висоті 5 м і в неї врослений – драматично-суворий грізний вид побоевища вітролому, чи обвішані подушками й завісами поростів й мохів престарі смереки й кедрини..."²⁶.

Для зручності туристів та відвідувачів заповідника Центральною Адміністрацією у Львові доручила Управі в Перегінську відповідно облаштувати територію заповідника: "...Заготовлену у Львові таблицю до кедринового заповідника ім. Андрея Шептицького доручаємо умістити її при колійці на початку дороги, що веде до заповідника. Переслану таблицю прийдеться взяти в рами і умістити на двох стовпцях під відповідним домиком. Доручаємо на біжучий сезон пристроїти достаточну ловецький домок на "Яйці" і упорядкувати околицю домика, щоби відвідувачі заповідника віднесли сильне враження з побуту в нім. Слід в домику умістити ситуаційний плян заповідника, кілька світлин із заповідника, книгу імен відвідувачих..."²⁷. Були розроблені і правила поведінки в заповіднику, які чітко регламентували умови приходу та перебування рекреантів на заповідній території. Зокрема, було заборонено засмічувати територію, джерела й потоки, робити написи на деревах, зривати квіти, викопувати рослини, ламати гілки, вбивати лісових звірів, голосно

говорити, співати, грати на музичних інструментах чи стріляти тощо.²⁸ Причому вхід до заповідника був безплатний і тільки пішою дорогою, а "...в'їзд кінно й возами лише визначеною дорогою за окремим дозволом управителя заповідника"²⁹. За порушення правил перебування в заповіднику передбачався штраф: "...Лісній сторожі й управителю заповідника прислуговує право стягнути з усіх, що провинилися супроти цих приписів передбачені грошові кари"³⁰.

Отже, унаслідок зусиль науковців, природоохоронців і широких кіл української громадськості 12 серпня 1934 р. на землях маєтності "Переґінсько" УГКЦ у Горганах, біля селища Осмолода, в урочищі "Льолінське Яйце" на площі 255,2 га було відкрито перший український заповідник природи – кедровий, якому присвоїли ім'я Андрея Шептицького і де вивчали, оберігали та відтворювали цінну лісову породу – сосну кедрову європейську.

Ця подія мала неабияке значення в суспільному житті тогочасної Галичини. Українська громадськість отримала можливість через пропаганду охорони природи в заповіднику поширювати ідею любові до рідної землі як виразника національної ідентичності народу. До цього часу в умовах польської державності на етнічних землях українці були відсторонені від гуманного і патріотичного процесу – охорони природи рідної землі. Брак коштів, земельних угідь, що належали б українським землевласникам, національним громадським інституціям був у той час очевидним. Багаті українські роди, які Іван Крип'якевич називає "... славні дома руських князів... Слущькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі..., родовиті, славні, горді сильні і давні дома... народу руського – Хоткевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Тишкевичі, Корсаки... та інші"³¹ з плином століть під тиском польської та австрійської суспільно-економічної системи спольщилися. Ті ж нечисленні українські землевласники, що не піддалися тиску з боку чужоземців, втратили свої багатства і вже не мали тих великих земельних маєтностей, що в давнину. Ще менше можливостей щодо організації заповідних територій і охорони природних угідь було в тогочасних українських громадських організацій та товариств. З огляду на такий стан справ УГКЦ, яка ще володіла досить значними земельними та лісовими угіддями в краї і мала великий авторитет у суспільстві, стала тією основою, на яку опиралися у своїй діяльності українські природоохоронці. Як національна церква вона була виразником потреб і надій українського народу, що своєю діяльністю несла в народні маси національну ідею, любов до рідного краю. Популяризація ідей охорони природи серед народних мас та залучення їх до цієї діяльності формували екологічну культуру, сприяли розвитку української національної ідеї, збереженню національної ідентичності.

Надалі, з огляду на загальновідомі історичні події, функціонування заповідника наштовхнулося на серйозні перешкоди. 1 вересня 1939 р. німецько-фашистські війська окупували Польщу, а із 17 вересня Західну Україну, що в міжвоєнний період перебувала під Польщею, зайняли радянські війська³². У січні 1940 р. у Галичині проведено новий адміністративний поділ, за яким Переґінськ і Рожнятів стали районними центрами, разом із Долинським районом увійшли до складу Станіславської області. Почалася реорганізація місцевих промислових об'єктів, наприклад, у Переґінську були створені великий ліспромгосп, два лісозаводи. Знову відновилося масове вирубування карпатських лісів: уже в 1940 р. місцевий лісопильний завод видавав на третину більше продукції, ніж у 1938 р.³³.

У кінці червня 1941 р. почалося нове поневолення краю, Уже 30 червня німецько-угорські війська зайняли Переґінськ, Брошнів і навколишні села. Окупанти включили переґінські землі в дистрикт "Галичина", який приєднали до попередньо утвореного на польських землях однойменного генерал-губернаторства³⁴. На окупованій території фашисти почали впроваджувати широкомасштабні заходи "нового порядку", спрямовані на нещадну експлуатацію природних ресурсів, у першу чергу високоякісної карпатської деревини. Місцеві підприємства лісової промисловості стали власністю німецької фірми "Дельта" й управлялися військовою адміністрацією. Влада у великих обсягах вирубувала довколишні ліси й транспортувала деревину на місцеві лісопильні заводи, а частину її відправляла в Німеччину.

У результаті радянсько-німецької війни карпатський край зазнав значної розрухи: вузькоколійна залізниця Брошнів – Осмолода в багатьох місцях була пошкоджена, виведено з ладу майже всі мости, зруйновано шляхи, лісовозні дороги, в самому Переґінську знищено два лісозаводи, спалено кедрову палату в Підлютому, вирубані значні площі спілого високогірного лісу тощо³⁵.

У повоєнний період у Карпатах повернуто адміністративний поділ 1939–1941 рр., переґінські землі знову увійшли до складу Станіславської області, перейменованої в 1962 р. на Івано-Франківську. Відразу ж у перші післявоєнні роки велика потреба в деревині зумовила в Карпатах значне розширення лісозаготівель. З метою забезпечення деревиною зруйнованого воєнними подіями народного господарства в Осмолоді, Переґінську й Рожнятові спішно відбудовувалися знищені лісопильні, лісопереробні заводи, ремонтувалася вузькоколійна залізниця (тільки в другій половині 1944 р. тут було збудовано 18 мостів для вузькоколійки) тощо. Уже через кілька днів після втечі з Осмолоди фашистів із допомогою радянських військових частин став до ладу місцевий лісопильний завод. За два тижні було відновлено роботу Переґінського ліспромгоспу, який об'єднував тоді лісосілля Переґінського, Небилова, Ясеня та Порогів. У його підпорядкуванні було 67 тис. га лісу³⁶. Для організації роботи лісоексплуатаційних та деревообробних підприємств було відновлено Осмолодське державне лісове господарство, до складу якого увійшли і землі колишніх Столових дібр маєтності "Переґінсько" УГКЦ. Карпатські ліси стали нещадно вирубуватися і вже в 1947 р. випуск лісової промислової продукції досяг рівня довоєнного 1940 р.

Радянське керівництво не приховувало значної зацікавленості сировинним регіоном Карпат. Так, ще у квітні 1943 р., коли йшли найважчі бої з гітлерівцями, у московських кабінетах вирішували долю карпатських, у тому числі осмолодських лісів. Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 23 квітня 1943 р. (№ 430) переґінські землі були віднесені до групи "експлуатаційні ліси"³⁷, тобто всі заповідні природні об'єкти, що були виділені тут раніше, ліквідовувалися і підлягали вирубці. Згодом, у 1952 р., XIX з'їзд КПРС проголошує необхідність посилення в західних землях України темпів зростання промислового виробництва. Виконуючи це рішення, місцеві радянські органи розгорнули широку діяльність щодо введення в дію нових додаткових потужностей на діючих лісозаводах та будівництва нових. Почалося тотальне вирубування карпатських лісів: уже на кінець п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) промислові лісові підприємства гірських районів Карпат виробляли продукції у 2–3 рази більше, ніж у 1937–1938 рр., на більшості заводів кількість робітників становила понад 1000 чоловік³⁸.

Над горганським кедровим заповідником нависла реальна загроза знищення, проте важкодоступність цієї ділянки (висота 1600 м над рівнем моря, відсутність під'їзних доріг, значна віддаленість від с. Осмолода – 16 км) вберегли його від суцільної вирубки, хоч деяка частина (близько 70 га) заповідної сосни кедрової таки була вирубана. І лише завдяки намаганням українських науковців (природоохоронців, ботаніків, лісівників) Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1974 р. (№ 500) даній території відновлено заповідний статус³⁹.

Сьогодні заповідник площею 263 га⁴⁰ знаходиться у Мшанському лісництві Осмолодського держлісгоспу, в лісовому кварталі 35, охоплює ділянки 1–71 і має неабияке природоохоронне значення, оскільки саме тут завдяки мудрості і далекоглядності митрополита УГКЦ Андрея Шептицького існує живий скарб народу, рідкісна популяція реліктового виду льодовикової доби, занесеного до Червоної книги України, осередок цінної лісової породи – сосни кедрової європейської.

¹ Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. – К., 2002. – С.87

² Беґека А.Д. Нарис з історії охорони природи (з найдавніших часів до XIX ст.). – К., 1996. – 89 с.

³ Пилипенко І. Пам'ятки природи Косівщини. – К., 1997. – 96 с.

⁴ Вербицький В. Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи. – К., 2003. – 302 с.

⁵ Васюта С. Екологічна думка в контексті ідейно-політичного відродження України // Український ліс. – 1994. – №1. – С.22–25.

⁶ Горошко М., Дудок В. Роль греко-католицької церкви у становленні природоохоронної справи та національного лісівництва у 30-ті роки та на початку 40-х років XX століття у контексті сучасних екологічних проблем. До 50-річчя від смерті митрополита Андрея Шептицького // Український ліс. – 1994. – №4. – С.8.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф.409, оп.1, спр.1392, арк.109.

⁸ Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. – К., 2002. – С.87

⁹ ЦДІА України у м. Львові, ф.409, оп.1, спр.1392, арк.115.

¹⁰ Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. – К., 2002. – С.86; Горошко М., Дудок В. Роль греко-католицької церкви у становленні природоохоронної справи та національного лісівництва у 30-ті роки та на початку 40-х років XX століття у контексті сучасних екологічних проблем. До 50-річчя від смерті митрополита Андрея Шептицького // Український ліс. – 1994. – №4. – С.8.

¹¹ ЦДІА України у м. Львові, ф.409, оп.1, спр.1392, арк.97.

¹² Там само – Арк.189.

¹³ Там само – Арк.189.

¹⁴ Там само – Арк.188.

¹⁵ Там само – Арк.186.

¹⁶ Там само – Арк.154.

¹⁷ Там само – Арк.156.

¹⁸ Там само – Арк.138.

¹⁹ Там само – Арк.164.

²⁰ Там само – Арк.164.

²¹ Там само – Арк.141.

²² Там само – Арк.141.

²³ Там само – Арк.126.

²⁴ Там само – Арк.97.

²⁵ Там само – Арк.109.

²⁶ Там само – Арк.108.

²⁷ Там само – Арк.125.

²⁸ Там само – Арк.126.

²⁹ Там само – Арк.126.

³⁰ Там само – Арк.126.

³¹ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С.132

³² Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С.31, 490–491.

³³ Там само. – С.500.

³⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С.287.

³⁵ Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С.500.

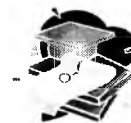
³⁶ Там само – С.501.

³⁷ Відомчий архів Осмолодського держлісгоспу, ф.1, оп.1, спр.220. Проект перспективного плану організації Осмолодського лісгоспу Станіславського управління. Лісовпорядкування 1951 р. – Арк.5.

³⁸ Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С.39.

³⁹ Відомчий архів Державного управління екології та природних ресурсів в Івано-Франківській області, ф.1, оп.1, спр.125. Паспорт ДЗБ № 62/9 пам'ятки природи. Державний заказник "Яйко". – Арк.1–4.

⁴⁰ Відомчий архів Осмолодського держлісгоспу, ф.1, оп.1, спр.627. Проект організації і розвитку лісового господарства Осмолодського держлісгоспу Івано-Франківського обласного управління лісового господарства. Лісовпорядкування 1996–1997 рр. – Арк.148.

Василь МАРЧУК, Володимир КОМАР

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.

Минулий 2005 р. ознаменувався, зокрема, і появою солідної монографії відомого вченого С.А.Копилова. Вона присвячена аналізу закономірностей зародження й розвитку досліджень минулого слов'янських народів в історичній думці України (останньої третини XVII – початку XX ст.). Книга С.А.Копилова є дуже актуальною на сучасному етапі, оскільки дозволяє уточнити ціннісні орієнтації й оціночні критерії української історіографії історії слов'янських народів.

У спеціальній українській історичній літературі процес дослідження історії слов'янських народів висвітлений лише фрагментарно. Це не випадково, адже в полі зору авторів знаходилися переважно питання розвитку слов'янської філології і розглядалися лише окремі аспекти згаданої проблеми, наприклад міжслов'янські зв'язки. Спеціальні дослідження, безпосередньо присвячені розвитку історико-славістичних студій в Україні, становлять порівняно незначну групу. Тож не дивно, що автор звернув увагу на цю малодосліджену проблему, окремі аспекти якої вже давно вимагали перегляду, уточнення і взагалі ґрунтовного висвітлення.

Автор визначив предметом дослідження історіографічний огляд проблеми історії слов'янських народів. Для цього в роботі використано комплексний методологічний підхід, без якого неможливо було б розкрити основні аспекти заявленої теми.

Для більш чіткого викладу матеріалу він уточнив деякі терміни й поняття, що вживаються в книзі. Передусім йшлося про визначення терміна "слов'янознавство", або "славістика". Автор показав відмінне трактування цього поняття в неслов'янських і слов'янських країнах, а також в Україні, для якої вивчення рідної історії, мови й літератури не вважається предметом дослідження слов'янознавства як науки.

У процесі джерелознавчої евристики автор використав різноманітні документи й матеріали з 15-ти архівосховищ та рукописних відділів, 9-ти наукових бібліотек України, Російської Федерації і Польської Республіки. Найголовнішими серед них він відзначає історіографічні джерела як "специфічну групу джерел, що містить інформацію про історіографічний процес і водночас постає доробком до цього процесу". Серед інших автором було використано матеріали творчої лабораторії істориків (чернетки, нотатки, плани робіт), мемуарну літературу й епістолярну спадщину.

Автор опрацював різні друковані матеріали, насамперед праці українських та зарубіжних істориків. Досліджений масив джерел, на наш погляд, достатньо репрезентативний, дав змогу на високому дослідницькому рівні вирішити поставлені перед автором завдання.

У монографії зроблено ґрунтовний огляд стану наукової розробки проблеми. У цьому плані особливе місце в роботі відведено українським дослідженням історії Польщі, які розпочалися ще в середині XIX ст. Автор справедливо вказує,

що одним із перших дослідників-славістів був М.Максимович, завдяки якому підтверджено достовірність свідчень літопису Юхима Єрлича щодо подій польсько-турецької війни 1620–1621 рр. і ролі гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного в українсько-польських відносинах першої чверті XVII ст.

У 50–70-х рр. XIX ст. вивчення козацьких літописів продовжили М.Костомаров, О.Левицький, В.Антонович. Автор монографії скрупульозно аналізує їх праці й особливо виділяє заслуги О.Левицького, який здійснив ґрунтовну розвідку про літопис Самовидця й зробив переконливий висновок про взаємозв'язок історичної долі слов'янських народів у Московії, Польщі, Туреччині й Австрії.

Слов'янську проблематику активно досліджували українські автори XVIII ст., твори яких також не пройшли повз увагу С.А.Копилова. Так, особливо відзначено творчість М.Зерова як автора одного з перших фундаментальних досліджень, присвяченого літопису Граб'янки. Проаналізовано працю західноукраїнського історика В.Петрикевича, який уважав, що "історичною основою" для літопису Самійла Величка послужила праця польського поета й історика С.Твардовського "Війна домова".

У монографії С.А.Копилова подані перші спроби узагальнення розвитку української історіографії, які на зламі XIX – XX ст. були зроблені в працях М.Василенка, В.Іконнікова, М.Грушевського й Д.Багалія. Він справедливо відзначив, що, намагаючись подати історію України у вигляді цілісного еволюційного процесу, автори недостатньо уваги приділяли всесвітній історії і, зокрема, історії слов'янських народів. Це пояснюється, насамперед, об'єктивними обставинами бездержавного існування української нації в умовах Габсбурзької і Російської імперій. Національно-визвольна боротьба українського народу винесла на порядок денний, передусім, проблеми власної історії, на героїчних і трагічних сторінках якої зростало молоде покоління борців за волю й незалежність України.

У роботі С.А.Копилова детально проаналізовано формування основних напрямків минулого слов'янських народів в історіографії епохи національного відродження. Автором розкрито появу нових тенденцій у дослідженні проблематики слов'янської історії 60–90-х рр. XIX ст. Висвітлення надбань і проблем розвитку історичної славістики у перші десятиріччя XX ст. здійснено через призму вивчення питань історії Польщі й Чехії, південнослов'янських народів, а також узагальнено результати наукових студій з історії слов'янства.

Підсумком величезної дослідницької праці С.А.Копилова стала узагальнююча монографія "Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.". У ній автор використав можливість опертися на наукові здобутки своїх попередників, з'ясував прогалини в їх дослідженнях і вказав молодим ученим напрямки і поле майбутньої дослідницької діяльності. У цьому, на наш погляд, і полягає цінність рецензованої монографії С.А.Копилова.

До 70-річчя від дня народження професора Юрія Макара

Василь МАРЧУК

ДОРОГОЮ НАУКИ І ЛЮДЯНОСТІ

Нещодавно наукова громадськість України відзначала 70-ту річницю з дня народження одного з провідних українських науковців у галузі історії та політології, професора, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки й техніки України Юрія Івановича Макара.

Життєва дорога професора Макара – це зразок неугамовної енергії, натхненної праці, любові до людей, готовності не тільки підтримати, але допомогти й надихнути на нові наукові здобутки. Юрій Іванович – це людина, яка перед тим, як бути визнаною не лише в Україні, а й далеко за її межами, пережила на своєму віку багато труднощів, пройшла тернистий життєвий шлях. Народився Юрій Іванович на прадавній українській землі Холмщина (тепер у складі Республіки Польща) у селі Новосілка Томашівського повіту, жителі якого разом із 193-ма тисячами українців були насильно переселені до УРСР. Дуже рано втративши батька, узяв на себе відповідальність за всю сім'ю. На його долю випали важкі випробовування, однак це зробило його сильним, дало стимул до боротьби з життєвими негараздами, змусило формувати для себе новий уклад життя й братися за будь-яку роботу. Усю батьківську турботу, любов і увагу, якої йому не вистачало в дитинстві, передав пізніше своїм синам, які гідно наслідують батьківську справу.

Мої професійні стосунки з професором Макаром розпочалися давно, часто ми контактували на різних наукових форумах, він мені подобався як цікава, шира, непересічна особистість. Я захоплювався його активною життєвою позицією – перш за все інтереси колективу, аспірантів і студентів. А його колектив – це історичний факультет (тепер факультет історії, політології та міжнародних відносин) Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, яким Юрій Іванович керував понад 27 років. За роки його деканства, саме завдяки його цілеспрямованості й наполегливості, факультет із маловідомого підрозділу перетворився на багатопрофільний, потужний навчально-науковий підрозділ університету, один із найвідоміших у царині історичної науки. Завдяки неугамовній активності та енергії Юрія Івановича відбулося відкриття нових спеціальностей і кафедр, насамперед із політичних наук, міжнародних відносин, міжнародної інформації, які сьогодні багато в чому визначають інтелектуальне й наукове обличчя Чернівецького національного університету. Загалом за участі професора Макара факультет став випускати фахівців за спеціальностями *Історія, Етнологія, Політологія, Міжнародні відносини та Міжнародна інформація*. На семи кафедрах факультету працює понад 90 професорів, доцентів та асистентів, навчається близько півтори тисячі студентів.

Протягом усіх майже трьох із половиною десятиріч своєї праці в Чернівецькому національному університеті Юрій Іванович постійно займався науковою роботою. Його перу належить понад триста статей, опублікованих у вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях, колективні та індивідуальні монографії, підручники та навчальні посібники. Загалом тематика особистих досліджень професора Макара доволі розгалужена – від конкретних проблем до широких політичних узагальнень. Зараз на його письмовому столі колективна праця "Від депортації до депортації", присвячена трагічній долі українців Холмщини й Підляшшя у XX столітті. Він бере участь у буковинознавчих дослідженнях, вивченні українсько-польських стосунків на різних етапах історії, дослідженні історії й сьогодення української діаспори, історії Канади, Польщі, сучасних міжнародних відносин. Визнанням його авторитету в наукових колах України є шестирічна праця вченого експертом ВАК України з політичних наук.

Сьогодні, уже будучи досвідченим метром історичної науки, у розквіті життєвих і творчих сил, Юрій Іванович робить усе можливе, щоб молоді науковці вчилися, набували досвіду, сягали нових вершин. Зокрема, ним підготовлено півтора десятка кандидатів і близько десяти докторів історичних та політичних наук.

Професор Макара виступив засновником ряду видань, які під його орудою стали широко відомими не лише в Україні, а й поза її межами. Вони введені ВАК України до Переліку видань, у яких

дозволено друкувати результати дисертаційних досліджень. Це – “Історико-політичні проблеми сучасного світу”, “Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини”, “Буковинський журнал”. Юрій Макар бере участь і в редагуванні інших наукових збірок в університеті, поза його межами, в Україні, а також за кордоном.

Ювілей професора Макара дає хорошу нагоду сказати й про помітну його роль у налагодженні міжнародних контактів, зокрема про факт заснування ним напрямку Канадознавство в Чернівецькому університеті, що позиціонує насамперед всебічне вивчення життя українських канадців. Підписана ще в 1977 р. Юрієм Макаром і канадським ректором Робертом Беггом угода про співпрацю між Чернівецьким і канадським Саскачеванським університетами діє й тепер. Ювіляр налагодив співпрацю і з рядом інших університетів Канади, де тепер діють українознавчі центри. Зараз у Чернівецькому університеті відкрито Центр канадських студій. Його діяльністю цікавиться міністерство закордонних справ Канади, і він є суттєвим допоміжним чинником у підготовці висококваліфікованих фахівців. З легкої руки Юрія Івановича Чернівецький університет став провідним науковим центром України в цій галузі. Тут захищено з названої проблематики добрий десяток дисертацій. Заслугою Юрія Івановича є й те, що з фондів Канадського інституту українських студій студенти університету отримують стипендії, мають можливість проходити стажування в Канаді. Також за безпосередньої участі професора Макара укладені угоди про співпрацю з Варшавським, Жешувським університетами Польщі. Останніми роками до Польщі щорічно виїжджає по 30–40 студентів для проходження мовно-культурної практики.

За підтримки професора Макара багато викладачів стало докторами й кандидатами наук, плідно працює аспірантура й докторантура. Тож коли настав час і мені захищати докторську дисертацію, Юрій Іванович запросив до себе, на спеціалізовану вчену раду Чернівецького національного університету. З ініціативи Юрія Макара та під його керівництвом із 1994 р. на факультеті діє спеціалізована рада із захисту докторських і кандидатських дисертацій з історичних наук. У зв'язку з перереєстраціями до ради долучалися захисти з філософських, а потім політичних наук. І вже з весни 2004 р. на факультеті діє дві спецради. На той час він керував політологічною спеціалізованою радою, історичну ж очолював один із його найкращих учнів, доктор історичних наук, професор Олександр Добржанський. І той факт, що на факультеті працюють дві спеціалізовані ради, окремо з історичних та політичних наук, і кожна має право приймати до захисту кандидатські й докторські дисертації за двома спеціальностями, – теж заслуга професора Юрія Макара.

А ще Юрій Іванович Макар – почесний професор Чернівецького та Волинського університетів. Його багаторічна творча праця заслужила багато відзнак, які свідчать про високу оцінку праці професора Макара в Чернівецькому університеті. До десятиліття незалежності України йому присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки й техніки України. Проте якось у розмові Юрій Іванович зізнався, що найвищою оцінкою для нього є шана й повага колег по науковому цеху, тисяч випускників університету, сьогоденних його студентів.

Я пишаюся тим, що маю честь спілкуватися з цією доброю, широкою, привітною й надійною людиною. Довгих і довгих творчих літ, нових творчих злетів та наснаги хочеться побажати шановному Юрієві Івановичу в час його ювілею!

До 70-річчя від дня народження*

Микола КУГУТЯК, Ігор РАЙКІВСЬКИЙ, Ігор СОЛЯР

АКАДЕМІК ЯРОСЛАВ ІСАЄВИЧ – УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Сьогодні ще рано осмислювати роль і місце Ярослава Дмитровича Ісаєвича в розвитку сучасної історичної науки, у розв'язанні проблем, які стоять перед нею. Адже у свої сімдесят він сповнений сили, енергії для реалізації своїх нових творчих задумів.

Нелегкою виявилася доля вченого-історика. Ярослав Ісаєвич народився 7 березня 1936 р. у с. Верба Дубненського повіту Волинського воєводства. Дитинство провів у Стрию. У сім'ї Ісаєвичів панували принципи християнської моралі й порядності. У нього було щасливе дитинство, у тому сенсі, що міг багато читати: у батьків була чудова бібліотека. Його світогляд формувала тритомна “Українська загальна енциклопедія”, яку ще й зараз називають “Коломийською”. Мама Наталія (з дому Чабан) була вчителькою початкової школи, родом зі Стрия. Набагато відомішим був тато, Дмитро Ісаєвич, який народився в с. Велицька Ковельського повіту тодішньої Волинської губернії. У газеті “Вільна Україна” від 17 лютого 1970 р. було надруковано статтю “Хай знають люди” про Дмитра Ісаєвича, який тоді пішов уже на пенсію зі скромної посади вчителя української та англійської мов у Стрийському технікумі механізації сільського господарства. У ній підкреслювалось, що “його молодість вирувала у бурхливий час революційних подій, і він сам не стояв осторонь. Точніше, був по той бік революційних барикад і, як діяч Центральної Ради, робив усе, щоб загасити полум'я Жовтня... Що спонукало Дмитра Григоровича виступити на боці контрреволюційних сил в Україні? Що зріднило його з Петлюрою, Винниченком, Грушевським?”. Сьогодні ці питання сприймаються як риторичні, вони не потребують відповіді, хоч і дають зрозуміти, в яких умовах формувався історик Ярослав Дмитрович.

У 1957 р. Я.Ісаєвич закінчив історичний факультет Львівського державного університету ім. І.Я.Франка. На що могла розраховувати молода людина, обираючи для себе фах історика? Що вона могла протиставити тотальній ідеологізації науки? На це питання кореспондента газети “Молода Галичина” 13 листопада 1990 р. Я.Ісаєвич дав таку відповідь: “Я прийшов до історії у несприятливі часи, але не шкодую. Мені завжди здавалося, що питання про походження українського народу є основним, що сучасна свідомість українця визначається історією нашого народу. Наприклад, спекулюючи на тому, що ми раніше називали себе русинами, а нашу країну – Руссю, будувалося тенденційне твердження, ніби спадщина Київської Русі не є нашою, українською. Ключові питання давньої історії спотворювалися, і все ж у цілому про давнину легше було писати об'єктивніше, ніж про новітні часи”.

Будучи учнем відомих істориків Івана Крип'якевича, Дмитра Похилевича, Ярослава Кіся, Я.Ісаєвич успадкував від них систему підходів, методологію, а також інтерес до джерел – рукописів, стародруків, подорожніх нотаток та ін. Він завжди відзначається прагненням до наукової об'єктивності, опертям на факти. Можна виділити кілька провідних тем його досліджень. М.Ільницький на перше місце ставить історико-культурологічні праці: “Культура Галицько-Волинської Русі” (1973), “Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.” (1966), “Джерела з історії української культури в період XVI–XVIII ст.” (1972), “Українська культура XVIII ст.” (1980), “Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні” (1983), “Літературна спадщина Івана Федорова” (1989). Перелік можна було б продовжити, але суть не в ньому, а в тому, що для Я.Д.Ісаєвича культура була тією зоною, в якій самосвідомість народу, його світогляд, світосприйняття найбільше виявилися навіть у найдраматичніші часи. Саме в галузі культури український народ зміг найбільшою мірою реалізувати себе в довгому періоді національної бездержавності.

* У нарисі використано статті М.Ільницького “Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби” (Львів, 1998), Ю.Шаповала “Дмитро Ісаєвич: повернення в історію” (Львів, 1998), матеріали інтерв'ю Я.Ісаєвича в газетах “Молода Галичина” (1990, 13 листопада), “Високий замок” (2006, 4 березня).

Другий важливий аспект досліджень Я.Ісаєвича – джерелознавчий. Головною працею свого життя він називає Каталог стародруків, виданих на території України в XVI–XVIII ст. з вдячністю своїм рідним завжди підкреслює: “Моя дружина (Ольга Володимирівна) і її мама (царство їй небесне), допомагаючи мені, виконали просто титанічну технічну роботу”. Ця фундаментальна праця (два томи в трьох книгах) (у співавторстві з Я.Запаском) творить панораму освіти, культури, суспільної думки українського народу “ранньомодерної” доби у зв’язках із культурою інших сусідніх і несусідніх народів. Я.Ісаєвич виявив та ідентифікував низку не відомих раніше дослідникам стародруків, які зберігаються в різних містах України й за кордоном, зокрема в Росії, Польщі, Італії, США.

Можна лише позаздрити тому широкому спектру зацікавлень Ісаєвича-історика, його фундаментальній підготовці в галузях численних спеціальних дисциплін – археології, геральдики, метрології, історичного краєзнавства тощо, до чого прислужилося знання класичних і основних сучасних європейських мов.

У період горбачовської “перебудови” Академія наук запровадила принцип виборності директорів інститутів колективами науковців. На перших таких виборах, що відбулися восени 1989 р., Ярослава Ісаєвича обрано директором Інституту суспільних наук, який 1993 р. реорганізовано в Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича. Від 1990 р. Я.Ісаєвич – член-кореспондент, від 1992 р. – академік, від 1993 р. – академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАНУ. 1993 р. ученого обрано почесним доктором Гродненського університету ім. Янки Купали, 1994 р. – закордонним членом Польської академії наук. Чимало часу й зусиль присвячує Я.Ісаєвич підготовці наукових кадрів в Інституті українознавства ім. І.Крип’якевича. У різні часи він викладав у Львівському університеті, Івано-Франківському педагогічному інституті, Києво-Могилянській академії, виступав із лекціями в університетах Польщі, США, Канади, Німеччини, Австралії, Японії. Чимало праці вклав учений у проведення в Україні п’яти міжнародних конгресів українців, створенні (спільно з професором Є.Аксером) Міжнародної школи для молодих учених “Нові методології в дослідженні і навчанні” у Варшаві.

Нині Я.Ісаєвич очолює колектив істориків, які до 750-річчя Львова готують видання ґрунтовної праці “Львів – 1256–2006. Історія, повсякденне життя, культура”.

Безперечно, багатогранну постать Я.Ісаєвича неможливо розкрити в невеликій журнальній статті. Тож хочеться привітати шановного ювіляра і від імені всіх, кому хоч якоюсь мірою пощастило знати Ярослава Дмитровича і на науковій ниві зростати під його впливом, побажати сили й насаги на нові творчі звершення.

До 50-річчя від дня народження професора Олександра Лисенка

Микола КУГУТЯК, Василь МАРЧУК,
Олександр МАРУЩЕНКО, Галина СТЕФАНЮК

НА СЛУЖБІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Поступальний розвиток суспільства вповні залежить від його інтелектуального потенціалу, уособлення якого є творчі люди, що невтомно трудяться на благо держави й народу, надихають своїм працелюбством, оптимізмом, спонукають не зупинятися на досягнутому, а здобувати нові життєві вершини.

З-поміж таких неповторних особистостей, яких дарує нам життя, слід відзначити й Олександра Євгеновича Лисенка, ученого з великим науковим доробком і людину з надзвичайною людською вдачею – талановиту, ширю й принципову, добросердечну й вимогливу, мужню й скромну, працювиту й дотепну. Як науковець, він широковідомий в Україні та за її межами, як українець – відданий своєму народу й уболіває за долю рідного краю й Батьківщини.

Олександр Євгенович Лисенко народився 27 червня 1955 року в селищі міського типу Катеринопіль Черкаської області в сім’ї службовця. Про своїх батьків – Євгена Павловича та Фросину Захарівну – учений згадує з великою любов’ю. Особливу вдячність він складає батькам за виховання почуття любові до рідної землі, працювитості й наполегливості в досягненні мети.

Середню освіту О.Є.Лисенко отримав у Катеринопільській середній школі №1. Уже в шкільні роки він виявив неабиякий інтерес до історії. Тому вибір ним життєвого шляху в напрямку здобуття фаху історика не був випадковим.

Вищу освіту Олександр Лисенко здобув у Київському державному педагогічному інституті імені О.М.Горького. Після закінчення інституту в 1978 р. він отримав спеціальність учителя історії, суспільствознавства й методиста виховної роботи. Під впливом своїх наставників Олександр Лисенко сформувався не лише як майбутній учитель історії, але і як науковець-дослідник.

3 квітня 1990 р. Олександр Євгенович пов’язав свою трудову та наукову діяльність з Інститутом історії України НАН України. Працюючи в цій поважній академічній установі 15 років, він пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідуючого Відділом історії України періоду Другої світової війни.

На посаді молодшого наукового співробітника О.Є.Лисенко працював із 3 квітня 1990 р. до 23 грудня 1992 р. За цей час він підготував кандидатську дисертацію, яку 17 липня 1992 р. успішно захистив у спеціалізованій вченій раді Одеського державного університету імені І.Мечникова за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

З 23 грудня 1992 р. до 3 січня 1995 р. він був науковим співробітником Відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. А 3 січня 1995 р. О.Є.Лисенка переведено на посаду старшого наукового співробітника цього ж відділу, на якій учений працював до 9 червня 2000 р.

Досвід і талант науковця були вчасно помічені й відзначені. За результатами наукової діяльності Олександрові Євгеновичу присвоєно почесне звання “Відмінник народної освіти”. Він став лауреатом премії Президії НАН України імені М.Костомарова за цикл праць “Особа в історії України”, опублікованих 1998 року.

Не зупиняючись на досягнутому, О.Є.Лисенко продовжував активно працювати на науковій ниві. У спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України в грудні 1999 р. Олександр Євгенович успішно захистив докторську дисертацію на тему “Релігійна ситуація на Україні в 1941 – 1946 рр.” за спеціальністю 07.00.01 – історія України. З 2000 р. і до цього часу він очолює Відділ історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

З 2002 р. О.Є.Лисенко пов’язав свою трудову, викладацьку й наукову діяльність також і з Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького. У цьому вузі він працює професором кафедри всесвітньої історії історико-юридично-філософського факультету за сумісництвом. Учений урізноманітнює й удосконалює форми й методи навчально-виховного процесу, допомагає студентам опанувати знання, вдало й результативно керує аспірантами, написанням магістерських робіт та передмагістерською практикою з дисципліни “Історія України”.

Цим науково-викладацька робота О.Є.Лисенка не вичерпується. Він працює на посаді доцента кафедри загальної історії, методології і методики навчання в Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, де керує аспірантами, написанням магістерських і

бакалаврських робіт із вітчизняної історії. Як кваліфікований науковець, О.Є.Лисенко постійно бере участь у прийомі іспитів до аспірантури Інституту історії України НАН України.

Особливо багато зусиль і часу О.Є.Лисенко віддає науковій діяльності. Учений займається дослідженням актуальних проблем історії Другої світової війни, державних органів і громадських інституцій, церкви, методології історичної науки, історіографії, історії визвольних змагань українського народу, воєнної антропології, соціальної історії війни.

Наукові праці О.Є.Лисенка характеризуються глибиною аналізу досліджуваної проблеми, використанням великої кількості першоджерел та монографічної літератури. Загалом його перу належить біля сімдесяти публікацій. З 2000 р. учений видав сорок шість публікацій, з них – сорок наукових та шість навчально-методичних праць. Крім того, Олександр Євгенович ініціював підготовку кількох науково-документальних видань, зокрема таких, як “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб”, “То була неволя. Спогади і документи “остарбайтерів”.

Упродовж 15-річної наукової та науково-організаційної діяльності в НАН України вчений бере участь у редагуванні й укладанні наукових і документальних збірників, монографій. Він є членом редакційних колегій “Українського історичного журналу”, збірників статей “Сторінки воєнної історії України”, “Україна соборна” та “Книги Пам’яті України”.

О.Є.Лисенко – активний учасник багатьох наукових конференцій, симпозіумів і “круглих столів”. На засіданні Президії НАН України 6 жовтня 2004 р. учений блискуче виступив із науковою доповіддю “Нерозв’язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової війн (до 60-річчя визволення України від окупантів)”, а 26 жовтня 2004 р. на Вченій раді Інституту історії України НАН України – з доповіддю “Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку”.

Науковий доробок О.Є.Лисенка отримав високу оцінку в рецензіях на його праці, серед фахівців і широкої громадськості. Ім’я вченого занесено до енциклопедичного видання “Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник”.

Як доктор історичних наук, О.Є.Лисенко зробив вагомий внесок у підготовку істориків вищої кваліфікації. Під його безпосереднім керівництвом підготовлено й захищено дві докторські та три кандидатські дисертації з актуальних проблем історії Другої світової війни. Нині він керує написанням десяти кандидатських дисертаційних робіт та п’яти докторських дисертацій.

Професійність ученого, його високий фаховий рівень завжди в полі зору керівництва Інституту історії України НАН України. На засіданні Відділу історії України періоду Другої світової війни 6 вересня 2005 р. було заслухано його звіт як старшого наукового співробітника. За звітування про наукову роботу він отримав позитивну оцінку й одноголосним рішенням був рекомендований до присвоєння вченого звання “професор”.

Сили й натхнення для наполегливої наукової та викладацької роботи Олександр Євгенович черпає у тісному сімейному колі. Його дружина Алла Федорівна та старша дочка Леся працюють учителями музики Шасливської дитячої музичної школи, дочка Марія навчається в Київському лінгвістичному університеті, син Валентин – учень 9 класу.

Олександр Євгенович Лисенко наділений особливим талантом працювати з людьми, перейматися їхніми труднощами, створювати умови для успішної роботи, водночас залишаючись принциповим і вимогливим до всіх та до себе. Він ніколи не буває байдужим до чужих проблем, а енергія, тонке почуття гумору й дотепність допомагають йому долати всі життєві негаразди. Такий характер допомагає Олександрові Євгеновичу займати активну патріотичну й громадську позицію, бути справжнім лідером. Це повною мірою визнали й оцінили викладачі, аспіранти й студенти історичного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, співпрацюючи і спілкуючись з О.Є.Лисенком упродовж останніх трьох років, коли він працював головою Державної екзаменаційної комісії на факультеті. Високою честю для науковців нашого стефаніківського університету стало затвердження в 2005 р. Олександра Євгеновича членом спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальностей “історія України”, “етнологія”.

З нагоди ювілейної дати колектив історичного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника і всі, хто знає й цінує його як талановитого науковця, добру й чуйну людину, щиро вітають Олександра Євгеновича з полуднем віку, бажають йому міцного козацького здоров’я, довгих і щасливих літ, нових творчих звершень.

Меморі

*Микола КУГУТЯК, Орест КРАСІВСЬКИЙ,
Олександр МАРУЩЕНКО, Василь МАРЧУК*

ЖИТТЯ В ІМ’Я НАУКИ. ПАМ’ЯТІ ІВАНА КУРАСА

16 жовтня 2005 року пішов із життя Іван Федорович Курас – визначний український учений, історик, політолог, доктор історичних наук, професор, академік НАН України, віце-президент НАН України, народний депутат України. Іванові Федоровичу були притаманні такі високі людські якості, як чесність і принциповість, доброзичливість і порядність, справжня інтелігентність. Усі, кому довелося працювати з І.Ф.Курасом, знали його не лише як вимогливого керівника й принципового науковця, але й як чуйну, щирю людину, здатну завжди зрозуміти інших і прийти на допомогу, як людину, яка цінувала й плекала родину й сімейні цінності. Звістка про його раптову смерть завдала невгамовного болю всім, кому доля дарувала нагоду зустрітися з цією неординарною й розумною людиною.

Життєва дорога Івана Федоровича не була встелена квітами. Розпочалася вона 3 жовтня 1939 року в селі Немирівське Балтського району Одеської області. Він часто згадував свої рідні місця, любив Одещину. Батько Федір Петрович працював трактористом, мати Ганна Юхимівна була простою колгоспницею. Батько мав солідну кваліфікацію. У цьому селі пересвідчилося, коли після закінчення війни з нацистською Німеччиною він, незважаючи на тяжкі поранення, інвалідність, зі старого, списаного в металобрухт трактора зробив мало не новий, на якому потім успішно і орав, і сів, і урожай збирав. Придивлявся до батькового завзяття малий Іван, учився розпочаті доводити до кінця.

Учився Іван Федорович спочатку в семирічній школі в рідному селі, а в 1953–1956 роках у Перелітській середній школі в Балтському районі. Вирішив бути істориком і по закінченні школи вступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І.І.Мечникова.

Після закінчення Одеського університету його рекомендують до аспірантури. Однак стати аспірантом він не поспішав, а поїхав на Кіровоградщину. Спочатку працював у філіалі політехнічного інституту, потім, до жовтня 1964 року, працював науковим співробітником Кіровоградського обласного партійного архіву. Робота з архівними документами багато чому навчила його, сформувала смак до науки, до творчих пошуків, до постійного читання. У 1964 році він став аспірантом кафедри історії КПРС Київського державного університету (нині – Київський Національний університет) імені Т.Г.Шевченка.

У 1967 р. успішно захистив кандидатську дисертацію. Після аспірантури залишився викладачем у цьому самому університеті. Працював на посаді виконуючого обов’язки доцента, а у 1971 році здобув учене звання доцента. Та викладацького стажу набути йому не вдалося: уже в 1970 році його запросили в Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Він працював старшим науковим співробітником, ученим секретарем інституту.

У 1982 році помер Л.І.Брежнєв, стало зрозуміло, що епоха “брежнєвізму” не буде продовжена в чистому вигляді. Саме в цей час І.Ф.Курас повертається в Інститут історії партії при ЦК Компартії України. У 1983 – 1991 роках він обіймав посаду заступника директора спочатку з архівних справ, а згодом із науки. Насамперед він виявив неабиякий хист до археографії – під його керівництвом було видано корпус документальних та довідкових видань, присвячених переважно контроверсійним 1917 – 1920 рокам.

І.Ф.Курас добре й точно розумів, чим насправді є система, що постала з листопада 1917 року. Учений ініціював видання двох “перебудовних” збірників статей “Про минуле – заради майбутнього” (1989) та “Маршрутами історії” (1990) під егідою Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Звісно, надворі вирувала “перебудова”, однак апорії тодішнього політико-ідеологічного життя не зникли, про що, до речі, у стінах ЦК Компартії України тоді нам періодично нагадували. Тим не менше книжки вийшли й стали важливим кроком до переосмислення багатьох ключових проблем політичної історії України ХХ століття.

Принципово важливою подією став вихід у 1990 році науково-документального видання “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Цей збірник статей і документів був першим виданням, що містило документи найвищих партійно-державних інстанцій і засвідчувало їхню незаперечну причетність до інфернальних подій початку 1930-х. Незважаючи на ідеологічну заангажованість деяких статей, що “супроводжували” документальну частину книжки, значення цього збірника не девальвоване, і він дотепер отримує позитивні оцінки фахівців.

У серпні 1991 І.Ф.Курас запропонував створити новий інститут у структурі тодішньої АН УРСР. Було знайдено підтримку в Б.Є.Пагона, і ця ідея матеріалізувалась: у грудні 1991 року виник Інститут національних відносин і політології АН України (з 1997 року – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), директором якого став І.Ф.Курас. У структурі інституту з’явилися відділи етнополітології, теоретичних та прикладних проблем політології, етноісторичних досліджень, національних меншин, єврейської історії і культури, а також центри політичних технологій, історичної політології, проблем церкви й етноконфесійних досліджень. Було сформовано засади вітчизняних політичних студій таких напрямів, як етнополітологія, теорія та історія політичної думки, політичні процеси, історична політологія, виховано не одне покоління молодих дослідників.

І.Ф.Курас був ініціатором і очолював роботу з виконання низки важливих науково-дослідницьких проектів. Зокрема, у 1999 – 2004 роках очолюваний ним авторський колектив підготував фундаментальне шеститомне видання “Політична історія України. XX століття”, що вийшло друком у київському видавництві “Генеза”.

Під керівництвом І.Ф.Кураса інститут досягнув вагомих успіхів у теоретико-методологічному обґрунтуванні нового напрямку соціогуманітарних наук – етнополітології, осмисленні діалектики взаємодії етнічних і політичних, етнічних і регіональних факторів. Досліджувались етнонаціональна специфіка, характер та особливості політичного процесу й політичної культури в минулому й сучасному Україні, релігійна ситуація і взаємовідносини різних конфесій. Розвивалися міжнародні наукові зв’язки, які Іван Федорович завжди заохочував. Інститут плідно співпрацював із державними органами та громадськими організаціями, вів активний діалог із представниками різних партій, рухів, конфесій щодо оптимальних шляхів подальшого розвитку України, функціонування політичних інститутів, політичних технологій тощо.

І.Ф.Курас очолював редакційні колегії створених при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України альманаху “Діалог” і збірника “Наукові записки”, входив до складу редакційних колегій багатьох видань.

І.Ф.Курас – автор понад 200 праць із проблем політичної історії України й етнології. З-поміж них варто виокремити два томи під назвою “Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв’ю 90-х років” (1999) і “Етнополітологія. Перші кроки становлення” (2004). У них сконцентровано найвиразніші, найяскравіші його публікації останніх років.

Іван Федорович був видатним організатором науки. У 1988 – 1993 роках він працював академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права НАН України. З листопада 1998 року і до відходу у вічність він – незмінний віце-президент НАН України. Його діяльність на цих посадах допомагала підвищенню престижу й авторитету вітчизняної науки не лише в Україні, а й за її межами. І.Ф.Курас сприяв розвитку в НАН України соціогуманітарних наук, відчутному зростанню їх впливу в незалежній Україні, в її державному й суспільно-політичному житті, освіті й культурі, гуманітарній сфері загалом, у розширенні міжнародного співробітництва нашої країни.

Напружену наукову й науково-організаційну роботу І.Ф.Курас успішно й ефективно поєднував з обов’язками державного діяча. У вересні 1994 р. Указом Президента України його було призначено віце-прем’єр-міністром України з питань гуманітарної політики. Він працював на цій посаді до 1997 року й зарекомендував себе як відповідальний керівник, здатний розв’язувати складні проблеми, як послідовний патріот і державник. Ці риси він цілком виявив також як народний депутат України, обраний у 2002 році. У Верховній Раді України очолював підкомітет міжпарламентських зв’язків Комітету в закордонних справах, був членом спеціальної комісії з підготовки змін до Конституції України, розробив і подав низку законопроектів.

І.Ф.Курас очолював організаційні комітети з відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників, 400-ліття від дня народження Богдана Хмельницького й Петра Могили.

130-ліття від дня народження М.С.Грушевського, 2000-ліття Християнства та ін. Очолював урядові делегації на конференціях ООН у Каїрі (1994) і Пекіні (1996), у проведенні Днів культури в Білорусі, Казахстані, Болгарії, брав участь у низці зарубіжних державних візитів, міжнародних наукових конференцій. І.Ф.Курас був членом Конституційної комісії від Президента України (1994–1996). Очолював робочу групу з розроблення Концепції реформування політичної системи України.

І.Ф.Курас був членом Комісії з державних нагород при Президентові України (1994–2002), головою Ради з питань мовної політики при Президентові України (1997), Ради з питань збереження національної культурної спадщини (1997–1998). З жовтня 2000 року за постановою Уряду очолював Наглядову раду Національної акціонерної компанії “Надра України”, а з 2003 року – Наглядову раду Київського національного медичного університету. Крім цього, був на чолі Наглядової ради Одеського національного університету імені І.І.Мечникова і почесним доктором цього навчального закладу, в якому, як уже мовилося, колись навчався. У 2003–2004 роках був секретарем Політичної ради при Президентові України.

За багатогранну працю Івана Федоровича неодноразово відзначали: у 1998 році йому присвоїли звання “Заслужений діяч науки і техніки України”, нагороджений орденом Дружби народів, орденом “Великий Хрест” (1997, Італія), орденом князя Гедимінаса IV ст. (1998, Литва), орденом Ярослава Мудрого IV ст. (2003), 1999 р. – лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

**Інформація про захист кандидатських дисертацій
у спеціалізованій вченій раді К 20.051.05
при Інституті історії і політології Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника у 2005 р.**

На підставі Постанови Вищої атестаційної комісії України (наказ №187, підписаний головою ВАК України 9 квітня 2003 р.) спеціалізованій вченій раді було надано право на період до 9 квітня 2005 р. проводити захист дисертацій за такими спеціальностями: 07.00.01 – історія України, 07.00.05 – етнологія. Термін повноважень спеціалізованої вченої ради продовжено наказом ВАК України №263 від 12 травня 2005 р., згідно з яким рада має право проводити захист дисертацій за тими ж спеціальностями до 11 травня 2008 р.

Протягом 2005 р. у спеціалізованій вченій раді відбулися захисти п'яти кандидатських дисертацій.

Мойсей Антоній Аркадійович, аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Дисертація “Румунські дослідники традиційної культури і побуту населення Буковини другої половини XIX – початку XX ст.” (спеціальність 07.00.05 – етнологія). Захист відбувся 14 березня 2005 р. Науковий керівник – Георгій Костянтинівич Кожоляк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету. Офіційні опоненти: Олександр Володимирович Курочкін, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України; Михайло Ілліч Паньків, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заступник директора Івано-Франківського краєзнавчого музею. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра етнології та краєзнавства (зав. кафедри – кандидат філологічних наук, доцент М.В.Гримчич). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 8 червня 2005 р.

Кожоляк Олександр Георгійович, завідувач етнографічного музею історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Дисертація “Календарні зимові свята та обряди українців Буковини” (спеціальність 07.00.05 – етнологія). Захист відбувся 14 березня 2005 р. Науковий керівник – Богдан Михайлович Боднарюк, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Офіційні опоненти: Оксана Омелянівна Франко, доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка; Василь Васильович Марчук, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра етнології та краєзнавства (зав. кафедри – кандидат філологічних наук, доцент М.В.Гримчич). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 30 червня 2005 р.

Міщук Андрій Іванович, молодший науковий співробітник Наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Дисертація “Громадська та наукова діяльність Юліана Целевича (1843–1892 рр.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 4 квітня 2005 р. Науковий керівник – Володимир Васильович Грабовецький, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету. Офіційні опоненти: Олександр Петрович Реєнт, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України; Василь Пилипович Педич, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра давньої та нової історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор В.Ф.Колесник). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 30 червня 2005 р.

Ходак Віталій Ярославович, асистент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Суспільно-політична діяльність

Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 12 грудня 2005 р. Науковий керівник – Микола Васильович Кугутяк, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету. Офіційні опоненти: Олександр Євгенович Лисенко, доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України; Петро Павлович Брицький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Провідна установа – Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. спільне засідання відділів новітньої історії (завідувач – доктор історичних наук І.Г.Патер) і наукових та інформативних видань (завідувач – доктор історичних наук, професор М.Р.Литвин). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 19 січня 2006 р.

Гурак Ігор Федорович, випускник аспірантури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дисертація “Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті роки XIX – початок XX ст.)” (спеціальність 07.00.01 – історія України). Захист відбувся 12 грудня 2005 р. Науковий керівник – Володимир Васильович Грабовецький, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету. Офіційні опоненти: Микола Романович Литвин, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу наукових та інформативних видань Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; Олег Станіславович Жерноклеєв, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету. Провідна установа – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії України (зав. кафедри – доктор історичних наук, професор В.М.Ботушанський). Рішення президії ВАК України про видачу диплома кандидата історичних наук від 13 квітня 2006 р.

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

НАШІ АВТОРИ

БАРАН Оксана Ярославівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням культури і побуту української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.).

БОЛЯНОВСЬКИЙ Андрій Валентинович – докторант кафедри нової і новітньої історії Львівського національного університету ім. І.Франка. Наукові зацікавлення: історія України періоду Другої світової війни, українські військові формування в збройних силах фашистської Німеччини.

БУРДУЛАНЮК Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням історії української науки й культури в Галичині.

ВІВЧАРИК Наталія Михайлівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує творчість Григора Лужницького в контексті львівського літературного угруповання “Логос”.

ВІТЕНКО Микола Дмитрович – асистент кафедри історії слов’ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням польсько-українських відносин у Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст.

ВУЯНКО Марія Василівна – завідувач відділу археології Івано-Франківського краєзнавчого музею. Дослідник пам’яток археології та середньовічних монастирів Прикарпаття.

ГАЙДУКЕВИЧ Олена Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує природоохоронну діяльність Української греко-католицької церкви в Галичині в першій половині XX ст.

ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ Тамара В’ячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням політичної історії України першої половини XX ст.

ГНАТЮК Михайло Васильович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри методики й теорії початкового навчання Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Наукові зацікавлення: народне мистецтво, архітектура й дизайн Галичини.

ГОН Максим Мойсейович – кандидат політичних наук, доцент, докторант Київського національного університету будівництва і архітектури. Дослідник міжетнічних взаємин у Західній Україні міжвоєнного періоду.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, академік АН Вищої школи України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Автор численних праць з історії України періоду середньовіччя і нового часу, національно-визвольного руху, історичного краєзнавства тощо.

ГУЦУЛЯК Олег Борисович – кандидат філософських наук, завідувач відділу наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, член Асоціації українських письменників.

ГЕНИК Микола Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням українсько-польських стосунків у XX – на початку XXI ст.

ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ Петро Петрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, голова Галицької топонімічної експедиційної комісії.

ЖЕРНОКЛЕСВ Олег Станіславович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням історії соціал-демократичного руху та етнополітичних процесів в Україні.

КІСІЛЬ Інна Володимирівна – аспірантка кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Дослідник творчості Антона Могильницького.

КЛАПЧУК Володимир Михайлович – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Автор наукових праць з палеогеографії, екології, краєзнавства.

КЛАПЧУК Михайло Миколайович – археолог, історик і краєзнавець. Відкрив багато археологічних стоянок у Центральному Казахстані та в Івано-Франківській області.

КОЖОЛЯНКО Георгій Костянтинівич – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, голова Буковинського етнографічного товариства.

КОМАР Володимир Леонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням міжнаціональних взаємин у Другій Речі Посполитій.

КОЧКІН Ігор Тарасович – старший викладач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, досліджує пам’ятки трипільської культури північно-східного Передкарпаття.

КРАСІВСЬКИЙ Орест Якубович – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Досліджує український національний рух у Галичині та українсько-польські відносини першої половини XX ст.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, академік АН Вищої школи України, завідувач кафедри всесвітньої історії, декан Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині XIX – XX ст.

ЛУКАНЬ Володимир Григорович – доцент кафедри образотворчого мистецтва Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Художник, мистецтвознавець.

МАЙОРОВ Олександр В’ячеславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеології Санкт-Петербурзького державного університету. Досліджує соціально-економічну історію Галицької землі IX – XIII ст., місце й роль бояр у системі відносин зі східнослов’янськими князями та іноземними монархами.

МАЛЕЦЬ Наталія Богданівна – здобувач відділу повітної історії Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України (м. Львів). Займається дослідженням громадсько-політичного життя в Західній Україні кінця XIX – першої половини XX ст.

МАЛЯРЧУК Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальносоціально-економічних і гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського державного економічного університету. Досліджує становище західноукраїнського села в період тоталітаризму другої половини XX ст.

МАРЧУК Василь Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує історію української церкви, національно-демократичні процеси в Україні на сучасному етапі.

МАРЧУК Ганна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Фахівець у галузі історії української літератури кінця XIX – початку XX ст.

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням історіографії історії України періоду Другої світової війни.

МЕЛЬНИЧУК Олег Любомирович – науковий співробітник відділу археології Національного заповідника “Давній Галич”. Досліджує княжий Галич і археологію пізнього середньовіччя.

МИКИТЧУК Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету. Цікавиться постаттю І.Франка, його поглядами щодо національної свідомості українців.

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Наукові зацікавлення: етнічні спільноти в Галичині, українсько-німецькі відносини кінця XVIII – першої половини XX ст.

ОБОДЯНСЬКИЙ Ярослав Михайлович – викладач Інституту післядипломної освіти (м. Івано-Франківськ), магістр філології. Займається дослідженням творчості Юрія Липи.

ПІКУЛЯК Мар'яна Богданівна – аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує діяльність Української радикальної партії в Західній Україні в міжвоєнний період.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Фахівець з історії українського національного руху в Галичині XIX – першої половини XX ст.

СІРЕДЖУК Петро Степанович – кандидат історичних наук, доцент. Основна тематика наукових праць – колонізація західноукраїнських земель у XIV – XX ст. та історія національних меншин Галичини.

СОЛЯР Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Досліджує політичну історію Західної України першої половини XX ст.

СТЕФАНЮК Галина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням культурного життя Західної України в період Другої світової війни.

ТКАЧУК Тарас Михайлович – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника “Давній Галич”. Сфера наукових інтересів – світогляд та знакові системи культури Трипілля – Кукутені, проблеми енеоліту Європи.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології. Керівник Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету.

ХОДАК Тетяна Миколаївна – аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує державно-правові концепції українських політичних партій міжвоєнного періоду.

ЩЕРБІН Лілія Василівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує українське питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії (1905 – 1918 рр.).

ЩОДРОВСЬКИЙ Радослав – магістр археології, науковий співробітник археологічної майстерні “Хатор” (м. Бидгощ, Республіка Польща), вивчає пам'ятки епохи раннього металу Південно-Східної Європи.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

ГАЛИЧИНА

Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краснознавчий часопис

Художник:

Марія Корпашок

Старший редактор:

Віктор Дяків

Літературна редакція:

Олександра Лещів, Зоряна Зайцева

Коректура:

Зоряна Зайцева

Комп'ютерна верстка:

Лідія Курівчак

Комп'ютерна правка:

Сергій Бєлік, Лідія Курівчак

Іван Мерепа

Здано до набору 18. 05. 2006 р. Підп. до друку 03. 07. 2006 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”.
Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 22,4. Вид. арк. 22,67. Зам. 53.
Наклад 300 прим.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57.